

PUBLISHED—Takarasa Javaf, } the Virayavagar Trust,
PRINTED—R. Y. Shodra, } 23 Kallidai Lane, Bombay

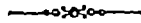

श्रीमद्भगवत्पादाचार्यप्रणीता

उपदेशसाहस्री ।

पदयोजनिकाख्यया श्रीमद्रामतीर्थविरचित-
व्याख्यया संवलिता ।

अयं ग्रन्थः

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुपा
वासुदेवशर्मणा संस्कृतः ।

मुम्बय्या

तुकाराम जावजीश्रेष्ठिना

स्त्रीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशितः ।

शाकं १८३५, सन १९१४.

मूल्यं ३ रूप्यकम् ।

अथात्र प्रास्ताविकम् ।

वेदान्तवाक्यपुष्पेभ्यो ज्ञानामृतमधूत्तमम् ।

उज्जहारालिवधो नस्तस्मै सहुरवे नमः ॥

इह जगति धर्मादिचतुःपुरुषार्थसंपत्तिर्हि वेदार्थज्ञानाधीनेति निर्वि-
वादम् । वेदस्तदर्थश्चातिगहन इति तदर्थमाकलय्य लोकोद्दिधीर्षुणा
परमकारुणिकेन श्रीमच्छंकराचार्येण नैकैः सन्ति सदृग्धा ग्रन्थाः ।
शंकराचार्यस्तावत्कलिगतेषु ३८८९ वर्षेषु प्रादुर्भवूवेति विज्ञायते ।
तथा चोक्तं शंकरमन्दारसौरभे—‘प्रासूत तिष्यशरदामतियातवत्या-
मेकादशाधिकशतोनचतुःसहस्र्याम्’ इति । अन्यत्रापि—‘निधि-
नागेभवहृद्यब्दे ३८८९ विभवे मासि माघवे । शुक्ले तिथौ
दशम्यां तु शंकरार्योदयः स्मृतः’ इति च । तेन वैक्रमवत्सरमानेन
८४५ मिते वर्षगणे प्रादुर्भवूवेति निश्चीयते । यद्यप्यत्र विषये भिन्न-
भिन्नारभय्या विवदन्ते विद्वांसः तथापि शिरोनिर्दिष्टप्रमाणेनायमेव तेषा-
मवतारसमय इति नः सिद्धान्तः । आस्तामयं समयविवादः, यत्तैरवतीर्या-
खिलधरामण्डले अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तप्रणयनादिभिरतीवोपकृतं न
तथान्येन केनापीति जगद्गुरुत्वमेषामेवाधिकं राजते । तत्प्रणीतेष्विय-
मुपदेशसाहस्री १९ एकोनविंशतिप्रकरणोपेता अद्वैतवेदान्तसिद्धान्त-
ान्तानुद्बोधयन्ती जागर्ति सर्वत्र भारतवर्षेषु । अस्या एकैकं पद्यं सर्वो-

पद्मेश्वरं स्मृतिच्छन्दोबद्धमगम्यैर् च विषते । एतद्यास्यापि मन्त्रैव
 व्याख्याया प्रणीतास्ति । सम्प्रसस्यैकं सम्पाद्यं २०० शिशतवर्षेभ्य पूर्व
 लिखित पुस्तकं प्राय छुद्रमुपलम्बम् । तस्मात्पूर्वमुद्रितं संवाप सम्यक्परि
 शोष्यास्मामिरिदं सुधिक्लणपत्रेषु मपुराक्षरै सुष्यपस्यया मुद्रितमस्ति ।
 नस्य सर्वोपयुक्तत्वं सौभाग्यं च दर्शनसमकालमेव सुष्टीभविष्यति ।

विद्वेकान्तवशं बद्धं पद्मेश्वरीकरो वासुदेवधर्मा ।

उपदेशसाहस्रीप्रकरणानुक्रमः ।

प्रकरणम्	विषया.	श्लोका.	पत्रं.
१	उपोद्धा ^त प्रकरणम् (चैतन्यप्र.)	२६	१
२	प्रतिषेधप्र० (आत्मज्ञानोत्पत्तिप्र.)	४	२०
३	ईश्वरात्मप्रकरणम्	४	२३
४	तत्त्वज्ञानस्वभावप्र. (अहंप्रत्ययप्र.)	५	२७
५	बुद्ध्यपराधप्रकरणं (मूत्राशङ्कप्र.)	५	२९
६	विशेषापोहप्रकरणम् (छित्त्वाप्र.)	६	३३
७	बुद्ध्यारूढप्रकरणम्	६	३७
८	मतिविलापप्रकरण (चित्तस्वरूपप्र.) *	६	४०
९	सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणम्	९	४४
१०	दृशिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम्	१४	५०
११	ईक्षितृत्वप्रकरणम्	१६	६०
१२	प्रकाशप्रकरणम्	१९	६९
१३	चक्षुष्ट्वप्रकरणम्	२७	७८
१४	स्वप्नसृतिप्रकरणम्	५०	८८
१५	नान्यदन्यत्प्रकरणम्	X ५४	१११
१६	पार्थिवप्रकरणम्	७४	१३५
१७	सम्यग्ज्ञातिप्रकरणम्	८९	१७१
१८	तत्त्वमसिप्रकरणम्	२३३	२१०
१९	आत्ममन संवादप्रकरणम्	२८	३०१

५७५

इति उपदेशसाहस्रीप्रकरणविषयानुक्रमः ।

श्रीमच्छङ्कराचार्यप्रणीता

उपदेशसाहस्री ।

श्रीमद्रामतीर्थविरचितपदयोजनिकाव्याख्यायुता ।

उपोद्घातप्रकरणम् १

यत्राध्यस्तमिदं सर्वं मेयमात्राद्यविद्यया ।

भाति नो भाति यज्ज्ञानात्तदस्मि ब्रह्म चित्सुखम् ॥ १ ॥

तदेव सर्वोपनिषदर्थसारसंग्रहं गद्यबन्धप्रबन्धेन सक्षेपतो युक्त्यो-
पदिश्य पुनरप्युक्तमेवार्थजातं पद्यबन्धप्रबन्धेन सौपस्करं विस्तरेणो-
पदेष्टुकामो भगवान्माप्यकार पद्यग्रन्थारम्भे ग्रन्थप्रतिपाद्यपरदेवता-
नमस्काररूपं मङ्गलं कृत शिष्यशिक्षार्थं श्लोकेनोपनिवधाति—

चैतन्यं सर्वगं सर्वं सर्वभूतगुहाशयम् ।

यत्सर्वविषयातीतं तस्मै सर्वविदे नमः ॥ १ ॥

चैतन्यमिति ॥ तस्मै सामान्यतः प्रसिद्धाय नमः प्रह्वीभावो भूया-
दित्यर्थः । तस्य विशेषजिज्ञासाया लक्षणमाह—सर्वविद इति ।
सर्वं वेत्तीति सर्ववित्तस्मै । सर्वशब्देन भूतं भवद्भविष्यदित्येतदात्मकं
जगदुच्यते तत्सर्वं सर्वावस्थं सर्वदा सचित्तवत्संनिधिसत्तामात्रेण प्रकाश-

यत्सर्ववित् । नहीदं बह स्वसचास्फूर्त्यो स्वतन्त्र मवति अतो यदपी-
नसचास्फूर्तिमविव उदसि सर्वं सर्ववित्सर्वाग्रय इति उदस्वच्छरणं
सिद्ध मवतीति भाव । एवं अगत्मवृत्तिस्वितिसंहारनियामकत्वेन स
न्मात्रतया उदस्येन उदसितस्य स्वरूपच्छरणं बहन् सर्वविवयवेदना
अयतया सर्ववित्त्वमिति वैशेषिकप्रदिमताशङ्कां वारयति—नैतन्मि-
ति । यथैतन्मं चित्तित्वाव ज्ञानस्वरूपं तस्यै इति यच्चच्छब्दयो संबन्धः ।
‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’, ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ त्यादिश्रुतिम्ब । नद्य
चित्तित्वावस्व चिद्धर्मकता युज्यते । न स्वस्वनुप्यलमावकं मकमु-
प्यलत्वधर्मक मवतीति भाव । चिदेकरसस्यापि सर्वज्ञत्व मायोपा-
धिकं व्यावहारिकमित्यनवयम् । ननु चेतनोऽणुपरिमाण इत्येकदेशि-
नो, मध्यमपरिमाण इति दिगन्बरा मन्यन्ते, अतस्तस्य सर्वविवयसंस-
र्गमावे क्व सर्वज्ञत्वम् । प्रकाशो हि सावित्रादि स्वसंसृष्ट एव
प्रकाशव्यवहारहेतुर्नासंसृष्टे विषय इत्यत आह—सर्वगमिति ।
नित्यं विभुं सर्वगतं, आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यं’, ‘स पर्यगा-
च्छुक्क’मित्यादिश्रुतिविरोधादणुपरिमाणत्वादिकल्पनानवकाश इति ।
उत्क्रान्त्योदेर्किञ्चोपाधिकस्वव्यवणत्वं तेन स्वाभाविकविमुक्तार्थकश्रुति-
वाच इति दिक् । ननु सर्वगमित्युक्ते सर्वमन्यत्तद्वत् च ब्रह्मान्यदिति
तस्य वस्तुपरिच्छेदप्रतिगासत्सारास्मादिवादिमतवत्सबातीयविवाही-
यमेववत्त्वं प्राप्तमित्यत आह—सर्वमिति । ‘सर्वं स्वस्वित्त्वं ब्रह्म’, ‘इदं
सर्वं यदयमस्मा’, आत्मैवेत् सर्वमि’त्यादिश्रुतेरित्यर्थः । अनेन सर्वोपा-
दानत्वमुक्तम् । उपादानं हि स्वप्नं सर्वं व्याप्तुवद्यापक मवति नानु-
पादानम् । उद्वेकदेशेन संसृज्यमानमव्यापकमेव मवतीत्यत सर्वो-
पादानत्वात्सर्वमित्यभिप्रायः । सर्वोत्पन्नमपि ब्रह्म जीवाद्यावृत्त जीवस्य

ब्रह्मणोऽभिन्नत्वात्, नह्यससारि ससारिभावेन विरुद्धधर्मवतोरैक्यं
 संभवति ढहनतुहिनवदित्यत आह—सर्वभूतगुहाशयमिति । सर्व-
 भूताना स्थावरजङ्गमाना गुहासु बुद्धिषु शेत इति सर्वभूतगुहाशयम् ।
 गूढा अस्या ज्ञानज्ञेयज्ञातृपदार्था इति गुहा बुद्धि । गूहतेः सवर-
 णार्थस्य धातोरिदं रूपम् । सर्वप्राणिवुद्ध्यन्तसाक्षितया निर्विकारं
 वर्तत इत्यर्थ । तथाच श्रुति 'यो वेद निहित गुहाया परमे
 व्योमन्', 'हृद्यन्तज्योति पुरुष', 'स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव
 निरुक्त हृदय' मित्याद्या । तथाच 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दित्यादिना-
 स्रपुरेव ब्रह्मणो जीवरूपेण प्रवेशश्रवणात् 'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यादितादा
 त्म्यश्रुतेश्च न ब्रह्मणोऽन्यो जीव इत्यवधार्यते । विरुद्धधर्मससर्गप्रति-
 भासस्तूपाधिनिबन्धनो न स्वरूपनिबन्धन इति भाव । एतेन जीवो
 नाम ब्रह्मणोऽशो विकारो वा स्वतन्त्र एवेति भेदाभेद(भेद)वादिपक्षा
 निराकृता वेदितव्या । ननु सर्वभूतगुहाशयत्वे ब्रह्मणो मानसवेद्यत्वं
 स्यात्तथा सर्वात्मत्वे प्रपञ्चात्मत्वप्राप्तिरिति शङ्कायामाह—यत्सर्वविषया-
 तीतमिति । सर्वमविद्यातत्कार्यात्मक विषयमतीत्यै व्यवस्थितमित्य-
 क्षरार्थ । 'माया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिन तु महेश्वर'मित्यादिश्रुतेः
 परमेश्वराधिष्ठितमायाविवर्तत्वावगमात् । सर्वस्य मायायाश्चानिर्वच-
 नीयत्वान्न परमार्थं किमपि ब्रह्मणो भिन्न वस्त्वस्ति तथा तत् सर्वान्त-
 करणतत्प्रचारसाक्षिणो न मानसवेद्यत्व सभाव्यते । नहि मिथ्याह-
 ष्टिगृहीतेन मरीच्युदकादिना भूम्याद्युदकादिमत्परमार्थतो भवति ।
 नवा काष्ठेनाग्निः प्रकाश्यते दहते वा । अतो युक्त सर्वविषयातीत-
 त्वमिति भाव । तथाच श्रुति 'नेतिनेति', 'नेहनानास्ति किंचन'-
 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सहे' त्याद्या । अत्र चैतन्यमि,

स्याद्विशेषणत्रयं सत्त्वंपदार्थसाधारणं, सर्वभूतगुहाद्यमिति च बुद्ध्या
 विसाहस्री सत्त्वंपदार्थ उक्तं , सर्ववित्तदेन सत्त्वंपदार्थं ब्रह्मोच्यते, सर्ववि-
 यमातीतमिति तत्पदस्यैवमुक्तम् यत्तच्छब्दमो सामानाधिकरण्यादे-
 क्यत्र्यवृत्तित्वे सति तत्त्वंपदार्थयोरैक्यमस्यैववाक्यार्थसात्पर्यवृत्त्या
 प्रतिपादितो भवति । तदेवं मङ्गलाचरणव्याजेन वेदान्तशास्त्रीयविषया-
 यनुबन्धोऽप्यत्र प्रयुक्तोऽस्य तत्प्रकरणाद्यद्योतनाय । तथाहि । उक्त-
 वाक्यार्थो विषयश्चैतन्यं सर्वविषयातीतमिति च चिदात्मनः सर्वमर्थ-
 संस्पृष्टित्वाभावोक्तेरशेषानर्थनिवृत्त्युपलक्षितं निरविद्यमानन्दविर्भा-
 वात्मकं ब्रह्मैव प्रयोजनमुक्तम् । अर्थात्कामोऽधिकारी सृष्टिं एव
 भवति । उक्तविशेषणानां वेदान्तेष्वेव प्रसिद्धे शास्त्रब्रह्मणो प्रतिपा-
 द्यप्रतिपाद्यकमात्रं संबन्धो ध्वनिः इति ॥ १ ॥

एवं देवतानमस्कारव्याजेन वेदान्तप्रतिपाद्यपरदेवतातत्त्वमुपक्षि-
 तम्, इदानीं वेदानां सत्परत्वं प्रतिपाद्ययितुं कर्मकाण्डनिर्घृतमर्ममनूष-
 तेन ज्ञानकाण्डात्म्यवेदान्तानां संगतिमभिदधामशेषामगतात्समन-
 न्यशेषत्वं च तावदाह—

समापय्य क्रियाः सर्वा दाराभ्याधानपूर्विका ।

ब्रह्मविद्यामयेदानीं यत्तु वेदः प्रथकमे ॥ २ ॥

समापय्येति ॥ वेद इदानीं ब्रह्मविद्यां यत्तु प्रथकम् इत्यन्वयः ।
 इदानीमिति विश्वासोरुपस्थितिसमय उक्तं । अथेति विश्वासाप्रवृ-
 त्तिप्रयोजकहेतुसाधनचतुष्टयसंपत्त्यामन्तर्यमुच्यते । सथाप निवेक-
 बैराम्यस्रमाद्रिसाधनसपक्षस्य मुमुक्षोर्मोक्षसाधनब्रह्मविद्यां साक्षात्प्रति-
 पाद्ययितुं ज्ञानकाण्डात्मको वेदः प्रवर्तत इत्यर्थः । कुतोऽस्य साधनसं-

पत्तिरित्यपेक्षायाम् कर्मकाण्डोक्तकर्मानुष्ठानजनितबुद्धिशुद्धित इत्यभि-
 प्रेत्याह—समापच्येत्यर्थेन । दाराभ्याधानपूर्विका इति विहितक्रिया-
 मात्रोपलक्षणम् । नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनारूपाः सर्वाश्रमप्रयु-
 क्ता विधिविहिताः सर्वाः क्रियाः समापच्य समाप्तिं प्रापच्य कर्मका-
 ण्डात्मनानुष्ठेयकर्माणि प्रतिपाद्य स्थितो वेद इति सवन्धः । अर्थ-
 भाव — वेदो हि स्वतः प्रमाणभूतः सर्वार्थप्रकाशको नित्यनिरतिशय-
 पुरुषार्थमर्थयमानस्य तदुपायं मृगयत. सर्वोत्साहं प्रयतमानस्यापि
 तमलभमानस्य तादृक्पुरुषार्थसाधनं प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानमुपदेष्टुं
 प्रवर्तते । नित्यनिरतिशयपुरुषार्थश्च मोक्ष एव नान्य इति मोक्षोपाय-
 प्रतिपादने वेदतात्पर्यमवगम्यते । श्रुतिस्मृती चान्न भवत 'सर्वे
 वेदा यत्पदमामनन्ति', 'सर्वे वेदा यत्रैकीभवन्ति', 'समानसीन आत्मा
 जनानामिति, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति च । मोक्षसाधनं च साक्षा-
 दात्मतत्त्वज्ञानमेव । 'तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्य. पन्था विद्यते-
 स्यनाये' ति श्रुतेस्तच्च नाशुद्धान्तं करणस्योपदेष्टुं युक्तं तस्य तद्गण-
 सामर्थ्याभावात् । श्रुतिश्च भवति 'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो
 नासमाहित । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैवमाप्नुया'दिति । अत-
 स्तस्य ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितक्षयार्थानि नित्यानि कर्माणि प्रथम-
 विद्यन्ते, तानि च सयोगरूपचोदनासमाख्यानामविशेषेण सर्वशाखा-
 प्रत्ययन्यायेनेतिकर्तव्याङ्गकलापपरिमाणधिकारिविशेषोक्तिपूर्वकमनु-
 स्मृत्यु तीर्त्वे' त्यादिश्रुतेर्दुरितक्षय एव धर्मानुष्ठानस्य परं प्रयोजनं, पर-
 म्परया परमपुरुषार्थोपयोगित्वात् ननु 'कर्मणा पितृलोक' इत्याद्युक्तः
 पितृलोकादि प्रयोजनम्, तस्य क्षयादिदोषदुष्टतया हेयत्वात् । आनुष-
 ङ्गिक हि तत्कर्मफलं भवति । भवदपि नेदं चित्तशुद्धिप्रतिबन्धकम् ।

ॐ तदुक्तं सुरेश्वराचार्यै — 'नित्येषु शुद्धिमाधान्वाद्भोगोऽप्यमतिबन्धक ।
भोगं भङ्गुरमीश्वन्ते बुद्धिशुद्धिस्तु रोचते' इति । काम्याभिचारादि
कर्मविधानं तु पुरुषवशीकरणेन स्वामाविक्रमप्रवृत्तिनिवारणार्थमित्यथा
दिह । तथाच निघण्टुदे प्रथमापक्षित्वात्तदर्थं कर्मविधानं प्रथमं
प्रवर्तते पर्यायज्ञानोपदेश इति कर्मज्ञानकाण्डयोरर्थद्वारा हेतुहेतु
मद्भावेन पार्षापयमन्त्र उक्तः । ज्ञानकाण्डस्य साक्षात्प्रकाशविषय
त्वात्कर्मभिरनपेक्षितार्थत्वात्प्रागताभस्वमनन्वक्षेपत्व च तस्य सिद्ध
मिति ॥ २ ॥

ननु कर्माणि कृतानि क्तु फलप्रदानि कोक्तं दृष्टानि । यथा
पित्रादिभिरुपदिष्टविषयापीष्टफलानि, तैर्निपिद्यविषयान्यनिष्टफलानि
तदुदास्यविषयाणि देवापीनतमोमयाचानि । तथा वेदविहितानि
कर्माणीष्टफलानि निपिद्यान्यनिष्टफलानि विहितप्रतिपिद्यम्यामिभ्र
कर्माणीष्टानिष्टन्यामिभ्रफलानि भवन्ति । तथाच शास्त्रं 'भनिष्टमिष्ट
मिभ्रं च त्रिविधं कर्मण फल मिति । एवंच कर्मणा फलान्प्रभिचा
रान्मोक्षस्य च फलविशेषत्वात्कर्मविशेषसाध्यत्वोपपत्तेर्न विषया कृत्य
मस्तीति न तद्वचानि ज्ञानकाण्डानि मुमुक्षुणा विचारणीयानि किंशु
कर्माण्येव कानिचिच्चातुर्मास्वादीन्यक्षय्यफलार्थान्यनुष्ठयानीति कर्म
जडानां प्रत्ययन्वानमित्याक्षह्यह—

ॐ कर्माणि देहयोगार्थं देहयोगे प्रियाप्रिये ।

ध्रुवे स्वास्तां ततो रागो द्वेषश्चैव ततः क्रिया ॥ ३ ॥

कर्माणीति द्वाभ्याम् ॥ कर्मफलं हि चात्प्राप्त्युर्मागच्छक्षण, तत्र
देहसम्बन्धविना नोपपद्यते इति कर्माणि देहयोगार्थमेवेत्यर्थः । देह
योगे च संसारो दुर्बार इत्याह—देहयोग इति । देहसम्बन्धे सति

प्रियाप्रिये सुखदुःखे ध्रुवे स्यात्ता भवेतामेव । 'न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती' ति श्रुतेः । ततः सुखदुःखयोस्तत्साधनयोश्च यथासंख्य रागद्वेषौ वासनारूपौ स्याताम् । ततो रागद्वेषाख्यान्निमित्तात्क्रिया वाङ्मन कायचेष्टाः स्युरित्यर्थः ॥ ३ ॥

धर्माधर्मौ ततो ज्ञस्य देहयोगस्तथा पुनः । ॐ

एवं नित्यप्रवृत्तोऽयं संसारश्चक्रवद्भ्रमम् ॥ ४ ॥

अज्ञस्य प्रत्यगात्मतत्त्व ब्रह्माजानतोऽहकारपारवश्यस्य ततः क्रियाभ्यो विहितप्रतिषिद्धरूपाभ्यो धर्माधर्मौ पुनर्भवेनाम् पुनस्ततो देहयोगस्ततः प्रियाप्रिये इत्येव ससारो जन्ममरणकर्मकरणतत्फलभोगलक्षण कुलालचक्रवद्भ्रमत्यर्थमविश्रम यथा स्यात्तथा नित्यप्रवृत्तोऽनादिकालमारभ्य प्रवर्तते अयं प्रत्यक्ष इत्यर्थः । तस्मादैहिकार्थानां कर्मणामनित्यफलत्वस्य लोके दृष्टत्वादामुष्मिकफलार्थानामपि कर्मत्वादनित्यफलतानुमानात् 'तद्यथेह कर्मर्जितो लोक क्षीयत एव-
मेवासुत्र पुण्यजितो लोक क्षीयत' इति वस्तुबलावलम्बिश्रुतेश्च 'अक्षय्य ह वै चातुर्मास्ययाजिन सुकृत' मित्याद्यर्थवादश्रुत्यवलम्बनेन कर्मफलस्य नित्यत्वाशा न कार्येति भावः ॥ ४ ॥

नन्वेवमपि न मोक्षार्थिनो ज्ञानेन प्रयोजनमस्ति, कृतकर्मणा X संसारनिमित्तानां फलभोगानन्तरं नाशे सति 'निमित्ताभावाच्चैमित्तिकाभावः' इति न्यायादयत्नलभ्यत्वान्मोक्षस्येत्याशङ्क्याजानमूलत्वात्कर्मणस्तस्मिन्सति तदनुपरमान्मैवमित्याह—

अज्ञानं तस्य मूलं स्यादिति तद्ज्ञानमिष्यते ।

ब्रह्मविद्यात आरब्धा ततो निःश्रेयसं भवेत् ॥ ५ ॥

अज्ञानमिति ॥ यद्वा अज्ञस्य फलप्रवृत्त्यविरमात्संमाराविरम
 कृतकर्मफलभोगसमयेऽपि कर्मप्रवृत्त्यवश्यंभावात्पुनर्भोगसंतानाविच्छे-
 दश्वेत्कर्षं तर्हि कर्मनिवृत्त्या मोक्षसिद्धिरिति विवक्षामामाह—अज्ञा-
 नमिति । अयमर्थ —‘नीदारेण प्रावृता जल्प्या चासुतूप उवञ्चशास
 ध्वरन्ति, ‘एकं सप्तुन द्वितीयोऽस्ति सप्तुरज्ञानतुल्यं पुरुषस्य
 राजन् । येनाविष्टं कुरुते कार्यते च धोराणि कर्माणि सुदारुण्यानी’
 स्यादिसृष्टिसृष्टिम्योऽज्ञानं तस्य पूर्वोक्तस्य कर्मतत्फलसम्पन्नस्य
 संसारस्य मूलं स्यादिति हेतोस्तस्याज्ञानस्य हानमास्यन्ति कोपरम
 इष्यते यत्नेन संपादनीयतयाभिप्रेयते, मूलोन्मूलनमन्तरेण प्ररोह-
 विच्छेदादित्यर्थ । ‘तरति शोकमात्मवित्’, ‘यदा कर्मवदाकाशं
 वेष्टयिष्यन्ति मानवा । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो मविष्यति’,
 ‘ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नास्ति स मात्मन । तेषामादित्यवज्ञान
 प्रकाशयति तत्पर’ मित्यादिसृष्टिसृष्टिम्यो यतोऽविषैवाज्ञानहानहेतु
 रवगतातो ब्रह्मविषयारब्धा अतो ब्रह्मविषया नि श्रेयस कैवल्यमवे
 सतुल्ये नान्तरीयकृतयाऽज्ञाननिवृत्तौ कैवल्यरूपस्वरूपावस्थानरूपो
 मोक्षो लक्ष्य इव भवेदित्यर्थ ॥ ५ ॥

ननु कर्मणां विनिश्चयकृत्वात् हिरण्यवा असृत्तत्वं भवन्त’
 इत्यादिश्रुतेः ‘कर्मणैव हि संसिद्धिमास्मिता अनकादव’ इत्यादिसृष्टेः
 कर्मनिरेव मोक्षसिद्धे क्व तं ब्रह्मविषयेति शब्दामपाकर्षणनन्तरोक्त-
 मर्षमुपपादयति—

विषैवाज्ञानहानाय न कर्माप्रतिकूलतः ।

नाज्ञानस्याप्रहाणे हि रागद्वेषयो भवेत् ॥ ६ ॥

विषैवेति द्याभ्याम् ॥ संसारमूलज्ञानहानाय विषैव समर्थेत्य

ध्याहार । एवकारार्थमाह—न कर्मेति । तत्र हेतुरप्रतिकूलत इति ।
 अविरोधादित्यर्थ । विद्यैव प्रकाशरूपत्वादप्रकाशरूपामविद्या तत्कार्यं
 च निवर्तयति । यथा रज्ज्वावरणाविद्या तमसि तत्कल्पितसर्पाद्याकारं
 च रज्जुतत्त्वज्ञानप्रदीपौ निवर्तयत स्वभावविरोधात् । कर्म तु नाज्ञा-
 नतमोनिवर्तकं तदविरोधित्वादप्रकाशात्मकत्वाद्वा नीहारस्तोमवदित्या-
 दनुमानै 'नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादिश्रुतिभिश्च विरोधा-
 द्धिरण्यदा इत्यादावापेक्षिकममृतत्व पर्यवस्यति । 'कर्मणैव ही' ति
 स्मृति 'न कर्मणा न प्रजये' ति श्रुतिविरोधेऽन्यपरेत्यतो न तद्बला-
 त्कर्मभिरज्ञानहानशङ्केत्यभिप्राय । विद्या विनाऽज्ञानक्षयाभावश्चेद-
 ज्ञानक्षयार्थमेव विद्यान्विष्यता तत्कार्यस्य तु परमार्थत्वाद्विद्यया नाशा-
 नुपपत्तेस्तन्नाशे हेत्वन्तरमन्वेषणीयमित्यत आह—नाज्ञानस्येति ।
 अज्ञानस्याप्रहाणे रागादिक्षयो न स्यादविवेकपूर्वकत्वस्य रागादावन्व-
 यव्यतिरेकसिद्धत्वादज्ञानमया रागादयो न परमार्था इत्यज्ञाननिवृ-
 त्त्यैव निवर्तन्त इति न तत्र हेत्वन्तरान्वेषणेत्यर्थ ॥ ६ ॥

रागाद्यनिवृत्तौ का हानिरिति तत्राह—

रागद्वेषक्षयाभावे कर्म दोषोद्भवं ध्रुवम् ।

तस्मान्निःश्रेयसार्थाय विद्यैवात्र विधीयते ॥ ७ ॥

रागद्वेषेति ॥ दोषा रागद्वेषमोहास्तदुद्भव तद्धेतुक कर्म ध्रुवं पुन
 स्यादेवेति पुन ससारो दुर्वार इत्यर्थ । उपपादितमर्थमुपसहरति—
 तस्मादिति । अत्रेति वेदान्तोक्ति । विधीयते प्रकाशयत इत्यर्थ ॥७॥

तदेवमज्ञानमूलत्वात्ससारस्य ज्ञानमेव तन्निवर्तक मोक्षहेतुर्न कर्मे-
 त्युक्तं तत्र यदि कर्मणा स्वातन्त्र्येण मोक्षहेतुता न संभवेत्तर्हि ज्ञानेन
 समुच्चयेसति तद्धेतुता स्यादिति समुच्चयवादिमतमुत्थापयति—

ननु कर्म तथा नित्य कर्तव्य जीवने सति ।

विद्यायाः सहकारित्व मोक्षं प्रति हि तद्भजेत् ॥ ८ ॥

ननु कर्मेति ॥ 'नहि कश्चित्क्षणमपि जातु विद्यत्यकर्मकृत् ।
 कर्मते ब्रह्म कर्म सर्वं प्रकृतिर्बैर्गुणै रिति स्मृत्युक्त्यामेनावशे
 नापि जीवता पुरुषेण कर्म कर्तव्यमेव । विद्या यथा तथा नित्यं
 कर्मावश्यं कर्तव्यं यावज्जीव' मित्यादिद्युतिविहितत्वादित्यथ ।
 उपयोगभावान्मुमुक्षुणा नित्य कर्म न कर्तव्यमित्यत आह—विद्याया
 इति । विद्याया मोक्षपति कारणभूताया सहकारित्वमिति कर्तव्यभावं
 हि यस्मात्तत्कर्म क्रमेत्याप्तुयादतस्तत्कार्यं मुमुक्षुणेत्यर्थे । 'विद्ययाऽमृ-
 तमश्नुत' इति तृतीयया ज्ञानस्य मोक्षकरणत्वात्प्राप्तत्वात्करणस्य चेति
 कर्तव्यतासापेक्षत्वात्तदन्यस्य चेति कर्तव्यत्वात्प्राप्ताभावात्कर्मभिरेव प्रयासा
 विमिश्रित्वादीव फलोपकामज्ञैर्ज्ञानं समुत्थीयत इति भाव ॥ ८ ॥

५) 'कर्मण्य बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न
 कुर्वन्ति यतश्च पारदर्शिनः' इत्यादिस्मृत्यनेर्मुमुक्षुभिः कर्म न कर्तव्य
 मिति चेत्तत्राह—

यथा विद्या तथा कर्म चोदितत्वाविशेषतः ।

प्रत्यक्षायस्मृतेष्वेव कार्यं कर्म मुमुक्षुभिः ॥ ९ ॥

यथा विद्येति ॥ यथा विद्या मुमुक्षुभिः कार्या तथा कर्मापि
 कर्तव्यम् । कुत । विद्या चाविद्यां च यद्वेदोमयश्च हे' ति समुच्च
 यविधिना चाविशेषेण चोदितत्वादित्यर्थे । किंच अकुर्वन्निहितं
 कर्म निन्दितं च समाचरन् । परमं बंधेन्द्रियाभेषु नरः पतनमृच्छति ॥'
 इत्यननुष्ठाने प्रत्यक्षायस्मृतेष्वेव कर्म कार्यमित्यर्थे । तथाचोदाहृतम्—

तिस्मृतिविरोधे 'तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतय' इतीयमपि स्मृतिर्ज्ञान-
प्रगंसार्था वा भविष्यतीति भाव ॥ ९ ॥

अत्र सिद्धान्ती विद्याया सहकार्यपेक्षितत्वमुक्तमाक्षिपति—

ननु ध्रुवफला विद्या नान्यत्किंचिदपेक्षते ।

नाग्निष्टोमो यथैवान्यद्भुवकार्योऽप्यपेक्षते ॥ १० ॥

नन्विति ॥ ब्रह्मविद्या सहकारिनिरपेक्षा ध्रुवफलत्वाद्धटादिज्ञान-
वदित्यर्थ । पूर्ववादी व्यभिचारेण परिहरति—नेति । अवश्य-
भावफलोऽप्यग्निष्टोमो यथोद्गीथगस्त्रादितद्गतदेवताजानसहकारिक-
र्मापेक्षते तथा विद्यापीत्यर्थ ॥ १० ॥

पूर्वपक्षमुपसहरति—

तथा ध्रुवफला विद्या कर्म नित्यमपेक्षते ।

इत्येवं केचिदिच्छन्ति न कर्म प्रतिकूलतः ॥ ११ ॥

इत्येव केचिदिच्छन्तीति ॥ सिद्धान्त वक्तुमुपक्रमते—नेत्या-
दिना । विद्या स्वकार्ये न कर्मापेक्षते तत्प्रतिकूलत्वात्तद्विरोधित्वादि-
तियावत् । नहि स्वप्रतिकूल स्वसहायो भवति । माभूत्तमिर तेजस
सहायभूतमित्यर्थ ॥ ११ ॥

कर्मणो विद्याप्रतिकूलत्वमुक्त साधयति—

विद्यायाः प्रतिकूलं हि कर्म स्यात्साभिमानतः । ३३०

निर्विकारात्मबुद्धिश्च विद्येतीह प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥

विद्याया इत्यर्थेन ॥ हिशब्द प्रसिद्धिद्योतक । साभिमानत इति
ब्राह्मण्याद्यभिमानसहितपुरुषनिर्वर्त्यत्वात्कर्मणो विद्यायाश्च कूटस्थात्मा-

कारतया आत्याधभिमानहीननिष्ठत्वात्मसिद्धौ विद्याकर्मजोविरोध इत्यर्थः । हिष्ठब्धोक्तितां प्रतिद्विमुपपादयति—निर्विकारेति । नहि कर्ता भोक्ता किंतु कूटम्बं ब्रह्मैवास्मीत्येवमारमाकारान्तःकरणवृत्तिर्विधेति इह वेदान्तेषु विद्वद्भिः प्रकर्षेणोक्तेत्यर्थः । कर्मत्वाद् ब्राह्मणोऽस्य कर्मणः कर्ता ममेदं कर्मसाध्यं फलं भविष्यतीत्यभिमानपूर्वकं प्रवर्तते इति प्रत्यक्षमतं स्फुटो विरोध इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ज्ञानकर्मणोरन्तर्मुखत्वबहिर्मुखत्वाभ्यां प्रवृत्तितो विरोधमुक्त्वोत्पत्तितो विरोधमाह—

अहं कर्ता ममेदं स्वादिति कर्म प्रवर्तते ।

वस्त्वधीना भवेद्विद्या कर्त्रधीनो भवेद्विधिः ॥ १३ ॥

वस्त्वधीनेति ॥ प्रमाप्यवस्त्वधीना विद्या ब्रह्माप्रमाणं यथावस्तु यं ज्ञायते न तत्र पुरुषत्वात्प्रय संभवतीत्यर्थः । विधिर्विधेयं कर्म कर्त्रधीनं पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं क्षम्यमतं पुरुषत्वात्प्रमा-त्वात्प्रयस्वरूपविरुद्धहेतुजन्यत्वात् कर्मज्ञानयोः समुच्चय इत्यर्थः ॥ १३ ॥

किंच विद्यायां सत्यां कर्मणो निराश्रयतया स्वरूपाकामाज्ज्ञान सहकारितेति विध्यन्तरेण विरोधमाह—

कारकाण्युपसृष्टाति विद्या बुद्धिमिबोद्धरे ।

इति तत्सत्यमादाय कर्म कर्तुं व्यवस्यति ॥ १४ ॥

कारकापीति ॥ अन्तरदेशे आतामुदकमुद्धि यथोत्तरस्वमात्वात्तन्मिनी विधोपसृष्टाति सत्तमन्यविद्याध्यस्तकारकनुद्धिमात्समात्वात्तन्मिनी विधोपसृष्टात्येवेत्यर्थः । इति तत्सत्यमित्यर्थः श्लोकः पूर्वैवैवान्वेति । उपसृष्टातीति यतोऽस्तस्यत्कारकनाशं सत्यमादाय कर्म कर्तुं शक्ती कथं व्यवस्यतीति कर्तव्यव्याप्याहारेणाय योजनीयः ॥ १४ ॥

विरुद्धत्वकृतसमुच्चयासभवे फलितमाह—

विरुद्धत्वादतः शक्यं कर्म कर्तुं न विद्यया ।

सहैव विदुषा तस्मात्कर्म हेयं मुमुक्षुणा ॥ १५ ॥

विरुद्धत्वादिति ॥ अतो विरुद्धत्वादिति सामानाधिकरण्यम् ।
विद्यया सह कर्म कर्तुं विदुषा न शक्यमेवेत्यन्वय । समुच्चयनिराक-
रणफलमाह—तस्मादिति ॥ १५ ॥

ननु 'ज्ञात्वा कर्म समाचरे' दित्यादिवचनात्स्वर्गकामादिविध्यन्य-
थानुपपत्तेश्च देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवतः कर्मानधिकारात् ज्ञानकर्म-
णोर्विरोधे च तदयोगादधिकार्यभावेन कर्मकाण्डस्याप्रामाण्यं प्राप्तमि-
त्याशङ्क्य कर्मस्वरूपभेदाङ्गविशेषप्रयुक्तक्रमाधिकारादिविशेषज्ञानस्य
देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्य च कर्मविशेषाधिकारिण्यपेक्षितत्वेऽपि न
परमात्मतत्त्वज्ञान तत्रापेक्ष्यतेऽनुपयोगादधिकारिविरोधाच्चेत्यभिप्रेत्य
समाधत्ते—

देहाद्यैरविशेषेण देहिनो ग्रहणं निजम् ।

प्राणिनां तदविद्योत्थं तावत्कर्मविधिर्भवेत् ॥ १६ ॥

देहाद्यैरिति ॥ यद्वा यद्यौपनिषद् ज्ञानं कर्मकारकभेदोपमर्दकं
स्यात्तदा ज्ञानकाण्डेन कर्मकाण्डस्य निर्विषयीकरणाद्वाधितविषय कर्म-
काण्डमप्रमाणं स्यात्तच्चानिष्टं स्वाध्यायाध्ययनविधिविरोधादित्याशङ्क्य
किमात्मतत्त्वज्ञानात्प्रागूर्ध्वं वा तदप्रामाण्यापत्तिरिति विकल्प्याद्य निरा-
करोति—देहाद्यैरिति । देहिन आत्मनो देहाद्यैरिन्द्रियमनोबुद्धिप्रा-
णतद्धर्मैरविशेषेणाविवेकेन ग्रहणं तद्विशिष्टतयैवात्माभिमानरूप निजं
स्वामाविकं न योपिदादावभ्यादिभावबुद्धिवद्विध्यधीन यदेवंविध प्रा-

धिनामात्मज्ञानं तदविद्योत्बमनाद्यज्ञानजमान्विसंस्कारोत्थ सर्वसाधारणत्वाद्यवदेवं ब्रह्मणोऽह गृहस्वोऽह सकलेन्द्रियवानह सकामो बलवानित्यादिज्ञानमनुवर्तते तावत्कर्मविधि कर्मकण्ठ प्रमाणं भवेदित्यर्थः । प्रमितिवनकं हि प्रमाणं भवति अधिकारिणश्च प्रमितिवनको वेदो नानधिकारिण इति श्रिते कर्मप्रवृत्तिपथन्तं प्रमितिवनकस्य विधिकण्ठस्योक्ताधिकारिणाभावात् ब्रह्मात्मतत्त्वविद्योदयात्प्रागप्रामाण्यमाप्तिरिति नाप्ययनविधिविरोध इति भावः ॥ १६ ॥

द्वितीय विकल्पमिष्टापत्त्या प्रत्यानष्टे—

नेतिनेतीति देहादीनपोष्णात्मायज्ञेपितः ।

अविशेषात्मबोधार्थं तेनाविद्या निवर्तिता ॥ १७ ॥

नेतीति ॥ नेतिनेतीति धीप्सार्थया अस्या देहादीन्मिष्यादृश्यात्मात्मीयमाषेम गृहीतानशेषानपोष्य प्रतिविष्य प्रतिपेषावधिभूत आत्मावशेषित 'सत्यम्ब सत्त्व'मित्यादौ । किमर्थमित्यत आह—अविशेषात्मबोधार्थमिति । अविशेषस्यासाधारणा चेति तथा । तस्य बोधो निर्बिज्ञेयधिस्रदानन्दस्वमाषाभिर्भावस्तदर्थमित्यर्थः । परागर्भेष्वपोहितेषु तदवधित्वेन प्रत्यगर्थ एवावशिष्यत इति प्रत्यवतत्त्वबोधार्थमित्युक्तं भवति । बोधेसति हि स्वात्तदाह—तेनेति । यत्किञ्चनो देहादात्माभिमान कर्माधिकारहेतु साऽविद्या तेन बोधेन निवर्तिता वाधितेस्वर्थः । अतो 'निमित्ताभावात्प्रैमितिकामाव' इतिन्यायेनात्मतत्त्वज्ञानवतो म कर्मविधिप्रतिपत्तिरिति सप्रति फलवद्विज्ञानजमकृतवामावात्कर्मकाण्डस्य सदानुगमप्रामाण्यमिष्टमेव । निवृत्ततीमक्रेषं प्रत्यभिचारविधिज्ञानवदिति सर्वगनवचम् ॥ १७ ॥

गनु निर्बिज्ञेयात्मबोधेन सकृच्चिर्बर्तिताप्यविद्या पुनरुद्भविष्यति तत

कर्माधिकारहेतुसंभवात्कर्मविधि स्याच्छुक्तितत्त्वावगमात्तदज्ञाननिवृ-
त्तावपि पुनस्तत्र समयान्तरे रजतभ्रमोदयोपलम्भादित्याशङ्क्याह—

निवृत्ता सा कथं भूयः प्रसूयेत प्रमाणतः ।

असत्येवाविशेषेऽपि प्रत्यगात्मनि केवले ॥ १८ ॥

निवृत्तेति ॥ प्रमाणतो निवृत्ता प्रमाणाग्निना दग्धा साऽविद्या

भूय पुनः कथं प्रसूयेत जायेत । नहि मृता दग्धा च भार्या पुनः X
प्रसवायोद्भवति तद्वदित्यर्थ । अविद्यान्तरं जायेतेति चेत्तत्र वक्तव्यं
किं निर्निमित्त जायेत निमित्ताद्वा । नाद्य । अकारणकार्योत्पत्ताव-
तिप्रसङ्गात् । द्वितीये किमात्मा निमित्तमनात्मा वा । नाद्य इत्याह
—असत्येवेति । अविशेषे केवले इत्यनयोर्व्याख्यानव्याख्येयभावः ।
यद्वाऽविशेष इत्युक्ते मूर्त्यादिकतिपयविशेषाभावेऽपि विशेषान्तरशङ्का
स्यादत उक्त केवल इति । तावत्युक्त एकाकिनोऽप्यात्मनः प्रयत्नादिगु-
णयोगित्वविशेषशङ्का स्यात्तन्निवृत्तयेऽविशेष इत्युक्तम् । तथाचाविशेषे
केवले प्रत्यगात्मनि सर्वान्तरे परमार्थवस्तुनि साऽविद्याऽसती एव
न सत्ता लभते । असहायस्यात्मन कूटस्थस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः ।
अविद्यान्तरसहायाभ्युपगमे चान्योन्याश्रयोऽनवस्था वा प्रसज्येतेत्यर्थ ।
अपिशब्देन पक्षान्तर निरस्यते । अनात्मन्यप्यसत्येव साविद्या कार्य-
स्यानात्मनोऽविद्याहेतुत्वानुपपत्तेरित्यर्थ । शुक्तिकादौ तु रजतादि-
विक्षेपोपादानाशस्येवाविद्याशक्तिभेदस्य ज्ञानेन निवृत्त्यभ्युपगमात्
मूलाज्ञानस्य तादृगनन्तशक्तिमतो विद्यमानत्वात्तद्वशात्पुनर्भ्रान्त्युदयो-
पपत्तेर्दृष्टान्तो विषम इति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

अविद्याया पुनरनुद्भवसाधनफलमाह—

न चेद्भूयः प्रसूयेत कर्ता भोक्तेति धीः कथम् ।

सदस्मीति च विज्ञाने तस्माद्विद्याऽसहायिका ॥ १९ ॥

नचेदिति पादप्रभेष ॥ सदेव ब्रह्मैवाहमस्मीति विज्ञाने विधिद्वि-
 ज्ञानेऽपरोक्षानुभवे सति मूय पश्चाल चेदविद्या प्रसूयेतेति कर्त्ता भोक्ते
 ति धीः कर्माधिकारनिमित्तमूता कर्त्तृत्वात् स्वादेवेत्यर्थः । अकार
 कर्त्तृत्वादे पारमार्थिकत्वसद्धानिष्टस्यर्षः । कर्त्तृत्वादे पारमार्थिकत्वे
 विद्यानिवर्त्यत्वायोगादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति भावः । ज्ञानकर्मसमुच्चय
 निराकरणमुपसंहरति—सम्मादिति । सम्माद्विद्यामनुत्पत्त्यायां कर्मासं-
 मय सिद्धस्तस्मात्सहाय्या केवळैव विद्या केवस्यहेतुरित्यर्थः ॥१९॥

विद्यायाः सहकारिनिरपेक्षत्वेनैव मोक्षहेतुत्वमिति युच्यतेकेर्षे
 श्रौतं किञ्चमुपोद्बलमिति—

अत्यरेषयदित्युक्तो न्यासः श्रुत्यातएव हि ।

कर्मभ्यो मानसान्तेभ्य एतावदिति वाञ्छिनाम् ॥२०॥

असृतत्वं श्रुतं यस्मात्स्याज्य कर्म सुमुष्णुभिः ।

अत्यरेषयदिति ॥ सैत्तिरीशोपनिषत्सु 'सत्य परं परं सत्य' मित्यु-
 पक्रम्य 'सत्त्वं सप' आदिमानसान्तामि कर्माणि भेद्यः साधनत्वेन निर्दि-
 श्य सानि वा एसान्बवराणि सपांसी' ति तेषां फल्युक्तत्वेन निन्द्या-
 मभिधाय न्यास इति ब्रह्मस्युक्तो न्यास एवात्यरेषय' इति तत्त्व-
 ज्ञानान्तरङ्गमूलः संन्यासः स्तुमते । तस्माच्चिन्दितास्वानुपादेयत्वा-
 त्स्तुतस्य चोपादेयत्वात्कर्मसापेक्षत्वे मोक्षस्य संन्यासविधानानुपपत्ते-
 ससंन्यासमात्मज्ञानमेव मोक्षसाधनं गम्यत इत्यर्थः । अतएव हीति ।
 ज्ञानस्य लफले कर्मनिरपेक्षत्वादेवेत्यर्थः । किञ्चान्तरमाह—एताव-
 दिति । वाञ्छिनामसृष्टत्वं श्रुतमिति । वाञ्छसनेपिनामुपनिषत्सु 'आत्म-
 नि सस्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदित' मित्युपक्रम्याद्भय-
 मारमवत्त्वं बुन्दुम्यादिब्रह्मान्तप्रबन्धेनोपपाद्य 'उक्तानुष्ठासनासि मैत्रे

य्येतावदरे खल्वमृतत्व' मिति ज्ञानस्यैवामृतत्वसाधनत्वावधारणं श्रुतं तस्य कर्मानपेक्षया लिङ्गमन्यथैतावदित्यवधारणार्थवचनानुपपत्तेरित्यर्थः । 'अमृतत्वस्य तु नाशोऽस्ति वित्तेने' ति च तत्रोक्तो वित्तसाध्यस्य कर्मणोऽमृतत्वसाधनत्वाभावे लिङ्गमनुसधेयम् । नच 'विद्या चाविद्यां चे'ति समुच्चयविधानविरोध. तस्य देवतोपासनज्ञानकर्मसमुच्चयविषयत्वात् । अन्यथा 'हिरण्मयेन पात्रेण', 'अग्ने नय सुपथे' ति च मार्गयाचनाद्यनुपपत्तेरिति सर्वमनवद्यम् । 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु', 'त्याग एव हि सर्वेषा मोक्षसाधनमुत्तमम् । त्यजेतैव हि तज्जेय त्यक्तु. प्रत्यक् परं पद' मित्यादिशास्त्राद्यस्मात्त्यागोपलक्षितमात्मज्ञानमेव मुक्तिसाधन तस्मादिति प्रकृतार्थमुपसहरति । तस्मात्त्याज्य कर्म मुमुक्षुभि साधनचतुष्टयसपत्रैरात्मतत्त्वजिज्ञासुभिरित्यर्थ । विविदिषोरपि नास्ति कर्मावसरः कुतो विदुष इत्यभिप्राय. ॥ २० ॥

अत्रार्धश्लोकोऽधिक प्रागुक्ताधिकार्धेन सख्येय । तदेव मुमुक्षुणा सर्वकर्मसन्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठेन भवितव्यमिति न्यायेनोपपाद्येदानीं परोक्तदृष्टान्तमनूद्य दूषयति—

अग्निष्टोमवदित्युक्तं तत्रेदमभिधीयते ॥ २१ ॥

अग्निष्टोमवदिति ॥ अर्धश्लोकेन ॥ २१ ॥

दूषणमुच्यत इति प्रतिज्ञाय श्लोकेन दूषणमाह—

नैककारकसाध्यत्वात्फलान्यत्वाच्च कर्मणः ।

विद्या तद्विपरीतातो दृष्टान्तो विषमो भवेत् ॥२२॥

नैकेति ॥ कर्मणोऽग्निष्टोमादेरनेककारकसाध्यत्वान्नियतद्रव्यमन्नतन्त्रप्रयोगसाध्यत्वादितियावत् । तथा फलान्यत्वात्फलभेदवत्त्वात् 'यदेव

विषया करोति अद्वयोपनिषदा तदेव वीर्यवचरे भवती' विष्णुतेर्बिधाद्वारा
वीर्यवचरफलविशेषसंमवाद्य युक्ता सहकार्यपेक्षेत्सर्व । नैवं विषया
इत्याह—विधेति ॥ तद्विपरीता कर्मस्वभावविपरीतस्वभावेतिवाचत् ।
यथा वस्त्वधीनप्रमाणनिबन्धनाया निरतिशयमोक्षैकफलाया विधा-
या न सहकार्यपेक्षा युक्तेत्सर्व । वतपत्र स्वभावमेव कर्मविषयोर
सोऽभिष्टोमदृष्टान्तो विषयो वार्तान्तिकानमुरूपो भवेदित्यर्थ ॥ २२ ॥

वैशम्भमेवोपपादयति—

कृप्यादिषत्फलार्थत्वादन्यकर्मोपसृंहणम् ।

अभिष्टोमस्त्वपेक्षेत विद्यान्यत्किमपेक्षते ॥ २३ ॥

कृप्यादिषदिति ॥ अभिष्टोम सातिष्ठन्न साध्यफलार्थत्वादन्य
कर्मोपसृंहणमन्यै कर्मणि सहकारिभिर्बिहितोद्गीवाचद्वसंभितोपासना-
दिक्रुपैरुपचयमपेक्षेतेति बोधना । तत्र दृष्टान्त कृप्यादिषदिति । कृषि
वापिज्यादौ फलोपचयार्थं साधनविशेषोपचयः प्रसिद्ध इत्यर्थः ।
विधा तु निरतिशयफलस्वभावत्वादन्यसहकारिभूतं किं वस्त्वपेक्षते, न
किमपीत्यर्थ ॥ २३ ॥

यदुक्तमकुर्वन्बिहितं कर्मेति मत्प्रवायस्मृतेष्वेति तत्राह—

* प्रत्यवायस्तु तस्यैव यस्याहकार इष्यते ।

अहकारफलार्थित्वे विद्येते नात्मयेदिनः ॥ २४ ॥

प्रत्यवायस्त्विति ॥ अस्य कर्मणोऽहं कर्ता एतत्कृत्येदं फलं
योस्य इति यस्याहकार इष्यते इष्टो भवति सामाधिको वर्तत इति
वाचत् । एतदधिकृत्य विहिताकरणे प्रत्यवायो भवदित्यर्थः ।
आत्मवेदिन आत्मतत्त्वज्ञाननिष्ठस्य तु अहकारफलार्थित्वेन विद्येते
विद्यमानावावतो निमित्तानामावात् प्रत्यवायस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

‘विद्यैवाज्ञानहानाय न कर्माप्रतिकूलत’ इत्युपक्रम्येयता ग्रन्थेन कर्मणः स्वातन्त्र्येण वा ज्ञानसहकारितया वा सर्वथा न साक्षान्मोक्षहेतुत्वमस्तीत्युपपाद्य ‘ब्रह्मविद्यामथेदानीं वक्तु वेद. प्रचक्रम’ इति परमप्रकृतमुपसहरति—

तस्मादज्ञानहानाय संसारविनिवृत्तये ।
 ब्रह्मविद्याविधानाय प्रारब्धोपनिषत्त्वियम् ॥ २५ ॥

तस्मादिति ॥ विद्याया कर्मनिरपेक्षत्वं तच्छब्दार्थः । अज्ञानहानायानाद्यज्ञाननिराससिद्धयेऽपेक्षितब्रह्मविद्या विधातुं सपादयितुमयं परोपनिषद्वेदान्तभागः प्रारब्ध इति योजना । अज्ञानहानस्य विशेषणं ससारविनिवृत्तय इति । ससारस्य विनिवृत्ति सम्यङ्निवृत्तिर्यस्मादिति विग्रहः । अङ्गीबत्वमार्षम् । अत्रोपनिषच्छब्दो लक्षणया वेदान्तग्रन्थेषु प्रयुक्त ॥ २५ ॥

तर्हि कोऽस्य मुख्योऽर्थ इति विवक्षाया ब्रह्म विद्याख्य शब्दसामर्थ्यं दर्शयन्नुपनिषच्छब्दव्युत्पादनेनापि स्वतन्त्रैव विद्या मोक्षहेतुरिति सूचयति—

सदेरुपनिपूर्वस्य क्विपि चोपनिषद्भवेत् ।
 मन्दीकरणभावाच्च गर्भादेः शातनात्तथा ॥ २६ ॥

सदेरिति ॥ ‘षट् विशरणगत्यवसादनेषु’ इति घातोरुपनीत्युपसर्गद्वयपूर्वकस्य क्विप्रत्ययान्तस्योपनिषदिति रूपम् । अस्त्यत्र घात्वर्थत्रयम् । तथाहि ये मन्दब्रह्मविदस्तेषा गर्भजन्मजरादिकमुपनिषदयति शिथिलीकरोतीत्युपनिषदित्येकोऽर्थः । जिज्ञासोश्चोपसमीपे निनिश्चयेन ब्रह्म गमयतीति द्वितीयः । तत्त्वविदा तु गर्भादि नाशयत्येवेति

तृतीय । एव सम्यग्वास्वभयोगाद्विषैवोपनिषच्छब्दवाच्या । तादर्था-
 शून्योऽप्युपनिषदुच्यते । काङ्गलं जीवनमिति वदित्यर्थ ॥ २६ ॥

इति प्रथममुपोद्घातप्रकरणम् ।

प्रतिषेधप्रकरणम् ३

तदथ मुमुक्षोर्भोक्तृशासनब्रह्मात्मविद्याप्रतिपक्षये वेदान्सारम् उप-
 पद्यते इति स्थिते पुनराशङ्क्यते । ननु विद्योपदश्राये वेदान्ता
 रम्भस्तदोपपद्यते यदि विद्योदय संगाम्येत स इहात्मनि संसारित्व
 ग्राहकप्रत्यक्षादिविरोधाद्वाक्यक्षतेनापि नोत्पादयितुं शक्यते असं-
 जातविरोधितया मत्प्रक्षादेवकवशात्तदुपनीबिनभ्यागमस्य दुर्बल-
 त्वात्कचनिदुत्पन्नापि विद्या यदि ममाणसिद्धं सचारे वाभेत तर्हि
 मस्यगात्मनाऽपि ब्रह्मरूपत्वं कथं प्रत्यक्षानुभवो न वाभेतेति, अत
 उत्तरं वदति—

प्रतिषेदुमशक्यत्वाच्चेतिनेतीति श्रेयितम् ।

इदं नाहमिदं नाहमित्यद्या प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

प्रतिषेदुमित्यादि ॥ नेतिनेतीति बीप्सया सकृच्छब्दप्रतिषेधे
 शेषिममुर्बरितं यत्परमवत्त्वं तत्प्रतिषेधावहित्वेन मतिषेदु स्वरूपत्वन
 प्रतिषेधसाश्रितयाऽवस्थितं यतोऽत प्रतिषेदुमशक्यत्वादद्या साशा
 प्रतिपद्यते नि संदिग्धमुपलभ्यत इति योजना । उपलभ्यमकारम
 भिमयति—इवमिति । इदं उहक्यं नाहमारमा इतिमिन्द्रियजात
 मनाबुद्धिप्राणतदुपादानवचनपर्यन्तं नाह क्रित्वेषां प्रकाशकमभ्यभि
 चारि म्यमं प्रकाशं कृत्स्नमखरं यस्मिन्सर्वं जगदाभयेऽप्याकृताकाश

ओतश्च प्रोतश्च तदेवाहं परमक्षरमिति प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अनेन विद्या नोदेतीत्येषा शङ्का निराकृता । प्रतिषेद्धुमशक्यत्वादित्यनेन तु यथाव्याख्यातेन बाधायोग्यत्व दर्शितमिति विवेक्तव्यम् ॥ १ ॥

नन्वहं ब्रह्मेति ज्ञानमुक्तविधयोत्पन्नमपि न प्रतिष्ठा लभते देहेन्द्रियाद्यभिमानस्यानवरतमनुवृत्तेरित्याशङ्क्य, तस्य प्रमाणमूलत्वाभावाद्वाधितानुवृत्तिमात्रस्याभासत्वान्न विद्याप्रतिपक्षत्वमित्यभिप्रेत्य वाक्योत्थज्ञानस्य प्राबल्यमुपपाठयति—

अहंधीरिदमात्मोत्था वाचारम्भणगोचरा ।

निषिद्धात्मोद्भवत्वात्सा न पुनर्मानतां व्रजेत् ॥ २ ॥

अहंधीरिति ॥ देहादावनात्मन्यात्मबुद्धिरहधीरित्युच्यते साह-
कर्तुरिदमशात्पूर्वपूर्वाहंकारवासनावासिनान्तःकरणरूपादिदमात्मनः
सकाशादुत्थिताध्यासात्मिकेत्यर्थः । स्वरूपतोऽस्या दौर्बल्यमुक्त्वा
विषयभेदादपि तदाह—वाचारम्भणगोचरेति । निरूप्यमाणं स्वत-
सत्ताहीनमपि यदपरोक्षव्यवहारगोचरतया गम्यते तद्वाचारम्भणमनृत-
जडानात्मरूपं तदेव गोचरो विषयो यस्या सा । तथा यत एवमतो
नेतिनेतीति शास्त्रेण निषिद्धो वाधित आत्मा स्वरूपमुद्भवः कारण
यस्या सा निषिद्धात्मोद्भवा तस्या भावो निषिद्धात्मोद्भवत्वं तस्मादिति
विग्रहः । सा पुनरिदधीरात्मयाथात्म्यज्ञानानन्तर मानता प्रमाणत्व न
व्रजेन्न लभेत, अवस्तुत्वादवस्तुजत्वावस्तुविषयत्वाच्च स्वभावस्थवि-
शेषज्ञानवदित्यर्थः । अतो वाक्योत्थज्ञानमेव प्रबल नेतरदिति
भावः ॥ २ ॥

इदानीं पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्य प्रकृतिवदितिन्यायेन प्रथमोत्पन्नाय

अपि कर्ता मोक्षेत्यादिभ्य उच्यते ब्रह्मात्मज्ञानेन बाध्यत्वमुप-
पादयति—

पूर्वबुद्धिमबाधित्वा नोत्तरा जायते मति ।

दक्षिरेकः स्वय सिद्धः फलत्वात्स न बाध्यते ॥ ३ ॥

पूर्वबुद्धिमिति ॥ न शुक्लब्रह्मज्ञानजन्यां रजतबुद्धिमबाधित्वा शुक्ति-
बीरुत्तरोत्पद्यते एवं कर्त्रादिबुद्धिमबाधित्वा नात्मतत्त्वज्ञानमुत्प-
द्यते । अतः प्रसक्तनिषेधप्रसक्तत्वाद्वाप्यस्य पूर्वसमये उत्तरप्रसक्त्यमा-
बाध पूर्वोत्तरस्य बाध , किंतु परेषु पूर्वस्य प्रसक्तस्य बाध इत्यन-
वयम् । पदार्थबोधे शब्दस्य मानान्तरसापेक्षत्वेऽपि न बाध्यार्थबोधे
स्यपेक्षा, पदार्थबोधेऽपि व्यवहारमात्रस्यैवापेक्षत्वात्पूर्वबुद्धेर्न्यवहारान्त-
त्वाच्चत्तोत्तरेष्वस्मज्ञानेनाबाधनाच्च मोक्षबीज्यविरोधश्चेति ब्रह्मम् ।
किंचौपनिषद्ब्रह्मज्ञानमेव तत्त्वावेदकमत्यन्ताबाध्यार्थत्वादित्याह—
दक्षिरिति । ब्रह्मात्माकारान्त्य करणवृत्तिप्रतिफलित्वापरोक्षस्यैर्दक्षि-
रित्युच्यते सचैक परमात्मेनोपलक्षितोऽद्वितीय इति भावत् । स्वयंसिद्ध
परनिरपेक्षसत्तास्यैर्दक्षि स न बाध्यते । उच्येर्बोधोपपैर्बाधयोर्मत्वा-
वगमात्कथत्वात् । नहि कर्तुं बाध्यते । तस्य सर्वज्ञानसाधारणत्वात्सर्व-
व्यवहारहेतुप्रकाशत्वाच्चेत्यर्थः । नित्यसिद्धत्वात्प्यस्य फलत्व विषया-
कारवृत्तिम्यच्छत्वापेक्षयोपचर्यत इति भावः ॥ ३ ॥

एवं ब्रह्मात्मज्ञानस्य बाधत्वात्तुत्पत्तिस्तद्वास्तुत्पन्नस्य भावस्योपपा-
दनेन पूर्वमवृत्तप्रत्यक्षादिभिर्बाध्यार्थत्वस्तद्वा बोध्यत्वेदानीं कथमिदं
मुत्पद्यतामिति बीक्षायां पदार्थपरिच्छोधनेनेति औत्तद्दृष्टान्तेनोपपा-
दयति—

इदं वनमतिक्रम्य शोकमोहादिरूपितम् ।

वनाद्गान्धारको यद्वत्स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥

इदं वनमिति ॥ इदं शरीरमेव वनमिव वनं रागद्वेषशोकमो-
हादिभिर्व्याघ्रतस्करादिस्थानीयैर्दूषितमाक्रान्तमतिक्रम्य दिङ्मात्रमाचा-
र्यादवगम्यान्वयव्यतिरेकालोचनया पदार्थशोधनेन देहादिकमनात्म-
तया त्यक्त्वा स्वमात्मानं सर्वानुस्यूतमनपोह्य प्रतिपद्यते । अहं ब्रह्मा-
सीत्यौपनिषद् पुरुषमवगच्छतीत्यर्थः । यथा गान्धारको गन्धारदेश-
वासी पुरुषो वद्धचक्षुरेव तस्करैरानीय महावने निक्षिप्तः स बन्धमो-
क्षार्थी तत्राक्रोशं कुर्वन्केनचित्कारुणिकेनोपलब्धस्तेन मोचितवन्धो
दर्शितस्वदेशमार्गो ग्रामाद्गामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी वनात्स्वदेशं
प्रतिपद्यते, तथायमपि ससारी अविद्यारोगादितस्करैर्मिथ्याज्ञानपटेन
विवेकदृष्टिमाच्छाद्य स्वदेशाद्देहारण्यं प्रवेशितो बन्धमोक्षार्थी कदा-
चित्केनचित्कारुणिकेनाचार्येण " ब्रह्मविदा त्याजितमिथ्यादृष्टिपटः
प्रतिबोधितस्वदेशब्रह्ममार्गोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वयमूहमानं स्वमा-
त्मानमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति द्वितीयं आत्मज्ञानोत्पत्तिविधिप्रकरणम् ॥ २ ॥

ईश्वरात्मप्रकरणम् ३

येन ब्रह्मविद्या प्रतिपादिता तस्या प्रकाशमानं ब्रह्म किं प्रत्यगा-
त्मनो भेदेन प्रत्येतव्यं तदभेदेन वेति 'द्वा सुपर्णा सयुजे' त्यत्र भेदश्र-
वणात् 'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यभेदश्रवणाच्च सदेहे निर्णयकारणं श्रौतं
दर्शयन्वाक्यविषयमर्थं स्पष्टयति—

ईश्वरश्चेदनात्मा स्यान्नासावसीति धारयेत् ।

आत्मा चेदीश्वरोऽसीति विद्या सान्यनिवर्तिका ॥१॥

ईश्वर इत्यादिना ॥ ईश्वरो जगत्कारणत्वेनोपलक्षित परमात्मा सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपः स चेदात्मनिष्ठो मेर्वादिबद्धिषममूठ परोक्षो वा स्वात्तदास्तावीश्वरोऽहमस्मीति मुमुक्षुन पारबेदात्मानं तत्त्वतो न प्रतिपद्येत् । तदस्तस्वमस्यादिबचनविरोध स्यात् । 'आत्मेति रूपं गच्छन्ति ग्राहयन्ति चे'ति न्यायविरोधश्च स्वादित्यर्थ । ईश्वर एवात्माहमस्मि नान्य इति चेद्धारयेद्विधानीयापद्या न श्रुतिन्यायविरोध इति योग्यम् । सा विद्या विरोहितमेवाकारणस्यग्रहैक्याबलम्बिनी अन्यस्या अविद्याया निवर्तिका समूहस्सारनिवर्तिकित्यर्थ । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव महति' 'ब्रह्मैव सन्नाद्याप्येती'त्यादिश्रुतौ ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मभावफलकभवपादन्यत्वपक्षे स्थितस्य नष्टस्य बान्धवत्वान्धभावानुपपत्तेरैक्यज्ञानमेव फलकवदिति तत्रैव शास्त्रतत्पर्यं न भेदे । तच्छान स्यात्तस्वात् 'अन्योऽंशवान्योऽहमस्मीति न स वेदे' ति भेदवर्जनस्य निन्दितत्वाच्च भेदभतेस्वनाद्यविद्याकल्पितमेवानुवादपरत्वात् स्वार्थे तत्पर्यमिति भाव ॥ १ ॥

इतश्चामेदे भेदघात्पर्यमाह—

आत्मनोऽन्यस्य भेदार्था अस्थूलत्वादयो मताः ।

अग्नेयत्येऽस्य किं तै स्वादात्मत्वे अन्यधीडुति ॥२॥

आत्मन इति ॥ अस्थूलत्वादयो धर्मा प्रस्यगात्मनोऽन्यस्य

मिक्तस्येश्वरस्य चैन्महा इष्टा स्युस्तदासेश्वरम्बानतममूठत्वात्त्रयेयत्ये-
सति मुमुक्षोरस्थूलत्वादिभि श्रौतैर्धर्मैः किं स्वाम किमपि । स्थूलोऽहं
इष्टोऽहमित्यादित्गतान्त्वनिवृत्तेरित्यर्थ । यदा स्वस्थूलत्वादिधर्मक
ईश्वरोऽहमस्मीति श्रूयते तदा तस्याप्यात्मत्वेसति प्रतीपोऽन्वधीडुति
स्वात्मन्वेव गृहीताया कृतस्थूलत्वादिभियो मोहमूढायां भावसिद्धिः
फलं स्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

‘कस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चे’ ति कार्यकारणात्मकजगदाश्रयप्रश्नोत्तरत्वेनाक्षरस्योपक्रमात् ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी’ इति जगदीश्वरतया मध्ये परामर्शात् ‘अदृष्टं द्रष्टि’त्यादिना तत्त्वभावकथनपूर्वकमन्ते च ‘एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे’ त्युपसहारादीश्वरपरता ब्राह्मणवाक्यस्याशेषस्यावधारिता, तत्र ‘नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृश्रोतृमन्तृविजात्रि’ति द्रष्टृत्वाद्युपलक्षितस्य प्रत्यगात्मनोऽक्षरब्रह्माभेदश्चावधारित इतीश्वरात्मनोरभेद एव शास्त्रार्थो यतस्तस्मात्प्रत्यगात्मन्यध्यस्तस्थूलत्वादिप्रतिषेधपरमिदं वाक्यमास्थेयमित्यभिप्रेत्याह—

मिथ्याध्यासनिषेधार्थं ततोऽस्थूलादि गृह्यताम् ।

परत्र चेन्निषेधार्थं शून्यतावर्णनं हि तत् ॥ ३ ॥

मिथ्येति ॥ ततस्तस्मान्मिथ्याध्यासाज्ञानमूलस्य निषेधार्थं निवृत्त्यर्थं अस्थूलादिप्रत्यगात्मविशेषणत्वेन गृह्यताम् । विपक्षे दोषमाह— परत्रेति ॥ अस्थूलादिवाक्यं परत्र प्रत्यगात्मनोऽन्यत्र स्थूलत्वनिषेधार्थं चेत्स्यात्तदा हि निश्चितं शून्यतावर्णनमेव तत्स्यादात्मनोऽन्यस्य जडत्वात्तस्य च स्थौल्यादिधर्मयोगान्निषेधान्त पातित्वे सतीश्वरस्येश्वरत्वायोगान्निषेधमात्रपरमेव वाक्यं स्यादित्यर्थं । तस्मादस्थूलादिधर्मकस्यानात्मत्वायोगादीश्वरमभ्युपगच्छतात्मैव सोऽभ्युपगन्तव्य इति भावः ॥ ३ ॥

किंच प्रत्यगात्मनोऽन्यत्र स्थूलत्वादिप्रतिषेधे चाप्राप्तप्रतिषेधो नेष्फलश्चापद्येतेति दोषान्तरमाह—

बुभुत्सोर्यदि चान्यत्र प्रत्यगात्मन इष्यते ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रे इति चानर्थकं वचः ॥ ४ ॥

बुद्धस्तोरिति ॥ यदि प्रत्यगात्मनो बुद्धस्तोरस्मत्त्वं बोद्धुमिच्छो
संसारित्येनाभिमतादात्मन इतिमावत् तदन्यत्र देहेन्द्रियप्राप्तमनस-
द्धर्मनिषेध इष्यते तदाऽप्राप्त इत्यादिबचनमनर्थाक निर्विकल्पं स्वात्मत्र
प्राप्तादिप्रसक्त्यमावात्प्रतिषेधस्य च दृष्टार्थत्वादित्यर्थ ॥ ४ ॥

इति तृतीय ईश्वरात्मप्रकरणम् ॥ ३ ॥

तत्त्वज्ञानस्वभाषप्रकरणम् ४

ननु यद्विदमीश्वरामेदेनात्मनो ज्ञानं मोक्षसाधनमुक्तं तन्नोपपद्यते
संचितानेककर्मसद्भावात्कर्मणां च फलावश्यंभावनियमात् प्रतिबन्ध-
संभवादिति तत्राह—

अहंप्रत्ययबीजं यदहंप्रत्ययवस्थितम् ।

नाहंप्रत्ययबहुमुष्टं कथं कर्म प्ररोहति ॥ १ ॥

अहंप्रत्ययेति ॥ अहमिति प्रत्ययोऽङ्कारोऽनात्मन्यत्सामिमान-
स्रक्षणः स बीजं कारणं यस्य कर्मणस्तदहंप्रत्ययबीजं अहमिति प्रती-
यते आत्मा यस्मिन्नन्तं करणे साभासे तदहंप्रत्ययवचस्मिन्नहंप्रत्ययवति
स्थितं संचितं यत्कर्मजातं तन्नाहं कर्ता भोक्ता, किंतु ब्रह्मैवाहमस्मीति
य ममाण्वनितः प्रत्यय स एव बहिस्तेनोष्टं वर्णं कथं पुनः प्ररो-
हति फलोन्मुखं जायेतेति बोधना । तथाच श्रुतिस्मृती 'क्षीयन्ते
चाम्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' । 'ज्ञानाधि सर्वकर्माणि मत्ससा
सकुरुते तमे ति ज्ञानोदये मान्तरीयकृतया मूलाज्ञानस्य विरोधादेव
निवृत्तिसंभवात्तदा तत्कार्मास्तं करणस्यापि निवृत्तेराभयामादे कर्मस्ति
त्ययोगास्तुतस्तेन मोक्षप्रतिबन्धश्चेत्यभिप्राय ॥ १ ॥

ननु यथा ज्ञानवतोऽपि भिक्षादनादिकर्म सफलमुपलभ्यते तथा
तत्साहचर्यमपि सफलं भूयति इति कस्यचित् इति सहाहते—

दृष्टवच्चेत्प्ररोहः स्यान्नान्यकर्मा स इष्यते ।

तन्निरोधे कथं तत्स्यात्पृच्छामो वस्तदुच्यताम् ॥ २ ॥

दृष्टवच्चेत्प्ररोहः स्यादिति ॥ परिहरति—नान्यकर्मा स इष्यत इति । नेति निषेधार्थः । स भिक्षाटनादिर्विदुषो व्यापारोऽन्यकर्मा । अन्यत्र प्रवृत्त फल कर्म कारणं यस्य सोऽन्यकर्मा स इष्यते । ज्ञानाविरोधिप्रारब्धफलकर्मनिवन्धन हि भिक्षाटनादि नैवविधलक्षण तस्य ज्ञानविरोधित्वादित्यर्थः । ननु ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या तन्मूलाहकारनिवृत्तिद्वारेण तदाश्रयकर्मनिवृत्तौ कथमारब्धमपि कर्म सिद्धेद्यन्निमित्ता विदुषो भिक्षाटनादिकर्मप्रवृत्तिरिति पृच्छति पूर्ववादी तन्निरोध इति । कर्माश्रय प्रथमतश्छब्दार्थः । कर्म द्वितीयतश्छब्दार्थः ॥ २ ॥

उत्तरमाह—

देहाधारम्भसामर्थ्याज्ज्ञानं सद्विषयं त्वयि ।

अभिभूय फलं कुर्यात्कर्मान्ते ज्ञानमुद्भवेत् ॥ ३ ॥

देहादीति ॥ सद्विषयं प्रमाणजनितत्वेन प्रबलमपि ब्रह्मात्मविषय ज्ञानमभिभूय विदेहकैवल्यरूपात्फलात्प्रच्याव्य कर्म प्रारब्धफललक्षण स्वफल देहाभासजगदाभासरूपं त्वयि ज्ञानवत्यपि कुर्यादेव । कुत । देहाधारम्भप्रति समर्थत्वादन्ते प्रारब्धकर्मफलभोगवसाने सति ज्ञान प्रतिबन्धरहितं समुद्भवेदुद्भूतं भवति । वर्तमानकार्यसपादकाविद्यालेशमप्यपवाध्य विद्वांस स्वाराज्ये स्थापयेदित्यर्थः ॥३॥

ननु प्रारब्धकर्मवशाज्ज्ञानिनोऽपि भोग स्यान्नत्वनारब्धकर्मतत्फलयोस्तस्मिन्नवस्थितिरिति कथमुपपद्येत, अज्ञानकार्यत्वाविशेषात्सर्वस्या ज्ञाननिवृत्तौ च पुनराश्रयाभावेनावस्थानाभावस्य समत्वादित्याशङ्कविशेषमाह—

आरब्धस्य फले ज्ञेते भोगो ज्ञान च कर्मण ।

अविरोधस्योर्युक्तो वैधर्म्यं चेतस्य तु ॥ ४ ॥

आरब्धस्येति ॥ भोगो ज्ञानं चेत्येते हि यस्मात्पारब्धस्य कर्मण फलेऽतस्तयोरविरोधो युक्त इतरस्य त्वनारब्धफलस्य संभितस्य क्रियमाणस्य वा कर्मणो वैधर्म्यं वैपरीत्य विरोध एवेत्यश्वरामः । अयमाव — ज्ञानं हि स्वकारणाज्जायमानं शरीरादिसापेक्षमेव जायते, अशरीरस्यागन्तुकज्ञानासमवात् । शरीरादिकं तु न ज्ञानकारणादुत्पद्यते, अन्यकारणस्यान्यहेतुत्वायोगात् । अतः कैश्चित्कर्मविशेषैः शरीरविशेषे ज्ञानोत्पत्तिर्भोग्ये स्वफलदानापारब्धे सति तमाश्रित्य ज्ञानहेतुकर्माणि ज्ञानमारभन्त इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तथाचारब्धे देहे तद्भोग्यावश्यभावित्वाद्भोगप्रदकर्मरारब्धशरीरमाश्रित्य स्वहेतुसमासादितं ज्ञानं स्वफलमज्ञाननिवृत्तिं कुर्वदपि न सद्यो भोगैकमाश्रयदेहहारम्भककमाक्षिप्त्वाविद्यालेशं निवर्तयत्युपजीव्यविरोधित्वाभावादिति नारब्धफलकर्मज्ञानयोर्विरोधोऽनारब्धफलज्ञानां तु कर्मणामकर्त्रास्मत्स्वज्ञानोदयविरोधादेव कर्तृत्वभावनिवृत्तावाप्तमाभावादगाधोपपत्तेर्न ज्ञानसहायस्याननुपपत्त इत्यस्ति विशेष इति ॥ ४ ॥

ननु ज्ञानिभोऽपि ज्ञेयोभो देहहारम्भककर्मनिबन्धनोऽस्ति स हि तस्य कथाविदेहात्माभिमानसमवाचदुःखतदुरितप्रतिबन्धवशान्मोक्षानुपपत्तिरिति चेत्तस्याह—

देहात्मज्ञानवज्ज्ञान देहात्मज्ञानपापकम् ।

आत्मन्येष भवेद्यस्य स नेष्टस्तपि मुच्यते ।

ततः सयमिदं सिद्धं प्रयोगोऽस्माभिरीरितः ॥ ५ ॥

देहात्मज्ञानवदिति ॥ यथा विवेकविलक्षणस्य लौकिकस्य देहे मनुष्योऽहमित्यात्मज्ञान नि सदिग्धमुपलब्ध तथा मुख्यात्मन्येव देहाद्यहकारपर्यन्तसाक्षिण्यात्मन्येव यस्य देहात्मज्ञानवाधकमहमस्मि पर ब्रह्मेत्येवरूप नि सदिग्ध जान भवेत्स यथोक्तज्ञानवलादनर्थराशेरपनीतत्वान्मुक्तिमनिच्छन्नपि वलान्मुच्यत एवेत्यर्थः । तथाचाविर्भूतात्मतत्त्वस्य पुनर्देहाभिमानहेत्वभावान्न मोक्षे कोऽपि प्रतिबन्ध इति भावः । तथाच श्रुति 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसङ्गया । क्षीयन्ते चाम्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इत्याद्या । तथा स्मृतयोऽपि 'वीजान्यश्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सवध्यते पुनः । यथा पर्वतमादीप्त नाश्रयन्ति मृगद्विजा । तद्वद्ब्रह्मविदो दोषा नाश्रयन्ते कदाचन । मन्त्रौपधवलैर्यद्वज्जीर्यते भक्षित विषम् । तद्वत्सर्वाणि कर्माणि जीर्यन्ते ज्ञानिनक्षणा' दिति । ज्ञानिन कर्मणा प्रतिबन्धाभावमुपपादितमुपसहरति —तत इत्यर्थश्लोकेन । सर्वमिदमिति प्रारब्धकर्माविरोधित्वोक्तिः । सिद्ध श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धमित्यर्थः । प्रयोग उपपत्तिः ॥ ५ ॥
इति चतुर्थं तत्त्वज्ञानस्वभावप्रकरणम् ॥ ४ ॥

बुद्ध्यपराधप्रकरणम् ६

यदि प्रागुक्तरीत्या ब्रह्मात्मज्ञानममृतत्व गमयेत्किमिति तर्हि सर्वैरहब्रह्मास्मीत्यात्मरूपं न गृह्यते निसर्गत एव सर्वेषा परमपुरुषार्थार्थित्वादिति तत्राह—

मूत्राशङ्को यथोदङ्को नाग्रहीदमृतं यथा ।

कर्मनाशभयाज्जन्तोरात्मज्ञानाग्रहस्तथा ॥ १ ॥

मूत्राद्यह इति ॥ अत्रेयमास्मायिह—उदङ्गो माम कश्चिह
 विर्मगबन्त महाविष्णुं तपसा सोषमिस्वा देवरक्षितममृतं प्राषितवान् ।
 सदा भगवता देवेन्द्रं प्रस्युक्तममृतमसौ दीयतामिति । इन्द्रस्तु विष्णो
 राज्ञां पाम्यन्नमृतकलश नीत्वा मातङ्गपेषमास्वाम स्ववक्षिदेशे कल-
 शमुपनिधायोदङ्गाम दातुमारेभेऽस्यया मामवत्स्वामृतपानमिति
 मन्यमान । सदुदङ्गोऽपि चण्डालमृषश्च ह्यन अग्राहेति । उदङ्गो मूत्र-
 शह सन् यथाभूतमेव प्रत्यक्षोपलभ्यमप्यमृत यथा नाग्रहीत् मदमि-
 कषितममृतमिदमिति न गृहीतवान् आतिनाशमयादिति योचना,
 तथा अन्तोर्लोकम् वर्णाश्रमोपाधिविहितकर्मनाशमयादारमज्ञानस्य
 यथोक्तस्याऽग्रहस्तस्मिन्नादर इत्युत्तरार्थयोचना । पदार्थस्वरूपापरिचानं
 विपरीतज्ञानं च कुस्युष्कारमस्वरूपाग्रहणकारणमिति भाव ॥ १ ॥

ननु इद्यन्ते देवेन्द्रस्य पेषान्मत्स्यममृतकलशस्य च मूत्राद्यमन्वान-
 निवेदनं च आत्यन्तरगूत्रममोत्पादनेनामृताग्रहणकारणमासीत् तथा
 एतनो ब्रह्ममृतस्य ममकारणमस्तीत्यत आह—

५ बुद्धिस्य बलतीवात्मा ध्यायतीव च दृश्यते ।

नौगतस्य यथा पृष्ठास्तद्वत्सत्तारविभ्रमः ॥ २ ॥

बुद्धिस्य इति ॥ अनाद्यनिघया स्वारमन्यप्यद्यबुद्धौ लिङ्गधारी
 अभिमानिरयेन मित आत्मा तस्यां बुद्धौ चरन्त्यां पस्तीव दृश्यते
 न वस्तुतश्चरन्त्यविक्रियत्वात्तथा तस्यां ध्यायन्त्यां निश्चलीमृतायां
 ध्यायतीव निश्चल इव दृश्यते प्रतिमासते न वस्तुतो ध्यायति । पस-
 नाभावे तत्प्रतियागिकस्य नैश्चस्यम्याप्यभावादित्यर्थः । विकारबहु-
 द्यविवेकादन्नावेव संसार्पद्मस्मीति विपरीतनिश्चयदोषाच्छ्रुत्यादिभि
 रीयमाणमप्यामनो ब्रह्मत्वं न गृहाति लोके इत्यभिप्रायः । अविषे

कादन्यथाप्रतिपत्तौ दृष्टान्तमाह—नौगतस्येति । तद्वदिति दार्ष्टान्ति-
कोक्तिः ॥ २ ॥

उक्तमेव प्रपञ्चयति—

नौस्थस्य प्रातिलोम्येन नगानां गमनं यथा ।

आत्मनः संसृतिस्तद्वद्ध्यायतीवेति हि श्रुतिः ॥ ३ ॥

नौस्थस्येति ॥ जलस्थाया चलन्त्या नावि स्थितस्य जनस्य यथा
नौगतिदिग्वैपरीत्येन जलाशयतीरस्थाना नगाना वृक्षादीना गमनं
विभाव्यते उपाध्यविवेकात् तद्वद्संसारिणोऽप्यात्मन संसृतिरनुभूयत
इत्यर्थः । उक्तार्थानुवादिनीं श्रुतिं पठति—ध्यायतीवेति हि श्रुति-
रिति । 'स समान सन्नुभौ लोकावनुसचरति ध्यायतीव लेलायतीवे'
ति श्रूयत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रपञ्चितदृष्टान्तानुगुण्येन दार्ष्टान्तिक प्रपञ्चयन्नुदाहृतश्रुत्यर्थमाह—

चैतन्यप्रतिबिम्बेन व्याप्तो बोधो हि जायते ।

बुद्धेः शब्दादिभिर्भासस्तेन मोमुह्यते जगत् ॥ ४ ॥

चैतन्यप्रबिम्बेनेति ॥ चैतन्यप्रतिबिम्बश्चिदाभासस्तेन व्याप्तो
हि यस्माद्बुद्धेर्बोधो विषयाकारा बुद्धिर्जायते, अतः स्वाभासाविवेका-
च्छब्दादिभिर्बुद्धिर्वृत्तिव्याप्तविषयै । इत्थंभावे तृतीया । विषयभूत-
देहाद्यात्मना भासो भासन स्फुरणमात्मनो भवतीति शेषः । यदि
शब्दादिनिर्भास इति पाठो लभ्यते तदा बोधविशेषणम् । शब्दादे-
र्विषयस्य निर्भासो यस्मिंस्तथेति सुगमम् । येनैवमेकस्यां बुद्धिर्वृत्तौ
देहादिविषयचैतन्ययोः संश्लेष इव भवति तेनान्योन्याविवेकनिमित्तेन
जगज्जनोऽतिशयेन मुह्यतीत्यर्थः । यथा नौस्थः पुरुषो नावश्चलनं
नानुभवति अचलत्सु च वृक्षेषु चलनमनुभवतीत्युपाधिसामर्थ्यादेवं

बुद्धिस्वदेहाद्यात्मभावमिवापन्न आत्मा तदीय व्यापारं न पृथगनुभवति
 सदासाविबेकात्तु चिदात्मनि विकारमारोपयन्ननुभवति मृपैवेत्येत
 द्यायतीवेत्यादिश्रुत्योच्यते । अत उपाधिसामर्थ्यास्तारित्वविभ्रम
 इत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

एवमविवेकार्थिने संसाराभ्यासे विविक्तपदार्थस्य वाक्यादर्हप्रज्ञा
 मीति बुद्धिश्च्युदमे मुक्ति फलिष्यत्यत पदाविवेकवता मान्यं
 मुमुक्षुणेत्यभिप्रेत्याह—

चैतन्यमास्यताहमस्त्रादर्थ्यं च तदस्य यत् ।

इदमज्ञप्रहाणेन परः सोऽनुभवो भवेत् ॥ ५ ॥

चैतन्यमास्यतेति ॥ अहमोऽहंकारस्य चिदचिद्वन्धिरूपस्य
 यच्चैतन्यमान्यता दृश्यता यच्च सादर्थ्यं चिदात्मनो विषयोपस्थापकत्वेन
 तच्छेषत्वमस्ति तदुभयमस्याहंकारस्य संबन्धि तस्मिन्निदमशस्य प्रहाणे
 विबेके सति न गबल म्यादिति योजना । तत्र योऽनुभव साक्षी
 परिशिष्ट स पर परमात्मा वाक्यार्थमृतो भवेदित्यर्थः । यद्वा अस्या
 हमोऽहंकारस्य चैतन्यमान्यता गहता सादर्थ्यं च तच्छेषत्वं च यच्च
 सादस्ति तत्तस्मात्प्रमहंकारो मास्मिति वषांशप्रहाणेन तस्मिन्नसद्व-
 त्वाभिमानत्यागेन योऽनुभव स पर आस्मेति निश्चयवान्मवेदिति
 योजना । अथवा स वाक्यावविषय पर सर्वोत्तरोऽनुभवोऽहमोऽहंकार
 स्येदमज्ञप्रहाणेन पृथक्करणेन भवेदिति संबन्धः । इदमनिदमारमक
 साहंकारस्य संबन्धी य इदमज्ञस्य साक्षिसाक्ष्यान्वयव्यतिरेकाग-
 मापायितदवध्यन्वयव्यतिरेकलोचनरूपेण मननेनापवापेसति अस्ति
 हांशोऽनपाद्य आत्मत्यनुभवा भवेदित्यर्थः । नन्वहमित्यवभासे इदमंश
 एव न चकस्ति यस्य प्रहाणेन परोऽनुभवो भवेदित्याद्यह्यामाह—

चैतन्यभास्यतेति । तादर्थ्यं चेति च । सुषुप्त्यादावात्मनि भासमानेऽप्यहंकारस्यानवभासादनात्मत्वे निश्चिते सति जागरितादावागन्तुकचैतन्यभास्यता तस्य सिद्धा । अत प्रतिभासते इदमशाभावेऽपि चैतन्यभास्यत्वेन लक्षणेनास्तीदमाकारतेत्यर्थ । तथा तादर्थ्यमप्यस्ति आत्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिव्यवहारनिर्वाहकतया आत्मशेषत्वमस्ति यद्यन्मादेव तत्तस्मादप्यनात्मत्वलक्षण इदमशो विद्यते अतस्तत्प्रहाणेन ब्रह्मात्मानुभवो भवेदिति सर्वं समञ्जस ॥ ५ ॥

इति पञ्चमं बुद्ध्यपराधप्रकरणम् ॥ ५ ॥

विशेषापोहप्रकरणम् ६

पदार्थविवेकवतो वाक्यादहं ब्रह्मेति ज्ञान भवतीत्युक्तम्, तत्राहमित्यत्रेदमशप्रहाणेन साक्षितत्त्वस्य शोधनप्रकार सूक्ष्मोपायो निर्दिष्ट, तत्रासमर्थप्रति स्थूलोपायेन पदार्थशोधनप्रकारमुपदेष्टु प्रकरणमारभते । तत्र यत्स्वरूपप्रहाणमन्तरेण जातु न शक्यते यथाग्नेरौष्ण्यं तस्य स्वरूपत्वादेव न विशेषणता यद्यपि तथापि तथाविधस्य क्वचिद्विशेषणत्वव्यवहारः कल्पितभेदमाश्रित्येति स्थिते आत्मनि सति सत्ताचैतन्यानन्धानामनपायान्न तेषां विशेषणत्व किंतु स्वरूपत्वमेव कृशः स्थूलः कृष्णो गौरोहं मनुष्य श्रोता द्रष्टा वक्ता कामी क्रोधी ज्ञानी कर्ता भोक्ता सुखी दुःखीत्येवविधानि विशेषणानि नात्मन सत्तादिवत्स्वरूपभूतानि सत्यप्यात्मनि सुषुप्त्यादौ तेषामभावादित्येवमात्मन पृथगुद्भूत्य तस्य कूटस्थतावधेयेत्यभिप्रेत्य पृथग्भूतस्य विशेषणत्वाभावे दृष्टान्तमाह—

छिश्वा त्यक्तेन हस्तेन स्वय नात्मा विशिष्यते ।
तथा शिष्टेन सर्वेण येन येन विश्लेष्यते ॥ १ ॥

छिश्वा त्यक्तेनेति ॥ यथायं हस्तान्तच्छवा येन येन मनुष्यत्वादिना
विश्लेष्यते तेन सर्वेण शिष्टेन त्यक्त्वहस्तातिरिक्तेन पादादिना वा
न्ययमात्मानं विशिष्यते यथा हस्तच्छेदानन्तरं हस्तवानहमिति न विशि
ष्टप्रत्ययं किञ्चित् एवमेव पादादिमान्मनुष्योऽहमित्यादिविशिष्टप्रत्ययो
न कार्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

देहद्वयसमवायिभर्माणामात्मनि व्यभिचाराधरस्या विशिष्य न
प्रत्येतन्म इत्युक्तमनुष्य फलितमाह—

तस्मात्त्यक्तेन हस्तेन तुल्य सर्वं विश्लेषणम् ।
अनात्मत्वेन तस्माज्ज्ञो मुक्तः सर्वैर्विश्लेषणैः ॥ २ ॥

तस्मादिति ॥ अनात्मत्वेन त्यक्तेन हस्तेनेति संबन्धः । विमतानि
विश्लेषणानि नात्मस्वभावभूतानि विश्लेषणत्वात् छिश्वा त्यक्त्वहस्तावत्
त्यथ । मन्नादर्थं तस्मात् ज्ञो ज्ञानभान्विवेकज्ञानवान्सर्वविश्लेषणार्थं
कश्चित्सदामन्दमात्रात्मक एवावशिष्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तन्यायेन विशेषणानामनात्मत्वेऽपि नात्मनश्चद्विमोगोऽस्ति
भागभाषायाम्यां संबन्धनगन्तवाद्रित्याऽऽह—

विश्लेषणमिदं सर्वं साध्यसंकरणं यथा ।
अपिद्याप्यासत सर्वं ज्ञात आत्मन्यसंश्लेषेत् ॥ ३ ॥

विश्लेषणमिदं सर्वमिति ॥ इदं सर्वं विश्लेषणं यथासंश्लेषणमर्त
कायसंश्लेषेऽपि न तदप्राप्त्यतद्धर्मत्वबुद्धिविषयत्वात् साधु शोभन
पुण्यमिति यावत् । इतरथा आगभाषायामनुपपत्तेरित्यर्थः । सर्वं कुतो

मनुष्योऽहमित्यादौ तादात्म्यावभासस्तत्राह—अविद्याध्यासत इति ।
मोहादेव तथावभास इत्यर्थः । यस्मादविद्ययाध्यस्तमेवात्मनीदं सर्वं
विशेषणमतो ज्ञाते आत्मन्यविद्यानिवृत्तावसत् बाधित कालत्रयेऽप्य-
विद्यमान भवेत्तथा निश्चित भवेदिति योजना ॥ ३ ॥

ज्ञात आत्मनीत्युक्ते ज्ञेयत्वमात्मन उक्तमिति शङ्का स्यात् ज्ञेयत्वे
च विशेषणादिवदनात्मत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—

ज्ञातैवात्मा सदा ग्राह्यो ज्ञेयमुत्सृज्य केवलः ।
अहमित्यपि यद्ग्राह्यं व्यपेताङ्गसमं हि तत् ॥ ४ ॥

ज्ञातैवेति ॥ ज्ञेयमुत्सृज्य दृश्याशापोहं कृत्वा यो ज्ञाता सदा
सर्वस्य स एवात्मा न ग्राह्याश इति ग्राह्योऽध्यवसेय । किलक्षणः ।
केवलो जातृत्वविशेषणेनापि रहित इत्यर्थः । जातृत्वाद्युपलक्षितं
चिन्मात्रमल्लसप्रकाशस्वभावतया सर्वानुस्यूत वस्त्वात्मेति विवेकवतो
निश्चितप्रत्ययो भवेदिति भावः । अहमित्यनुभूयमानत्वात्कथं ज्ञातै-
वात्मेत्युच्यत इत्यत आह—अहमित्यपीति । यदपि इदमहमिति ग्राह्य-
मात्मरूप मन्यसे तद्यपेताङ्गसमं छिन्नहस्ततुल्यं हि एव तत्सुपुस्या-
दावात्मन्यवभासमानेऽप्यहमित्यनवभासनादहमो व्यभिचारित्वे सत्या-
त्मदृश्यतयात्मत्वायोगादित्यर्थः ॥ ४ ॥

आत्मनोऽहप्रत्ययग्राह्यत्वाभावे चक्षुरादेरप्यविषयस्य कुत सिद्धि-
रिति मुग्धशङ्का दृष्टान्तेनापाकुर्वन्नात्मनोऽन्यनिरपेक्षा स्वतः सिद्धिं
साधयति—

यावान्स्यादिदमंशो यः स स्वतोऽन्यो विशेषणम् ।
विशेषप्रक्षयो यत्र सिद्धो ज्ञश्चित्रगुर्यथा ॥ ५ ॥

यावानिति ॥ अहमित्यत्र यावांश्चिद्व्यभक्त्यन्तरेणनेदमंशो
 योऽहंकारादियत्र विशेषण स्वाद्यस्मिन्त्वानुगतप्रतिभासे प्रत्यगात्मनि
 विशेषम्यबहारहेतु स्यात्स प्रत्यगात्माऽन्यो विशेषणत्वेनामित्यपद
 हंकारादे परो विशेषप्रकृतमस्य सर्वेषां विशेषाणां प्रकृत्यो व्यावृत्ति
 र्भेदमिति म्युत्पद्येर्निर्दिशेपश्च पञ्चरूप स्वत सिद्धोऽन्यनिरपेक्ष एव
 सिद्ध स्फुरन्वर्तत इति पदयोजना । यथा देवदत्तो विशेषणमूला
 याश्चित्रगोरन्मस्तसंबन्धात्प्रागेव सिद्धो न चित्रगो संबन्धं स्वसिद्धिं
 प्रत्यपेक्षते तथाप्यहंकारादिसंबन्धप्रागेव स्वमहिम्ना सिद्धो नाहं
 कारादिकं स्वसिद्ध्यापेक्षत इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसंगतोऽर्थः ॥ ५ ॥

नन्वहमोऽनात्मत्वे क्वमहं ब्रह्मेति तादात्म्यश्रुतिरुपपद्येतेत्याद्य
 ह्याऽव्यवहारहंकारस्य गूळनिवृत्त्यर्था श्रुतिमहंकारस्वात्मत्वमतिपञ्च
 भेति परिहरति—

इदमंशोऽहमित्यत्र स्वाज्यो नात्मेति पण्डितैः ।

अहममेति शिष्टाशो भूतपूर्वगतैर्भवेत् ॥ ६ ॥

इदमंशोऽहमिति ॥ अहमित्यत्राहंकारावमासे य इदमंश स
 नात्मा इत्यव्यवहारमिति मिथित्य पण्डितैस्त्वाज्य । तस्मिन्नात्मामिमानो न
 काम इत्यर्थ । तर्हि क्वं श्रुतिनिर्देशस्तत्राह—अहमिति । अहं ब्र-
 ह्मेति वाक्यार्थनिष्ठायां योऽहंकारांश उक्तिस्म्यते स भूतपूर्वगतैर्दो
 भवत् । मूला सजाता पूर्व गति प्राप्तिस्तन्वा इति विग्रह । अहंकार
 सत्ये वस्तु तस्साक्षिरूपमहमिति श्रुत्योक्तिसमत् इत्यर्थ ॥ ६ ॥

इति पष्ठ विशेषापोहप्रकरणम् ॥ ६ ॥

बुद्ध्यारूढप्रकरणम् ७

एवं कृतान्वयव्यतिरेकस्य परिशोधितपदार्थतत्त्वस्य वाक्यादेव वाक्यार्थज्ञानमुपपद्यत इत्युपपत्त्या निर्धारितमर्थं स्वानुभवावष्टम्भेन स्पष्टीकर्तुं प्रकरणान्तरमारभते—

बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं दृश्यते यत्र तत्र वा । ५०

मया तस्मात्परं ब्रह्म सर्वज्ञश्चास्मि सर्वगः ॥ १ ॥

बुद्ध्यारूढमित्यादिना ॥ यस्मान्मया सर्वमध्यात्ममधिभृतमधिदैवमित्यादिलक्षणं यत्र तत्र वा जाग्रत्स्वप्नयोरिहलोकपरलोकयोर्वा स्थितं प्रत्यक्षादित्. शास्त्रतो वा यदुपलभ्यमस्ति तत्सर्वं बुद्ध्यारूढं बुद्धिवृत्तिक्रोडीकृतं सदा दृश्यते प्रकाश्यते तस्माद्ब्रह्म सर्वदृश्यविलक्षणत्वात्परं प्रपञ्चातीतं ब्रह्मास्मि सर्वज्ञ सर्वार्थप्रकाशक सर्वगोऽपरिच्छिन्नश्चासीत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु कथमेतावता सर्वज्ञत्वपुरुषान्तरबुद्ध्यारूढेर्थे पुरुषान्तरस्यानुभवस्मरणयोरसभवादेकस्यात्मनः सर्वार्थप्रकाशकत्वासिद्धेरित्यत आह—

यथात्मबुद्धिचाराणां साक्षी तद्वत्परेष्वपि । ५१

नैवापोढुं न वा दातुं शक्यस्तस्मात्परो ह्यहम् ॥ २ ॥

यथात्मेति ॥ आत्मनि सर्वव्यवहारप्रवर्तकतया आत्मसवन्धिनी बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याश्चारः प्रचारो येषु ते आत्मबुद्धिचारा आध्यात्माधिदैवस्थूलसूक्ष्मदेहात्मकास्तेषां साक्षी स्फोरकोऽहं यथा तद्वत्तथा परेषु परकीयबुद्धिचारेष्वप्यहं साक्षी साक्षिभेदे प्रमाणाभावात् 'मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यह' मित्यादिश्रुतेर्मय्येवैकस्मिंश्चिदेकरसे

आरमनि सवप्रमावृतदुद्धितत्प्रचारगोचरस्य प्रपद्यस्व कस्वितत्वात्प्रग-
माद्य युक्तं मम सर्वज्ञत्वादीत्यथ । यस्मादेवमहं सबसाक्षित्वेन सर्वा-
धिष्ठानत्वेन च सबञ्च सबगतश्च तस्मात्पोकुमयमस्य द्रष्टा न भव-
त्यत्र स नास्तीति वा निराकर्तुं नैव शक्यं केनचित् । ननैवादास्तु ज्ञानेन
क्रियया वा प्रकाशयित्तुमुत्पादयित्तुमाकृष्टु वा शक्यो हि मस्माद्दहं
प्राप्त्यप्राहकादिमपद्यवित्क्षपक्षस्मात्पर परमात्मैवेत्युपसंहारः ॥ २ ॥

ननु मुद्र्याख्यं चेतसर्बं प्रकाश्यते क्षेत्रज्ञेन तदा दक्षनक्रियामां कर्तुं
स्वाधिकारित्वादिदोषमात्रेण स्वानात्मत्वप्रसङ्ग इति शङ्का निरस्वति—

धिकारित्वमशुद्धत्वं भौतिकत्वं न चात्मनः ।

अशेषबुद्धिसाक्षित्वाद्बुद्धिबधाल्यवेदना ॥ ३ ॥

धिकारित्वमिति ॥ आत्मनो म धिकारित्वं बुद्धिबत्सावभवत्वा
मावात्सर्वधिकारसाक्षित्वाच्च । तद्यप्य न आत्मनोऽशुद्धत्वं क्रियागुणयो
गित्वमस्ति । सकृद्गुणक्रियाबहुस्तुसाक्षित्वाच्च । नापि भौतिकत्वमा-
त्मनो रूपादिहीनत्वात् । किञ्च नात्मनो बुद्धिवदस्यवेदना । यथा
बुद्धेर्बुद्धितत्संसर्गादिविषया वेदनास्ति नैवमात्मनोऽशेषबुद्धिसाक्षित्वा-
त्सर्वबुद्धित्वरूपवद्विकारादिसाक्षित्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

यदि निर्बिकार एवमा कर्त्तुं तर्हि स सर्वाभं प्रकाशक इत्युच्यते
इत्याशङ्क्य लोकाप्रसिद्धदृष्टान्तेन निर्बिकारत्वैव प्रकाशकत्वमुपपाद-
यति—

मणौ प्रकाश्यते यद्ब्रह्माद्याकारतातपे ।

मयि स्रष्टव्यते सर्वमातपेनेव तन्मया ॥ ४ ॥

मणाविति ॥ मणौ स्फटिकविसृष्टने अपाकुसुमादिकृपा रक्षा-
द्याकारता आतपे सूर्यालोके सत्येव प्रकाश्यते गृह्यते यद्ब्रह्म मयि

क्षेत्रज्ञे आदित्यस्थानीये विद्यमान एव स्फटिकादिस्थानीयाया बुद्धौ जपाकुसुमादिरक्ततादिस्थानीय सर्व विषयजात सदृश्यते । तत्तस्मादातपेनेव नि प्रकम्पेन मया सर्वं प्रकाश्यते न बुद्धिवद्विकारवत्ता नापि बुद्धिरेव द्रष्टी । नचैवसति बुद्धेरनुपयोग एव, चैतन्यस्य विषयविशेषाकारत्वापादनाय तदुपयोगादिति ॥ ४ ॥

इदानीं प्रत्यगात्मनो द्वितीयत्वमुपपादयस्तस्य च शुद्धत्व स्पष्टयति—

बुद्धौ दृश्यं भवेद्बुद्धौ सत्यां नास्ति विपर्यये । ३५ ।
द्रष्टा यस्मात्सदा द्रष्टा तस्माद्धैतं न विद्यते ॥ ५ ॥

बुद्धाविति ॥ जाग्रदादौ बुद्धौ सत्या स्वाविद्ययाव्यस्ताया बुद्धौ समारूढ सदृश्य द्वैत भवेदुद्भवेत् । नास्ति विपर्यये बुद्धावसत्या स्वापादौ दृश्य नास्ति । जडस्याजातसत्त्वे प्रमाणाभावादित्यर्थ । द्रष्टा तु साक्षी सदा सर्वास्वप्नवस्थासु द्रष्टैव न दृश्यवत्त्वसत्ता व्यभिचरति । यस्मादेव सत प्रकाशमानत्वाव्यभिचारस्तद्व्यभिचारिणश्च सत्वानुपपत्ति तस्माद्धैतं न विद्यत इति नित्यशुद्ध एव प्रत्यगात्मेत्यर्थ ॥५॥

यद्यपि द्वैतसंसर्गकृतमशुद्धत्वमात्मनो नास्ति द्वैतस्याभावात्तथापि विद्याविद्याभ्या संवन्धादशुद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य बुद्धेरेव विद्याविद्ये नात्मनस्तत्संसर्ग इति शुद्ध एवात्मेत्याह—

अविवेकात्पराभावं यथा बुद्धिरवैत्तथा । ६१ ।
विवेकात्तु परादन्यः स्वयं चापि न विद्यते ॥ ६ ॥

अविवेकादिति ॥ न विद्यते विवेको भेदो भासमानतया यस्मिन् सोऽविवेको देहादावात्मबुद्धिर्विपर्ययज्ञानमिति यावत् । तस्मादविवेकात्परस्यासंसारिणः सर्वसाक्षितया विविक्तस्याभावमविद्य-

मात्रतां यथा बुद्धिरबुद्धिदितवती । अप्र मुञ्चाम्यासादेव चिदस्म
 नोऽपि भ्रान्तियोगात्सामासा बुद्धिरेवाज्ञानविपर्ययात्तत्र इत्यङ्गीकृत्य
 यथा बुद्धिरबुद्धिलुक्तमिति द्रष्टव्यम् । तथाविधेकात्तु अनात्मापवा-
 देनात्मन स्वभावनिर्धारणं विधेकस्तस्माद्विधेकत्वपूर्वं परात्ससारिण
 परमात्मनोऽप्यो जीव संसारी न विद्यते । स्वयं चापि सामासबुद्धि
 रपि सनिदाना न विद्यते तदा प्रत्यग्रहसमूहत्वात्सवस्वत्वर्थे ।
 तथाच भ्रान्तिसम्पन्नज्ञानयोर्बिधाविधारूपबोरपि मुद्दितप्रत्वात्प्राम
 नोऽबुद्धिगन्धोऽप्रीति भाव ॥ १ ॥

इति सप्तमं मुख्याख्यप्रकरणम् ॥ ७ ॥

मतिविलापनप्रकरणम् ८

ननु विधाविधयोर्वेदि बुद्धिगतत्वं तर्हि सांख्यसिद्धान्तमसत्प्रस्ये
 हि बुद्धिरेव पुरुषस्वापवर्गार्थं भोगार्थं च ज्ञानाज्ञानरूपतामापरतीति
 पदन्तीत्याहङ्कामपनुवन्पूर्वं स्वानुभवानुरोधेन सापिठमेव ब्रह्मस्मज्ञा-
 नमात्मन संवादात्मकेन प्रकरणान्तरेण द्रष्टव्यम्—

चित्तिस्वरूपे स्वत एव मे मते रसादियोगत्वात्
 मोहकारित । असौ न किञ्चित्तत्र चेष्टितेन मे
 फल भवेत्सर्वविशेषहानतः ॥ १ ॥

चित्तिस्वरूप इति ॥ रसादियोगो रागादिभिरन्वनो मोहृत्वा
 दिसंक्थ मोहोऽविशेष । फलितमाह—अतो नति ॥ १ ॥

यस्मात्सर्वविशेषराहित्यात्तत्र चेष्टितेन मे समानापेक्षात्तिस्रयस्व
 किमपि फलं नास्ति तस्मात्प्रबोधम एव मुक्त इत्याह—

विमुच्य मायामय कार्यतामिह प्रशान्तिमायाह-
सदीहितात्सदा । अहं परंब्रह्म सदा विमुक्तवत्तथा-
जमेकं द्वयवर्जितं यतः ॥ २ ॥

विमुच्येति ॥ मायास्यकार्यता मिथ्याचेष्टित विमुच्यासदीहि-
तान्निरर्थकप्रयासात्प्रशान्तिं प्रशममिह मयि प्रत्यगात्मन्यायाहि
प्राप्नुहि । अत्र मायामयचेष्टितासदीहितशब्दाभ्यामविद्यानिबन्धन-
त्वस्य सूचितत्वात्साख्यमतशङ्का निरवकाशीकृता वेदितव्या । ननु
किमिति प्रत्यगात्मनि मनसो लय उच्यते सत्यज्ञानादिलक्षणे ब्रह्म-
ण्येव कस्मान्नोच्यत इत्याशङ्क्याह—सदा अहं परंब्रह्मेति । यतः
सदैवाह ब्रह्मैव तथासति सदा विमुक्तवन्मुक्त इवास्मि नतु मे मुक्ति-
र्बन्धाभावादिति योजना । अजत्वविशेषण जन्मादिसमस्तविकारप्रति-
षेधार्थम् । अत एकं सदैकरूपमित्यर्थ । सजातीयभेदरहितमिति
वा । द्वयवर्जित विजातीयभेदहीनमित्यर्थ । अतो यन्मय्येकीभूतं
ब्रह्मण्येव तदेकीभूतमिति स्थिते न 'परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ती'-
ति श्रुतिविरोध इति भाव । अपरा योजना—हे मते, असत्सु स्वतः
स्वरूपशून्येषु देहेन्द्रियविषयेषु यदीहितमभिलषित दृष्टमदृष्टं वा फलं
तस्मादसदीहितात्सदा जाग्रदशायामपि प्रशान्तिं प्रशममायाहि तदर्थं
व्यापार परित्यजेत्यर्थ । उपशान्तापि त्व नैवात्मान धारयेत्याह—
विमुच्येति । कार्यता बुद्धिरूपकार्यात्मता विमुच्य विहाय मायां
कारणरूपमायामयगच्छ तदात्मिका भव । तर्हि तद्रूपेण स्थित्वा पुन-
रुद्भविष्यामीतिचेत्तत्राह—इहेति । इह मत्स्वरूप एवान्तरय प्रविश ।
कार्यकारणरूपता विहाय तस्माय पीतोदकबिन्दुवन्मद्रूपमस्ता भवे-
त्यर्थ । । कथमहं मुखान्तकवलीकृतब्रह्माण्डकोटिर्मयेतस्ततश्चाल्य-

मानेन त्वया प्रकृता स्वामितिषेत् माह कदापि चास्यक्तिं त्वया
 द्यव्यस्त्वद्भ्रान्तिमात्रमेतदित्यमिमेत्याह—अहं परं ब्रह्मेति । यतोऽहं
 सदा परं ब्रह्म 'अयमात्मा ब्रह्मे' त्रिभूतेरिति योज्यम् । विमुक्तश्च
 दिति ब्रह्मविशेषणम् । स्वार्थे तद्विद्यते । विमुक्त नित्यमुक्तमेवेत्यथ ।
 तथा यथा भृत्युक्त तमेत्यथ । व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥

नन्वगत्वादिप्रतिपादकशब्दाद्ब्रह्मणो निर्विशेषतया नित्यमुक्त-
 स्तेऽपि क्वचमात्मनो देहादिष्वन्वितस्य निर्विशेषतया ब्रह्मरूपतासंभव
 इत्यत आह—

सदा च भूतेषु समोऽस्मि केषलो यथा च ख
 सर्षगमध्वर शिवम् । निरन्तर निष्कलमक्रिय
 पर ततो न मेऽस्तीह फल तबेहितै ॥ ३ ॥

सदा च भूतेष्विति ॥ चशब्दोऽवधारणार्थः । अहं केषलो
 ऽविधातत्कार्यरूपविशेषणरहित सर्वेषु भूतेषु सम एवास्मि । अपाधि-
 परामर्शमन्तरेण ममि विशेषोक्तेनाभावादिस्वर्ष । सर्वानुस्पृतस्याप्य
 सत्त्वमावृतया निर्विशेषत्वे इष्टान्तमाह—यथा च समिति ।
 आकाशस्वासत्त्वादे प्रसिद्धत्वात् तस्मिन् शब्दा कर्त्सेति चशब्दार्थः ।
 सर्षगमित्यादीनि विशेषणानि ब्रह्माकाशयो समानि । यत् आका-
 शवत्केवलोऽहं सर्वभूतेषु समोऽहं आकाशत्वभावोपमितं सर्षग-
 मित्यादिबिषेचणं परं ब्रह्मेवास्तीति योज्यम् । उपपादिते ब्रह्मात्मैक्ये
 फलितमाह—तद्य इति ॥ ३ ॥

ब्रह्मभूतस्य तत्र मदीहितै फलमावेऽपि कर्षन्मिमेत्याह त्वस्त्वं
 बन्धिमस्त्वांप्रति गुणभूतस्य प्रथमभूतस्य वा क्वचिद्वर्षस्य कश्चिदुप-
 योगो मविष्यतीत्याह इत्यसौऽपि मयि तु संपाद इत्याह—

अहं ममैको न तदन्यदिष्यते तथा न कस्याप्य-
हमस्म्यसङ्गतः । असङ्गरूपोऽहमतो न मे त्वया
कृतेन कार्यं तव चाद्वयत्वतः ॥ ४ ॥

अहमिति ॥ एक एवाह चित्स्वरूपस्य मम परमार्थतः सजाती-
यविजातीयस्वगतभेदे मानाभावात्ततो न मम गुणभूतं किञ्चिन्मत्तो-
ऽन्यदिष्यते मृग्यते । तथा कस्यापि प्रधानभूतस्याह गुणभूतो नास्मि ।
कुतः । असङ्गतः अनिष्पादितातिशयत्वात् । अनाधेयातिशयत्वा-
दित्यर्थः । यतोऽहमसङ्गरूपोऽतो न मे त्वया कृतेन किमपि प्रयो-
जनमस्ति । किञ्च त्वमेव नास्मि कुतस्तवेहित तत्फल वेत्याशये-
नाह—तवचेति । मत्स्वरूपज्ञानकल्पितायास्तवाधिष्ठानभूतमत्स्वरूप-
व्यतिरेकाभावादभेदे चोपकार्योपकारकत्वासम्भवादलं विकल्पनया
प्रशान्तैव भवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इदानीं कृतार्थस्याचार्यस्य स्वानुभवसिद्धार्थाविष्कारकप्रकरणनि-
र्माणप्रवृत्तौ निमित्तं दुःखिजनदर्शनसजातकरुणैव न ख्यात्यादीत्यभि-
प्रेत्याह—

फले च हेतौ च जनो विषक्तवानिति प्रचिन्त्याह-
मतो विमोक्षणे । जनस्य संवादमिमं प्रकृतवान्स्व-
रूपतत्त्वार्थविबोधकारणम् ॥ ५ ॥

फले चेति ॥ अयं जनो हेतुफलात्मके ससारे विशेषेणासक्तवा-
निति प्रचिन्त्य विमृश्य तादृग्जनस्य लोकस्यातः ससाराद्विमोक्षणे
मोक्षार्थमहमिममध्यात्मसंवादरूपं ग्रन्थं प्रयुक्तवान्प्रणीतवानस्मि ।
किमनेन संवादग्रन्थेन जनस्य भवेदिति तदर्थं तं विशिनष्टि—स्व-

रूपेति । सत्सात्मनो रूपं नित्यचैतन्यस्वभावस्तत्र वस्त्वार्थो ब्रह्मत्वं
तस्य विस्पष्टबोधकारणमित्यर्थ ॥ ५ ॥

यत एवविधोऽयं संवादस्तस्मात्साध्यसाधनविपर्यावित्तत्कृपास्त-
सारान्मुमुक्षुमिरयमनुचिन्तनीय इत्यभिप्रेत्याह—

सपादमेत यदि चिन्तयन्नरो विमुच्यते ज्ञानमहा
भयागमात् । विमुक्तकामश्च तथा जनः सदा
चरत्यशोकः सम आत्मवित्तुखी ॥ ६ ॥

सपादमेतमिति ॥ अज्ञानकृतान्महामयागमात्संसारादित्यर्थ ।
यत्रा महामयस्यागमो यस्मात्तन्महामयागममञ्जानं तस्मादिति विग्रहः ।
मयहेत्वज्ञानाद्विमुच्यते इत्यर्थ । कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिमाह—
विमुक्तकामश्चेत्यादि । चरति श्रीबलेन कञ्चप्रतिमासरहितं सन्मद्य
प्येव विपरति । कृतकृत्यो भवतीत्यर्थ । सुगममन्यत् ॥ ६ ॥

इति अष्टमं मतिविध्यपनप्रकरणम् ॥ ८ ॥

सूक्ष्मताभ्यापिताप्रकरणम् ९

यस्य प्रत्यक्षज्ञानो वाक्यबोध्यज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या मुक्तिरुक्ता तस्य
सर्वान्तरत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्व व्यापित्वं च यथा च समित्यत्र
सुचितमुपपादयित्वा प्रकरणान्तरमारमते—

४ सूक्ष्मताभ्यापिते ज्ञेये गच्छादेरुत्तरोत्तरम् ।
प्रत्यगात्मावसानेषु पूर्वपूर्वप्रहाणतः ॥ १ ॥

सूक्ष्मतेत्यादिना ॥ गन्धस्य पृथिवीस्यद्वयं । पृथिवीस्यद्वयं
दिव्यजातकार्वात्पूर्वकार्वात्पूर्वकार्वात्तुत्तरोत्तरं कारणतया स्थितेषु प्रत्यगा-

त्मावसानेषु सर्वान्तरात्मपर्यन्तेषु पदार्थेषु यथाक्रम पूर्वपूर्वप्रहाणतः
कार्याकारापोहेन सूक्ष्मता व्यापिता च विज्ञातव्या । कार्यकारणान्व-
यव्यतिरेकालोचनया सभावनीयेत्यर्थ । कार्येषु विद्यमानमपि कार-
णस्वरूप तत्कार्याकारतिरोहिततया न स्वरूपेणावभासत इति सूक्ष्ममु-
च्यते न पुनः कार्यपरिमाणान्यूनपरिमाणयोगात् । तथा सकलविकारा-
नुगतस्यैवोपादानकारणत्वात्कार्यापेक्षयाधिकदेशवृत्तित्वेन व्यापित्वं च
कारणस्य । तथाहि चतुर्विधभूतग्रामोपादानरूपा पृथिवी तावन्न
भूतग्रामेषु गृह्यमाणेषु गृह्यते तत्र तच्छब्दप्रत्ययव्यवहारादर्शनालोकस्य
अनस्तदपेक्षया सूक्ष्मा तदव्याप्तदेशवर्तित्वाद्यापिका च । नच तत्त-
त्कार्योपादानमूताः पृथिव्यशा भिन्ना इति नोपादानस्य व्यापकतेति
वाच्यम् । कार्याकारेण भेदव्यतिरेकेण मृत्स्वरूपभेदे प्रमाणानिरूपणा-
दन्यथा तटाकान्तस्थमृत्निर्मितकुसूलस्य गृहाङ्गणदेशे मृदात्मना
विलयाभावप्रसङ्गादुपादानादन्यत्र कार्यलयानुपपत्ते । तस्मात्स्वकार्या-
पेक्षया पृथ्वी तावत्सूक्ष्मा व्यापिका च सिद्धा । तथाद्विर्व्याप्ता पृथिवी
‘तद्यदपा शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभव’ दिति श्रुतौ जलप-
रिणामविशेषस्य शरशब्दवाच्यस्य दधिमण्डाकारस्य पृथिव्यात्मत्वश्रव-
णात्स्वेदप्रस्रवणादे पर्वताग्रशिलायामन्तर्भूमौ च सर्वत्रोपलम्भाद्रसस्य
च सलिलासाधारणगुणस्य पृथिव्यां सर्वत्रोपलम्भात्तस्यैकत्वेऽपि कटुती-
क्ष्णत्वादिभेद परिणामविशेषोपाधिनिवन्धन इति । तस्माज्जलव्याप्ता
पृथिवी सपरिणामेति जल पृथिव्या व्यापक सूक्ष्म च प्रागुक्तयुक्त्या
सिद्धम् । तथा सपृथिवीजल तेजसा स्वकारणेन व्याप्तं सर्वत्रोपलम्भा-
त्तत्सायोगोलकादौ सूर्यकिरणेषु चोदकस्य लयदर्शनाच्च । तथाचैव
तेजसो जलाद्व्यापकत्वं सूक्ष्मत्वं च प्रसिद्धम् । तदपि वायुना अस्तं

‘यतश्चोदेति सूर्योऽत्र मत्र च गच्छती’ति ‘प्राणाद्वा एव उदेति प्राणे
 ऽत्रमेति’ इतिभ्रुते प्राणसब्दवाच्ये वायौ उग्रशब्दपाज्वाठारूपस्य
 च बह्वैर्वाय्वधीनमभ्रुतिनिवृत्तिदर्शनाच्च । वायुश्चाक्रशेन मस्त इति
 प्रसिद्धमेवैतत् । सूक्ष्मत्वं तु व्याख्यातमेव सर्वत्र । एतत्सर्वं सत्ता
 स्फूर्तिभ्यां न्यासमेवानुगम्यत इति सच्चिन्मात्र सर्वस्योपादान तस्य
 चार्थान्तरेणानुगमादर्शनाभिरुपादानकृत्वे सिद्धे निरपेक्षन्यापकत्वं
 प्रागुक्तपरिपात्राभिरतिशयसूक्ष्मत्वं च सिद्ध्यति । तदनेन सच्चिन्मा
 त्रेण सर्वम्न इत्यराशेर्मन्त्रत्वात् सत पृथक् किमपि वस्तु विद्यत
 इति तस्य परमसूक्ष्मताव्यापिते निश्चित्य सोहमसङ्गकृत्स्नाद्यत्मेति
 सदा भावयेदिति सात्ययार्थ ॥ १ ॥

ननु नैतावतरमन उक्तरूपत्वज्ञानसिद्धिरध्यात्माभिवैबतयोः पृथि
 व्यावेभेदेन प्रथमानत्वादित्यत आह—

शारीरा पृथिवी तावद्यावद्वासा प्रमाणत ।

अम्बवादीनि च तत्त्वानि तावज्ज्ञेयानि कृत्स्नराः ॥२॥

शारीरेति ॥ तावद्वासा पृथिवी प्रमाणत परिमाणतो भवति

तावचावत्प्रमाणा शारीरा पृथिवी ज्ञेयेति संबन्धः । तवाम्बवादीनि
 चत्वारि मूठानि कृत्स्नस्यो निरवशेषतया तावचावत्प्रमाणाणि ज्ञेयानि
 यावच्छरीरा वासा च पृथिवीति योजना । एतदुक्तं भवति—अध्या-
 त्माभिमूठाभिवैबतना विभक्तानां पृथिव्यादीनामेकज्ञानविभृम्भित
 त्वादेकप्रयत्नेन प्रविष्ठापनापपत्तेः सर्वत्र प्रत्यक्षत्वानुगमात्प्रत्यगात्मा
 बसानमेवाध्यात्मादिरूपं तेन व्याप्तं न तत पृथगस्तीति प्रत्यक्षत्वे
 ऽवधार्यमाणे वासाध्यात्मिकादिभेदस्फूर्तेरनवकाशात्प्रत्यगात्मज्ञस्य ताव
 न्मात्रमेव सर्वमवशिष्यत इति भवेदेव प्रागुक्तात्मसत्त्वज्ञानसिद्धि
 रिति ॥ २ ॥

नन्वेव परागर्थस्यासत्वे कथमात्मन प्रत्यक्त्वं सर्वगतत्वमित्याद्यु-
पद्यते, तस्य पराचीनविकारापेक्षत्वात्त कथं पराचा प्रत्यगात्मा-
वसानत्वमित्याशङ्क्य, चिन्मात्रस्वरूपस्यैवापूर्वादिलक्षणस्य प्रत्यगादि-
ग्रन्थैर्लक्ष्यत्वाल्लक्ष्यमाणदशायामारोपितपरागर्थपेक्षायामपि स्वरूपस्या-
वसानपेक्षत्वाद्युक्त सर्वस्य प्रत्यगात्मावसानत्वावधारणमिति दृष्टान्तेनो-
पपादयति—

वाय्वादीनां यथोत्पत्तेः पूर्वं खं सर्वगं तथा ।

अहमेकः सदा सर्वश्चिन्मात्रः सर्वगोऽद्वयः ॥ ३ ॥

वाय्वादीनामिति ॥ स्पष्टार्थ ॥ ३ ॥

ननु कथमाकाशवदेक एवात्मा सर्वात्मा भवेत् ब्रह्मादिभेदेनात्म-
नामनेकत्वस्य विभाव्यमानत्वात्तथा चैतन्यमात्रत्व चानुपपन्न रागादि-
दोषससर्गोपलब्धेरित्याशङ्क्याह—

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ता ये प्राणिनो मम पूः स्मृताः ।

कामक्रोधादयो दोषा जायेरन्मे कुतोऽन्यतः ॥ ४ ॥

ब्रह्माद्या इति ॥ ममैव चिदात्मन सर्वे प्राणिन पूः पुरंशरीर-
भूताः स्मृताः निर्णीता इत्यर्थः । तथा कामक्रोधादयो दोषा आत्मनो
मे न स्वाभाविका व्यभिचारित्वात्परतोपि ते न समवन्तीत्याह—
जायेरन्मे कुतोऽन्यत इति । अन्यस्याभावादित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रत्यगात्मनो निर्दोषत्वमसिद्ध ससारदोषस्य प्रत्यक्षत्वादित्याश-
ङ्क्याकाशकाण्ड्यप्रत्यक्षवदात्मनि दोषदृष्टेर्भ्रमत्वान्मैवमित्याह—

भूतदोषैः सदाऽस्पृष्टं सर्वभूतस्थमीश्वरम् ।

नीलं व्योम यथा वालो दुष्टं मां वीक्षते जनः ॥ ५ ॥

भूषदोपैरिति ॥ असृष्टमिति छेदः । सर्वगृतेषु स्थितस्यापि
 तदोपैरसृष्टत्वमीश्वरत्वादिति हेत्वर्थं विशेष्यमीश्वरमिति । सर्वस्ये
 स्थितारं कारणमिति यावत् । यदि कारण कार्यधर्मे संसृष्टत इत्यर्थः ।
 स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

यदुक्तं ब्रह्मार्था स्वावरान्ता मायिन एकस्यात्मनः शरीरमूला
 इति सत्कथमित्यत आह—

४४ मच्चैतन्यावभास्यत्वात्सर्वप्राणिधियां सदा ।

पूर्वम प्राणिनः सर्वे सर्वज्ञस्य विपाप्मनः ॥ ६ ॥

मच्चैतन्येति ॥ सर्वज्ञस्य सर्वावभासकत्वात्तत्र विपाप्मनो इत्य-
 दोषसंसर्गरहितस्य ममात्मनः सर्वं प्राणिन पू शरीरम् । कुत ।
 सर्वप्राणिधियां सदा मच्चैतन्यावभास्यत्वादिति बोधना । 'योऽयं
 विज्ञानमय प्राणेषु ह्यन्तर्गोति पुरुष' इति श्रुतेर्बुध्यन्त साक्षितया
 मकाशमानस्य चैतन्यगोतिष एव सर्वप्राणिप्यात्मत्वावगमात्, यस्य
 च बुद्धितत्त्वाभासमेवमन्तरेण स्वरूपतोऽमेवानिरूपणात्सचिदुचिबोद
 क्पात्रतरन्वामासुम्यतिरक्तेनेति सिद्धमेकस्यात्मनः सर्वाणि मृतानि
 शरीरमिति भावः । तथाच श्रुति 'यस्य सर्वाणि मृतानि शरीरं य
 सर्वाणि मृतान्बन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत' इति ॥ ६ ॥

तर्हि भास्यमापितद्गुद्दीनां सत्त्वादवैतक्यतिरिति तत्राह—

जनिमज्ज्ञानविज्ञेय स्वप्नज्ञानवदिष्यते ।

नित्य निर्विषय ज्ञान तस्माद्देत न विष्यते ॥ ७ ॥

जनिमदिति ॥ यज्जनिमद्यच्च ज्ञानविज्ञेयं यत्कार्यं अहं च
 तन्मिथ्येष्यते यथा स्वप्नज्ञान तथा आश्रयपि कार्यं इत्थं चेति
 मिथ्येति सत् द्वैतं न विष्यते यस्मात्समाज्येयत्वात्तस्मात् ज्ञानं नित्यं

सदा निर्विषयं विषयनिरूप्य न भवति । यद्वा नित्यमविनाशि सर्व-
विनाशसाक्षित्वादिति योजना । नखध्वारोपितेन द्वैतेन परमार्थमद्वैत
विहन्यते । नखल्वारोपितेन तोयादिना तदाधारभूम्यादि सद्वितीय
दृष्टमिति भावः ॥ ७ ॥

स्वरूपज्ञानस्य निर्विषयत्व नित्यत्व चोक्तं श्रुत्योपपाठयति—

ज्ञातुर्ज्ञातिर्हि नित्योक्ता सुषुप्ते त्वन्यशून्यतः ॥

जाग्रज्ज्ञातिस्त्वविद्यातस्तद्ब्राह्मं चासदिष्यताम् ॥ ८ ॥

ज्ञातुर्ज्ञातिरिति ॥ सुषुप्ते त्वन्यस्य ज्ञेयस्यासत्त्वप्रदर्शनपूर्वक
ज्ञातुरात्मनो ज्ञाति स्वरूपभूता ज्ञप्तिर्नित्येति श्रुत्योच्यते हीत्यर्थः ।
तथाच श्रुति 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्ये'
दित्यादिका । यद्यपि सुषुप्ते निर्विषय ज्ञान विषयाभावात्स्वरूपतो नाश-
शीलत्वाभावाच्च नित्यं श्रुतिसिद्धं तथाप्यवस्थान्तरे सविषयमुपलभ्यत
इति ज्ञातुर्ज्ञातिरनित्या स्यादित्यत आह—जाग्रदिति । यत श्रुतिसिद्धं
नित्यं निर्विषय ज्ञानं अतः कारणात् जाग्रज्ज्ञातिर्विषयदर्शनात्मिका-
ऽविद्याभ्रान्तिरेवात्मनो निर्विकारतया ज्ञानकर्तृत्वायोगादन्तःकरणस्य
च जडत्वादेव ज्ञानाश्रयत्वानुपपत्तेरध्यस्तमेव सविषय ज्ञानं तद्ब्राह्म च
विषयजातमसदपरमार्थमिष्यता स्वीक्रियतामित्यर्थः । जागरितादौ
विषयाकारबुद्धिवृत्तीना स्फुरणावगुण्ठितत्वात्सर्ववृत्त्युत्पत्तिस्थितिविना-
शसाक्षितया स्फुरणस्यैकस्य नित्यस्यान्यस्यावश्यमाश्रयणीयत्वाज्जाग्रत्य-
प्यात्मचैतन्य नित्यमेव । तथा विषयाणा वृत्तिसमकालमेव स्फुरणा-
द्विषयव्यभिचारेऽपि स्फुरणाव्यभिचारात्तस्य विषयानिरूप्यत्वान्निर्वि-
षयत्वं च सिद्धमिति भावः ॥ ८ ॥

मनु 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यं श्रोतव्यो मन्त्रम्यो निद्रिष्यासित-
म्य' इति श्रुत्यैवात्मनो दर्शनादिकर्मत्वोक्तेर्दृश्यत्वाद्रक्षणामुपज्ञादिवदस
स्वमाप्तिरित्याशङ्क्य, 'अशक्यमस्पर्शमरूपमन्वयं तत्राऽरमं नित्यमम-
न्वयत् यत्' । 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्मैर्देवैस्तपसा कर्मणा
धे'त्यादिभूतिविरोधाद्रूपादिहीनत्व दर्शनाद्यविषयत्वाद्द्रष्टव्यं इत्यादि
श्रुतिरहर्षेण तन्मयेन योगादर्शनाद्यैस्त्वोपदेशमुखेनानात्मप्रवणतात्वा-
यनार्थेत्याह—

रूपयत्त्वाद्यसत्त्वाच्च दृष्ट्यादेः कर्मता यथा ।

एष विज्ञानकर्मत्व भूक्तो नास्तीति गम्यते ॥ ९ ॥

रूपवत्त्वादिति ॥ यथा द्रष्टव्यं इत्यादिवक्ष्यते ज्ञानकर्मत्वमेव

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विद्यानाति स भूमे' स्वप्नापि
मागुपन्यस्तश्रुतिविरोधात् 'यत्रान्यत् पश्यत्वात्मानमेव पश्यती'ति
स्वात्मदर्शनविधिपरत्वरूपनायोगाद्भूक्तो विज्ञानकर्मत्व नास्ती-
ति गम्यते निश्चीयत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति नवमं सूक्ष्मवाक्यापिठामकरणम् ॥ ९ ॥

१० दृष्टिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम् १०

इदानीं पूर्वप्रकरणे युक्त्वा भवत्वापिठमारममो निर्विषयज्ञानस-
मावत्वं स्वानुभवामिनयेन प्रकटयन्नविषयत्वेनैवात्मज्ञानं भवतीति
द्रष्टवितुं प्रकरणान्तरमारमते—

दृष्टिस्वरूप गगनोपम परं सकृद्भिमात् त्वजमेक-
मक्षरम् । अलेपक सर्वगत यदद्वय तदेव चाह
सततं विमुक्त ॐ ॥ १ ॥

दृशिस्वरूपमिति ॥ सकृद्विभातमेकदैव विस्फुरितम् सदैव स्पष्ट
भासमानमितियावत् । यदेवविधमक्षर ब्रह्म तदेवाहं सतत भवामि
अतो विमुक्त । ॐ इत्यभ्यनुज्ञार्थम् । ॐकार उक्तस्वरूपमोकारद्वारा
सुसुक्ष्मबुद्ध्यभिव्यक्त भवतीति सूचयितु ॐकारनिर्देश ॥ १ ॥

ननु नाकाशवदलेपकत्व दृशे सगच्छते दृश्यसबन्धादशुद्धिविक्रि-
यादिदोषसभवादित्याशङ्क्य दृशेरात्मस्वरूपत्वात्तस्य च नित्यशुद्धत्वादे-
श्रुत्यैव निर्धारणान्मैवमित्यभिप्रेत्य श्रुतिसिद्धमर्थं प्रकटयति—

दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियात्मको न मेऽस्ति कश्चि- ॐ
द्विपयः स्वभावतः । पुरस्तिरश्वोर्ध्वमधश्च सर्वतः
संपूर्णभूमा त्वज आत्मनि स्थितः ॥ २ ॥

दृशिस्तु शुद्ध इति ॥ अह तु दृशि ज्ञानस्वरूप इत्यन्वयः ।
अत परमार्थत । शुद्धोऽशुद्ध्यादेर्ज्ञाननिबन्धनत्वात्तस्य चाभासत्वा-
दिति भावः । 'शुद्धमपापविद्ध'मिति मन्त्रवर्णात् यतश्चाविक्रियात्मक
विक्रियात्मकात्प्राणादेरन्य 'अप्राणो ह्यमना शुभ्र ' 'अस्थूलमनण्वह-
स्वमदीर्घ'मित्यादिश्रुतेरतोऽपि शुद्ध इत्यर्थः । 'न तदश्नाति किञ्चन
न तदश्नाति कश्चनेति'श्रुतेर्नात्मनो विषयससर्ग इत्याह—न मेऽस्तीति ।
स्वभावत परमार्थत । अनेन विक्रियाहेतुविषयाभावादप्यविक्रिय इत्युक्त
भवति । विषयाभावेनाद्वयात्मत्वे भूमवाक्यशेषमर्थतः पठति—पुर-
स्तिरश्चेति । 'स भगव कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न
महिम्नी'ति स्वरूपावस्थानमनन्याधीनमुपन्यस्य तदुपपादनायेदकारास्पद
सर्व पूर्वादिविभागेनाधरोत्तरादिविभेदेन चोपलभ्यमानं भूमैवेति
प्रतिपाद्याहकारास्पदस्य देहादिवुद्धिपर्यन्तस्य तर्हि भूमो भेद इति
शङ्कायामहंबुद्धिग्राह्यमपि भूमैवेति मध्ये निर्दिश्येदमनिदमात्मकस्य

सर्वस्य भूमोऽन्यत्वाभावे भेदकाभावात्प्रत्यगात्मव भूमत्यात्मवेदं
सर्वमित्यन्तेन संपूर्णभूमा छान्द्रोम्ये दृष्टित इत्यर्थ । अत्रोऽहमाविमा-
ववर्जितो यत आत्मनि स्वे महिनि मितो नान्माधीन इत्यर्थ ॥ २ ॥

आत्मनो जन्मजरादिभिक्रियाभावन कृष्टस्वाद्वयत्वाभाष्यप्रतिपाद
नपराः भुतीः स्वरूपतोऽथतश्च पठति—

अजोऽमरश्चैव तथाजरोऽमृत स्वयप्रभ सयगतो
ऽहमद्वयम् । न कारणं कार्यमतीप निर्मल सदै-
कतुसश्च ततो विमुक्त ॐ ॥ ३ ॥

अजोऽमर इति ॥ तथाच भुत्वम 'अजो नित्यं छात्रतोर्षं पुराण'
'स वा एव महानन आरमाऽजरोऽमरोऽमृतोऽमवो ब्रह्मे ति । अत्राय
पुरुष स्वयग्योतिः' 'तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योति 'नित्यं विमुं सर्वगतं
सुसुदमम्' एको देव' एकमेवाद्वितीय'मिति 'सदेतद्ब्रह्मापूर्वमनप
रमनन्तरमबाह'मित्यादिभुत्वर्थमाह—न कारणं कार्यमिति । निर्मलो
निरञ्जन । निरञ्जन परमं साम्यमुपैती'तिश्रुते । एकतुस एकन
विज्ञानन्देनैव तुत इत्यर्थ । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कृत
श्चन आनन्दरूपममृत यद्विमाति इत्यादिश्रुतिभ्य 'विमुक्तश्च विमु-
च्यत' इति श्रुतिमात्रित्याह—ततो विमुक्त इति । यत एवंलक्षण
स्ततो विमुक्त एव । सदेतिपदं सर्वत्रानुपक्षानीयम् । यदाचायेणीक
मम स्वरूपं तच्चैवेति शिष्योऽनुगम्यत भोमितिपदेनेत्यर्थ ॥ ३ ॥

ननु आनन्देऽन्वयाम्यथा प्रथमानस्य कथमविक्रियात्मकत्व-
मित्यत आह—

सुपुसजाप्रस्वपतश्च दर्शन न मेऽस्ति किंचित्स्वमि-

वेह मोहनम् । स्वतश्च तेषां परतोऽप्यसत्त्वत-
स्तुरीय एवास्मि सदाद्गद्वयः ॥ ४ ॥

सुपुप्तेति ॥ सुपुप्तश्चासौ जाग्रच्च सचासौ स्वपश्च सुपुप्तजाग्रत्स्व-
पन् तस्य सुपुप्तजाग्रत्स्वपतो मे मम स्वमिवात्मीयमिवेह व्यवहारे
किञ्चिद्दर्शन नास्ति । स्वमिव स्वरूपभूतमिवेति वा, किंतु मोहनमवि-
वेकाविद्याध्यारोपित जाग्रदादिदर्शनमिति योजना । तत्र हेतुमाह—
स्वतश्चेति । तेषा जाग्रत्स्वप्रसुपुप्तिदर्शनाना जाग्रदाद्यवस्थारूपाणा वा
स्वतश्च परतोऽप्यसत्त्वतो सत्त्वादित्यक्षरयोजना । नहि तेषा स्वतोऽ-
न्यनिरपेक्ष सत्त्वसभाव्यते चकारात्स्फुरण च । आगमापायित्वेन रज्जु-
सर्पवदारोपितत्वनिश्चयात् । तथा परतोऽपि न सत्त्व स्फुरण च संभा-
व्यते पर चैतन्य स्यात् । नहि तेनात्मना सत्त्वादिक्रमेषा समवति प्रत्य-
क्पराग्भावेन विरुद्धस्वभावयोस्तादात्म्यानुपपत्तेस्तत्कल्पनायाश्च भ्रान्ति-
मात्रत्वादित्यर्थ । प्राज्ञस्त्वैजसो विश्व इत्येते तत्तदवस्थावत्त्वेन भास-
माना न मम स्वरूपमिति भावः । तर्हि किंस्वरूप आत्मेति तदा-
ह—तुरीय एवास्मीति । विश्वादित्रयापेक्षया परतो गम्यमानत्वाच्चतुर्थ
इत्यर्थः । तस्य लक्षण सदाद्गिति । सर्वावस्थाद्रष्टेत्यर्थ । विश्वा-
दीना स्वस्वावस्थामात्रद्रष्टृत्वाद्यं ततो व्यतिरिक्त । स्थूलसूक्ष्मक्रमेण
विविच्यान्वेषणदशाया विश्वादिस्थानत्रयापोहेनावसीयमानत्वात्तुरीय
इत्युच्यते न पुनर्वस्तुतस्तुरीयत्वमस्तीति द्योतयत्यद्वय इति निर्विशेष
एव सदाहमस्मीत्यर्थ ॥ ४ ॥

कथमात्मनो निर्विशेषत्व शरीरादिसवन्धस्य प्रत्यक्षत्वादित्यत
आह—

शरीरबुद्धीन्द्रियदुःखसंततेर्न मे न चाहं मम नि-

विकारतः । असस्वहेतोश्च तथैव सततेरसस्वम
स्याः स्वपतो हि दृश्यवत् ॥ ५ ॥

शरीरेति ॥ शरीरादिसततेर्न मदारमत्व मदीमत्वं वा परमार्थ
तोऽस्तीत्यर्थः । सत्र हेतुर्मम निर्विकारत इति । नमविक्रिय वस्तु-
गमापायिशरीराद्यात्मना परिणमते संसृज्यते वा येन सत्स्वरूपता
तद्धर्मता वा भवेदित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह—असस्वहेतोश्च तथैव
सततेरिति । कुतोऽसस्वमित्यत आह—असत्त्वमस्या इति । स्वपत-
स्वमावस्थायां तथा दृश्य मित्वा तथात्वा सततेदृश्यत्वादेवासत्त्व
मित्यर्थः । हिष्ठब्द स्वप्नदृश्यम् मित्वात्मसिद्धिघोषनाथः ॥ ५ ॥

शरीरादिसततेदृश्यत्वेन चेन्मित्वात्वं तर्हि शुद्धत्वाविक्रियत्वात्वे
रपि दृश्यत्वान्मित्वात्वं किं न स्यादित्यत आह—

इह तु सत्य मम नास्ति विक्रिया विकारहेतुन हि
मेऽदृश्यत्वतः । न पुण्यपापे न च मोक्षवधने न
चास्ति वर्णाश्रमसाऽशरीरत ॥ ६ ॥

इदं स्थिति ॥ मम विक्रिया नास्ति म मे विकारहेतुरप्यस्ति तत
पूर्वनिरूपितावद्वयात् द्वयामावाद्धेतो न्त परतो वा ममात्मनो विक्रि-
या नास्तीति यद्विदं सत्सत्वमित्यर्थः । तुशब्द सद्वाक्यावृत्त्यर्थः ।
अविक्रियत्वादिना विक्रियामावापुपुरुषित्वस्वरूपस्यामिमेकत्वापत्तिश्च
हेत्वसिद्धेर्न सद्वावकाश इत्यर्थः । कर्म वा तत्फलं वा तद्धेतो वा कर्म-
विसाधन वा विक्रियाहेतुर्भविष्यतीति कुतोऽदृश्यत्वमित्याह—
न पुण्येति । पुण्यादि नेति प्रतिज्ञायां हेतुरशरीरत इति । अशरीरत्वं तु
पूर्वश्लोके प्रतिपादितमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

मनु मद्यपि शरीरोपपन्नत्वेन तद्धर्मकत्वेन चामन शरीरवत्त्वा-

भावस्तथापि शरीरेणास्ति सवन्ध उपलभ्योपलम्भकभावलक्षण इति कथमशरीरतेत्याशङ्क्य नैतावता सशरीरत्वेन कर्मादियोगितेत्यभिप्रेत्य पुण्यापुण्यादिसवन्धवैधुर्यमुक्तमुपपादयति—

अनादितो निर्गुणतो न कर्म मे फलं च तस्मात्परमोऽहमद्वयः । यथा नभः सर्वगतं न लिप्यते तथा ह्यहं देहगतोऽपि सूक्ष्मतः ॥ ७ ॥

अनादित इति ॥ यत्कर्म समवायि तदादिमदृष्ट यथा रथशरीरादि । नच परमाणुमनसोरनेकान्तो मनस उत्पत्तिश्रवणात्परपरिकल्पितपरमाण्वनङ्गीकाराच्च । यथा यत्कर्म समवायि तत्सगुण दृष्टम् यथोक्तमेवोदाहरणम् । तथाच सगुणत्व सादित्व चाव्यापकं प्रत्यगात्मनो व्यावर्तमानम् । तस्य क्रियावत्त्व स्वव्याप्यमाढाय निवर्तत इति । क्रियावत्त्वाभावात्तत्साध्यपुण्याद्यसभव इति भाव । कर्म पुण्यादिलक्षण फल तत्साध्य सुखदुःखादिरूप फल च न मेऽस्तीत्यन्वयः । तस्मादहं परम उत्तम ससारिभ्यो विलक्षण. अद्वयो निर्विशेष क्रियावत्त्वाभावात्तत्साध्यपुण्याद्यसभव इति विलक्षणत्वमुपपादयति—यथेति । देहगतो देहप्राप्त तत्रोपलभ्यमानोऽपीत्यर्थः । सूक्ष्मतोऽमूर्तत्वादित्यर्थः । तथाचाह भगवान् 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमन्वयः शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते । यथा सर्वगत सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते' इति ॥ ७ ॥

ननूपलब्ध्यधिष्ठानाना देहादीना वैषम्यदर्शनात्तत्रोपलभ्यमानस्यात्मनोऽपि तत्कृतवैषम्यसमवात्कृत, परमात्मत्व परिपूर्णता चेत्याशङ्क्य अयं तारतम्यप्रतिभासोऽविद्याविलसितो-न परमार्थत इत्याह—

सदा च मृतेषु समोऽहमीश्वरः क्षराक्षराम्यां
परमो ह्यथोत्तमः । परात्मतत्त्वञ्च तथाद्वयोऽपि
सन्निपर्ययेणाभिमतस्त्वविधया ॥ ८ ॥

सदा चेति ॥ इश्वर इत्यनेनोपाधिबन्धत्वात्मात्र सूत्रमिति । अतो
न मे देहादिकृतं वैषम्यमित्यर्थः । ईश्वर इत्युक्ते तस्मैश्वित्तम्यापेक्ष-
त्वात्सद्रूपत्वशब्दात्सावत्त आह—क्षराक्षराम्यामिति । अथबेश्वरत्वमेव
साध्यमिति—क्षराक्षराम्यामिति । हि ब्रह्माक्षराक्षराम्यां परमोऽत्र
तस्मात्सहमुत्तम इत्यन्वयः । क्षरति नश्चतीति क्षर कार्यवर्गं न
क्षरतीत्यक्षरं कारणं मायाशब्दस्थितं चिद्रस्तु ताम्यां परमो म्यतिरिक्त
कार्यकारणादिभेदकस्वनाधिष्ठानमूत इत्यत उत्तमं पुरुषोत्तम इत्यर्थः ।
अस उत्तमोऽत्र परेषामात्मनां तत्त्वं स्वरूपमस्मिन्निति परमात्मतत्त्वञ्च
अहमेव सर्वात्मा चेत्यर्थः । एषविधभेदत्वात् कर्त्तव्यं तर्हि तत्र विपरी-
तस्वरूपप्रतिभास इत्यत आह—तथाद्वयोऽपि सन्निति । उक्तोत्तमे
सत् । अविद्याबिलसित एव विपर्यय इत्यर्थः । तथाच भगवतोक्तम्
'श्रविमौ पुरुषौ श्लोकं क्षराम्याक्षर एव च । क्षर सर्वाणि मृतानि
कृष्टान्मोऽक्षर उच्यते । उत्तमं पुरुषस्त्वन्व्यं परमात्मेत्युवाहृत । श्लो-
कश्लोकत्रयमाविश्य विभर्त्युत्तमश्च ईश्वरः । ब्रह्माक्षरमतीतोऽहमक्षराप्यपि
चोत्तमः । अतोऽस्मि श्लोके वेदे च प्रथितं पुरुषोत्तमं' इति ॥ ८ ॥

तर्हि किमविद्यासंबन्धो वर्तते नेत्याह—

अविद्यया भायनया च कर्मभिर्विचिक्रं ब्रह्मा
ऽम्ययधिः सुनिर्मलः । दृगादिशक्तिप्रथितोऽहम
द्वयः स्वितः स्वरूपे गगन यथा चलम् ॥ ९ ॥

अविद्ययेति ॥ अविद्या मूढाज्ञानं भावना उत्कृष्टो देशप्रथितः ।

कर्माणि तत्पूर्वकाणि पुण्यपापलक्षणानि तैर्विविक्तस्तत्सस्पर्शशून्य ।
 कुतो यस्मादव्यवधिर्व्यवधानवस्त्वन्तरकृतोऽवच्छेदस्तद्रहितोऽव्यवधि ।
 अयमाशय । चित्प्रकाशस्तावदात्मेति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्याय-
 सिद्धम् । अविद्या च जडाऽप्रकाशात्मिका । अतस्तयोर्विरुद्धस्वभावयो
 परमार्थतः सवन्धो दुर्घट एवेति स्थितेऽनवच्छिन्नचैतन्यमात्रं तावन्ना-
 विद्याश्रय उपपद्यते । तथासत्यणुमात्रस्यापि प्रकाशानुपपत्तिप्रसङ्गात् ।
 नापि केनचिदवच्छिन्नभागविशेषमविद्याव्यतिरिक्तस्य तस्य कल्पनाया
 अनिवन्धनत्वात् । तस्मादविद्यातिरिक्तव्यवधानाभावादव्यवधित्वेऽसति
 दिवान्धपरिकल्पितान्धकारवदात्मन्यविद्यादिकल्पनमिति । अतएव
 सुनिर्मल सर्वाशङ्कितदोपरहित इत्यर्थः । एवविध आत्मनि कथं द्रष्टा
 श्रोता मन्ता बोद्धेत्यादिव्यवहार इत्याशङ्क्याऽविद्याध्यस्तान्तःकरणप-
 रिणामरूपदृगादिशक्तिसंबन्धादेव द्रष्टृत्वाद्युपचयप्रतिभासो न परमार्थत
 इत्याह—दृगादीति । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

एवविधात्मतत्त्वपरिज्ञानेऽसति कैवल्य फलतीत्याह—

अहं परं ब्रह्म विनिश्चयात्मदृङ् न जायते भूय
 इति श्रुतेर्वचः । न चैव बीजे त्वसति प्रजायते
 फलं न जन्मास्ति ततो ह्यमोहता ॥ १० ॥

अहं परं ब्रह्मेति ॥ अहं परं ब्रह्मेति निश्चयेनात्मनि दृक् ज्ञानं
 यस्य स तथोक्त स भूय पुनर्न जायते शरीरवान्न भवति इति
 श्रुतेर्वचो विद्यत इति शेषः । तथाच श्रुतिः ‘स तु तत्पदमाप्नोति
 यस्माद्भूयो न जायते’ ‘पुरुषान्न पर किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति’
 ‘अथ सोऽभय गतो भवति’ । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती’ति च । श्रुति-
 सिद्धेर्धे युक्तिमप्याह—नचैवेति । उक्तं समान्यन्यायं प्रकृते

योजयति—न जन्मास्तीति । हि यस्मात्प्रमोहता प्रागुक्तवर्त्मना
मोहराहित्यं ततो हेतोर्न जन्मास्तीति योजना । मोहपदवाच्याऽवि-
द्यामूलत्वात्प्रज्ज्नादिविक्ररस्य तदभावेऽभाव एवेत्यर्थः ॥ १० ॥

मोहकार्यत्वात्संसारस्य मोहनिवृत्त्या निवृत्तिरेवेत्युक्तं तत्र किमा-
त्मक मोहकार्यमित्यपेक्षायाम् तदाह—

ममेदमित्य च तयेदमीदृश तथाहमेव न परो न
वान्यथा । विमूढतैम न जनस्य कल्पना सदा
समे ब्रह्मणि चाद्वये शिबे ॥ ११ ॥

ममेदमिति ॥ प्रथमं वेदद्वयेऽकार ततश्चाद्वाच्यार्थकल्पनमिदमि-
ति । तत्र शोभनाद्यभ्यास इत्यमिति । ततो ममेदमित्यादिकल्पना
तथा परोप्येव नैवमन्यथा वा नास्ति वा अस्ति वा इति विमूढता मम
परस्य वा सुज्ञता च । तथाच इत्येवं जनस्य जन्मादियोगिनोऽनापश्चा-
नतिरोहितात्मस्वभावस्य या एवंविधा कल्पना सा सदा समे ब्रह्मण्य
द्वये शिबे परमानन्दरूपे न च नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं विभिन्नस्य संसारस्यात्मतत्त्वज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्त्या निवृत्ति
मुक्ता स्फुटयति—

यदद्वयं ज्ञानमतीव निर्मल महात्मना तत्र न
शोकमोहता । तयोरभावे न हि कर्म जन्म वा
भेदय वेदपिदां विनिश्चयः ॥ १२ ॥

यदद्वयमिति ॥ अद्वयमद्वयमाकारमतीव निर्मल समावनादि
परीतभावनादिप्रतिबन्धरहितं यज्ज्ञानं तत्र तस्मिन्सति महत्तमनां
ब्रह्ममूतानां शोकमोहता संसारित्वं नास्त्येवेत्यर्थः । तथाच मद्य 'तत्र
को मोह कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति । तयोः शोकमोहयोरभावे

तदुपलक्षितस्य तत्कारणस्याज्ञानस्य निवृत्तौ बीजामावे फलाभावन्यायेन जन्मादि पुनर्नहि भवेदिति वेदार्थविदा विनिश्चय इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः । 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति ॥ १२ ॥

एवमुक्तस्यात्मविद स्वरूपमाह— ✕

सुषुप्तवजाग्रति यो न पश्यति द्वयं तु पश्यन्नपि ✕
चाद्वयत्वतः । तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः
स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः ॥ १३ ॥

सुषुप्तवदिति ॥ जाग्रति विश्वावस्थाया द्वयं द्वैतप्रपञ्च प्राग्वत्स-
नावशात्पश्यन्नप्युल्लिखन्नपि विशेषतो न पश्यति । किंतु सुषुप्तवत्प्र-
विलीनप्रपञ्चप्रत्यगात्मस्वरूपेणैव पश्यतीति योजना । तत्र हेतुरद्वय-
त्वत इति । द्वैतस्य बाधितत्वादित्यर्थः । तथाच यथा पूर्वं स्नानशौच-
भिक्षाटनादि कुर्वन्नपि निष्क्रियो निर्विकारोऽकर्त्रात्मस्वभावाविर्भावाद्य
एवविध स आत्मविद्विक्षेपदशायामप्यप्रच्युतात्मयाथात्म्यदर्शनत्वा-
द्भक्षविदामुत्तमोऽयमेव नान्यः । शास्त्रार्थज्ञोपियो व्यवहारकाले जातृत्वक-
र्तृत्वाद्यभिमानवानित्यर्थः । इति इत्थमिह वेदान्तशास्त्रे विनिश्चयः ॥ १३ ॥

शास्त्रन्यायानुसारेण स्वानुभवं प्रदर्श्येदानीमस्मिन्दर्शने परिनिष्ठि-
तस्य कृतकृत्यता भवतीति दर्शयन्परानुग्रहाय प्रकरणनिर्माणे प्रवृ-
त्तिरिति सूचयति—

इतीदमुक्तं परमार्थदर्शनं मया हि वेदान्तविनि-
श्चितं परम् । विमुच्यतेऽस्मिन्यदि निश्चितो भवेन्न
लिप्यते व्योम इवेह कर्मभिः ॥ १४ ॥

इतीदमुक्तमिति ॥ वेदान्तविनिश्चितमित्युक्तदर्शनस्य परमार्थ
विषयत्वे प्रमाणमुक्तम् । व्योम इमेति विसंभिरुत्तपूरणार्थ ॥ १३ ॥
इति वृक्षमं दृशित्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम् ॥ १० ॥

❁ ईक्षित्वस्यप्रकरणम् ११

ब्रह्मसौख्यज्ञानमात्रनिष्ठो मुच्यते इत्युक्तं तजोपपद्यते कर्मसाध्य
त्वान्मुक्ते कर्मसहितज्ञानसाध्यत्वाद्वा । तथा ज्ञानस्य वेदान्तविनिश्च
यत्वमुक्तं तदपि सदिग्धमनुमानादिनाप्युपपत्तेरितीमां शब्दा परिहर्त्वा
प्रकरणान्तरमारमते—

ईक्षित्वं स्वत सिद्ध जन्तूनां च ततोऽन्यता ।

अज्ञानादित्यतोऽयत्न सदसीति निवर्त्यते ॥ १ ॥

ईक्षित्वमित्यादिना ॥ तत्रादौ ज्ञानादेव मुक्तिर्ज्ञानं च वेदा
न्तमहावाक्यादेव नानुमानादिनेत्येतत्साधयति—अन्यत्वं सदसीति
निवर्त्यत इति । त्व तत्सच्छब्दद्वयैर्द्वयैवास्ति न ससारीति
वाक्योपदेशेनैव सच्छब्दार्थाद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं जीवस्य निवर्त्यत इत्यर्थः ।
संसारिणो जीवन्माशुद्धस्य कस्य तद्विपरीतब्रह्मस्य संभ्राम्यत इत्यत
आह—ईक्षित्वमिति । सर्वेषामेव अन्तूनां प्राणिनां चित्प्रकृतमेवे
क्षित्वं तत्स्वत सिद्धं तामाविकं रूपम् । अकार शब्दानिहृत्पर्याः ।
कर्तृत्वभोक्तृत्वादेरपि तामाविकत्वशब्दा न कार्य स्वरूपस्यभिचार-
दित्यत्र । कुतो ज्ञानादेवान्यत्वनिष्पत्तिरूपा मुक्तिरित्यत आह—
अज्ञानादित्यत इति । इति यतोऽन्यतान्यत्वमज्ञाननिवन्धनं न परमाद्यत
इत्यर्थः । अज्ञानकस्त्रितत्वाद्ब्रह्मविपरीतस्वरूपस्य स्वतश्चिन्मात्रत्वमात्र
त्वादज्ञाननिवृत्तिकृष्णत्वाच्च भोक्ष्यत्व तस्य च तत्त्वज्ञानमात्रापेक्षणात् ।

ज्ञानस्य च यथोक्तवाक्यादेवोत्पत्तेर्न मानान्तरं साधनान्तरं चात्र मृग्यत
इति भावः ॥ १ ॥

कर्मणो मोक्षहेतुत्वकल्पन ज्ञानसहायत्वेन नोपपद्यते श्रुतियुक्ति-
विरोधादित्याह—

एतावद्धमृतत्वं न किञ्चिदन्यत्सहायकम् ।

ज्ञानस्येति ब्रुवच्छास्त्रं सलिङ्गं कर्म बाधते ॥ २ ॥

एतावद्धीति ॥ 'एतावदरे खल्वमृतत्व'मित्येतदमृतत्वसाधनमा-
त्मज्ञानमेवेत्येतावच्छब्देनावधारयन्ती श्रुतिः शास्त्रमुच्यते । तज्ज्ञानस्य
किञ्चिदन्यन्न सहायभूतमस्तीति ब्रुवत्सलिङ्गं ससाधन कर्म बाधत इति
योजना । अद्वैतात्मज्ञानादूर्ध्वं कर्महेतुजात्याद्यभिमानाभावे कुत कर्म
यज्ज्ञानस्य मोक्षफले सहायभूत भवेदिति भावः ॥ २ ॥

इदानीमीक्षितृत्वमित्यत्रोक्त स्वाभाविक चिद्रूपत्वं प्रपञ्चयन्
ज्ञानिन कर्म न घटत इत्येतदुपपादयति—

सर्वेषां मनसो वृत्तमविशेषेण पश्यतः ।

तस्य मे निर्विकारस्य विशेषः स्यात्कथंचन ॥ ३ ॥

सर्वेषामिति ॥ विशेषः कर्तृत्वादिलक्षणो विहितकर्मसाधनजा-
त्याद्यभिमानलक्षणश्चेत्यर्थः । कथंचनत्याक्षेपार्थः । न कथंचन मे
विकारः स्यादित्यर्थः । कुत इत्यत आह—अविशेषेणेति । अभिमान-
शून्यतया केवल साक्षिमात्रेण पश्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कथ मनोवृत्तं पश्यत्यविशेषेणात्मेत्यपेक्षाया दृष्टान्तपूर्वकं तदुपपा-
दयंश्चिदेकरसत्वमात्मनो निगमयति—

मनोवृत्तं मनश्चैव स्वप्नवजाग्रतीक्षितुः ।

संप्रसादे द्वयासत्वाच्चिन्मात्रः सर्वगोऽव्ययः ॥ ४ ॥

मनोवृत्तमिति ॥ स्वप्नदृष्टायां सृष्टिक मनएव पश्यत्यात्मा
 यथा वाच्यविषयमावाचया आत्मति जागरणदृष्टायां मनोवृत्त मन-
 मचारे मनश्च सदाभवं पश्यत कथं विशेष न्यादिति पूर्वश्लोकेना
 न्वय । आप्तदृष्टायामपि विषयाकारवृत्तिमन्मनोव्यतिरेकेण नात्मना
 किमप्युपसृज्यत इति भाव । तर्ह्येवंविधमनोवर्धनमेव स्वामाविको
 विशेष इत्यत आह—संप्रसाद इति । संप्रसादे सुप्तुसिद्धायां द्रव्यस्य
 सृष्टिकत्व मनसोऽसत्त्वात् तद्वर्धनमपि स्वामाविक 'ननु तद्वितीय
 मस्ति ततोऽन्यद्विमक्त यत्पश्ये'दिति श्रुते । तथाचात्मा चिन्मात्र
 सर्वगोऽपरिच्छिन्नोऽन्ययो नित्य इति सिद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु यथेवं तथा बाधाम्यन्तररूपैतस्वामाव एवेति युक्त न्यात्तन्नोप
 पद्यते प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात्लौकिकवैदिकम्यबहाराविष्णोपमसजाचेति
 चेत्तेत्याह—

स्वप्न सत्यो यथा बोधाद्देहात्मत्व तथैव च ।

प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्व जाग्रत्स्थादात्मवेदनात् ॥ ५ ॥

स्वप्न इति ॥ यथा आनोपात्मयोगपर्यन्त स्वप्न सत्यो लौकिकवै
 दिकम्यबहारास्फुटतयावमासते तथैव जाग्रत्स्थादात्मत्वमपि देहात्मत्वं
 प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वं च सर्वम्यबहारात् स्फुट । किमत्यर्पन्तमित्यत
 आह—आत्मवेदनादिति । आ आत्मवेदनादिति पदच्छेद । आत्म-
 तत्त्वसाक्षात्कारात्मागेव सर्वो न्यबहारास्फुटसति म्यबहाराभाव इष्ट
 पद्येति भाव ॥ ५ ॥

अन्यथायत्नरूपमाविष्करोति—

म्योमपत्सर्पभूतम्यो भूतदोषैर्षिषर्जितः ।

साक्षी चेतागुणः शुद्धो ब्रह्मवासीति केवल ॥ ६ ॥

व्योमवदिति द्वाभ्याम् ॥ चेता चिद्रूप । साक्षीति भूतदोपराहित्ये हेतुः । व्योमवत्सर्वभूतस्थ इत्यसङ्गत्वमुक्तम् । सर्वभूतेष्वहमाकार-वृत्तावभिव्यक्त्यपेक्षया सर्वभूतस्थ इत्युच्यते । एतच्च 'अह मनुरभव सूर्यश्चे'ति तत्सर्वात्मत्वाभिनयाभिप्राय इति द्रष्टव्यम् । शुद्धोऽज्ञानरहित केवलोऽवस्थात्रयरहितः ब्रह्मैव पूर्ण एवास्मीत्यर्थः ॥ ६ ॥

केवलत्व व्यनक्ति—

नामरूपक्रियाभ्योऽन्यो नित्यमुक्तस्वरूपवान् ।

अहमात्मा परं ब्रह्म चिन्मात्रोऽहं सदाद्वयः ॥ ७ ॥

नामरूपेति ॥ वाच्यवाचकतद्व्यापारात्मकप्रपञ्चविहीन इत्यर्थः ।

सुगममन्यत् ॥ ७ ॥

कथमद्वयत्वमात्मन सगच्छते अहं ब्रह्मास्मीतिवदहं कर्तास्मीति चानुभवस्य प्रमाणमूलत्वादिति ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनो भेदाभेदमतानुसारिणस्तान्कुत्सयन्नद्वैतात्ममतं द्रढयति—

अहं ब्रह्मास्मि कर्ता च भोक्ता चास्मीति ये विदुः ।

ते नष्टा ज्ञानकर्मभ्यां नास्तिकाः स्युर्न संशयः ॥ ८ ॥

अहं ब्रह्मास्मीति ॥ विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वायोगाच्छास्त्रस्य विरुद्धं तत्त्वमवगच्छता कर्मकाण्डाज्ज्ञानकाण्डाच्च बहिर्मुखत्वान्नास्तिकत्वमेव तेषां फलिष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु निन्दामात्रेण कथमद्वैतैकमतसिद्धिस्तत्र प्रमाणस्यासम्भवादित्यत आह—

धर्माधर्मफलैर्योग इष्टो दृष्टो यथात्मनः ।

शास्त्राद्ब्रह्मत्वमप्यस्य मोक्षो ज्ञानात्तथेष्यताम् ॥ ९ ॥

धर्माधर्मेति ॥ आत्मनो धर्माधर्मकर्मै सुसदु सादिरूपैर्योग-
संबन्ध प्रमाप्नान्तरैरदृष्टोऽपि यथा सास्त्रादेव 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा
भवति पाप पापेने'त्यादेरिष्टोऽङ्गीकृतः सास्त्रार्थविधिरिति शेष ।
तथासात्मनो ब्रह्मत्व ज्ञानादेव मोक्षमेति 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति'
'तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेऽयमात्रे'त्यादिष्वा-
द्यादिव्यसम् । तथाच भेदकर्मणोर्मिन्दितयो शास्त्रतत्पर्यविषयस्वा-
योगाच्छास्त्रानुसारिभिर्मन्त्राशास्त्रमर्भ प्रतिपत्तव्य इति भाव ॥ ९ ॥

नन्वात्मनो धर्माधर्मकर्मयोग शास्त्रोक्तो मानान्तरविरोधाभावाद्यत्रै-
वेति युज्यते न तथात्मनो ब्रह्मत्वं प्रत्यक्षदृष्टकर्तृत्वादिबिरोधात्तत्र श्रुत्य-
नुभवयोरविरोधाय भेदाभेदाबाधरणीयाविति च्येनैवम्, कर्तृत्वादिप्रति-
मासत्त्वात्तत्वाभ्युत्पत्कद्वैतप्रतिपक्षत्वानुपपत्तेरिति सद्ब्रह्मन्तमाह—

या महारजनाद्यास्ता वासनाः स्वप्नदर्शिभिः ।

अनुभूयन्त एवेह सतोऽन्यः केषलो वृष्टिः ॥ १० ॥

या महारजनाद्या इति ॥ 'तस्य हेतस्य पुरुषस्य रूपं यथा
महारजनं वास' इत्यारम्भ 'यथाऽसहृष्टिपुष्ट'मित्यन्तेन श्रुत्युक्ता या
वासनाद्याः स्वप्नदर्शिभिरनुभूयन्त एव यथेत्यक्षरयोजना । महारजनं
हरिद्रा तथा रजितं बस्तादि महारजन स्वप्नदर्श्याणां आमद्रासमाश्रयि-
तस्य मनसो वातपित्तकृष्णवृषितरसपूर्णनाडीप्वनुगतस्यादृष्टादिसमु-
द्बोधितानेकवासना तथा आमद्रुष्टायांक्षरेण परिणममानस्य हरिद्रार-
जितपटादिरूपसदृशसमा भासमानस्य द्रष्टृदृश्यदृशनत्त्वरक्षादिभावेन
नित्यं स्वप्नद्रष्टोपकृत्यमानत्वात्स्वप्नद्रष्टव्याभ्यो महाराजनादिसदृशवास-
नाभ्यो लिङ्गात्मसदृशान्भ्यो द्रष्टारमा वृष्टिस्वभावो वित्तक्षणे सद्वत-
तथा कर्तृत्वादीनां दृश्यत्वात्तन्नात्मधर्मत्वमेवेति निश्चितमेवेह आमद्र-

वस्थायामपि । तत कर्तृत्वादिधर्मकाल्लिङ्गादन्यः केवलः शुद्धो
दृशिरात्मेत्यर्थः ॥ १० ॥

आत्मन स्वभावस्थाया दृश्यविलक्षणत्वेन प्रतीतिमेव दृष्टान्तेन
स्पष्टयति—

कोशादिव विनिष्कृष्टः कार्यकारणवर्जितः ।

यथासिर्दृश्यते स्वप्ने तद्बद्धोद्धा स्वयंप्रभः ॥ ११ ॥

कोशादिवेति ॥ इवशब्दो यथाशब्दार्थे । असिरिवेति सवन्ध ।
यथाशब्दो यथावदित्यर्थे । यथासि स्वप्ने कोशात्पृथक्कृतः स्वरूपेण
दृश्यते तद्बद्धोद्धा आत्मा कार्यकारणविवर्जितः कार्यकारणाकारम-
नसो लिङ्गात्पृथग्भूतः स्वप्ने यथावत् दृश्यते । दृश्यत इत्युक्ते विषयवद्दृश्य
त्वान्मिथ्यात्वमित्याशङ्क्य विगिनष्टि—स्वयंप्रभ इति । स्वमहिम्नैव
प्रथते न विषयतयेत्यर्थः । यद्वा कथमवगम्यते स्वप्ने कार्यकारणविवर्जित
इति वीक्षाया 'अत्रायं पुरुष स्वयज्योति'रिति श्रुतिसामर्थ्यादित्याह—
स्वयंप्रभ इति । स्वयं प्रकाश इति श्रुत्या निर्णीत इत्यर्थः । उपाधे
पृथक्स्वरूपेणावभासमात्रेऽसिदृष्टान्त इति न वैषम्यशङ्कावकाश इति
द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

आत्मन कर्तृत्वादिप्रतिभासस्य स्वप्नप्रतिभासवन्मिथ्यात्वाच्छुद्ध
एवात्मा ब्रह्मैवेति शास्त्रादविरोधेनैव प्रत्येतुं शक्यत्वान्न भेदाभेदकल्प-
नया मनःखेदनीयमिति सिद्धेऽर्थे सोपक्रमं वाक्यं प्रमाणमाह—

आपेपात्प्रतिबुद्धस्य ज्ञस्य स्वाभाविकं पदम् ।

उक्तं नेत्यादिवाक्येन कल्पितस्यापनेतृणा ॥ १२ ॥

आपेपादिति ॥ 'त पाणिनापेषं बोधयाचकार सहोत्तस्था'विति
श्रुतौ 'सुप्तपुरुषो बृहत्पाण्डुरवास सोमराज'न्नित्यादिप्राणनामभिराम-
उ. सा. ५

धर्माधर्मोति ॥ आत्मनो धर्माधर्मफले सुखदुःखादिरूपैर्योग-
संबन्ध प्रमाणान्तरैरदृष्टोऽपि यथा क्षास्त्रादेव 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा
भवति पाप पापेन'त्यादेरिष्टोऽस्तीकृतः क्षास्त्रार्थविद्विरिति शेष ।
तथास्यात्मनो ब्रह्मत्वं ज्ञानादेव मोक्षश्चेति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति'
'तमेव विदित्वातिशुस्युमेति नान्य पन्था विषतेऽयमाय'त्यादिक्षा-
स्त्रादिप्यतम् । तथाच भेदकर्मजोर्निन्दितयो क्षास्त्रतत्पदविषयत्वा-
योगाच्छास्त्रानुसारिमियथाक्षास्त्रमर्थं प्रतिपत्तव्य इति भाव ॥ ९ ॥

मन्वात्मनो धर्माधर्मफलयोग शास्त्रोक्तो मानान्तरविरोधामावाप्ये
वेति युज्यते न तथात्मनो ब्रह्मत्व प्रत्यक्षदृष्टकर्तृत्वादिविरोधात्तत् अत्य
नुभवयोरविरोधाय भेदाभेदाबाधरणीयाविति चेन्नैवम्, कर्तृत्वादिमति
मासम्यासस्वाङ्गुल्युक्ताद्वैतप्रतिपक्षत्वानुपपत्तेरिति सदृष्टान्तमाह—

या महारजनाथास्ता वासनाः स्वप्नदर्शिभिः ।

अनुभूयन्त एषेह सतोऽन्यः केषुछो दृशिः ॥ १० ॥

या महारजनाथा इति ॥ 'सत्य इतस्य पुरुषस्य रूपं यथा
महारजनं वास' इत्यारम्भ यथाऽसकृद्विद्युत्'मित्यन्तेन सुस्युक्ता या
वासनास्ता स्वप्नदर्शिभिरनुभूयन्त एव यथेत्यक्षरयोजना । महारजन
हरिद्रा तथा रजितं बन्धादि महारजनं स्वप्नदर्श्यामां आपद्वास्तनावासि
तस्य मनसो वातपित्तश्लेष्मद्वृषितरसपूर्णनाडीप्वनुगतस्यादृष्टादिसमु
द्रोपित्तानेकवासना तथा आपद्दृष्टार्याक्षरेण परिणममानस्य हरिद्रार
जितपटादिरूपसदृशसमा मासमानस्य ब्रह्मदृश्यदशनतत्करणात्रिमात्रेण
नित्यं स्वप्नद्रूपसम्भमानत्वात्स्वप्नदर्श्याभ्यो महाराजनादिसदृशवास
मान्भो किञ्चात्मसद्विदाभ्यो ब्रह्मरमा इन्द्रित्वाभाषो निष्कण्ठो कश्चित्त
तथा कर्तृत्वादीनां दृश्यत्वात्तदन्तर्मत्वमवेति निश्चितमेवेह आपद्

वस्थायामपि । तत कर्तृत्वादिधर्मकाल्लिङ्गादन्य केवलः शुद्धो
दृशिरात्मेत्यर्थः ॥ १० ॥

आत्मन. स्वभावस्थाया दृश्यविलक्षणत्वेन प्रतीतिमेव दृष्टान्ते
स्पष्टयति—

कोशादिव विनिष्कृष्टः कार्यकारणवर्जितः ।

यथासिर्दृश्यते स्वप्ने तद्बद्धोद्धा स्वयंप्रभः ॥ ११ ॥

कोशादिवेति ॥ इवशब्दो यथाशब्दार्थे । असिरिवेति संबन्ध
यथाशब्दो यथावदित्यर्थे । यथासि स्वप्ने कोशात्पृथक्कृत स्वरूपेण
दृश्यते तद्बद्धेव बोद्धा आत्मा कार्यकारणविवर्जित कार्यकारणाकारम
नसो लिङ्गात्पृथग्भूत स्वप्ने यथावत् दृश्यते । दृश्यत इत्युक्ते विषयवद्दृज्
त्वान्मिथ्यात्वमित्याशङ्क्य विगिनष्टि—स्वयंप्रभ इति । स्वमहिम्नै
प्रथते न विषयतयेत्यर्थः । यद्वा कथमवगम्यते स्वप्ने कार्यकारणविवर्जित
इति वीक्षाया 'अत्रायं पुरुषः स्वयज्योति'रिति श्रुतिसामर्थ्यादित्याह—
स्वयंप्रभ इति । स्वय प्रकाश इति श्रुत्या निर्णीत इत्यर्थः । उपावे
पृथक्स्वरूपेणावभासमात्रेऽसिदृष्टान्त इति न वैषम्यशङ्कावकाश इति
द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

आत्मन कर्तृत्वादिप्रतिभासम्य स्वप्नप्रतिभासवन्मिथ्यात्वाच्छुद्ध
एवात्मा ब्रह्मैवेति शास्त्रादविरोधेनैव प्रत्येतुं शक्यत्वान्न भेदाभेदकल्प-
नया मन खेदनीयमिति सिद्धेऽर्थे सोपक्रमं वाक्यं प्रमाणमाह—

आपेषात्प्रतिबुद्धस्य ज्ञस्य स्वाभाविकं पदम् ।

उक्तं नेत्यादिवाक्येन कल्पितस्यापनेतृणा ॥ १२ ॥

आपेषादिति ॥ 'त पाणिनापेषं बोधयाचकार सहोत्तस्था'विति
श्रुतौ 'सुप्तपुरुषो बृहत्पाण्डुरवास. सोमराज'न्नित्यादिप्राणनामभिराम-
उ. सा. ५

श्रितो नोत्थितः पाणिना स्वापिप्यमाण उत्थित इति निर्धारितश्चेन
 प्राणेन्द्रियादिस्वरूपतिङ्गसंघातविरक्षण स्थूलसंघातादप्यन्य एवामे-
 तिमतिपक्षम् । अतएव अहविरक्षणत्वाञ्छामसमावः तस्यापेक्षत्वात्प्रति-
 बुद्धस्य श्वस त्वपदार्थस्य स्वामाविकं पदं परब्रह्मक्षणमुक्तम् । केन ।
 नेत्यादिवाक्येन । 'यथात आदेशो नेतिने'त्यारम्य 'सत्यस्य सत्यमिति
 प्राणा वै सत्य तेषामेष सत्य' मित्यन्तेन वाक्येनेत्यर्थः । किञ्चिदेष
 कस्त्वितस्माध्यस्तस्य मूर्तामूर्ततद्वासनाभयरूपस्वापनेतृणा प्रतिषेधकेन
 नेतिनेतीति वीप्सया समस्तकारणकार्यात्मकोपाधिप्रतिषेधद्वारासण्डे
 प्रक्षयि पर्ववसितेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

नेतिनेत्यादिशब्देन निषिध्यमानस्य कस्त्वित्त्वं श्रुत्यैवोपपादित-
 मित्याह—

महाराजादयो लोका मयि यद्वत्प्रकल्पिताः ।

स्वप्ने तद्ब्रह्म विद्यारूप वासनया सह ॥ १३ ॥

महाराजादय इति ॥ स्वप्ने स्वप्नावस्थामां महाराजादयो लोका
 यद्वन्मयि इगारमनि प्रकल्पितास्तद्ब्रह्मदेव वासनया लिङ्गाभित्तया सह
 ब्रह्म रूपं मूर्तं वैशामूर्तं च मयि कल्पित विद्यात् । तथाच श्रुति यत्रैव
 एतस्सुप्तोऽमृष एव विज्ञानमय पुरुष'इत्युपक्रम्य 'स यत्रैतत्त्वममा
 चरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो मयस्युतेव महाश्रावण
 उतेबोधावर्षं निगच्छती'ति । इदमन्वयेन महाराज्यावादेः स्वप्नदृश्यन्मा
 भासतां मध्ये निर्दिश्य 'एवमेवैव एतस्याप्यान्गृहीत्वा न्ने शरीरि यथा
 काम परिवर्तते' इत्युपसंहरन्ती शरीरमध्य एव प्राणशब्दवाच्यलि-
 ङ्गोपाधिमहाराजायात्मतया गृहीत्वा स्वप्नदृश्यवहरतीति दर्शयति ।
 अतो न स्वप्नोपलब्धं परमार्थमित्यर्थः । तथाच वासनयाभयलिङ्गशरी

रसहितस्य मूर्तामूर्तरूपस्थूलस्यापि दृगात्मनि कल्पितत्वं तद्दृश्यत्वाद्-
पपन्नमेवेति तात्पर्यार्थः ॥ १३ ॥

स्वप्नप्रपञ्चवज्जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि प्रत्यगात्मनि कल्पितत्वे सिद्धे प्रत्य-
क्तत्वाभिज्ञस्य कर्मासभवः सिद्ध इत्याह—

देहलिङ्गात्मना कार्या वासनारूपिणा क्रियाः ।

नेतिनेत्यात्मरूपत्वान्न मे कार्या क्रिया क्वचित् ॥ १४ ॥

देहलिङ्गेति ॥ क्रिया कर्माणि देहलिङ्गात्मना स्थूलसूक्ष्मदेहरूपेण
तदभिमानेन तदात्मतामापन्नेनात्मना कार्या अनुष्ठेया. न पुनस्तन्निर-
पेक्षेण तदभिमानहीनेन असभवादित्यर्थ । किलक्षणेन—वासनारू-
पिणा वासना रूपयितु सचेतु शीलमस्यास्तीति वासनारूपी तेन ।
पुनःपुनः कर्मप्रवृत्तिनिमित्तेनाविच्छिन्नेनेत्यर्थ । इदानीं मे मम ने-
तिनेत्यादिनोक्तात्मस्वरूपत्वाद्देहद्वयाभिमानाभावात्क्वचित्त्वमे वा जागरे
वा न क्रिया कार्या कर्तव्या । स्वभावतो विधितो वेत्यर्थः ॥ १४ ॥

अज्ञानविलसितदेहाभिमानादेव कर्मेति तस्याज्ञानमूलत्वे सिद्धे न
तेन मोक्षाशा कर्तव्येत्याह—

न ततोऽमृतताशास्ति कर्मणोऽज्ञानहेतुतः ।

मोक्षस्य ज्ञानहेतुत्वान्न तदन्यदपेक्षते ॥ १५ ॥

न तत इति ॥ ततस्तस्मात्कर्मणो हेतोरमृतताया मोक्षभावस्याशा
आशसन नास्ति । कुतोऽज्ञानहेतुतोऽज्ञानहेतुकत्वादविवेकपूर्वकत्वात्क-
र्मण इत्यर्थ । जडयोरज्ञानकर्मणोरित्यर्थ । जडयोरज्ञानकर्मणोर्विरो-
धाभावान्नाज्ञाननिवृत्तिरूपे मोक्षे कर्माशा कार्या । ब्रह्मात्मनावस्थानरू-
पस्य च परमानन्दाविर्भावलक्षणस्य मोक्षस्य चतुर्विधक्रियाफलत्रिल-
क्षणत्वान्न तत्रापि कर्मापेक्षेति भावः । कर्मण स्वतो मोक्षहेतुत्वाभावे-

ऽपि मोक्षहेतुज्ञानसहायतया तद्वेत्तुर्भविष्यतीत्याशङ्क्याज्ञाननिवृत्तौ
ज्ञानमात्रस्य समबलत्वात् तत्र कर्मसहायतापेक्षेति नापीतरत्र तस्य स्वतः
सिद्धत्वादित्यभिप्रेत्याह—मोक्षस्मेति ॥ १५ ॥

यदि कर्मसाध्यममृतत्वं स्वात्तर्हि तर्गादिबह्वप्यादिक्रमबन्धानित्यं
समयं च स्वात्तर्हानिष्टम् 'अमर्यं प्रतिष्ठां विन्दत' इत्यमबरूपत्वश्रुति-
विरोधात् अतोऽन्यदात मिति मोक्षस्वरूपादन्यस्वार्थत्वोक्त्या तन्माना-
र्तत्वपर्यवसानवचनविरोधाच्चेत्यभिप्रेत्याह—

अमृतं चाभयं नार्तं नेतीत्यात्मा प्रियो मम ।

विपरीतमतोऽन्यथास्यजेत्तत्सक्रियं तत ॥ १६ ॥

अमृतं चेति ॥ अक्षय्यस्त्वर्थः । अमृतं त्वभयं नातमित्यर्थः ।
यद्यपि ब्रह्मस्वरूपममृतत्वमुक्तस्मरणमकर्मसाध्यं तथापि जीवोऽन्यदा
स्त्वर्थैव कथ्येतेत्याशङ्क्या जीवस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वाभावात्तैवमित्याह—
नेतीति । यः प्रियो ज्ञानादि प्रीत्यास्पदतया निभाष्यते स ममत्वा
त्वरूपमृतः । 'अमेन जीवेनस्मनानुप्रविश्ये'त्यादिश्रुते । सच नेतीत्य
पोदाशेषविशेष इति मद्रूपत्वात् तस्य कर्मसाध्यममृतत्वमित्यर्थः ।
अत उक्त्वादात्मत्वगाथापदन्वयेवमुक्त्या गृह्यमाणं विपरीतं दृश्यम
मात्मभूतं तत्किमसहितं त्यजेत्तदमिमानं परित्यजेत् सत्समात्कारणा
दिस्युपसंहारार्थं । नचात्मस्यैव विधिस्तत्वाविनिबोध्यत्वात्तस्य
मुक्तात्तत्र सापेक्षस्य पुनरुपयुज्यते नियोग इतीह विधिप्रत्ययनिर्देश
इति ब्रह्मण्यम् ॥ ११ ॥

इति एकादशमीश्वरप्रकरणम् ॥ ११ ॥

प्रकाशप्रकरणम् १२

ननु यदि भोक्ता प्रियशब्दोक्तेर्निर्विशेषब्रह्मस्वरूप एव तर्हि सर्वो लोकोऽहमहमित्यात्मानमनुभवन्नपि ब्रह्माहमिति कथं नानुभवतीत्याशङ्काया पदार्थतत्त्वपरिशोधनाभावापराधादेवेति त्वंपदार्थशोधनप्रधानं प्रकरणमारभमाणं साभासान्तकरणविवेकाद्याथात्म्येन स्वात्मानं न प्रत्येति सर्वो लोक इति प्रथमं सदृष्टान्तमाह—

प्रकाशस्थं यथा देहं सालोकमभिमन्यते ।

द्रष्टृभासं तथा चित्तं द्रष्टाहमिति मन्यते ॥ १ ॥

प्रकाशस्थमिति ॥ यथायं जन स्फीतालोकमध्यगत स्थूलं देहं ततो विलक्षणमपि तेनालोकेन व्याप्तत्वात्सालोकमालोकविशिष्टमभिमन्यते, तथा द्रष्टृभासं चित्तं साक्षिचैतन्यव्याप्तमन्तं करणं सचेतनं मन्यमानोऽहं द्रष्टेति साभासं चित्तमेवात्मानं मन्यते न तद्याथात्म्यं जानातीत्यर्थः । अयंभावः—यथाऽविशेषेण सर्वत्र प्रसृतमालोकं देहसपर्कात्तडाकाराकारितमिव दृश्यमानं देहाभेदेन पश्यति लोकस्तथा सदा स्वरूपेणानवच्छिन्नप्रकाशस्वभावोऽप्यात्मान्तकरणसपर्कात्तडाकाराकारित इव भासत इत्यहं कर्ता द्रष्टा भोक्तेत्येवमन्तःकरणस्वभावविशिष्टमेवात्मानमनुभवति लोको न शुद्धमिति ॥ १ ॥

एवमात्मन साभासान्तकरणविवेकमुक्त्वा तद्वारेण देहपर्यन्तमविवेकं दर्शयन्नात्माप्रतिपत्तिमेव लोकस्य द्रढयति—

यदेव दृश्यते लोके तेनाभिन्नत्वमात्मनः ।

प्रपद्यते ततो मूढस्तेनात्मानं न विन्दति ॥ २ ॥

यदेवेति ॥ यदेव साभासचित्ताविविक्ततयाहंकारास्पदं प्राणेन्द्रियस्थूलदेहपर्यन्तं दृश्यतेऽनुभूयते लोके व्यवहारभूमाविति यावत् ।

तेन प्राणादिदेहान्तेनात्मनोऽभिलक्षण तादात्म्यं प्रपद्यते । शिवादिदेह
पर्यन्तं शिवामासप्रतीतेस्तदभिवेकात्सत्त्वात्तमेवात्मानं मन्यत इत्यर्थः ।
यतएव ततस्तस्मान्मूढो देहादेरत्मनश्चान्योन्यमप्यासकृता संश्लेषेन
मौख्येन हेतुनात्मानं ब्रह्मत्वेन न विन्दति न प्रत्येतीत्यर्थः ॥ १ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति—

दृष्टमस्व नशात्मत्वप्रतिपक्षिददात्मनः ।

दृश्येषु तद्वदेवाय मूढो लोको न चान्यथा ॥ ३ ॥

दृष्टमस्येति ॥ दृष्ट इति माणवकाः कपिलदीर्घा तीर्त्वा पारं गता
सन्तो गमयामासुः कति वयं सा इति । तत्र गणमिता सात्मानं
विहाम नैव गणयतिशेति प्रसिद्धिः । तत्र मद्रथया दृष्टमस्वत्मानो
माणवकस्य गणमितुरभिवेकात्तद्वत्प्रतिपक्षि नवन्मोऽन्वमात्मानं
न विन्दति । नैव वयं दृष्टमो नास्तीति भ्रान्तिरुपकल्प्यत इत्यर्थः ।
तद्वदेष्वर्थं लोको बुद्ध्यादिषु दृश्येष्वेवात्मतात्वात्प्रतिपक्ष्या मूढ
सात्मापामोपदेशेन हीन सात्मानमन्वथा प्रतिपद्यते । नचान्यथा वैप
रीत्येन बुद्ध्याद्यपोहेन ब्रह्मास्मीति स्वरूपयात्मात्म्यं न वेतीत्यर्थः ॥३॥

ननु प्रत्यक्षानुभवस्य भ्रुतेऽप्यविरोधाय प्रत्यगारमन एव कर्तृत्वा-
दिपरमवत्त्वं ब्रह्मरूपत्वं चास्तु किमभिवेककल्पनया मूढत्वमास्तीयत
इत्यत आह—

त्यं कुरु त्वं तदेवेति प्रत्ययायेकफालिकौ ।

एकनीटौ कथं स्यातां पिरुद्धौ न्यायतो पद ॥ ४ ॥

स्वंकुर्विति ॥ यद्यं सात्मापामोपदेशेहीनो बुद्ध्यादिवपरीत्येमा-
त्मयात्मात्म्यं न जानातीति तस्य पदाभिवेकामावात्मोऽज्ञो नोपपद्यत
इति गणितम् । तत्र हि पदार्थभिवेकेन हृत्यं सात्माद्ब्रह्मत्वे प्रतिपक्षे

सति ब्रह्माहमस्मीति प्रसंख्यानादेवात्मयाथात्म्यापरोक्ष्यान्मोक्ष उपपद्यत इति प्रसंख्यानविध्यवसरमाशङ्क्य परिहरति—त्व कुर्विति । त्वं तदेवेति एकनीडौ एकस्मिन्विषये विरुद्धौ प्रत्ययौ एककालिका-वेकावस्थाभाजौ कथं स्यातामिति न्यायतो युक्तितो वदेत्यन्वयः । तथाचैकस्मिन्नात्मनि कुरु तदेव त्वमिति कर्तृत्वाकर्तृत्वप्रकारकविरुद्धबुद्ध्यो समासमयोर्मध्ये तादृशशीतोष्णबुद्धिवदवश्यमन्यतरबुद्ध्या-न्यतरवाद्य एव युक्तो नोभयोः प्रामाण्यमित्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

तर्हि दु खित्वादिमानेन प्रत्यक्षानुभवेन शाब्दस्य ज्ञानस्य बाध्य-त्वोपपत्तेस्तदीयस्थैर्याय प्रसंख्यानविधिः स्यादत आह—

देहाभिमानिनो दुःखं नादेहस्य स्वभावतः ।
स्वापवत्तत्प्रहाणाय तत्त्वमित्युच्यते दृशेः ॥ ५ ॥

देहेति ॥ यदि दु खित्वादिकमात्मनः स्वाभाविक स्यात्तदा तत्र ज्ञानाभ्यासगतेनापि निवर्तयितुं शक्यते ज्ञानस्याज्ञानमात्रविरोधित्वा-त्तथाच तद्विधिप्रकारोऽनर्थकः । यदा त्वविद्याप्रयुक्तदेहाद्यभिमाननि-वन्धनं दुःखित्वादि तदा विद्यानिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेरविद्यानिवृत्तेश्च ज्ञानमात्रायत्तत्त्वान्न कर्मविध्यवकाश इति श्लोकतात्पर्यार्थः । नादेहस्य देहाभिमानरहितस्येत्यर्थः । तत्र हेतुः स्वभावत इति । अदेहत्वमा-त्मनः स्वाभाविक रूपमित्यत्र नियामकमाह—स्वापवदिति । यद्वा नादेहस्येत्यनेन देहाभिमानव्यतिरेकेण न दुःखमस्तीत्युक्तं व्यतिरे-कमाह—स्वापवदिति । सुपुसाविवेत्यर्थः । दृशेरात्मनस्तत्प्रहाणाय समूलाभिमाननिवृत्तये तत्त्वमिति श्रुत्युच्यते । ऐक्यमात्रं बोध्यते न कर्मेत्यक्षरार्थः ॥ ५ ॥

तत्त्वमन्यादिवाक्याद्देहादिन्यतिरिक्तमात्मानमवगच्छतोऽपि दुः-

स्यहमिति प्रतीतेरनुवृत्तेर्नाभिमाननिबन्धनं दुःसमित्याप्तद्वयं तद्वि
शिष्टात्मदर्शनस्वामासत्वान्मौढमित्याह—

दृष्टेश्छाया यदारूढा मुखच्छायेव दर्शने ।

यश्च्यस्य प्रत्यय योगी दृष्ट आत्मेति मन्यते ॥ ६ ॥

दृष्टेरिति ॥ दक्षयतीति दक्षन दर्पणादि चक्षिन्मुखच्छाया
मुस्वामासो मुखप्रतिबिम्बरूपा यथा वारूढा भवति तद्वदृष्टो प्रत्य
गात्मनश्छाया चामासो यदारूढा यस्मिंस्तस्मान्मौढं भवति तं प्रत्ययं
प्रत्याययतीति प्रत्ययोऽङ्कारस्तं सामासमन्तकरणं पश्यन्नहमित्युप-
सम्यमानो योगी अग्रहजाविद्यादियोगवान्युमानात्मा दृष्ट इति
मन्यते । यथा कश्चिदर्पणमुखस्वमावाविवेकाद्यथादृष्टं दर्पणदोषमास्ति-
न्यास्पत्वादिबिच्छिष्टमेव तन्मुखं मन्यते तथाच महात्मन उपाधिदोषै-
रास्कन्दितमिव तदविवेकात्स्वामानं पश्यन्नहं कर्ता दुःसीत्यमिमन्वत
इत्यर्थः । तथाचहमिति दर्शनस्त कस्मिन्तस्मिन्विषयत्वात्तुक्तं दुःसित्त्वं
स्वाविवेकाभिमाननिबन्धनत्वमिति न सम्यग्गर्मानं वात्स्यायनवगच्छतो
दुःसित्त्वाद्यनुवृत्तिरूपपद्यते क्वाचित्प्रतिभासस्य बाधितानुवृत्तिमात्रत्वा
दिति भावः ॥ ६ ॥

यदि सामासाङ्कारमात्मानं पश्यन्नसम्यग्दर्शी क्वाचिं सम्यग्दर्शी-
त्यपेक्षायामाह—

त च मूढश्च यद्यन्यं प्रत्ययं वेत्ति नो दृष्टेः ।

स एष योगिनां प्रेष्ठो नेतरः स्वाह सशयः ॥ ७ ॥

तं वेत्ति ॥ तमुपाधिभूतं प्रत्ययमाङ्कारं मूढश्च मोहात्मकम
विवेकमन्यं चोपाधिगतमात्मानं दुःसादिर्कं वा यदि वेत्ति सास्त्वमे-
वदं सर्वमिति सास्त्वमेवैव जानाति न दृशेरात्मन साक्षिण्यं सकन्धी-

त्येवं न वेत्ति य एव विवेकमति स एव योगिना युज्यतेऽनेनेति योगस्तत्त्वज्ञानं तद्विद्यते येषां ते योगिनस्तेषां प्रेष्ठः प्रियतमः सम्यग्दर्शीत्यर्थः । नेतरः पूर्वोक्तसाहकारात्मदर्शी । न संगयः सङ्गयोऽत्र न कर्तव्यः । 'अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यती'ति भगवद्वचनादित्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वस्य लोकस्यात्मत्वेन भासमानोऽप्यहकारश्चेदनात्मत्वेन त्यज्यते तदा तदन्यस्य त्वपदार्थस्यादर्शनात्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य निरालम्बनत्वापत्तिरित्याशङ्क्याहंकारादिविविक्तस्य त्वमर्थस्य श्रुत्यैवोपपादितत्वान्मैवमित्याह—

विज्ञातेर्यस्तु विज्ञाता स त्वमित्युच्यते यतः । ॐ
स स्यादनुभवस्तस्य ततोऽन्योऽनुभवो मृषा ॥ ८ ॥

विज्ञातेरिति ॥ 'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते विज्ञातेर्न विज्ञातारं विजानीया' इति श्रुतौ पष्ठ्यन्तशब्दनिर्दिष्टाया बुद्धिवृत्तिरूपाया विज्ञातेरनित्याया विज्ञातारं नित्यविज्ञप्तिरूपेण ज्ञातारं त्वं न विजानीया इति । यन्तु विज्ञातेर्विज्ञातृरूपो विषयभूतः सर्वसाक्षी प्रतिपन्नः स सर्वावभासक एव त्वमिति त्वंशब्देन तत्त्वमसिवाक्ये उच्यते नाहंकारात्मतया । यतो यस्मात्तत्त्वमवलम्ब्य तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रवृत्तेर्न निरालम्बनत्वशङ्कावकाश इति शेषः । तस्य त्वपदार्थस्य स एव श्रुत्युक्तप्रकारोऽनुभवः सम्यगनुभवः स्यात्ततोऽन्यो बुद्धितत्स्थाभासविशिष्टरूपतयानुभवो मृषा मिथ्याध्यास इत्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वविषयश्चेदात्मा श्रुत्या निवेद्यते कथं तर्हि तस्यानुभवोऽनुभवरूपत्वात्तस्य नानुभवापेक्षेति चेन्न । अन्यत्रानुभाव्यानुभवयोर्भेददर्शनादित्याशङ्क्य जडाजडत्वाभ्यां विशेषोपपत्तेर्मैवमित्याह—

०५१ दृशिरूपे सदानित्ये दर्शनादर्शने मयि ।

कथं स्यातां ततो नान्य इष्यतेऽनुभवस्तत ॥ ९ ॥

दृशिरूपे इति ॥ यत्न सप्तधायां मन्त्रधर्मविचारस्तत्प्रागनुभवा-
नसापेक्षत्वास्तान्यज्ञानागमापायनिबन्धने दर्शनादर्शने स्यातां सद्य
दृशिरूपे ज्ञानलरूपे मयि सत्ये नित्येऽन्यनिरपेक्षसत्ताके स्वरूपतो
ज्ञानसम्बन्धे नित्ये इति यावत् दर्शनादर्शने कथं स्यातां न कथमपी
त्यर्थः । सप्तसप्तकारणात्तत् स्वरूपादन्योऽनुभवो नेष्यत इति
बोधिना ॥ ९ ॥

उक्तमेव नित्यदृग्प्रत्यक्षमात्मनः स्फुटयति—

यत्स्यस्तापो रवेर्देहे दशोः स विषयो यथा ।

सत्त्वस्वस्तद्देवेह दशे स विषयस्तथा ॥ १० ॥

यत्स्यस्ताप इति ॥ यद्वा सुखदुःखादिसुखेनात्मनो मानान
नित्यदृशिमात्रत्वमित्याद्यथाह—यत्स्यस्ताप इति । रवेस्तापो देहे
भवन्त्यत्सो यत्प्रदेशस्थितो भवति स तापो यथा त्वाभयप्रदेशवि-
शिष्ट एव दशोरात्मनो विषयस्तद्देवेह व्यवहारकाले सत्त्वस्त्वोऽन्तः
करणस्य एव भवति सुखदुःखादिरूपस्तापस्तथा त्वाभयान्त-करणसहित
एव दशोर्विषयो न दशरात्मसमवेत इत्यर्थः । अतस्तापस्त्वान्यधर्मत्वे
नैवानुभवात्तस्मात् नित्यं चैतन्यमात्रत्वमात्र एवेति भावः । अथवा
देहे भवन् रवेस्तापो यत्सो यस्मिन्देहेदेशे स्थित स देह एव
तापविशिष्टस्ततोऽमिति मन्यमानस्य दशोर्भौतिकस्यात्मनो विषयो यथा
सद्देव विषयसंपर्कनिमित्त सुखदुःखादिताप सत्त्वस्त्वोऽन्त-करणस्य
इति सोऽन्त-करणस्य सुखादितापविशिष्टस्यैव दशोः साक्षिणो
विषय इत्यर्थः । तथापि सुखदृग्प्रत्यक्षमभिमानस्य देहतापेन तदप्या

सात्त्वतोऽहमित्यभिमानवत्स्वदृश्यान्त. करणाध्यासनिबन्धनत्वाद्विवेकि-
नो दुःखादिमत्तयात्मा कदापि न भासत इति भाव ॥ १० ॥

आत्मन सुखादियुक्तान्त करणसंबन्धाभावं स्फुटयन्विविक्तस्वरू-
पमनुसधत्ते—

प्रतिपिद्धे दृगंशोऽज्ञः खमिवैकरसोऽद्वयः ।

नित्यमुक्तः सदाशुद्धः सोऽहं ब्रह्मास्मि केवलः ॥ ११ ॥

प्रतिपिद्धेति ॥ स्पष्टार्थ ॥ ११ ॥

यस्मादेवं विचार्यमाणेऽहं ब्रह्मैव तस्मान्न साक्षिरूपस्य मम
कुत्रापि स्वरूपभेदोऽस्तीत्यद्वयात्मतत्त्वमाविष्करोति—

विज्ञातुर्नैव विज्ञाता परोऽन्यः संभवत्यतः ।

विज्ञाताहं परो मुक्तः सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ १२ ॥

विज्ञातुरिति ॥ सर्वविज्ञातृरूपादात्मनोऽन्यो यतः परो व्यापको
विज्ञाता नैव संभवति, अतोऽहमेव परो विज्ञाता सर्वभूतेषु स्थावर-
जंगमेषु सदा सर्वदा एवं सर्वविज्ञेयतद्धर्मरहितत्वान्मुक्तश्चेत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं श्रुत्युपदेशात्सर्वत्र सर्वदाद्वयमात्मानमनुसंधानस्यापि ब्रह्मवि-
दहमस्मीत्यभिमानात्स्यात्सविशेषत्वमित्यत आह—

यो वेदालुप्तदृष्टित्वमात्मनोऽकर्तृतां तथा ।

ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतारः ॥ १३ ॥

यो वेदेति ॥ ब्रह्मवित्त्वं मुक्त्वा ब्रह्मविदहमस्मीत्यभिमान त्यक्त्वा
यथा श्रुत्युक्तं तथात्मनोऽलुप्तचिन्मात्रतया द्रष्टृत्वं तथाऽकर्तृता च
वेद स आत्मज्ञः आत्मतत्त्वब्रह्मविन्न चेतरो योऽभिमानलेशमपि
मज्जत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु ब्रह्मात्मज्ञानस्यात्मनि विद्यमानत्वात्कथं ब्रह्मवित्त्वाभिमान-
त्यागोऽतो नात्यन्त निर्विशेष आत्मेत्यत आह—

१/ ज्ञातैवाहमपिज्ञेयः शुद्धो मुक्तः सदेत्यपि ।

विवेकी प्रत्ययो शुद्धेर्दृश्यत्याज्ञाशुवान्यतः ॥ १४ ॥

ज्ञातैवेति ॥ ज्ञातैवाहमित्यादिरूपो यो विवेकी विवेकवान्विवि-
क्तात्मनिष्ठ इति भावत् । प्रत्ययो शुद्धेर्बोधो यो वृत्तिरूप स इत्य-
त्याज्ञाशुवान्यतः इति भावत् । मतो यस्मात्तस्मात्तास्ति ब्रह्मविदो-
ऽभिमाननेहान्माप्यवकाश इत्यर्थः । यथा कृतकपीत्र रज-कृतपिते
ब्रह्मे प्रक्षिप्तं ब्रह्मगतसकलरजो ब्रह्मापयत्तत्रमपि विस्मियमानं सतिस्म-
मनाबिर्लं करोति तथा यत्रोक्तविवेकबुद्धिबुद्धिरपि परे प्रत्यगात्मनि
ससिद्धा सद्गतसकलविशेषमुन्मूलयन्ती स्ववमप्युन्मूलिता प्रत्यगात्मानं
निरस्तसमस्तविशेषमनाबिलमापावतीति भावः ॥ १४ ॥

नन्वात्मचैतन्यप्रतिभासोऽपि नाशवानात्ममकाशत्वात्मकतनुदिम-
त्यवबदितिचेन्मैवम्, कारकापीनात्मलामत्वसोपावित्वादित्यह—

१/ अल्लुप्ता त्वात्मनो दृष्टिर्नोत्पाद्या कारकैर्यत् ।

दृश्यया चान्यया दृष्टया जन्यतास्याः प्रकल्पिता ॥ १५ ॥

अल्लुप्तेति ॥ उपाये साधनम्मापकत्वमाशङ्क्य मत्वाह—दृश्यया
चेति । अस्या आत्मस्वरूपामा दृष्टेर्बन्धता तु दृश्यमान्वया बुद्धिबु-
त्तिरूपया स्वरूपदृष्टेर्विशेषाकरामिभ्यस्तुपाभिभूतया प्रकल्पिता
आरोपिता घटबन्धना घटाकलबन्धनबदिति नास्त्यत साधनव्याप-
कत्वमित्यर्थः ॥ १५ ॥

तदेवमात्मन्यभ्यभिचाराहित्यकाशस्य नित्यत्वाद्यो वेदाल्लुप्तदृष्टि-
त्वमित्यत्रोक्तं नित्यदृष्टिरूपत्वमुपपाद्याकर्तृतां सधेत्युक्तं निर्बिम्बरत्वं-
मुपपावयति—

वेदात्मबुद्ध्यपेक्षत्वादात्मनः कर्तृता मृषा ।

नैव किञ्चित्करोमीति सत्या बुद्धिः प्रमाणजा ॥१६॥

देहात्मबुद्धीति द्वाभ्यां ॥ देहात्मबुद्धिमिथ्याबुद्धिस्तत्पूर्वकत्वा-
त्कर्तृत्वादिरात्मनो मृषा । नैव किञ्चित्करोमीत्यकर्त्रात्मबुद्धिः 'निष्कल
निष्क्रियं शान्त'मित्यादिप्रमाणजा अतः सत्या देहात्मबुद्धेरप्रमाणजाया
वाधिकेत्यर्थ ॥ १६ ॥

इतोऽपि कर्तृत्वमात्मनोऽपरमार्थमित्याह —

कर्तृत्वं कारकापेक्षमकर्तृत्वं स्वभावतः ।

कर्ता भोक्तेति विज्ञानं मृषैवेति सुनिश्चितम् ॥ १७ ॥

कर्तृत्वं कारकापेक्षमिति ॥ असङ्गे निरवयवे आत्मनि कारक-
ससर्गस्य परमार्थतोऽनुपपत्तेरकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वात्कर्ता भोक्तात्मेति
विज्ञानं मृषैव न परमार्थ इति सुनिश्चितम् । नित्यनिर्मल एवात्मे-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेव परिशोधितपदार्थतत्त्वस्य वाक्यादेवाह ब्रह्मास्मीति निरपवाते
विज्ञाने जातेसति नियोज्योऽहमिति बुद्धेरुन्मूलितत्वान्न प्रसख्यान
विध्यवकाश इत्याह—

एवं शास्त्रानुमानाभ्यां स्वरूपेऽवगते सति ।

नियोज्योऽहमिति ह्येषा सत्या बुद्धिः कथं भवेत् ॥ १८ ॥

एवं शास्त्रानुमानाभ्यामिति ॥ शाल 'विजातेर्यस्तु विज्ञाता
त्वमित्युच्यते यत' इत्यत्र दर्शितं 'यत्स्थस्तापो रवेर्देह' इत्यत्रोक्तम-
मानं ताभ्यामित्यर्थ ॥ १८ ॥

ब्रह्मविदो नियोज्यत्वादिबुद्धिर्नैव भवतीत्यत्र निर्विकारत्वादि
हेतुं वदन्प्रकरणार्थमुपसंहरति—

यथा सर्वान्तर ध्योम ध्योस्रोऽप्यभ्यन्तरो सृष्टम् ।
निर्विकारोऽचलः शुद्धोऽजरो मुक्तः सदाद्वयः ॥१९॥
यथा सर्वान्तरमिति ॥ स्पष्टम् ॥ १९ ॥

इति द्वादश प्रकाशप्रकरणम् ॥ १२ ॥

अध्यासुष्टप्रकरणम् १३

त्वेन पदार्थस्वपरिचयमात्रत्वेन वाक्यार्थमिति तर्जनेन स्वेति
उत्परिचयमात्रत्वेन वाक्याद्वाक्यार्थमापास्यावभाससंभवे प्रसंख्याना
दिविधिरनर्बन्धेऽनुपपन्नत्वेऽसुष्ठम्, इदानीं पूर्वप्रकरणान्ते 'निर्विकारो-
चलः शुद्धः' इति यदुक्तमात्मनः शुद्धत्वमचलत्वं च तत्स्फुटीकृतं
प्रकरणान्तरं प्रसूयति—

अध्यासुष्टाच्च दृष्टिर्मे तथाऽभ्योत्रस्य का श्रुतिः ।

अवाप्तत्वाच्च तु शक्तिः स्यादमनस्तत्त्वाम्भतिः कुतः ॥१॥

अध्यासुष्टादिति ॥ दृष्टिसंभवेन चक्षुरिन्द्रियद्वारक्षुद्धिदृष्टिर्बहि
मस्यता रूपादिविषयोपरक्षिता जानामिक्तिमात्मिष्येभ्यते सा दृष्टिर्
मेऽस्ति मद्रिक्कारतया मद्रर्ममूला सा न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुरथ
शुद्धमिति । चक्षुर्हि वेदवेद्याभितं मौक्तिकं कर्णं न मद्याभितमित्य
न्ययभ्यतिरेकान्यां निश्चितमिति न हेत्वसिद्धिद्वया । एवं का श्रुति
रित्यादिषु बोध्यम् । तथाच तत्तदिन्द्रियद्वारक्षुद्धिदृष्टिरूपद्वयादि
क्रियाहीनत्वात्सिद्धमात्मनोऽचलत्वं चेति भावः ॥ १ ॥

तथा कर्तृत्वज्ञातृत्वविकारहेतुमात्रनुष्योरमाषावपि शुद्ध इत्याह—
अप्राणस्य न कर्मास्ति बुद्धमाये न वेदिता ।

विद्याविधे ततो न स्वधिन्मात्रज्योतिषो मम ॥ २ ॥

अप्राणस्येति ॥ चिन्मात्रज्योतिषः सदा प्रकाशमानचिदेकरसस्य विद्याविद्ये ज्ञानतदभावौ ज्ञानक्रिये वा न स्तस्तयोरपि बुद्ध्यवस्थाविशेषत्वादात्मनश्च बुद्ध्यभावादिति सिद्धा शुद्धतेत्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तधर्मजातस्यात्मन्यभावेन शुद्धादिसिद्धावशरीरत्वमेव हेतुरित्यभिप्रेत्य चिन्मात्रज्योतिस्वरूप विशेषणैर्विशदयति—

नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य कूटस्थस्याविचालिनः ।

अमृतस्याक्षरस्यैवमशरीरस्य सर्वदा ॥ ३ ॥

नित्यमुक्तस्येति ॥ विद्याविद्ये न स्त इति पूर्वेणान्वयः । शुद्धत्वान्नित्यमुक्तत्वमविचालित्वात्कूटस्थत्वमक्षरत्वादमृतत्वमिति विशेषणाना योजना । त्रिष्वपि हेतुरशरीरस्येति । नहि शरीरसंबन्धमन्तरेणात्मनोऽशुद्धिचलनक्षणानि निरूपणपथमवतरन्ति । अत सर्वदैवाशरीरत्वात्सर्वदा शुद्ध इत्यादियोज्यम् ॥ ३ ॥

आत्मन षड्भूमिसत्रन्धाभावादपि सिद्धा शुद्धतेत्याह—

जिघत्सा वा पिपासा वा शोकमोहौ जरामृती ।

न विद्यन्तेऽशरीरत्वाद्योमवद्यापिनो मम ॥ ४ ॥

जिघत्सेति ॥ खादितुमिच्छा जिघत्सा, पातुमिच्छा पिपासा अन्यत्प्रसिद्धमशरीरत्वादित्युपलक्षणमप्राणत्वादमनस्त्वाच्चेत्यर्थः । तथाचोक्त 'प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे मनस शोकमोहकौ । जरामृत्यू शरीरस्य षड्भूमिरहितः शिव'इति ॥ ४ ॥

इदानीमनुक्तसकलेन्द्रियवृत्तिप्रतिषेधोपलक्षणतया स्पर्शरसनसंबन्धं प्रतिषिध्याविर्भावतिरोभावहीनतया विशुद्धचिद्रूपत्वमुक्तमुपसंहरति—

अस्पर्शत्वान्न मे स्पृष्टिर्नाजिह्वत्वाद्द्रसज्ञता ।

नित्यविज्ञानरूपस्य ज्ञानाज्ञाने न मे सदा ॥ ५ ॥

अस्पर्शस्यादिति ॥ स्पशनेन्द्रियरहितत्वादित्यर्थ ॥ ५ ॥

आत्मनो दृष्टादयो न सन्तीत्युक्तेर्भे उपपत्तिमाह—

या तु स्वान्मानसी वृत्तिषामुक्ता रूपरजना ।

नित्यमेषात्मनो दृष्ट्या नित्यया दृश्यते हि सा ॥ ६ ॥

या तु स्यादिति ॥ आमुक्ता बहुद्वारवनिता रूपरजना

रूपाकाराकारिता या तु मानसी वृत्ति स्थाय्याच्छब्दो भवतीत्यर्थे

उपपत्तिषा वृत्तिरस्ति सामरूपया नित्यया दृष्ट्या चेतन्यप्रकाशजनया

नित्यमम दृश्यते प्रकाशत । हि प्रसिद्धमनुभवसिद्धमर्थत

दित्यर्थ ॥ ६ ॥

तथाच दृष्टादयश्चिदात्मनोवास्तृपत्त्याया यत्र दृश्यते न स

तदीया यथा रूपादिति सिद्धमात्मनो दृष्टादिगदित्यत्र शुद्धत्वादी

स्वभिषेन्य बहुद्वारवृत्तानुक्तत्वायं वृत्तवन्तरेष्वितिदिगति—

तथान्यन्द्रिययुक्ता या वृत्तयो विषयाजना ।

मूर्ती गगादिगया च क्वपत्तान्तमनस्यपि ॥ ७ ॥

तथानि ॥ विषयाजनविषयागपिषा विषयाङ्गा इति यावत् ।

याच क्वपत्त्या बहुद्वारवृत्तानुक्तत्वा भवन्तमपि गतिरान्तर्गतानि

नित्यमूर्ति गगादिगयागतिपूर्वाद्यस्यदृष्ट्या दृश्यते इत्यर्थ ॥ ७ ॥

द्विष्ये तद्व्यवस्थाया विषयाना मत्र परिणामक्या विषयाङ्गा

वृत्तवन्तानि येनविषयैव दृश्यते वा कथा गतिरान्तर्गतत्वात्वापत्त्या

अपि दृश्यते न गतिरित्यत्र दृश्यते वा इत्यर्थ —

मानसमाहृदयस्य दृश्यन्त मद्रूपतायः ।

द्रुष्टिमाता नित्या प्रदानगता च क्वपत्ता ॥ ८ ॥

मानस इति ॥ अत्रापि दृश्यते इत्यर्थ इति ॥ ८ ॥

दृश्यत्वेन विपरिवर्तन्त इत्यर्थ । तद्वज्जाग्रदृत्तय इति शेषः । सर्वदृष्टीना कूटस्थदृष्टिभास्यत्वे सिद्धे फलितमाह—द्रष्टुरिति ॥ ८ ॥

कूटस्था चेदात्मदृष्टिरिष्टा कथं तत्रान्यथा प्रथेत्याशङ्क्य वृत्तिमदन्त करणाविवेकादेवेत्याह—

अनित्या साऽविशुद्धेति गृह्यतेऽत्राविवेकतः ।

सुखी दुःखी तथा चाहं दृश्ययोपाधिभूतया ॥ ९ ॥

अनित्येति ॥ अविशुद्धेति छेदः । उपाधिभूतया दृश्यया दृष्ट्या सहाविवेकतो विवेकाग्रहादत्र व्यवहारभूमौ सा नित्या शुद्धा चात्मदृष्टिरनित्याऽविशुद्धेति च गृह्यत इति योजना । तथाह सुखी दुःखीति च मन्यत इत्युत्तरश्लोकगतेनान्वयः ॥ ९ ॥

अविवेकनिबन्धना मिथ्यामिमानादेव ससारप्राप्तिरित्युक्तमेव स्फुटयति—

मूढया मूढ इत्येवं शुद्धया शुद्ध इत्यपि ।

मन्यते सर्वलोकोयं येन संसारमृच्छति ॥ १० ॥

मूढयेति ॥ स्पष्टम् ॥ १० ॥

कथं तर्हि ससारनिवृत्तिरित्यपेक्षाया तदुपायं ब्रुवन्मुमुक्षु शिक्षयति—

अचक्षुष्कादिगास्त्रोक्तं सवाह्याभ्यन्तरं त्वजम् ।

नित्यमुक्तमिहात्मानं मुमुक्षुश्चेत्सदा स्मरेत् ॥ ११ ॥

अचक्षुष्कादीति ॥ इह प्राणिना मध्ये कश्चिन्मुमुक्षुश्चेत्स्यात्स तर्हि स्वात्मानमुक्तरूपं सदा स्मरेत् श्रुत्याचार्योपदिष्टमनवरतमनुसन्धीतेति योजना ॥ ११ ॥

अस्पर्शत्यादिति ॥ स्पर्शानेन्द्रियरहितव्यादित्यर्थ ॥ ५ ॥

आत्मनो दृष्टात्मनो न सन्तीत्युक्तेर्भे उपपत्तिमाह—

या तु स्यान्मानसी वृत्तिव्याप्तुक्ता रूपरक्षणा ।

नित्यमेवात्मनो दृष्ट्या नित्यया दृश्यते हि सा ॥६॥

या तु स्यादिति ॥ व्याप्तुक्ता वस्तुद्राग्निता रूपरक्षणा

रूपाकाराकारिता या तु मानसी वृत्ति स्यात्स्याच्छब्दो स्वर्तीयर्थे

व्यभिक्ता वृत्तिरिति माम्भरूपया नित्यया दृष्ट्या वैश्वान्यप्रज्ञानप्रज्ञया

नित्यया दृश्यते पद्यायते । हि प्रसिद्धमनुभवसिद्धमर्थेऽ

दित्यर्थ ॥ ६ ॥

तथापि दृष्टान्यभिदासीयाम्भद्रव्यत्वाद्यो यत्र दृश्यते न स

करीया यथा स्वान्निगिति सिद्धमात्मनो दृष्टादिगदित्यत्र गुह्यत्वादी-

न्यभिनय वस्तुद्राग्नितातुक्त्यायं वृत्तन्तरत्प्रतीतिगती—

तपान्यन्द्रिययुक्ता या वृत्तयो विषयापना ।

स्मृती गगान्तिरूपा च कपना नर्मनस्यपि ॥ ७ ॥

गुपति ॥ विषयापनविषयागविषा विषयाकाग इति यावत्

कच कचना वस्तुर्ग नरतिरचना भवपनवि त्वात्सर्वविधि

नित्यवृत्ति गगान्तिरूपाया विषयवृत्तव्यपारणा दृश्यते इत्यर्थ ॥७॥

द्विष गगान्तिरूपा विषयाया मत्र वृत्तिरूपक्या विषयापना

वृत्तवत् । त्वेतिरिक्तमत्र दृश्यते वा कचा गेवतिरूपक्या मत्रवृत्त

वपि तदवयवमर्थे तिल मत्र दृश्यते इत्यर्थ—

मानस्यमाहृदयस्य दृश्यन्त अव्यवृत्तप ।

द्रष्टृदृष्टिमाता नित्या गुह्यानन्ता च कपना ॥ ८ ॥

मानस्य इति ॥ इत्यत्र तदव्यवृत्तम त्तिलो इत्यर्थे

दृश्यत्वेन विपरिवर्तन्त इत्यर्थ । तद्वज्जाग्रदृत्तय इति शेषः । सर्वदृ-
ष्टीना कूटस्थदृष्टिभास्यत्वे सिद्धे फलितमाह—द्रष्टुरिति ॥ ८ ॥

कूटस्था चेदात्मदृष्टिरिष्टा कथं तत्रान्यथा प्रथेत्याशङ्क्य वृत्तिम-
दन्त.करणाविवेकादेवेत्याह—

अनित्या साऽविशुद्धेति गृह्यतेऽत्राविवेकतः ।

सुखी दुःखी तथा चाहं दृश्ययोपाधिभूतया ॥ ९ ॥

अनित्येति ॥ अविशुद्धेति छेद । उपाधिभूतया दृश्यया दृष्ट्या
सहाविवेकतो विवेकाग्रहादत्र व्यवहारभूमौ सा नित्या शुद्धा चात्म-
दृष्टिरनित्याऽविशुद्धेति च गृह्यत इति योजना । तथाह सुखी दुःखीति
च मन्यत इत्युत्तरश्लोकगतेनान्वय ॥ ९ ॥

अविवेकनिबन्धना मिथ्याभिमानादेव संसारप्राप्तिरित्युक्तमेव
स्फुटयति—

मूढया मूढ इत्येवं शुद्धया शुद्ध इत्यपि ।

मन्यते सर्वलोकोयं येन संसारमृच्छति ॥ १० ॥

मूढयेति ॥ स्पष्टम् ॥ १० ॥

कथं तर्हि संसारनिवृत्तिरित्यपेक्षाया तदुपायं ब्रुवन्मुमुक्षु शिक्ष-
यति—

अचक्षुष्कादिशास्त्रोक्तं सवाह्याभ्यन्तरं त्वजम् ।

नित्यमुक्तमिहात्मानं मुमुक्षुश्चेत्सदा स्मरेत् ॥ ११ ॥

अचक्षुष्कादीति ॥ इह प्राणिना मध्ये कश्चिन्मुमुक्षुश्चेत्स्यात्स
तर्हि स्वात्मानमुक्तरूपं सदा स्मरेत् श्रुत्याचार्योपदिष्टमनवरतमनुसद-
धीतेति योजना ॥ ११ ॥

यदात्मनश्चक्षुरादिराहित्यं माक्रुसिद्धबहुक्तं सत्र प्रमाणमाह—

अचक्षुष्कादिशास्त्राद्य नेन्द्रियाणि सदा मम ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति चाथर्वणैर्भव ॥ १२ ॥

अचक्षुष्कादिशास्त्राद्येति ॥ 'अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमन' इत्या

दिना बृहदारण्यके यथात्मरूपमुक्तं सवा मुण्डकेऽप्युक्तमित्याह—
अप्राण इति ॥ १२ ॥

आत्मनो निर्विशेषत्वे श्रुत्यन्तरमुदाहरति—

शब्दादीनामभावश्च भूयते मम काठके ।

अप्राणो ह्यमना यस्मादधिकारी सदा ह्यहम् ॥ १३ ॥

शब्दादीनामिति ॥ 'अस्रब्दमस्पर्शमरूपमम्बयं सवाऽस्तं
नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्त महत् परं शुभ्र निष्काम्य तं
मुख्यमुस्तात्ममुच्यते' इति काठके भूयते इत्यर्थः । उक्तं प्रमाणमनूष
फलिसमाह—अप्राण इति । एतदचक्षुष्कादेरप्युपलक्षणम् ॥ १३ ॥

अविकारित्वनिश्चयप्रकटमाह—

बिभेपो नास्ति तस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ।

बिभेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥ १४ ॥

बिभेप इति ॥ तस्मात् । अविकारित्वादित्यर्थः । ततो बिभेपा
भावादित्यर्थः । बिभेपनिवृत्तिरूपत्वात्समाधिस्तदभावे तदभावः । कस्त
तर्हि समाधिविभेपावित्यपेक्षामां विकारवत् एवेति यदन् अविकारिण
स्तत्रभावः ब्रह्मयति—बिभेपो वेति ॥ १४ ॥

मनोवद्विकारित्वाद्वा विकारिमनस्त्वादात्म्याद्वा बिभेपसमाधी आ-
त्मनि समाप्तेवान्, तदुभयामावाचौ न स्य इत्याह—

अमनस्कस्य शुद्धस्य कथं तत्स्याद्द्वयं मम ।

अमनस्त्वाविकारित्वे विदेहव्यापिनो मम ॥ १५ ॥

अमनस्कस्येति ॥ शुद्धस्य । अविकारिण इत्यर्थः । कथममन-
स्कत्वमविकारित्वं चेत्यत आह—अमनस्त्वाविकारित्वे इति । विदेह-
श्चासौ व्यापी चेति विदेहव्यापी तस्येति विग्रहः । विदेहत्वादमनस्कत्वं
व्यापित्वादविकारित्वं चेत्यर्थः ॥ १५ ॥

कथं तर्हि जिज्ञासावस्थाया समाध्यादिकं कर्तव्यमिति ते बुद्धि-
रासीदिति तत्राह—

इत्येतद्यावदज्ञानं तावत्कार्यं ममाभवत् ।

नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य बुद्धस्य च सदा मम ॥ १६ ॥

इत्येतदिति ॥ सदा नित्यमुक्तबुद्धस्यापि मम यावत्पर्यन्तमेत-
न्नित्यशुद्धत्वादिविषयमज्ञानमासीत्तावत् मम कार्यं समाधानादि
कर्तव्यमभवत्, नेदानीं तज्ज्ञानतः कृत्यमस्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं कस्मात्समाधानादि न कर्तव्यमित्यपेक्षया तद्वैतवभावा-
दित्याह—

समाधिर्वाऽसमाधिर्वा कार्यं चान्यत्कुतो भवेत् ।

मां हि ध्यात्वा च बुद्ध्वा च मन्यन्ते कृतकृत्यताम् ॥ १७ ॥

समाधिर्वेति ॥ कुतो भवेन्ममेति शेषः । कुतो न भवेदित्यत्र
हेतुमाह—मा हीति । यस्मान्मा प्रत्यगेकरस ब्रह्म ध्यात्वा विचार्य
बुद्ध्वा साक्षात्कृत्य कृतकृत्यता मन्यन्ते मुमुक्षव इति शेषः । तथाच
श्रुतिः 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीया'-
निति । 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च

संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते' इति स्मृतेश्च । तस्मादज्ञानाभावात्त-
स्तीदानीं किमपि कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु यद्यपि यथोक्तमविद् समाप्त्वादि कर्तव्यं नास्ति तथा
प्यारमनो ब्रह्मत्व संपाद्य मपद्यस्व विद्यमानं कर्तव्योऽवशिष्यत इत्या-
स्तद्व्ययं ब्रह्मरूपस्य मित्यसिद्धत्वात्पद्यस्य वा ज्ञानमात्रविकसितत्वं
सम्पत्तिरिति मन्त्र एव चाविद्यानात्मना विलीनत्वात् तदनुष्ठेयमवशिष्यत
इत्यभिप्रेत्याह—

अहं ब्रह्मास्मि सर्वोऽस्मि शुद्धो शुद्धोऽस्म्यस्य सदा ।

अजं सर्षत एवाहमजरभाक्षयोऽमृत ॥ १८ ॥

अहं ब्रह्मास्मीति ॥ सवेति ब्रह्मास्मीत्यादिषु सन्तु विशेषेषु
योभ्यम् । अतस्ततो बन्धहीनः सवत इति च परमब्रह्मण्य इत्युभयत्र
योभ्यम् । अन्मक्षयहेतुरहित इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु प्रतिवेदं चेतनमेतरे मासमाने कथं ब्रह्मास्मीति मतीषु पूण
तानुभव इत्यस्य आह—

(२) मदन्य सर्वमृतेषु पादा कथिज्ञ विद्यते ।

कर्माप्यक्षय माक्षी च चैता नित्योऽगुणोऽद्वय १०

मदन्य इति ॥ उक्तं च प्रमाणमाह—कर्माप्यस्य इति । 'एवो द्वय
मवृतेषु गृहं सबन्धापी सपमृतान्तरात्मा । कर्माप्यस्य सर्वमृता
धिवाम साक्षी चैता कथसो निर्गुणश्च' इति श्रुतावेकस्मैव सर्वमृतान्त
गामस्वोपपादनाद्गृहप्रतिमानस्याकाशभेदमानत्रदुपाधिनिषन्धनत्वात्ता
त्मान्तरात्प्रकृति युक्तं पूणब्रह्मात्मानुभवमिति ॥ १० ॥

अहं ब्रह्मास्मीत्यप्रोक्तमात्मनो ब्रह्मत्वमुपपादितं सर्वोऽस्मीत्युक्तं तु
वाचायां सामानाधिकरण्याभिप्रायमित्युपपादयति—

न सच्चाहं न चासच्च नोभयं केवलः शिवः ।

न मे संध्या न रात्रिर्वा नाहर्वा सर्वदा दृशेः ॥२०॥

न सच्चाहमिति ॥ सत्प्रत्यक्षयोग्य पृथिव्यप्तेजोरूपं भूतत्रयम् ।

असत्प्रत्यक्षयोग्य त्यच्छब्दनिर्दिष्टं वाय्वाकाशात्मकं भूतद्वयम् ।

उभयं पञ्चभूतपरिणामात्मकं शरीरसंस्थानं तत्सर्वं नाहमित्युक्ते

नेतिनेतीति मध्येवारोप्य निषिद्धत्वान्मदन्यत्र मयि चासत्त्वाद्दहमे-

वेद सर्वमिति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । केवलं सर्वविशेषशून्यः । शिवो

निस्त्रैगुण्यः । सध्यादिकालविशेषयोगात्कथं केवलत्वमित्यत आह—

न मे सध्यादिति । तत्र हेतुः—सर्वदा दृशेरिति । अलुप्तप्रकाशात्म-

त्वादित्यर्थः । यद्वा सध्यादिशब्दैः क्रमेण स्वप्नसुषुप्तिजागरणान्युच्य-

न्ते सदैवैकरूपेण प्रकाशमानस्य स्वरूपावरणविक्षेपरूपावस्था कुतस्त्या

इत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्माच्चिदेकतानस्यात्मनो निर्विषयस्य युक्तं ब्रह्मरूपेण पूर्णत्वमिति
सदृष्टान्तमाह—

सर्वमूर्तिवियुक्तं यद्यथा खं सूक्ष्ममद्वयम् ।

तेनाप्यस्मिन् विनाभूतं ब्रह्मैवाहं तथाद्वयम् ॥ २१ ॥

सर्वमूर्तिविति ॥ यथाकाशं सर्वस्मात्परिच्छिन्नाकारादिलक्षणमिति

सूक्ष्ममालक्ष्यते तथेदं ब्रह्म परिपूर्णमत्यन्तसूक्ष्मं द्वैताभावोपलक्षितमि-

प्यते तस्माद्ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वादात्मनश्च तदनन्यत्वाद्ब्रह्मैवास्मीत्यर्थः ।

तर्हि ब्रह्माकाशयोरुपमानोपमेयभावेन भेदात्कथं ब्रह्माद्वितीयमित्यत

आह—तेनापीति । तेनाकाशेनापि विनाभूतं सिद्धं ब्रह्मास्मिन् व्यव-

हारदृष्ट्योपमानादिभेदेऽपि परमार्थतत्त्वं दमावान्नाद्वैतक्षतिरित्यर्थः

एकमद्वयपदमाकाशेन सवध्यते, द्वितीयं ब्रह्मणेत्यपौनरुक्त्यम् ॥२१॥

पूर्वमाकाशदृष्टान्तेन पूणत्वनिरूपणपरमार्थतः परिच्छेदाशङ्का
निराहृता, इदानीं तेनैव दृष्टान्तेन भेदपरिच्छेदप्रतीतेर्गतिमाह—

५) ममात्मा स्वत आत्मेति भेदो व्योम्नो यथा भवेत् ।

एकस्य सुपिभेदेन तथा मम विकल्पितः ॥ २२ ॥

ममात्मेति ॥ मम ज्ञातुरात्मा स्वरूपं ब्रह्मेति स्वत तस्मात्सति
च सोऽयमात्मारमीममात्मेन भेदप्रतिभास स एकस्य ममान्तःकरण-
शुभाभिहितभेदपरिच्छेदापेक्षया विकल्पित आरोपितो भवेत्, बह्वदेकस्य
व्योम सुपिभेदेन छिद्रभेदेनांघ्राक्षिमावरूपो भेदो विकल्पितो भवति
सद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥

तस्माद्विधादध्यासां भेदव्यवहारेऽपीदानीमवगतारमतस्त्वन्व सोऽपि
नास्तीति सिद्धमित्याह—

६) भेदोऽभेदस्तथा चैको नाना चेति विकल्पित ।

श्रेय ज्ञाता गतिर्गन्ता मय्येकस्मिन्कृतो भवेत् ॥ २३ ॥

भेदोऽभेद इति ॥ मय्येकस्मिन्कृतं भेदोऽभेदश्च विकल्पितो
व्यवहृतः । तथा एको नाना चेति चाहमेव विकल्पित । श्रेयं ज्ञाता
गतिः फलं गन्ता फलप्राप्तिकर्ता भोकेति चाह विकल्पित इति योजना ।
एतत्सर्वं कृतो भवेत् विचार्यमाणे न भेदेभेत्त्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु तथापि ससारित्वं ह्यं ब्रह्मत्वं चोपादेयमिति न निर्विशेष
त्वमात्मन इति चतुर्माह—

न मे हेय न चादेयमविकारी यतो ब्रह्मम् ।

सदा मुक्तस्वप्ना शुद्ध सदा शुद्धोऽगुणोऽद्वय ॥ २४ ॥

न मे हेयमिति ॥ तत्र हेतुमाह—अविकारीति । यतो ब्रह्मा-

दहमविकारी । कुतोऽविकारीत्यपेक्षया तत्र प्रमाण हिशब्देन सूच्यते ।
 'अविकार्योऽयमुच्यते' इति स्मृतेरित्यर्थ । फलितमाह—सदा मुक्त
 इति । सदैव बन्धससर्गशून्य इत्यर्थः । तथा शुद्धस्तद्धेतवविद्यासब-
 न्धरहित । यत सदा बुद्ध । तर्हि किं बोधगुण । नेत्याह—अगुण
 बोधरूप एवेत्यर्थ । तर्हि बोध्य किंचिदन्यदस्ति, नेत्याह—अद्वर
 इति ॥ २४ ॥

तदेवमुक्तलक्षणेनात्मतत्त्व शास्त्राचार्यप्रसादाच्छ्रवणमनननिदि-
 ध्यासननिष्ठा प्राप्त सन् सदा मुमुक्षुरह ब्रह्मासीत्यनुसद्ध्यार्दिनि
 मुमुक्षुं प्रोत्साहयति—

इत्येवं सर्वदात्मानं विद्यात्सर्व समाहितः ।

विदित्वा मां स्वदेहस्थमृषिमुक्तो ध्रुवो भवेत् ॥ २५

इत्येवमिति ॥ सर्वं पूर्वमुक्तं वेदनफलमाह—विदित्वेति । ऋषि
 सर्वदर्शी ॥ २५ ॥

उक्ततत्त्वविद उक्ता मुक्तिं प्रपञ्चयति—

कृतकृत्यश्च सिद्धश्च योगी ब्राह्मण एव च ।

य एवं वेद तत्त्वार्थमन्यथा ह्यात्महा भवेत् ॥ २६

कृतकृत्यश्चेति ॥ स ब्राह्मण इति श्रुतेर्मुख्यो ब्राह्मण एव
 भवेदिति सवन्ध । एव निष्ठाहीनस्य प्रत्यवायमाह—अन्यथेति
 उक्त श्रीभागवते भगवता 'नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लव सुक
 गुरुकर्णधारम् । मयानुकूलेन नभस्वतेरित पुमान्मवाब्धिं न तरे
 आत्महे'ति ॥ २६ ॥

उक्तस्य प्रकरणार्थस्य प्रामाणिकत्वं दर्शयन्प्रतिपत्तिसौकर्यमाह-

वेदार्यो निमित्तो ह्येव समासेन मयोदितः ।

सन्यासिम्य प्रवक्तव्यं शान्तेम्य शिष्टबुद्धिना ॥२७॥

वेदार्य इति ॥ अस्य ग्रहणे मुख्यविचारिणो वर्धयति—सन्ना-
सिम्य इति । न केवलं प्राप्तसंन्यासाभममात्रेभ्य किंतु शान्तेभ्य ।
शमादिसाधनसंपन्नेभ्य इत्यर्थः । उपदेशारं विधिनहि—शिष्टबुद्धिने
ति । शास्त्राचार्यानुशिष्टबुद्धिनेत्यर्थः ॥ २७ ॥

इति त्रयोदश चतुष्टयप्रकरणम् ॥ १३ ॥

स्वप्नस्मृतिप्रकरणम् १४

पुनस्मिन्मकरणेऽन्तःकरणविचारावात्मनि संसारित्वप्रतीतिन स्वत-
इति शास्त्रमामाप्याद्याभिताज्ञानवत्कार्यो ब्रह्मरूप एवस्मेति निवारि-
तम् इदानीमन्तःकरणस्य परोक्षत्वात्संसारप्रतिभासस्य चापरोक्षत्वात्
तदप्रतिभासो बुद्ध्यविवेककृत इत्याशङ्क्यान्तःकरणस्यापरोक्षत्वप्रतिपा-
दनपूर्वकं पूर्वोक्तशास्त्रार्थं मुक्तिप्रवर्धनपरं प्रकरणं प्रक्रमते—

स्वप्नस्मृत्यो घटादेर्हि रूपाभासः प्रदृश्यते ।

पुरा नून तदाकारा धीदृष्टेत्यनुमीयते ॥ १ ॥

स्वप्नस्मृत्योरिति ॥ हि यस्मात्स्वप्ने स्मृतौ च घटादेर्विषयप्राप्तस्य
रूपाभास आकारावभासो दृश्यतेऽनुमूयते तस्मात्पुरा पूर्वं अत्रद्व-
यस्यामनुभवस्यावामपि नूनमवश्यं तदाकारा घटापाकारा धीरन्त-
करणवृत्तिदृष्टा साक्षादनुमूयतस्यनुमीयत इत्यर्थः । स्वप्नस्मृत्यादृष्टा
विषयत्वनियमपूवदृष्टस्य बाध्याभस्य तत्रामावात्स्वप्नस्मृत्योरुपमन्वयमानां
विषयाऽन्तःकारवृत्तिमदन्तःकरणमवनि आमत्पूवानुभवयोरप्यन्तःकर-

णमेवार्थाकारवृत्तिमदपरोक्षमनुभूतमिति कल्प्यते । तस्मात्सर्वास्वप्यव-
स्थासुवृत्तिमदन्त करणस्यापरोक्षत्वात्तद्गतचिदाभासाविवेकादात्मनः स-
सारित्वावभासोऽपरोक्षो युक्त इति भावः ॥ १ ॥

एवमन्त करणस्यापरोक्षत्वे निरूपिते किमायातमात्मन इत्यपेक्षायां
दृश्यादन्त करणादिसघाताद्विवेकसिद्धिरायातेति सदृष्टान्तमाह—

भिक्षामदन्त्यथा स्वप्ने दृष्टो देहो न स स्वयम् ।

जाग्रद्दृश्यात्तथा देहाद्द्रष्टृत्वादन्त्य एव सः ॥ २ ॥

भिक्षामिति ॥ सुषुप्तस्य यते स्वप्ने भिक्षामदन्द्दृष्टो यो देह स
स्वय द्रष्टा न भवति । यथा तद्देहात्मत्वमभिमन्यमानोऽपि तदात्मको
न भवति, तथा जाग्रद्दृश्यादपि देहात्स आत्मान्य एव द्रष्टृत्वादित्य-
र्थः । देहपदमुपलक्षणमिन्द्रियान्त करणयोरपि । तथाच प्रयोगः-
विमतो देहादिर्नात्मा दृश्यत्वात्स्वप्नदृश्यदेहादिवदिति ॥ २ ॥

बुद्धिरेव सर्वावस्थास्वर्थाकारा दृश्यत इत्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन
स्पष्टयति—

मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा ।

रूपादीन्व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥ ३ ॥

मूषेति ॥ मूषान्तःसुषिरा मृत्प्रतिमा यथाभिसपर्काद्भ्रवीभूत ताम्रं
मूषाया निषिक्त निक्षिप्त सत्तन्निभं जायते तत्समानाकृति भवति तथा
चित्तमपि रूपादीन्विषयान्व्याप्नुवच्चित्तं दृश्यते । तदाकार जायत
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु मूषासिक्ताम्रस्य कठिनमूषाभिघातेन शैत्यापत्तौ तदाकाराप-
त्तिरिति युज्यते, चित्तस्य त्वमूर्तत्वाद्द्विषयव्याप्तावपि कथं तदाकारापत्ति-
समर्प इत्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह—

॥ व्यञ्जको वा यथालोको व्यञ्ज्यस्वाकारतामियात् ।
सर्वार्थव्यञ्जकत्वाद्दीर्घाकारा प्ररश्यते ॥ ४ ॥

व्यञ्जको वेति ॥ व्यञ्जकोऽप्यादिरय विष्ठादेरासोको वा षटादे ।
स्पष्टार्थ ॥ ४ ॥

बुद्धेरन्वयमुत्सेन लमसृत्योरित्यत्रोपपादितमपरोक्षत्वमनूष व्यति
रेकमुत्सेनोपपादयति—

धीरेषार्यस्वरूपा हि पुसा ष्टा पुरापि च ।

न चेत्स्वप्ने कथ पश्येत्सरतो वा कृति कुतः ॥ ५ ॥

धीरेवेति ॥ स्पष्टम् ॥ ५ ॥

आसोकादिवद्यञ्जकत्वाद्द्वयर्ष्यञ्जघाकारत्वमुक्तं स्पष्टयति—

व्यञ्जकस्य तदेवास्या रूपाद्याकाररक्ष्यता ।

द्रष्टृत्व च दशेस्तद्व्याप्तिः स्यादिय उद्भवे ॥ ६ ॥

व्यञ्जकत्वमिति ॥ मत्सा बुद्धेया रूपाद्याकारेण दृश्यता दर्शन
योग्यतापत्तिरुदेव विषयव्यञ्जकत्वमित्यत्र । चैतन्य हि विषयाव
मामो विषयव्य म बुद्धेरन्वयत्वात्तन्मयेण स्फुरति । तथाच बुद्धेर्नि
व्याप्यत्वाभावे चैतन्यस्य विषयात्तना स्फूर्तिरनुपपत्तेति विषयाभि
व्यस्यर्भतया तदाकारापत्तिरेव बुद्धेर्व्यञ्जकत्वमित्यभिप्राय । यथा
रूपाद्याकारेणावभासमानत्वमेव धियो रूपादिव्यञ्जकत्वं तथा दशेरा-
त्मनो धिय उद्भवे धमापर्मबन्नादुत्पत्तौ सत्यां तद्व्याप्तिस्तद्व्यमना
स्फुरणमेव द्रष्टृत्वं न परिणाम इत्याह—द्रष्टृत्व चेति । यद्यपि
धियो विषयव्याप्तिः परिणाममन्तरण न भवति विषयदेशे सत्या
प्रागवाप्तत्वात्, तथापि चैतन्यात्मनो धीवृत्तिव्याप्ता न परिणामापेक्षा

चिदात्मन्येव तत्प्रकाशकवलिताया एव धिय सदोत्पत्तेरिति भावः ॥ ६ ॥

बुद्धितद्बृत्तिसाक्षित्वेन चिदात्मन परिणामाभावेऽपि न तस्य ब्रह्म-
रूपतयैकत्व युक्त, प्रतिदेह तत्तद्बुद्धिसाक्षिभेदादित्याशङ्क्य, प्रमा-
णाभावान्मैवमित्याह—

चिन्मात्रज्योतिषा सर्वाः सर्वदेहेषु बुद्ध्यः ।

मया यस्मात्प्रकाशयन्ते सर्वस्यात्मा ततो ह्यहम् ॥७॥

चिन्मात्रेति ॥ यथैकस्मिञ्छरीरे बुद्ध्यवभासो विकृतचिद्भासि-
मात्रस्तथा सर्वशरीरगतबुद्ध्यवभास इति भास्यबुद्धिभेदेऽपि न तदव-
भासस्वरूपभेद प्रमाणपथमवतरति । भेदस्यापि साक्ष्यत्वेन साक्षिध-
र्मत्वाभावात् साक्षिभेदाशङ्कावकाश इत्यर्थ ॥ ७ ॥

चैतन्यस्य सर्वत्रैकत्वेऽपि दृश्यस्य बुद्ध्यादेरनेकत्वान्नाद्वयब्रह्मात्म-
तासिद्धिरित्याशङ्क्य सकलदृश्यस्यानाद्यनिर्वाच्याविद्याविलासबुद्धि-
मात्रत्वाच्चेतनस्याद्वयब्रह्मत्वमविरुद्धमित्युपपादयति—

करणं कर्म कर्ता च क्रिया स्वप्ने फलं च धीः ।

जाग्रत्येवं यतो दृष्टा द्रष्टा तस्मादतोऽन्यथा ॥ ८ ॥

करणमिति ॥ यथा क्रियाकारकफलानि स्वप्ने धीरेव बाह्यार्थस-
त्तदा तत्राभावादिति निश्चित । एवमेव जाग्रति जाग्रदवस्थाया च यत्
धीरेव क्रियाकारकफलरूपा दृष्टा तथैव वहिः पदार्थसत्त्वमवगतम्
तथासति सुषुप्तावपि तदाकारविशेषस्फुरण कदाचित्स्यात् । तस्माद्विपर्य-
सैवात्मनि बुद्धेरध्यस्तत्वात्तस्याश्चाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यात्वाद्द्रष्टात्मा त-
बुद्धेरन्यथान्यादृशः सत्योऽखण्डैकरस इत्यर्थ ॥ ८ ॥

अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति—

शुद्ध्यादीनामनात्मत्व हेयोपादेयरूपतः ।

हानोपादानकर्त्तात्मा न त्याज्यो न च गृह्यते ॥९॥

शुद्ध्यादीनामिति ॥ शुद्ध्यादयो नात्मत्वरूपममा भागमापावि
त्वाद्ब्रह्मादिवदित्युक्ते भिदात्मनि म्यमिषारमाप्तश्च परिहरति—हा
नोपादामेति । शुद्ध्यादेरानोपादानयोर्भेदविक्षेपयो कृतात्मा तदधि
ष्ठानमात्रेण कर्त्तव्युच्यते । स न केनचिदस्याज्यो न विहाप्यो न च गृह्यते
न विक्षिप्यते । अस्मिन् सर्वाभिष्ठानत्वात्स चाभिष्ठानान्तरामावा
दित्यर्थ ॥ ९ ॥

आत्मन स्वरूपेणाहेयानुपादेयत्वेऽपि तत्संबन्धित्वेन प्राप्तस्य
बाह्यस्य ब्रह्मामरणान्तेरान्तरस्य च पापादेहेयरबमान्तरस्य च योग्या
नादेरुपादेयत्व मविष्यतीति न विगुद्विरात्मन इत्याशङ्क्याह—

सबाह्याम्यन्तरे शुद्धे प्रज्ञानैकरसे घने ।

बाह्यमाम्यन्तर चान्यत्कथ हेय प्रकल्प्यते ॥ १० ॥

सबाह्येति ॥ बाह्याम्यन्तरसहिते बाह्यमाम्यन्तरं चास्मैव न सत
पृथगित्यर्थ । यत् शुद्धं क्वसोऽतो बाह्यमात्रं । यत्तद्य प्रज्ञानैकर
सोऽतो नांतरमपि पृथगस्ति । एकरसत्वं स्पष्टयति—घन इति ।
सै भवघनबद्धिज्ञानघन इत्यर्थ । हेयमित्युपसङ्ख्यानम् । एवंभूते आत्मनि
कथं हेयमुपादेयं वा कल्प्यत इत्यर्थ । सत्तास्त्वनानाभिन्नित्व
बाह्यमाम्यन्तरस्य चातिसित्तुमक्षयत्वात् तयोच्चारमत्वरूपत्वात् सतो
बहिरन्तर्वा किमप्यस्ति । परमार्थतो यदुपादेयं ह्य वा भवेदिति
मात्मनो विगुद्विसङ्कोचावकाश इति भाव ॥ १० ॥

वस्तुत्वमावानुसारण विचार्यमाणे नात्मनि हयाघटीत्युक्तम्, इदानीं
विद्वदनुमतेनाप्ययमर्थोऽवगम्यत इत्याह—

य आत्मा नेतिनेतीति परापोहेन शेषितः ।

स चेद्ब्रह्मविदात्मेष्टो यतेतातः परं कथम् ॥ ११ ॥

य आत्मेति ॥ ब्रह्मविदो ज्ञानिन । आत्मा स्वरूपम् । कथं यतेत

कृतकृत्यत्वादित्यर्थ ॥ ११ ॥

एवविधमात्मतत्त्व न परानुभवगम्यमिति स्वयमेवात्मविदा शास्त्रा-
चार्योपदेशानुसारेण विवेक्तव्यमित्याह—

अशनायाद्यतिक्रान्तं ब्रह्मैवास्मि निरन्तरम् ।

कार्यवान्स्यां कथं चाहं विमृशेदेवमञ्जसा ॥ १२ ॥

अशनायादीति ॥ पद्धर्मिरहितमित्यर्थ ॥ १२ ॥

एवं विमर्शं प्राप्त प्रापणीयमिति कर्तव्यबुद्धिरेव न भवेदिति दृष्टा-
न्तेनाह—

पारगस्तु यथा नद्यास्तत्स्थः पारं यियासति ।

आत्मज्ञश्चेत्तथा कार्यं कर्तुमन्यदिहेच्छति ॥ १३ ॥

पारग इति ॥ नद्या पार परतीर गतो यथा तत्स्थ परतीरस्थ
एव तमेव पार यियासति यातु प्राप्नुमिच्छति चेदित्यन्वय । तथा
यथोक्तात्मनोऽन्यत्कार्यं कर्तुमिह श्रेयोमार्गं इच्छतीति योजना । नैव
यियासति नैवेच्छति चेत्यर्थ ॥ १३ ॥

य पुनरात्मजोऽपि कार्यवान्स्यात्स न सम्यग्दर्शीति त निन्दति—

आत्मज्ञस्यापि यस्य स्याद्धानोपादानता यदि ।

न मोक्षार्हः स विज्ञेयो वान्तोऽसौ ब्रह्मणा ध्रुवम् ॥ १४ ॥

आत्मज्ञस्यापीति ॥ स्पष्टार्थः ॥ १४ ॥

‘अनागता तु ये पूर्वामनश्नन्ना तु पश्चिमात् । सध्या नोप्रासते

विप्रास्ये ऋषि ब्राह्मणा स्मृता' इति स्मृतेष्वपि विप्रस्ये
संख्याबन्धनमस्ति अर्थमित्याशङ्क्यैः स्मृतिरन्यायेन निराकरोति—

सादित्य हि जगत्प्राणस्तस्मात्साहर्निशैव वा ।

प्राणञ्चस्यापि न स्वातां कुतो ब्रह्मविदोऽद्वये ॥ १५ ॥

सादित्यमिति ॥ आदित्य स्यस्तत्साहितमिदं जगत्सर्वं हि

यस्मात्प्राणो हिरण्यगर्भस्तस्मात् 'प्राणञ्चस्यापि प्राणोऽहमस्मी'ति प्राणा-
त्मभावमापन्नस्याप्युपासकत्वेति यावत् । अहर्निशैव वा न स्वाताम् ।
उक्त्यास्तमयरहितसूर्यरूपत्वात्साहोरात्रे न स्वातामित्यर्थः । तथापि
स्मृतिः 'न ह वा अस्मा उदेति न निम्नोचति सहृदिवा हेवास्मै मव
ती'ति । तथापि प्राणञ्चस्यापि प्राणविदोऽपि भेददर्शिनो यद्यहर्निशे
न स्वातां तदास्त ब्रह्मविदो मुष्मन्नसमूहान्याद्वये सर्ववैतामासरहिते
स्वरूपे सति ते कुतः स्वातां न कुतोपोति कालमेवदर्शनाभावादेव
तन्निमित्तकर्तव्याभाव इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ब्रह्मविदो ब्रह्मक्रियामात्रेऽपि 'संध्यं समाधावात्मन्माचरे'दिति
स्मृतेः स्वात्मनि विस्मृतिं परित्यज्य मोक्षाय स्मृतिं कर्तव्येत्यत
आह—

न स्मरत्यात्मनो ह्यात्मा विस्मरेद्वाप्यल्लुप्तचित् ।

मनोऽपि स्मरतीत्येतज्ज्ञानमज्ञानहेतुजम् ॥ १६ ॥

न स्मरतीति ॥ स्मरतियोगात्पृष्ठी द्वितीयार्थे । स्मरणविस्मरण

भोरभावे हेतु — मनुष्यचित्ति । यद्यश्चक्यत्वात्स्मरन् स्मरण
विषातुं न पुच्छ तर्हि तत्त्वज्ञानादूर्ध्वमाविमावतिरोमावदिविकार
छान्तये मन एवात्मानं स्मरेदिति विधि म्नादित्यत आह—मनो-
ऽपीति । मनसोऽचेतनत्वात्स्मरतुत्वानुपपत्तेर्यनः स्मरतीति ज्ञानमप्यज्ञा

नहेतुजमविवेकविलसितमित्यर्थः । तथाचासम्यग्रहविद आत्मव्यति-
रेकेण मन पश्यतः स्रध्यं समाधाविति विधिर्न सम्यग्रहविद इति
भाव ॥ १६ ॥

यद्यप्यात्माऽल्लसचिद्रूपत्वान्नात्मानं स्मरति तथापि परमात्मानं
स्मरेदेवेत्याशङ्क्याह—

ज्ञातुर्ज्ञेयः परो ह्यात्मा सोऽविद्याकल्पितः स्मृतः ।
अपोढे विद्यया तस्मिन्नज्ज्वां सर्प इवाद्द्वयः ॥ १७ ॥

ज्ञातुरिति ॥ यदि पर आत्मा ज्ञातुर्ज्ञेयो विषय स्यात्तदा सो-
ऽविद्याकल्पित स्वाज्ञानकल्पितो हि निश्चितं स्मृतो ज्ञातो विद्वद्भि ।
ज्ञानविषयस्य रज्जुसर्पवदविद्याकल्पितत्वनियमात्स आत्मैव न भवती-
त्यर्थ । तथाच तस्मिन्नात्मन. परत्वज्ञेयत्वादिके विद्यया आत्मविद्य-
याऽपोढे बाधिते सति ज्ञातृज्ञेयविभागाभावादद्द्वय एवात्मा भवती-
त्यर्थ । तत्र दृष्टान्तो रज्ज्वा सर्प इवेति । यथा रज्जुविद्यया सर्पे
बाधिते रज्जुरेवावशिष्यते तद्वदित्यर्थ ॥ १७ ॥

प्रत्यगात्मनो वस्तुतोऽद्वितीयत्वेऽपि तस्मिन्ममाहमित्यादिससार-
प्रतिभासात्तन्निवृत्तये किमपि कर्तव्यं भविष्यतीत्यत आह—

कर्तृकर्मफलाभावात्सवाह्याभ्यन्तरं ह्यजम् ।
ममाहं वेत्ति यो भावस्तस्मिन्कस्य कुतो भवेत् ॥ १८ ॥

कर्तृकर्मिति ॥ कर्तृकर्मफलभेदाभावात्सवाह्याभ्यन्तरमजमेवात्म-
स्वरूपं हि यत तस्मिन्नात्मनि ममाहमित्यादिरूपो यो भाव प्रति-
भास स कस्य भवेत्कुतो वा हेतोर्भवेत् । न भवेदेवेति योजना ।
तस्मात्तज्ज्ञानोत्पत्ते. प्रागेव सर्वकर्तव्यता नोर्ध्वमिति भाव ॥ १८ ॥

आत्मविदो देहादाबहंकारममकारामावे हेतुमाह—

- ⊙ आत्मा आत्मीय इत्येव भायोऽविद्याप्रकल्पितः ।
 आत्मैकत्वे असौ नास्ति धीजाभावे कुतः फलम् ॥ १९ ॥
 आत्मा आत्मीय इति ॥ आत्मैकत्वे ज्ञाते सतीति शेषः ॥ १९ ॥
 क्वचन प्रमाणेन तदात्मकत्वं ज्ञातुं शक्यमित्यपेक्षायां वेदान्तवाक्य
 प्रमाणबलादित्याह—

द्रष्टुं श्रोतुं तथा मन्तुं विज्ञानेन तदक्षरम् ।

द्रष्टव्यन्यन्न तद्यस्मात्तस्माद्द्रष्टाहमक्षरम् ॥ २० ॥

द्रष्टृभोत्रिति शाभ्याम् ॥ यद्रष्टुं श्रोतुं मन्तुं विज्ञातुं प्रसिद्धं
 प्रत्यक्षं तदक्षरमेव सर्वाभिधानं ब्रह्मैवेति योजना । तथाच मुक्तिरक्षरं
 मन्तव्यं अद्रष्टुं द्रष्टुमुत श्रोत्रमुत मन्त्रविज्ञातं विज्ञात्रि'ति । तथा
 नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रि'
 त्युत्तरवाक्याद्यमाह—द्रष्टाधीति । सत् ब्रह्मादिमत्यक्स्वरूपं तस्माद्
 क्षरादन्यन्न भवतीत्यर्थः । यस्मादेवमविषयभूतमेवाद्ब्रह्ममात्मतत्त्वं
 मुतिसिद्धं तस्माद्ब्रह्महमक्षरमित्युपसंहारः ॥ २० ॥

प्रत्यगात्मनोऽक्षरब्रह्मात्मत्वेऽपि कश्चमद्ब्रह्मात्मत्वसिद्धिरित्याद्यह्य
 'एतस्मिन्नु सस्वक्षरे गार्ग्याज्ञाश्च भोतस्य प्रोतश्चे'ति श्रुत्यर्थं ब्रह्म
 ब्रह्मात्मत्व साधयति—

स्याधर जगम चैव द्रष्टृत्यादिक्रियायुतम् ।

सर्वमक्षरमेवातः सर्वस्यात्माक्षर त्वहम् ॥ २१ ॥

न्यावरमिति ॥ उपाधिरुपहिंसमुपाभ्याधारश्चेति सबमक्षरमेवा-
 तोऽहमक्षरं सर्वस्यात्मा स्वरूपं न मदन्यत्किमप्यस्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वाधरादिसर्वमक्षरमित्युक्ते समपद्यमेवाक्षरमात्मेति प्रतिमासद्यद्वा
 वारयन्नागमिक्रमात्मज्ञानं स्फुटयति—

अकार्यशेषमात्मानमक्रियात्म क्रियाफलम् ।

निर्ममं निरहंकारं यः पश्यति स पश्यति ॥ २२ ॥

अकार्यशेषमिति ॥ अकार्यशेषत्वमकर्तृत्वम् । तत्र हेतु. अक्रिया-
त्मेति । क्रियास्वरूपतत्फलविलक्षणमित्यर्थः । क्रियातत्फलससर्गशून्य-
मित्येति वा । कुतः यतो निर्ममम् । तदपि कुतः यतो निरहंकारम् ।
एवविधमात्मानं यः सम्यक्पश्यति स एव तत्त्वदर्शीत्यर्थः ॥ २२ ॥

आत्मविदोऽहंकाराद्यभावादकर्मशेषत्वमुक्तं प्रपञ्चयस्तस्य कृत-
कृत्यतामाह—

ममाहंकारयत्नेच्छाः शून्या एव स्वभावतः ।

आत्मनीति यदि ज्ञातमाध्वं स्वस्थाः किमीहितैः २३

ममाहंकारेति ॥ आत्मनि स्वभावतः शून्या एवाविद्याप्रयुक्तदे-
हाद्यभिमानं विना न सन्तीत्यर्थः । हे मुमुक्षव, यद्येव ज्ञातं तर्हि
स्वस्था निर्व्यग्रा सन्त आध्वं तिष्ठतः । किमीहितैः कर्मभिः कृत्य,
ज्ञानेनैव कृतकृत्यत्वात्कर्मणा चानधिकृतकृतानां विफलत्वाच्चे-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

देहाद्यतिरिक्तात्मज्ञानवतः सर्वेषु पारलौकिककर्मस्वधिकाराभ्युप-
गमादस्यात्मविदोऽपि सफलं कर्मेत्याशङ्क्य तस्यात्मतत्त्ववित्त्वमेव
नास्तीत्याह—

योऽहंकर्तारमात्मानं तथा वेत्तारमेव च ।

वेत्ति नात्मज्ञ एवासौ योऽन्यथाज्ञः स आत्मवित् २४

योऽहंकर्तारमिति ॥ कस्तर्ह्यात्मविदित्यत आह— योऽन्यथाज्ञ
इति । योऽकर्तारमज्ञातारमभोक्तारं चात्मानं जानाति स आत्मतत्त्व-
विदित्यर्थः ॥ २४ ॥

इतिनि क्वचिदपि वदन्ना मामसिद्धामन्वयः कश्चिदिति
 भाग्यं यत्तद्वत् कश्चिदपि कश्चिदपि प्रम इत्यभिप्रायः—

यथान्यत्पि तात्पर्यं ददादिप्यात्मनो मतम् ।

तथापि तुरविज्ञानात्पत्तमात्मतात्मनः ॥ २७ ॥

यथान्यत्पि तात्पर्यं ॥ यथा परमात्मना ददादिप्यात्मनो मतम्
 ननु तादात्म्यमात्मनि सन्निहितं तथापि तुरविज्ञानात्
 यत्तदपि यथा सत्ता सत्ता । यथा शून्यदत्तात्मनारभेदाप्यागान्मनुष्य
 शक्तिमान्मायादद्यात्प्रधानादिसिद्धददादिप्यत्तदपि यथा सत्ता सत्ता
 यथापि तात्पर्यं ॥ २७ ॥

न वदन्नात्मनात्तत्कथमहकारात्मनारभेदक इत्युच्यते इत्यत्र
 भा —

इति धुतिमतिप्राति मय्य एषा जनै सदा ।

मामामात्मम्यरूपरपादत प्रत्यक्षतात्मनः ॥ २६ ॥

इतिमिति ॥ इत्यादिशब्दधुतिगदिद्वारद्वान्त करणवृत्तयो निर-
 यत् । ताम्बु गद्वर मय्य एषा सदा । सवृत्तिक्रमन्त-करणस्य मय्य
 क्वाचित्वात्तद्विनाय माधी मित्त इत्यभिप्रायः । किंच तासां इत्या-
 दानामात्मरूप इति । अथमत्र मुपुत्त सवृत्तिक्रमन्त-करणस्या
 विद्यामात्रतय मन्वन्तमयादात्मनश्चानन्तमयात्सत्तस्माद्वितीयापराध
 किन्नात्रतयावभाममाम्बापत्तान्त करणात्तदकारादिप्यात्मनो म्य
 । इतिमिति । यत्त एवमन आत्मन प्रत्यक्षता साक्षिमात्रण स्वर्ण
 प्रकाशमानतया नित्यापराधरूपता सिद्धत्वात् ॥ २६ ॥

एवमपि प्रमातृमाग्निभूततया प्रत्यगात्मनो प्रत्यक्षापादने कथं
 तदप्यात्मना स आत्मवित्तिप्रोक्तमात्मवित्त्वं स्पष्टीकरोति—

परलोकभयं यस्य नास्ति मृत्युभयं तथा ।

तस्यात्मज्ञस्य शोच्याः स्युः सत्रह्येन्द्रा अपीश्वराः २७

परलोकमयमिति ॥ यस्य परलोकभय परलोकनिमित्त भय 'किमहं साधु नाकरव किमह पापमकरव'मित्यादिरूपं नास्ति 'नैनं कृताकृते तपत' इति श्रुते । तथा यस्य मृत्युभयं मरणभय नास्ति 'न जीवो म्रियत' इति श्रुते । आत्मव्यतिरिक्तस्य द्वितीयस्यादर्शनात् । द्वितीयदर्शननिमित्त हि भय 'द्वितीयाद्वै भय भवती'ति श्रुते । तस्यात्मज्ञस्य ब्रह्मेन्द्राद्या अपि ज्ञानैश्वर्यसपन्नतया ईश्वरा अपि शोच्या शोचनीयाः स्युरहो एते ऐश्वर्यासक्ततया व्यग्राः कथ स्वस्थाः स्युरिति । तस्माद्यः परलोकमरणनिमित्तव्यग्रताहेत्वहकारादिशून्यतया ब्रह्मनिष्ठ स एवात्मविन्न विपरीत इति सिद्धम् ॥ २७ ॥

ब्रह्मेन्द्रादिभावस्य सर्वे प्रार्थ्यमानत्वात्कथं शोच्यतेत्याशङ्क्य ब्रह्मात्मज्ञानादूर्ध्वं न किमपि प्रार्थ्यमस्तीत्याशयेनाह—

ईश्वरत्वेन किं तस्य ब्रह्मेन्द्रत्वेन वा पुनः ।

तृष्णा चेत्सर्वतश्छिन्ना सर्वदैन्योद्भवाऽशुभा ॥ २८ ॥

ईश्वरत्वेनेति ॥ सर्वत्र दैन्यस्योद्भवो यस्या सा तथा अतएवाशुभा पापप्रवृत्तिद्वारत्वात्सा तृष्णा चेत्सर्वत सर्वात्मना सहमूलेन छिन्नेत्यर्थः । तथाच श्रुति 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिता । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत' इति ॥ २८ ॥

'निर्मम निरहकार य पश्यति स पश्यती'त्युक्त स्पष्टयन्नात्मज्ञस्य लक्षणमाह—

अहमित्यात्मधीर्या च ममेत्यात्मीयधीरपि ।

अर्थशून्ये यदा यस्य स आत्मज्ञो भवेत्तदा ॥ २९ ॥

अहमितीति ॥ यस्य शास्त्रानामानुगृहीतस्य पदाम्बुयविवेकबतो-
ऽहममति आत्मात्मीयनिपयधियात्तर्षशूये प्रयोजनशून्ये यदा स्वात्मात् ।
उत्पयुक्तव्यवहारहीन पुमान्बवा न्वादित्यथ । तदा स आत्मविद्
वेत् । देहादौ तदनुबन्धे च व्यवहारकालेऽपि पूर्वयद्ब्रह्मत्वोत्तरहिततवा
आत्ममात्रदर्शी सम्पगात्मविदित्यर्थ ॥ २९ ॥

यदैवमात्मज्ञानं वाक्याद्भवति तदा कृतकृत्यत्वात् तस्य कार्यशेष
सा संभवतीति प्रागुक्तमकार्यशेषत्व प्रपञ्चवति—

ॐ बुद्ध्यादौ सत्पुपाधौ च तथासत्यविशेषता ।
यस्य चेदात्मनो ज्ञाता तस्य कार्यं कथं मयेत् ॥ ३० ॥

बुद्ध्यादाविति ॥ वाप्रत्यक्षमयोबुद्ध्यावावुपाधौ सति तथा सुपुष्पा
वसति च यन्मात्मनोऽविशेषता चे ज्ञाता । चेच्छब्दोऽसंदेहेऽपि
संदेहजननो वेदात्ममाप्नमितिबत् । तस्याविशेषात्मज्ञस्य कार्यं कथं
मयेत् । न कथयित्स्वर्थ ॥ ३० ॥

आत्मविदो नास्ति कार्यमित्यत्र हेत्वन्तरमाह—

प्रसङ्गे विमले व्योम्नि प्रज्ञानैकरसेऽद्भये ।

उत्पन्नात्मधियो मृत किमन्यत्कार्यमिष्यते ॥ ३१ ॥

प्रसङ्ग इति ॥ व्याप्ति व्योमसदृशे प्रसङ्गे ततो दोषरहिते
विमले भागन्मुक्कमसंबन्धिते । उक्तविशेषणद्वयसापेक्ष क्रमण विशेष
पद्वयं प्रज्ञानैकरसेऽद्भय इति । पक्षसिद्धयप्युत्पन्ना अप्रमधीरपमे-
नि मतिरयविधं ब्रह्मत्वान्मेति बुद्धियस्य तस्यात्मस्वरूपज्ञानादन्यत्किं
कायमिष्यत तद्भूत । न किमपीत्यर्थ ॥ ३१ ॥

ननु शास्त्रार्थप्रसादादेवं तत्त्वेऽवगम्यमानेऽपि ज्ञेयोभागप्राप्ति

प्रतिबन्धकस्य शत्रोः सभवात्तत्परिहारार्थं किमप्यनुष्ठेय स्यादिति चेन्नेत्याह—

आत्मानं सर्वभूतस्थममित्रं चात्मनोऽपि यः ।

पश्यन्निच्छत्यसौ नूनं शीतीकर्तुं विभावसुम् ॥३२॥

आत्मानमिति ॥ यथोष्णस्वभावस्य विभावसो. शीतस्वभावता-
पादनं न संभाव्यते । तथा सर्वभूतात्मभूतस्य शत्रुमित्रादिसभावना
दु सपाद्येति नानुष्ठेयकल्पनावसर इत्यर्थं ॥ ३२ ॥

आत्मन कर्मशेषत्व किं सोपाधिकस्येप्यते निरुपाधिकस्य वेति
विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति—

प्रज्ञाप्राणानुकार्यात्मा छायेवाक्षादिगोचरः ।

ध्यायतीवेति चोक्तो हि शुद्धो मुक्तः स्वतो हि सः ॥

प्रज्ञेति ॥ प्रजा बुद्धिः । प्रजाप्राणावनुरुक्तुं शीलमस्तीति प्रजाप्रा-
णानुकारी । प्रज्ञाप्राणोपाधिक इत्यर्थं । छायेव सूर्यादिप्रतिबिम्बमिव
जलेष्वक्षादिगोचर इन्द्रियतद्धारकवृत्तिषु प्रतिबिम्बित आत्मा तदवि-
वेकात्करोतीवेति 'ध्यायतीव लेलायतीवे'ति श्रुत्योक्तस्तस्या दशाया
कर्मशेषत्वमश्रुवानोऽपि स्वतःशुद्धो मुक्तश्च हि स आत्मा भवति ।
उदकानुगतत्वेन सूर्यस्य कम्पादिमत्तया भासमानत्वेऽपि न परमार्थतः
सूर्य कम्पादिमान्भवति तथाचोपाधिविगमे भेदविपर्यासादिविगमा-
द्वारहीनं कर्मात्मतत्त्वविद न दौकत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

निरुपाधिकस्यात्मनो न कर्मशेषत्वमित्युक्तमुपपादयन् 'प्राणायामा-

न्षडाचरे'दित्यादियतिधर्मविधिशेषतापि नास्यास्तीत्याह—

अप्राणस्यामनस्कस्य तथाऽसंसर्गिणो दृशेः ।

व्योमवद्वापिनो ह्यस्य कथं कार्यं भवेन्मम ॥ ३४ ॥

अप्राणस्येति ॥ क्रियाशक्तिप्राणहीनस्य ज्ञानशक्तिमनोहीनस्य स्वभावतोऽसंसर्गिणोऽसक्तस्य व्योमवदपरिच्छिन्नस्य स्वतन्त्रतन्त्रशक्तिरहितस्येतियावत् । इदोश्चिदेकरसस्तामैवंविधस्य मम क्व कार्य भवेत् । नक्तवमपीत्यर्थ ॥ १४ ॥

‘तत्रैकान्तं मन कृत्वा मत्तचित्तेन्द्रियक्रिय’ । उपविश्यासने युक्त्याधोगमात्मविशुद्धय’ इत्यादिभगवत्प्रवचनान्मन समाधानानुष्ठानेनात्मशुद्धि संपादावधिष्यत इत्याशङ्क्य, तस्मा प्रागेव सिद्धत्वा ज्ञेयानीमस्त्यवसर इत्यमिप्रेत्याह—

॥ असमार्थं न पश्यामि निर्बिकारस्य सर्वदा ।

ब्रह्मणो मे विशुद्धस्य शोध्य नान्यद्विषाम्नन ॥१५॥

असमाधिमिति ॥ बिभ्ररो असमाधिर्नाम तद्वेतुपाभिष्टम्भतया सदा निर्बिकारस्य तत्र पश्यामि । ब्रह्मभूतत्वात्तत्र सदा विशुद्धस्य प्रागेव विषाम्ननो नित्यनिवृत्तकस्मयस्य शोध्य नान्यन्न पश्यामीत्यर्थ ॥ १५ ॥

नन्वन्यत्र पश्यामीत्युक्तं गन्तव्यब्रह्मलोकादेर्गमनसाधनस्वार्थि-
विमार्गस्य च ब्रह्मविदोऽपि ज्ञातव्यत्वादित्याशङ्क्य, सगुणब्रह्मवित्त
स्तत्त्वेऽपि न निगुणब्रह्मवित्तत्वात्वमिति सदेतुक्तमाह—

॥ गन्तव्यं च तथा नैव सर्वगस्यावलस्य च ।

नोर्ध्वं नाधन्तिरो यापि निष्फलस्यागुणत्यत ॥१६॥

गन्तव्यमिति ॥ गन्तव्यमिति भावकर्मणोन्मन्नेष प्रवृत्तम् । तत्राप सवगत्वेन चलनामामप्याद्गन्तव्यं नैव पश्यामि । गमनपत्त्यर्थं नैव पश्यामीत्यर्थ । तथा गन्तव्यं गत्या प्राप्य हेतुं स्थानविशेषं न पश्यामि । कुत इत्यत्र आह—नोर्ध्वमिति । तिर इति पुरस्तात्पश्चादक्षिणं

चोत्तर च नैव पज्यामीत्यनुपद्म । कुतो देशभेदाभाव इत्यत आह—
निष्कलस्येति । पूर्णस्येत्यर्थ । कुतो निष्कलत्व ज्ञानसुखादिगुणात्म-
कावयवयोगादित्यत आह—अगुणत्वत इति । ज्ञानसुखयो स्वरूपत्वा-
त्ससर्गिगुणस्य चासङ्गमय्यासभवाद्गुणतोऽपि विभागशून्यस्य न गन्तव्य
प्राप्य गति प्राप्तिर्वा विद्यत इति न तत्साधननिष्पादनविधानावकाश
इत्यर्थ ॥ ३६ ॥

किंचाज्ञानोपाधिं विनात्मनि नित्यमुक्ते कस्यापि विशेषस्योत्प्रेक्षि-
तुमशक्यत्वादज्ञानस्य च ज्ञानस्वभावे वस्तुतोऽसंभाव्यमानत्वान्न कदा-
प्यात्मन क्रियायोग्यतेति स्थिते कुत इदानीमज्ञानप्रतिभासस्याप्यभावे
कर्मविधिशेषता स्यादित्यभिप्रेत्याह—

चिन्मात्रज्योतिषो नित्यं तमस्तस्मिन्न विद्यते ।

कथं कार्यं ममैवाद्य नित्यमुक्तस्य शिष्यते ॥ ३७ ॥

चिन्मात्रेति ॥ तस्मिन्नात्मनि तम स्वरूपत प्रतिभासतोऽपि न
विद्यते । कुत चिन्मात्रज्योतिष । ज्योतिष्वत इति भावप्रधानो निर्देश ।
सुगममन्यत् ॥ ३७ ॥

किंचाज्ञानाभावे बाह्यान्त करण एतत्ससर्गाभावात्तं विना प्रवृत्त्य-
भावान्न मे कर्मावसर इत्याह—

अमनस्कस्य का चिन्ता क्रिया वानिन्द्रियस्य का ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति सत्यं श्रुतेर्वचः ॥ ३८ ॥

अमनस्कस्येति ॥ प्राणमनोविहीनत्वे प्रमाणमाह—अप्राणो हीति ।
श्रुतेर्वचः सत्यं सत्यार्थं निर्दोषतया स्वतः प्रमाणत्वादित्यर्थ ॥ ३८ ॥

अपरात्रादिकालस्य विविक्तपूतादिदेशस्य प्राच्यादिदिग्विशेषस्य

मनोविक्षेपराहित्यराहपरगाविनिमित्तस्य च मतीक्ष्ण्णा आत्मचिन्तने
कर्तव्यत्वात्कर्मं कार्यामात्र इत्याशङ्क्याह—

अकालत्वाद्देशत्वाददिकत्यादनिमित्ततः ।

आत्मनो नैव कालादेरपेक्षा ध्यायतः सदा ॥ ३९ ॥

अकालत्वादिति ॥ सदात्मान ध्यायतो यतेनैव कालादेरपेक्षा-
स्तीति योजना । एतद् हेतुरात्मनोऽकालत्वादित्यादि । आत्मस्वरूपम्
कालाद्यनिबन्धनत्वात् तदधाने तदपेक्षेत्यर्थः । तथाचाह भगवान्ब्र-
ह्मकार 'मत्रैकमता तत्राविशेषात्' इति ॥ ३९ ॥

ब्रह्मविदो वेदकालादिसम्पक्षे कर्मण्यपेक्षामात्रेऽपि मयामादितीर्थ-
स्यादपेक्षा 'गङ्गातीरि बसेलित्थं मिक्षुमोक्षपरामण' इत्यादिस्मृतिविधि-
तत्त्वादित्याशङ्क्य, ब्रह्मात्मज्ञानरूपे तीर्थे साधनानुक्तिहेतौ आत्म्या-
त्मविदो न तीर्थान्तरापेक्षास्वीत्याह—

यस्मिन्देवाद्य वेदाद्य पवित्रं कृत्स्नमेकताम् ।

प्रजेत्तन्मानस तीर्थं यस्मिन्सात्त्वाऽमृतो भवेत् ॥ ४० ॥

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्ब्रह्मात्मस्वरूपे देवास्तत्तीर्थम्मानविशेषा-
भिष्ठातारो माधवविश्वेश्वररामेश्वरत्रिविक्रमादय पूजादर्शनस्पर्शनस्मर-
णादिभिर्भक्तपावना मसिद्वास्तथा वेदाद्य अम्यजु सामाद्यर्वाङ्ग्या-
भ्ययनब्रह्मसंज्ञपाटानुष्ठानादिभिः पावयन्ति । तथा कृत्स्नं पवित्रं
पावनं तीर्थत्रयेण हरिहरनामोच्चारणादि एतत्सर्वमकृत्स्नं भवेत् । यस्मि-
न्सरित इव सागरेऽन्तर्भवन्तीत्यर्थः । सर्वात्मकब्रह्माभिभावरूपत्वादिति
परमो हेतुरत्रानुमपय । तन्मानस मनसि वेदान्तमहावाक्यमनि-
तान्त-करणवृत्तिरूपे समुत्तसितं मानसं तीर्थं ससारपापमूलाविघाता-
रकम् । तीर्थत्वं स्पष्टयति—यस्मिन्निति । यस्मिन्सात्त्वा निमज्जयोद्

कराशौ निक्षिप्तोदकविन्दुवत्तदेकता प्राप्य इत्येतत् अमृतो भवेन्निर्वि-
शेषनित्यात्मस्वरूप एव भवेत् । तस्मिंस्तीर्थे नित्यं निमग्नस्य न तीर्थान्त-
रापेक्षेति भावः । तथाच श्रुति 'शतं शुक्राणि यत्रैक भवन्ति सर्वे वेदा
यत्रैक भवन्ति सर्वे होतारो यत्रैक भवन्ति स मानसीन आत्मा
जनाना' इति । 'यथोदक शुद्धे शुद्धमासिक्त तादृगेव भवति एवं
मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमे'ति च ॥ ४० ॥

एव कृतार्थत्वापादकं ज्ञानतीर्थं केनोपायेन प्राप्यमित्यपेक्षायां
पूर्वोक्त पदार्थविवेक एव तल्लामोपाय इति वक्तुं प्रथम स्थूलदेहा-
न्यत्वमात्मनो विशदयति—

न चास्ति शब्दादिरनन्यवेदनः परस्परेणापि न
चैव दृश्यते । परेण दृश्यास्तु यथा रसादयस्तथैव
दृश्यत्वत एव दैहिकाः ॥ ४१ ॥

न चास्तीति ॥ शब्दादिर्गन्धान्तो विषयोऽनन्यवेदनो न चास्ति ।
स्वयंप्रकाशस्तावन्नास्तीत्यर्थः । तथा परस्परेणापि शब्देन स्पर्शः
स्पर्शेन शब्द इत्येव परस्परेणापि न चैव दृश्यते प्रकाशयते । जडत्वा-
देवेत्यर्थः । दर्शनमन्तरेण व्यवहारानुपपत्तेर्दर्शनस्य स्वतः परस्परत-
श्चाभावे परिशेषात्परेण स्वविलक्षणेनाजडेन प्रकाश्या एव । तुशब्दो-
ऽवधारणार्थः । तथाच दैहिका अपि रसादय परेण दृश्या दृश्यत्वा-
द्यथा बाह्यरसादयस्तथैवेमे तस्मात्तथेत्यक्षरार्थः ॥ ४१ ॥

तदेव पञ्चमूतात्मकास्थूलदेहात्तद्द्रष्टारमात्मानं विविच्य सूटमा-
दपि देहात्तं विविनक्ति—

अहंममेत्येपणयत्तविक्रियासुखादयस्तद्वदिह प्रद-

इयत् । इश्यत्वयोगाच्च परस्परैण ते न दृश्यता
यान्ति तत्त परो भवान् ॥ ४२ ॥

अहममेति ॥ अहमहंकारः एषण्यसत्क्रियासुखाद्य कर्मप्र
यत्कतृत्वमोक्षस्वसुखदुःखमोहद्वेषादयो ममेति निर्दिश्यमाना मनो-
पृथग्यस्तद्वृच्छन्दादिब्रह्मान्मवेदना । कुत इह म्यवहारममौ महश्यतो
वर्षनकर्मत्वात्ते परस्परैषापि दृश्यतां न यान्ति न प्राप्नुवन्ति । इश्यत्व
योगाच्च परिशेषात्तेषां द्रष्टा तत्तस्यैवोऽहंकारादिम्यस्तस्वभावतत्त्वात्
तिज्जवेहादिति यावत् । भवानात्मा परोऽयम् इति योचना ॥ ४२ ॥

यद्यप्येव देहद्वयमाहकत्वाद्यतिरिक्त एवात्मा तथापि तत्तंबन्ध
प्रतीतेस्तस्य न नित्यमुक्तरूपतेत्याहद्वयाह—

अहक्रियाया हि समस्तविक्रिया सकर्तृका कर्म
फलेन सहता । चित्तिस्वरूपेण समन्ततोऽर्कपत्र
काश्यमानाऽसिततात्मनो सतः ॥ ४३ ॥

अहंक्रियेति ॥ अहंक्रियाहंकरणमहंममेत्येवमाया समस्तविक्रिया
चित्तिस्वरूपेण चैतन्यप्रकाशात्मनाऽर्कवर्कणेण समन्तत प्रकाश्यमाना
हि यतोऽत आत्मनोऽसितताऽबद्धता सिद्धा । विक्रियासंबन्धस्यापि
दृश्यत्वाद्बद्धकर्मत्वानुपपत्तेर्न मुक्तिविराग इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एव देहद्वयाविविक्तस्याप्यहमन प्रतिवेद परिच्छिन्नस्वाप्त
प्रकाशमना पूर्णता सिद्ध्यादित्याहद्वयाह—

दृष्टिस्वरूपेण हि सर्वदेहिनां प्रियद्यथा व्याप्य म
नास्यवस्थित । अतो न तस्मादपरोऽस्ति पेदिता
परोऽपि तस्मादत एक ईश्वर ॥ ४४ ॥

दृष्टित्परूपेण हीति ॥ हि यत् आत्मा सर्वदेहिनां मर्णासि

दृशिस्वरूपेणैव व्याप्य घटादीनि वियद्विवात्रस्थितो न परिच्छिन्नरूपेण । अतस्तस्मादात्मनश्चित्तिस्वरूपादपरो जीवो वेदिता नास्ति । तथा पर ईश्वरोऽपि तस्मादन्यो वेदिता नास्ति, चित्तिस्वभावत्वाविशेषत्वात् तस्मादेक एवात्मेत्यर्थः । आत्मा न स्वरूपभेदवानुपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वादाकाशवदिति भावः ॥ ४४ ॥

देहद्वयसाक्षी ब्रह्मस्वभावश्चेदात्मा कथं तर्हि तस्य नास्तितागङ्गा केपाचिदित्याशङ्क्य स्वदोषवशादेवेत्यभिप्रेत्याह—

शरीरबुद्ध्योर्यदि चान्यदृश्यता निरात्मवादाः सु-
निराकृता मया । परश्च शुद्धो ह्यविशुद्धिकर्मतः
सुनिर्मलः सर्वगतोऽसितोऽद्वयः ॥ ४५ ॥

शरीरेति ॥ शरीरबुद्धो स्थूलसूक्ष्मदेहयोर्यद्यन्येन नित्यसद्रूपेण दृश्यता पूर्वोक्तन्यायेन सिद्धा तदा निरात्मवादा शून्यक्षणिकाद्यात्मवादा मया निराकृता एवेत्यर्थः । तथाच अविशुद्धिकरात्कर्मतो धर्माधर्मादिलक्षणात्कर्मणः परो व्यतिरिक्तस्तत्साक्षित्वात्तश्च शुद्धोऽकर्ताऽतश्च सुनिर्मलः कर्मफलभोगमललेशेनापि रहितः सर्वगतोऽपरिच्छिन्नोऽत एवासितो बन्धनशून्यश्चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

भवेदेतदेवं यदि शरीरबुद्धोरात्मदृश्यता सिद्ध्येत्सा तु न सप्रतिपन्नेत्याशङ्क्य तयोरात्मदृश्यत्वाभावे बाधकमाह—

घटादिरूपं यदि तेन गृह्यते मनः प्रवृत्तं बहुधा
स्ववृत्तिभिः । अशुद्धयचिद्रूपविकारदोषता मते-
र्यथा वारयितुं न पार्यते ॥ ४६ ॥

घटादीति ॥ यदि ते तव मते स्ववृत्तिभिर्बहुधा प्रवृत्तं घटादिरूपं विषयाकारं मनोऽन्येनात्मना न गृह्यते न प्रकाशयते तदात्मनो

मनोन्यत्वासिद्धावशुच्यचित्रूपविहारदोषदुष्टता यथा मतेर्बुद्धेस्तथा
 वारयितुं न शक्यते । तस्य साक्षित्वामन्युपगमे सति मतिदोषाणां
 तन्निवृत्तवशमावाप्तवापानिमोक्षप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथवा यद्यपि
 धरीरद्वयग्राहकस्या तद्वन्म आत्मा नित्यसद्रूपस्यापि दृश्यससर्गकृत
 दोषो न परिहर्तुं शक्यते । सचेतन्मात्रेण हि दृश्यमवभासमन्द्रा
 मवति । अन्यथा दृश्यस्यापरोक्षानुपपत्तेरतो विशुद्धत्वाद्यनुपपत्ति
 शक्यते—घटादिरूपमिति । स्ववृत्तिभिर्बहुधा प्रवृत्त घटाद्याकारं मनो
 यदि तेन चेतनस्मिन्ना गृह्यते तदा तस्य दृश्यसबन्धाद्दशुच्यादिवोप
 वारयितुं न पार्यते । यथा मतेर्चेतन्मससगाविच्छिन्नावतां वारयि
 न पार्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्वादेतदेवं यदि मतिवत्साधनं परिच्छिन्नं परिणामि चात्मस्वरू
 प्साधैवमात्मस्वरूपमतो माम्नाशुच्यादिवद्व्यावकाश इति इष्टान्तेनो
 पपादयन्नुपरमाह—

ॐ यथा विशुद्ध गगनं निरन्तरं न सञ्जते नापि च
 लिप्यते तथा । समस्तमूलेषु सदैव तेष्वयं समः
 सदात्मा अजरोऽमरोऽमयः ॥ ४७ ॥

यथा विशुद्धमिति ॥ विशुद्ध परिणामविक्रियामस्मरहित निर
 न्तरमपरिच्छिन्नमतएव निरवयव चेति ब्रह्मम् । एवविधं यथा
 गगनं न सञ्जते काष्ठेन अदुषण संलभं भवति । नापि लिप्यते
 भस्मात्करसेनेव वस्त्रादि । तथात्मापि विशुद्धो निरन्तरो निरवयवश्च
 घात्वात्तिष्ठितो न शुच्यादियु सञ्जते नापि तद्दोषेण लिप्यते इत्यर्थः ।
 अत्र सात्मसिद्धिं हि स्रष्ट्वेन धीतयन्हेतुमाह—समस्तमूलेष्विति ।
 सत्त्वमिमानिदेवतासहितेष्वपि समस्तमूलेषु अयमात्मा सदा समो हि

यस्मात्तस्मादजरोऽमरोऽभयो नित्यशुद्ध इत्यर्थः । तथाच शास्त्र 'य सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योन्तरो य सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरयः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत' इति । 'सम सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्त परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्त यः पश्यति स पश्यति' । 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य' इत्यादि ॥ ४७ ॥

किंच दृश्यस्य बाधितत्वात्पि न तत्कृतदोषसंबन्ध आत्मनः सभाव्यते । नहि मिथ्यार्थेन सत्य वस्तु ससृज्यते । कथं बाधितत्वमिति चेत्प्रतिपन्नोपाधौ निषिध्यमानत्वाद्ब्रज्जुसर्पादिवदित्यभिप्रेत्याह—

अमूर्तमूर्तानि च कर्मवासना दृशिस्वरूपस्य बहिः
प्रकल्पिताः । अविद्यया ह्यात्मनि मूढदृष्टिभिरपोह्य
नेतीत्यवशेषितो दृशि ॥ ४८ ॥

अमूर्तेति ॥ अमूर्ते च मूर्तानि च अमूर्तमूर्तानि पञ्चमहाभूतात्मकानि स्थूलानि 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चे'ति श्रुतौ दृशिस्वरूपस्य ब्रह्मणः संबन्धीनि श्रुतानि । च अपर कर्मवासनाश्रय लिङ्गमिति यावत् । तदपि 'तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वास' इत्यत्रोक्तं, एतत्सर्वं सकारणं मूढबुद्धिभिरविद्यया मोहरूपया आत्मनि दृशिस्वरूपे प्रत्यागात्मनि ब्रह्मणि प्रकल्पितं, वासनाप्रकल्पिताऽमूर्तमूर्तानि प्रकल्पितानीति योजना । हि यस्मादविद्ययाध्यस्तमात्मनि सप्रपञ्चत्व तस्मान्नेतिनेतीति वीप्सया तत्सर्वमात्मनो बहिरपोह्यात्मविशेषणतारूपं बाधित्वा केवलं दृशिश्चिन्मात्र एवावशेषितं 'सत्यस्य सत्यम्' इति श्रुत्येति योजना । 'यदा प्रकल्पिता' इति विसर्गान्तपाठस्तद्वैच्योजना—अविद्यया मूढदृष्टिभिरात्मनि प्रत्यम्

प्रकल्पिता आरोपिता कमवासना जन्तुमृतानि च भूतानि इति
स्वरूपस्य प्रत्यक्सवरूपस्य ब्रह्मणो महिर्नेतिनेतीत्यनेन इक्षिरेवावने
पितो निषेधाबाधनूत भुत्या हि यस्मात्तस्मात्तास्त्यात्मनि दोषसंसर्ग
इति ॥ ४८ ॥

स्युक्तसूक्ष्मप्रपञ्चम् भुत्या बाधमुक्त्वा इत्यस्याविति युक्तवापि
बाधमाह—

प्रबोधरूप मनसोऽर्थयोगज स्मृतौ च सुप्तस्य
च दृश्यतोऽर्थवत् । तथैव देहप्रतिमानतः पृथग्दृष्टे
शरीरं च मनश्च दृश्यतः ॥ ४९ ॥

प्रबोधेति ॥ अर्थयोगाद्विषयसंबन्धाज्जातं मनसः प्रबोधरूप
विषयाकारवृत्तिरूप यत्तस्मृतौ स्मृत्यवस्थायाम् सुप्तस्य पुंसः स्वप्नात्
स्वप्नायां पार्श्ववद्व्याकारमेव दृश्यते । तद्यथा स्वप्नस्मृत्योरर्थाभावेऽप्यर्था-
कारं दृश्यमानमात्मनः पृथगेव नरामविशेषणं तद्दृश्यत्वात्तत्रैव
दृश्यतो दृश्यत्वहेतोः शरीरं मनश्च देहप्रतिमानतो देहप्रतिमानं च
तत्रैव सार्वविभक्तिस्वाङ्गीकारात्प्रबोधमात्रं स इह गृह्यते । देहद्वय
वास्तनाकारं च दृशेरात्मनः पृथक् न दृष्टिबिभेपणमिति योजना ।
असौ आत्मन्नेव दृश्यत्वात्मनि निषेधान्निष्पत्त्यात्वं शुक्तिरूप्यादिवस्ति
इति मिति माव ॥ ४९ ॥

ननु भुत्या यद्यध्यस्तनिषेधेनात्मा प्रतिपाद्यते तदा निवृत्तसंसार
स्वविशेषयोगाद्विद्विषयावस्त्वेनामित्यस्यादिदापमसङ्ग इतिषेधेत्याह—

स्वभावाशुद्धे गगने घनादिके मलेऽपयासे सति
वाविशेषता । यथाच तद्दृष्टुतिपारितद्वये सदा
ऽविशेषो गगनोपमे दृशौ ॥ ५० ॥

स्वभावेति ॥ यथा स्वभावशुद्धे शुद्धस्वभावे गगने अधिष्ठाने घनादिके मले सति तस्मिन्नपयाते वाऽविशेषता न विशेष कश्चिदस्ति । अविक्रियमेव सदा गगनमित्यर्थ । तद्वद्दृशावात्मन्यधिष्ठाने गगनोपमे स्वभावशुद्धे श्रुत्या वारित बाधितं द्वय यस्मिंस्तस्मिन्सदैवाविशेष कूटस्यतेति योजना । तथा ससारनिवृत्तोर्मिथ्यार्थप्रतियोगिकाया अधिष्ठानदृगात्मव्यतिरेकेणानिरूपणान्न कोऽपि विशेष इति भाव ॥५०॥

इति चतुर्दश स्वप्नस्मृतिप्रकरणम् ॥ १४ ॥

नान्यदन्यत्प्रकरणम् १५

ननु स्वभावशुद्ध आत्मा तथासति साधनवैयर्थ्यात्किंतु ससारि-
स्वभाव एव सन् ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानेन स्वभावशुद्धब्रह्मस्वरूपो
मविष्यतीति केचिदेकदेशीयाः प्रतिपदिरे तत्र श्रद्धेयं मुमुक्षुभि-
स्तस्य श्रुतियुक्तिबाधितत्वादित्याह—

नान्यदन्यद्भवेद्यस्मान्नान्यत्किंचिद्विचिन्तयेत् । ॐ

अन्यस्यान्यत्वभावे हि नाशस्तस्य ध्रुवो भवेत् ॥ १ ॥

नान्यदिति ॥ जीवब्रह्मणोरत्यन्त भेद इष्यते किंवा भेदाभेदौ ।
नान्त्यौ विरुद्धस्वभावतया ब्रह्माहमित्येकरूपध्यानज्ञानयोरसंभवात्तदस-
भवे चामसारिब्रह्मभावफलानिष्पत्तेरिति मनसि निघायाद्ये दोषमाह—
नान्यदन्यद्भवेद्यस्मादिति । यस्मादन्यजीवरूपं स्थितं सदन्यद्ब्रह्म न
भवेत्तद्रूपस्थितिविरोधात् । तथा तदेव ब्रह्मणोऽन्यजीवरूपं वस्तु नष्ट
सदन्यद्ब्रह्म न भवेन्नष्टत्वादेव तस्य ब्रह्मभाव प्राप्तिरभावादिति योजना ।
'ब्रह्मैव सन्नब्रह्माप्येतीति श्रुतिविरोध स्फुट एवेति नात्रोदाहृतः
यस्मादेव श्रुतियुक्तिविरुद्धमिदं मतं तस्मात्किंचिदीपन्मात्रमप्यन्यद्ब्र-

शेति न विधित्तेन्नुमुञ्जुरिति श्लेष । किं त्वहमेव ब्रह्म ब्रह्मैवमित्येति
 भेदोपमर्देनैकरूपमेवात्मवस्तु विन्तयेदित्यर्थ । नन्वन्यस्वाप्पन्यात्मता
 इष्टा साधनविशेषसाध्या यथौपशिक्षेपयोगात्ताम्रादेरपि सुवर्णस्मता
 तद्वदिहापि स्यादित्याशङ्क्याह—अन्यस्मेति । जीवस्व त्वविकृतत्वं
 भावस्वान्यब्रह्मण्येकीभावे तत्तायोगोरुक्तप्रविष्टोक्तविन्दुवत्तस्य नाशो
 भ्रुवो भवेत् । तथापि न ब्रह्ममात्रं पुरुषार्थं किंत्वनर्थाय स्यादि
 त्यर्थ । इष्टान्तोऽसंप्रतिपन्नो वस्त्ररूपाभिभावकनीत्यादिवत्, रस
 विशेषस्य तावन्नरूपाभिभावकमात्रत्वात्कालान्तरे सुवर्णाकारतापगम
 दर्शनाच्च ताम्रादेस्तत्तच्च भ्रममात्रं तदित्यभिप्राय ॥ १ ॥

गन्तु यथेषमन्यज्ञ ध्येयं स्वात्मनि च ध्यानं न संभवत्येकस्मि
 ञ्चातुष्येयभावायोगात्कथं तर्हि निदिष्यासनविधिरिति श्लेषान्यैवो
 पपत्तेर्न तदर्थं भेद आस्त्रेय इत्याह—

स्मरतो दृश्यते इष्टं पटे चित्रमिदार्पितम् ।

यत्र येन च तौ श्रेयो सत्त्वक्षेत्रज्ञसंज्ञकौ ॥ २ ॥

स्मरत इति ॥ इष्टं नीलपीठादि स्मरत पुंसो यत्रान्तस्मरणे
 तद्भासनारूप पटेऽर्पितं चित्रमिदं दृश्यते येन च धैतन्यात्मना दृश्यते
 उपसम्यते तौ सत्त्वक्षेत्रज्ञसंज्ञकौ यत्र दृश्यते सत्त्वत्वं येन दृश्यते
 स क्षेत्रज्ञ इत्यर्थ । तथाचारमा निदिष्यासितव्य इत्ये विविना भैर
 न्तर्धेण त्वंपदार्थविधेकसपादनमेव कर्तव्यतयोच्यते विविक्तत्वमर्थ
 स्वैव ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मसाक्षीत्यपरोक्षानुभवसंभवात्संसारनिवृत्तिकठसिद्धि ।
 ध्यानभावनानां तु प्रागुक्तन्यायेनान्यस्वान्वात्मतायोगात्संसारनिवृत्ते
 निष्फलो विधिः स्वादिति भाव ॥ २ ॥

अन्त करणस्याप्रत्यक्षत्वात्कथं स्मृत्यवस्थाया तस्मिन्नीलपीताद्युप-
लम्भ इत्यत आह—

फलान्तं चानुभूतं यद्युतं कर्त्रादिकारकैः ।

स्मर्यमाणं हि कर्मस्थं पूर्वं कर्मैव तच्चितः ॥ ३ ॥

फलान्तमिति ॥ फलान्त सुखादिफलावसान कर्त्रादिकारकैर्युतं
यद्वैतं पूर्वमनुभूत तदिदानीं स्मर्यमाण कर्मस्थं दृश्यनिष्ठ दृश्यते न
द्रष्टृनिष्ठम् । हि यस्मात्तस्मात्पूर्वमपि तत्स्मर्यमाणस्याधिकरणमन्त.करणं
चित्त आत्मन कर्मैव दृश्यमेवेत्यर्थः ॥ अयंभावः—पूर्वानुभूतविष-
याकारा हि वृत्तिरन्त.करणपरिणामात्मिका स्मृतिरित्युच्यते । तस्या हि
विषयो भासमान साश्रयो भासते । नहि तदा साक्षिणानुभूय-
मानस्य विषयस्य वहिराश्रयेऽवस्थानमस्ति । तथाचेद स्मरामीति परा-
मर्शयोग्यतया दृश्यस्थतयानुभवस्यावश्यभावात्तदा चित्तमेव स्मर्य-
माणाधिकरणतया दृश्यत इति सिद्धमन्त.करणस्य साक्षिप्रत्यक्षत्व-
मिति ॥ ३ ॥

आत्मैव द्रष्टा दृश्यं चेति भाट्टा मेनिरेऽतः स्वगतमेव वासनारूप-
मात्मा पश्यतीतीदं स्मरामीत्यनुभवस्यान्यथासिद्धत्वान्नान्त करणस्य
साक्षिप्रत्यक्षतेत्याशङ्क्याह—

द्रष्टृश्चान्यद्भवेद्दृश्यं दृश्यत्वाद्धटवत्सदा ।

दृश्याद्रष्टा सजातीयो न धीवत्साक्षितान्यथा ॥ ४ ॥

द्रष्टृश्चेति ॥ विमत दृश्य द्रष्टुरत्यन्त भिन्न दृश्यत्वाद्धटवदित्युक्ते

द्रष्टृदृश्ययोर्भेदेऽपि परिणामत्वेन साजात्यसमवाद्द्रष्टृ सजातीयमेतद्दृश्य-
मित्याशङ्क्याह—दृश्यादिति । द्रष्टा सदैव दृश्यासजातीयो दृश्याश-
स्याचेतनत्वादात्मत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह—न धीवदिति ।

अन्यथा द्रष्टृदृश्योरसबातीयत्वानङ्गीकारे द्रष्टुं परिणामित्वाद्भक्ति-
साक्षिता अत्मनो न स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु भवत्येवात्मा साक्षी सन्व प्राज्ञप्यादिजातिमत्तया सविशेष-
त्वात्कर्माधिकारित्वेन परिणामित्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह—

स्वात्मशुद्धिमपेक्ष्यासौ विधीना स्यात्प्रयोजकः ।

आस्यादिः शश्वत्तेन तद्द्विज्ञानात्मतान्यथा ॥ ५ ॥

स्वास्मेति ॥ असौ ज्ञात्यादिब्राह्मणत्वादि । आविष्टव्याद्ब्रह्म-
त्वादि गृह्यते । स्वात्मशुद्धिं स्वस्मिन्नात्मीयामिमानकक्षणां मिथ्यादृष्टि-
मपेक्ष्य विधीनां प्रयोजकं प्रवर्तकं स्यान्नान्यथा । यथा स्रव उत्कण्ठ-
माणो देहो मम माता मम पिता वेत्यप्यात्सानुसारेण संस्कारप्रयो-
जको दृश्यते सवभावे न दृश्यत इति योजना । तेन हेतुना तद्रूप-
वद्वेव ज्ञात्यादिरहमधर्मो न भवतीत्यर्थः । अन्यथा ज्ञात्यादिमत्त्वे-
त्वात्मनो घटादिवदनहमथा प्रसज्येतेति योजनीयम् । तस्मात्साक्षे-
वात्मा न कर्माधिकारितया परिणामीति भावः ॥ ५ ॥

ननु नाप्यासनिबन्धनं कर्तृत्वं विदुषोऽपि भोक्तारं क्रियानुष्ठा-
नादिति चेत्तेत्याह—

न प्रियाप्रिय इत्युक्तेर्नादेहत्वं क्रियाफलम् ।

देहयोगः क्रियाहेतुस्तस्माद्द्विद्वान्क्रियास्त्यजेत् ॥ ६ ॥

न प्रियेति ॥ अदेहत्वमक्षरीरत्वं हि मोक्षस्तत्र क्रियाफलं तु
सुखदुःखे प्रसिद्धे । ते तु नाशरीरस्य दृष्टे भुते वा । 'अक्षरीरं वाच-
सन्त न प्रियाप्रिये स्पृष्टत' इत्युक्ते भुत्यैवमुक्तत्वादित्यर्थः । क्रिया-
हेतुत्वस्य च क्रियाहेतुर्वेदयोगः, क्रियया देहसंन्य एव साध्यो न
मोक्ष इत्यर्थः । वसादेवं तस्माद्द्विद्वान् कर्मासाध्या मुक्तिं किञ्च

ज्ञानैकसाध्येति जानन् क्रिया सर्वाणि साहंकाराणि कर्माणि त्यजेत्,
सन्यस्य श्रवणादिनिष्ठो भवेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु सर्वेषां कर्मणामात्मकर्तव्यत्वप्रतीतेर्न विद्वान्क्रियास्त्यक्तु
शक्नुयादिति चेन्नेत्याह—

कर्मस्वात्मा स्वतन्नश्चेन्निवृत्तं च तथेष्यताम् ।

अदेहत्वे फलेऽकार्ये ज्ञाते कुर्यात्कथं क्रियाः ॥ ७ ॥

कर्मस्विति ॥ आत्मा चेत्कर्मसु स्वतन्न कर्ता तर्हि निवृत्तं च
कर्मत्यागरूपं च तथेष्यताम् । यथा रागादिमान् प्रवृत्तिलक्षणे
कर्मणि स्वतन्नस्तथा विशुद्धसत्त्वो वीतरागस्तत्यागेऽपि स्वतन्न इष्यता,
कर्मसाध्यफलाभिलाषाभावे कर्मत्यागस्यार्थप्राप्तत्वादित्यर्थः । एतदेव
स्पष्टयति—अदेहत्व इति । देहसवन्धशून्ये फले मोक्षलक्षणे
अकार्ये केनापि कर्मणाऽसाध्ये शास्त्रादिना ज्ञाते सति क्रिया कथं
कुर्यान्न कुर्यादेव, ताभिः प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ ७ ॥

किं क्रियापरित्यागमात्रेणाकार्यं विदेहकैवल्यं प्राप्यते नेत्याह—

जात्यादीन्संपरित्यज्य निमित्तं कर्मणां बुधः ।

कर्म हेतुविरुद्धं यत्स्वरूपं शास्त्रतः स्मरेत् ॥ ८ ॥

जात्यादीनिति ॥ बुधः पण्डितो बुद्धिमान् कर्मणा निमित्तभू-
ताजात्यादीन्संपरित्यज्य जात्याद्यभिमानं परित्यज्य यत्स्वरूपं कर्म
हेतुविरुद्धं कर्म निमित्तोपमर्दकं शुद्धात्मस्वरूपं तच्छास्त्रतो यथा
शास्त्रोक्तं तथा स्मरेत्, अनुचिन्तयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

शास्त्रमेवोदाहरन्सर्तव्यमात्मरूपं विशदयति—

आत्मैकः सर्वभूतेषु तानि तस्मिंश्च खे यथा ।

पर्यगाद्भोमवत्सर्वं शुक्रं दीप्तिमदिष्यते ॥ ९ ॥

आत्मैक इत्यादिना ॥ 'यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुप
 श्वति । सर्वमूतेषु चात्मानं सतो न विजुगुप्सत' इति मन्त्रार्थः
 पूर्वार्धेनोच्यते । 'स पर्यगाच्छुक्रमकायमवजमश्वाविरं शुद्धमपापविद्ध'
 मिति मन्त्रार्थं सार्धंश्लोकेनाह—पर्यगादिति । एषाश्चरयोचना । सर्व
 मूतेष्वहमेक एवात्मा न चेतनमेवोद्भूति । तर्हि किं मूतान्यधिकरण
 मात्मनो मेत्याह—तानीति । तानि च मूतानि तस्मिन्नात्मन्नेवा
 व्यस्तानि न सतः पृथग्भवेन्ते । तत्रात्र स्वाप्यस्तसककविक्ररानुसू
 तसत्तास्फूर्तिरूपो विकारोपमवेदानुसंधेय इत्यर्थः । से यजेति ।
 अन्तःसुधिररूपेण बहिरवकाशरूपेण वर्तमाने आकाशे यथा मूतसं
 कन्धस्तथेत्यर्थः । पर्यगात्वात्मा व्योमबल्लसत्तामात्रेण परि समन्तात्
 गाद्रसवान् । सर्वमशेषमस्मान् न किञ्चिदभ्यासमस्तीत्यर्थः । तत्रात्र
 प्राक्षणं नैनेम किञ्चनानाहुतं नैनेम किञ्चनासहुत'मिति । शुक्रमिति
 मन्त्रपद तस्य व्याख्यानं दीप्तिमदिति । मकाशत्वमात्रं शुद्धं तदात्म
 स्वरूपमिष्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

'अवजमश्वाविरं' इति पर्ययोरर्थमाह—

प्रणस्याप्योरभावेन स्थूल देह निवारयेत् ।

शुद्धापापतमालेप लिङ्ग चाकायमित्युत ॥ १० ॥

ब्रणेति ॥ अतश्चिरात्कानिरासेन स्थूलदेहात्मत्वमारमनोपोष्यमि
 त्यर्थः । 'शुद्धमपापविद्ध'मित्यनयोरर्थमाह—शुद्धेति । शुद्ध रागा
 दिदोषहीनमत एवापाप पुष्यपापहीनं तस्मात्स्कारणमावादेव सुसुदु
 स्वादित्त्वनुभवसंस्कारलेपहीममित्यर्थः । अकायमिति मन्त्रपदेत्
 सूक्ष्मदेहमता निरसनीमेत्याह—लिङ्गमिति । निवारयेदिति सर्व
 शानुपज्ञ । स्थूलसूक्ष्मदेहसत्काशतद्वातनाम्भो व्यापृत्त सम एको
 उपरिच्छिन्न आत्मेति सदा चिन्तयेदित्यर्थः ॥ १ ॥

य एव यथोक्तमात्मान वेत्ति स ब्रह्मविदामुत्तम इत्याह—

वासुदेवो यथाश्वत्थे स्वदेहे चाब्रवीत्समम् ।

तद्वद्वेत्ति य आत्मानं समं स ब्रह्मवित्तमः ॥ ११ ॥

वासुदेव इति ॥ वासुदेवो भगवान्कृष्णोऽश्वत्थे निकृष्टोपाधौ स्वदेहे चाविर्भूतविज्ञानैश्वर्यशक्तिमदात्माधिष्ठिते उत्कृष्टोपाधौ च यथा सममविशिष्टमात्मानमब्रवीत् 'अश्वत्थ सर्ववृक्षाणा'मिति, 'वृष्णीना वासुदेवोऽस्मी'तिच, तद्वद्य आत्मानं सममुपाधिकृतवैषम्यापोहेनैकरूप वेत्ति सोऽतिशयेन ब्रह्मविदित्यर्थः ॥ ११ ॥

वासुदेवस्य युक्तं सर्वत्र समात्मदर्शनं तस्योपाधिषु ममाहकाररहितत्वान्नतु मुमुक्षोस्तस्य तद्वैपरीत्यादित्यत आह—

यथा ह्यन्यशरीरेषु ममाहन्ता न चेप्यते ।

अस्मिंश्चापि तथा देहे धीसाक्षित्वाविशेषतः ॥ १२ ॥

यथा हीति ॥ अन्यशरीरेषु बहिर्दृश्यमानेषु देहेषु यथा ममाहन्ता ममाहमोभावो न चेप्यते तस्य दृश्यत्वेनानात्मत्वनिश्चयात्तथाऽस्मिंश्चापि स्वत्वाभिमतं देहे ममाहन्ता नेप्यते । कुतः । धीसाक्षित्वाविशेषतः, उभयत्र देहाकारपरिणतबुद्धिसाक्षित्वाविशेषादित्यर्थः तथाचात्मतत्त्वालोचनायामहकारादेरनवसरत्वाद्वासुदेववत्समात्मदर्शनं युक्तमेवेति भावः ॥ १२ ॥

रागद्वेषभयोपलम्भान्नास्ति मुमुक्षोरभिमानाभाव इतिचेन्नेत्याह—
रूपसंस्कारतुल्याधी रागद्वेषौ भयं च यत् ।

गृह्यते धीश्रयं तस्माज्ज्ञाता शुद्धोऽभयः सदा ॥ १३ ॥

रूपेति ॥ नीलादिरूपसंस्कारेण तुल्यं समानं आधि. आश्रयं ययोस्तौ रागद्वेषौ रूपसंस्कारतुल्याधी यच्च भयं तदपि तत्समानं

अयमिति । संस्कारो नाम साम्रयस्य प्रागुद्भूतावस्थासमानापत्वान्स्व-
 रापादकोऽतीन्द्रियो धर्म । सतश्चायमर्थ — रूपाद्याकारपरिणतान्त
 करणे हि रूपादिसंस्कारः पुनरपि रूपाद्याकारपरिणामहेतुर्विद्यते ।
 तत्रैव च रागद्वेषौ रूपादिवर्धननिमित्तौ । तन्निमित्तकं च मम तत्रैव ।
 'काम सकस्यो विचिकिस्ता मद्याद्यद्या प्रीतिरभूतिर्हीर्षीर्भीर्भीरित्येतत्सर्वं
 मन एवे'ति स्मृतेः । यस्माद्धीमथ बुद्धिसंभवमेव रागद्वेषौ मय चेति
 त्रयमात्मना गृह्यते नात्मसंभवं तस्माज्ज्ञाता शुद्धो रागादिरहितो-
 ऽभयश्च सदेति ॥ १३ ॥

ननु सदा शुद्ध आत्मा किंतु 'यथाकुरुरसितोके पुरुषो भवति
 तथैव मेव भवति' इति श्रुते 'यं यं वापि स्मरन्मावं त्यजत्यन्ते
 कस्मेबरम् । स समेवैति कौन्तेय सदा तद्वाचमाश्रित इति स्मृतेश्च
 पूर्वमशुद्धोऽपि पुरुषो ब्रह्मभावनाया शुद्धः पश्चाद्ब्रह्म भविष्यतीत्याप्त
 इति—

यन्मनास्तन्मयोऽन्वत्ये नात्मत्वाप्तौ क्रियात्मनि ।

आत्मस्त्वे चानपेक्षत्वात्सापेक्षं हि न तत्स्वयम् ॥ १४ ॥

यन्मना इति ॥ यस्मिन्मये देवायौ मनो यस्य स यन्मना
 ध्यायी पुरुष स तन्मनो ध्येयदेवादिमयो भवति । ध्यातृध्येययोर-
 न्यत्वेसति ध्यानक्रियायास्तत्रार्थवत्त्वसंभवादित्यर्थः । न पुनरात्म-
 त्वाप्तौ आत्मस्वरूपावस्थानमात्यर्थमात्मनि क्रिया ध्यानद्विरूपापेक्ष्यत
 इत्यर्थः । सत्र हेतु — आत्मत्वेति । मोक्षरूपस्य ब्रह्मण आत्मत्वेसति
 तस्य चतुर्विधक्रियाफलविषयत्वात्क्रियाया अनपेक्षत्वादित्यर्थः ।
 मोहमात्रव्यवधानाच्चात्र न क्रियापेक्षेति चक्ररार्थः । विपक्षे दोषमाह—
 सापेक्षं हीति । यदि क्रियासापेक्षं कैवल्यं भवेत्तर्हि तत्त्ववमात्मरूपं

न स्यात् । क्रियासाध्यस्यानात्मत्वादनित्यत्वाच्चेत्यर्थः । तस्मात्सदा शुद्ध एवात्मा तस्मिन्नशुद्ध्याभासो मिथ्याध्यास इति भावः ॥ १४ ॥

विभागादिमलाभावाच्चिदेकरसत्वाच्चात्मा सदाशुद्ध एवाभ्युपेय इत्याह—

स्वमिवैकरसा ज्ञप्तिरविभक्ताजराऽमला ।

चक्षुराद्युपधानात्सा विपरीता विभाव्यते ॥ १५ ॥

स्वमिवेति ॥ यद्येवंस्वभावैषा ज्ञप्तिस्तिर्हि तस्या जन्मविनाशभेद-
प्रतिभासा कथमित्याशङ्क्य चक्षुराद्युपाधिससर्गदोषादित्याह—चक्षु-
रादीति ॥ १५ ॥

आत्मनः प्रतिपादितममलत्व विशदयति—

दृश्यत्वादहमित्येषो नात्मधर्मो घटादिवत् ।

तथान्ये प्रत्यया ज्ञेया दोषाश्चात्माऽमलो ह्यतः ॥ १६ ॥

दृश्यत्वादिति ॥ अहमित्येषोऽहमिति प्रत्ययो नात्मधर्मो नात्म-
निष्ठो दृश्यत्वाद्धटादिवत्तथान्येऽपि प्रत्ययाः परिणामा दोषाः दोषरूपा
रागद्वेषादयोऽनात्मधर्मा ज्ञेया । हि यस्मादत आत्माऽमलो हि निर्मल
एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

अहकारादीनामात्मधर्मत्वाभावेऽपि नात्मनो विशुद्धिः सिध्यति
विकारित्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चेत्याशङ्क्याह—

सर्वप्रत्ययसाक्षित्वादविकारी च सर्वगः ।

विक्रियेत यदि द्रष्टा बुद्ध्यादीवाल्पविद्भवेत् ॥ १७ ॥

सर्वप्रत्ययेति ॥ विपक्षे दोषमाह—विक्रियेतेति । विक्रियेत
परिच्छिन्नो वा यद्यात्मा तदाल्पविद्विषयमात्रावभासको भवेद्बुद्ध्या-
दिवद्बुद्धिचित्तमनोवदित्यक्षरार्थः । बुद्ध्यादिशब्देन तद्गताभासो

कथ्यते अन्यथा स्वरूपतो श्वेतनत्वाद्देवनयोगवत्त्वेनास्यविश्ववचन
मनुपपन्नं स्वापत्र बुद्धेः सामासाया विषयावभासनमात्रे उपशीघ्रपरि
णामाया यथापूर्वापरानुगृहितवत्त्वा तत्रचाराजुसंपाताभावो विक्रि
यावत्त्वात्तथा ब्रह्मुरपि विक्रियावत्त्वेऽनुसंपाताभावप्रसङ्गस्तर्भव्यवहार
विशेषप्रसङ्ग इति भाव ॥ १७ ॥

ब्रह्मुरात्मनोऽपि बुद्धिबदल्पविश्वमेव ज्ञामस्य साधनापीनस्योत्पत्ति
विनाशवत्त्वादिति चेत्तेत्याह—

ॐ न दृष्टिर्लुप्यते द्रष्टुमभुरादेर्यथैष सत् ।

नहि द्रष्टुरिति युक्त तस्माद्द्रष्टा सदैकवत् ॥ १८ ॥

न दृष्टिरिति ॥ यथैष अभुरादिद्वारकदृष्टिर्लुप्यते परिणामिरवात्
या द्रष्टुरात्मनो दृष्टिर्लुप्यते अपरिणाम्यात्मस्वरूपत्वात्तस्मा इत्यर्थः
तद्दृष्टेर्नित्यत्वं 'नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्परिच्छेपो विघ्नतेऽविनाशित्वा'दिति हि
श्रुत्योक्तमित्यर्थ । यस्मात्प्रमाणसिद्धमिदं तस्मादित्यर्थ । सदैकवत्
एकरूपदृष्टित्वात् इत्यर्थः । 'सदैकशुक्ति विपाठे बुद्धे पश्यतीति
शुक् साधीत्यर्थ ॥ १८ ॥

यस्मादेवमात्मा शुद्धस्वभावोऽपि समुपाधिसंबन्धादन्यथा प्रतीयते
तस्माद्द्रष्टारं ब्रह्मत्वेन प्रतिपत्तुं पदार्थविवेकं कुर्वान्मुमुक्षुरित्याह—

ॐ संपातो यास्मि मृतानां फरणानां तथैष च ।

अथ यान्यतमो यास्मि को वास्मीति पिधारयेत् १०

संपातो भवति ॥ अथमथ — भवमिति तावद्वात्मावभासते ।
ता मासमानोऽहं मनुष्य इत्येव स्यूत इत्याद्यै मृतसंपातात्मकदहन्य
स्युक्ति । तदिदमुच्यते संपाता वासि मृतानामिति । तर्वाद
द्रष्टा श्रोता रसयिता ज्ञानो वधिर इति करणेव्यप्यहमुत्तेशो

दृश्यते अन्तःकरणसघातो वाहमिति । तत्रापि पृथक्पृथगेवाहं-
कारदर्शनाद्यस्तमेकैक चेन्द्रियमहमसि । अथवैकसिन्देहेऽनेकात्मत्वे
कदाचिद्वैमत्यसंभवाद्भोगव्यवस्थानुपपत्तेरन्यतमो वासीन्द्रियसघाताढ-
न्यो वा तदधिष्ठातासि । यद्यन्यतमस्तर्हि स को वान्तःकरणप्राणाद्यन्य-
तमः किं वा तत्साक्षी तद्विलक्षणस्वभाव इति विचारयेत् ॥ १९ ॥

विचारफल पदार्थविवेक कथयति—

व्यस्तं नाहं समस्तं वा भूतमिन्द्रियमेव वा ।

ज्ञेयत्वात्करणत्वाच्च ज्ञातान्योऽस्माद्धटादिवत् ॥२०॥

व्यस्तं नाहमिति ॥ भूतं चेन्द्रिय वा समस्तं व्यस्त वा नाहमसि
ज्ञेयत्वादचेतनत्वाद्धटादिवत्, करणत्वात्कुठारादिवदिति यथायोगं
योज्यम् । तस्माज्ज्ञाता चेतनोऽन्योऽन्तःकरणप्राणादिभ्योऽप्यचेतनेभ्य
इति द्रष्टृदृश्यान्वयव्यतिरेकालोचनेन विवेकः कार्य इत्यर्थ ॥ २० ॥

इदानीं साक्षिसाक्ष्यान्वयव्यतिरेकालोचनेनावस्थात्रयविवेकद्वारा
तत्साक्षिणस्तुरीयस्याधिगमप्रकारमाह—

आत्माग्नेरिन्धना बुद्धिरविद्याकामकर्मभिः ।

दीपिता प्रज्वलत्येपा द्वारैः श्रोत्रादिभिः सदा ॥२१॥

आत्माग्नेरित्यादिना ॥ तत्रैवं सतीत्यतः प्राक्तनै श्लोकै । आत्मै-
वामिस्तस्येन्धना इच्यते प्रकाश्यते व्यवहारयोग्य क्रियते अनयेती-
न्धना बुद्धि आत्मचैतन्यस्य विशेषाकारतयाभिव्यक्तिकारणभूतेत्यर्थ ।
साविद्याकामकर्मभिर्दीपिता उत्तेजिता वायुनेवामिस्थमिन्धनमाध्माता
सती प्रज्वलति चैतन्यप्रसूततया प्रकाशमाना जायतेऽभिव्यक्ताग्निना
दह्यमानमिन्धनमिवेत्यर्थ । गवाक्षेभ्यो निःसृतदीर्घप्रमान्यायेन
श्रोत्रादिभिर्द्वारैर्निःसृता सती सदा प्रज्वलत्येषेति योजना । अत्राग्नी-

न्वनादिरूपकनिर्वेक्षप्रयोगन व्यवहारकाले विषयग्रहणस्य होमत्वमा
बना तत्फलं च विषये सक्तिनिवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

एवविधनुष्यवस्था चागरणं तस्यामात्मा स्थूलपदार्थमुग्मक-
तीत्याह—

❧ दक्षिणाक्षिप्रधानेषु यदा बुद्धिर्विषेष्टे ।

विषयैर्हविषा हीता आत्माभिः स्थूलमुक्तदा ॥ २२ ॥

दक्षिणाक्षीति ॥ दक्षिणस्याङ्गस्य पुर्ये भेदत्वप्रसिद्धेरिदं
विशेषणम् । दक्षिणमक्षि प्रधानं मुख्यं येषामिन्द्रियाणां तेषु बुद्धिर्कदा
विषेष्टते व्यापारवती भवति हविःस्थानीयैर्विषयैर्हीता विषयं व्याप्य
तदाकारेण दीप्यमाना सतीति भावत् । तदात्माभिः स्थूलमुक्त् स्थूलवि-
षयाणां मोक्षा चागतीत्युच्यते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

रूपकनिरूपणफलं स्पष्टयति—

❧ ह्यन्ते तु हर्षीपीति रूपादिग्रहणे सरन् ।

अरागद्वेष आत्माग्नौ जाग्रहोपैर्न लिप्यते ॥ २३ ॥

ह्यन्त इति ॥ रूपादिग्रहणे विषयग्रहणसमये अरागद्वेष शोभ-
नाशोभनाध्यासेन रागद्वेषावकुर्बन् हर्षीपीमान्यात्माग्नौ ह्यन्त इति
सरन्त्यायत्तारमा जाग्रहोपैर्विषयोपलब्धिवनिबन्धनैः पुष्पापुष्पलक्षणैर्न
लिप्यते न सल्लिप्यते इत्यर्थः ॥ २३ ॥

इदानीं स्वप्नावस्थामाह—

❧ मानसे तु गृहे व्यक्तः सोऽविद्याकर्मवासनाम् ।

पश्यस्तेजस आत्मोक्तः स्वयज्योतिः प्रकाशिता ॥ २४ ॥

मानसे त्विति ॥ मनस परिणामोपाधिर्मानसं गृहं स तत्राभि-
व्यक्त आत्माऽविद्याप्रयुक्तकर्मोद्भूता वासनाऽविद्याकर्मवासनेत्युच्यते

तां विषयाकारा पश्यंस्तैजस इत्युक्तो विद्वद्भिः । तेजसि वासनामये
विषयेऽभिव्यक्त इति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । तत्र भासमानकर्मसुखदुःखा-
दीना मनोमात्रत्वात्तस्य च दृश्यत्वेनैव तदावस्थानादात्मन उपाध्य-
न्तराभावे सति बाह्यस्य चादित्यादिज्योतिपस्तदानीमुपरमादात्मैव
स्वयंज्योति सन्प्रकाशिता साक्षी भवतीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'दृष्ट्वैव
पुण्यं च पापं चे'ति, 'अत्रायं पुरुषः स्वयज्योतिर्भवती'ति च ॥ २४ ॥

सुषुप्तिमाह—

विषया वासना वापि चोद्यन्ते नैव कर्मभिः ।
यदा बुद्धौ तदा ज्ञेयः प्राज्ञ आत्मा ह्यनन्यदृक् ॥२५॥

विषया इति ॥ यदा बुद्धावन्तःकरणे विषयाः स्थूलाः वास-
नाश्च सूक्ष्मा स्वप्नदृश्याश्च कर्मभिर्न चोद्यन्ते नोद्भूताः क्रियन्ते
तदात्मा प्राज्ञो ज्ञेयस्तत्सज्ञकस्तदा भवतीत्यर्थः । प्रज्ञातिशयात्तदा प्राज्ञ
इति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्य विशिनष्टि—अनन्यदृगिति । अन्यदात्मव्य-
तिरिक्त विषय वासना वा न पश्यतीत्यनन्यदृक्, अपरिच्छिन्नप्राज्ञ
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवमवस्थात्रय तदवस्थं चात्मानं द्रष्टृदृश्यभावेन विविच्येदानीम-
भिमानिसहितावस्थात्रयसाक्षितया विश्वादित्रयापेक्षया तुरीय प्रत्यञ्च-
मात्मानं नित्यविज्ञप्तिस्वभावमुपलभ्यति—

मनोबुद्धीन्द्रियाणां या अवस्थाः कर्मचोदिताः ।
चैतन्येनैव भास्यन्ते रविणेव घटादयः ॥ २६ ॥

मनोबुद्धीति ॥ इन्द्रियाणामवस्था जागरण । मनोवस्था स्वप्नः ।
बुद्ध्यवस्था कारणावस्था सा सुषुप्तिरिति विभागः । स्पष्टमन्यत् ॥२६॥

ननु यथात्मा निर्विकार एव साक्षी कर्म तर्हि नुव्याप्तीनां कर्मो-
च्यते तत्राह—

तत्रैवसति बुद्धीर्ज्ञात्ममासावमासयन् ।

कर्ता तासां यदर्यास्ता मूढैरेषामिधीयते ॥ २७ ॥

तत्रैवसतीति ॥ तत्र तस्मिन्नात्मनि एवसति अत्रस्वाप्त्रयेऽभ्य-
स्ये सावन्मा बुद्धी आत्ममासा स्वपैतन्यामासेनापमासयन् अत्मा
तासां कर्तेति मूढे ज्ञासाचार्योपदेशरहितैरिधीयते अपदिश्यते इति
मोक्षना । तथा व्यवहारमवृत्तौ निमित्त सूत्रमनुद्धोर्विशिनष्टि—
यदर्यास्ता इति । यस्मात्तत्र सुसदु सप्रतिमासार्थासा मासमभिति
कर्मोद्भासितबुद्ध्यवस्थानुगत निवामासाविवेकात्वात्मा दर्शनकर्तेषु
च्यते मूढैरित्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमज्ञाने सरकार्ये च प्रतिबिम्बितस्य चिदात्मनो ज्ञातृत्वमुपां
धिनिबन्धनं म्युत्पाद्य सर्वज्ञत्व सर्वकर्तृत्व च तस्मैव मायोपाधिप्रति
बिम्बवशादिति म्युत्पाद्यमति—

सर्वज्ञोऽप्यतएव स्यात्स्वेन भासावमासयन् ।

सर्वं सर्वक्रियाहेतोः सर्वकृत्स्व तथात्मनः ॥ २८ ॥

सर्वज्ञोऽपीति ॥ अतएवेत्युक्तमेव चिदात्मनि—स्वेनेति । सात्मा-
अवविषयकमायाचिबर्त सर्व स्वपैतन्येनादित्यप्रकाशवदधिकृतेन मास-
यन्मर्यज उच्यते न पुन सर्वविषयज्ञानकर्तृत्वनेत्यर्थः । तथा तद्भ्रम्भा
यानिबन्धनमेवात्मन सर्वकृत्स्वं सर्वकर्तृत्वम् । उदेवाह—सर्वक्रिया
हेतोरिति । संनिधिसत्तामात्रेण आमकप्रत्ययकारकप्रवृत्तिहेतुत्वादि
दिष ॥ २८ ॥

तदेवमवस्थात्रयसाक्षितया विविक्तशुद्धचिद्रूपस्यात्मनः कार्यकारणा-
मकमायोपाधिवशाज्जातृत्वकर्तृत्वसर्वज्ञत्वादिव्यवहारास्पदत्वं न स्व-
भावत इत्युक्तमर्थमनूद्य किं तत्स्वाभाविक विन्धतुल्यमात्मस्वरूपमि-
त्यपेक्षया तदाह—

सोपाधिश्चैवमात्मोक्तो निरुपाख्योऽनुपाधिकः ।

निष्कलो निर्गुणः शुद्धस्तं मनो वाक् नानुतः ॥२९॥

सोपाधिश्चेति ॥ यस्तु निरुपाख्यो विषयतयोल्लेखयोग्यो न

भवति सोऽनुपाधिक सर्वव्यवहारातीत इत्यर्थः । गुणावयवशून्यत्वा-
च्छुद्धः कूटस्थ इत्यर्थः । निरुपाख्यत्वमुक्तं व्यनक्ति—तमिति ॥२९॥

मनोवागगम्यत्वं साधयति—

चेतनोऽचेतनो वापि कर्ताकर्ता गतोऽगतः ।

वद्धो मुक्तस्तथा चैकोऽनेकः शुद्धोऽन्यथेति वा ॥३०॥

चेतन इति ॥ अयमर्थः—अहमिति शब्दप्रत्ययौ तावत्पराख्या-
वृत्ततयात्मानं प्रत्यञ्चमवगाहेते इत्यविवादम् । तौ चेच्छुद्धमेवात्मानं
गोचरयेता तदा प्रत्यक्षोपलब्धे घटादाविव विवादिना विप्रतिपत्त्यभाव
एव स्यात् । विप्रतिपद्यन्ते तु ते देहेन्द्रियमनोबुद्धीनामन्यतमोऽचेतन
एव चेतनो वा नास्मेति वेदबाह्या । तदन्यश्चेतन इति वेदवादिनस्ते-
ष्वपि केचित्कर्तेति केचिदकर्तेति गतो व्यापकोऽगतोऽव्यापको-
ऽणुपरिमाणो देहपरिमाणो वेति केचिद्वद्धो जीवो मुक्तोऽन्य
ईश्वरस्तथा सर्वशरीरेष्वेकोऽनेको वा शुद्धो रागादिगुणरहितोऽन्यथा
तद्युक्तश्चेति ॥ ३० ॥

अतो विप्रतिपत्तेरयथाभूतात्ममात्रगोचरत्वादसमर्थौ शब्दप्रत्ययौ
शुद्धात्मनीत्याह—

अप्राप्यैव निवर्तन्ते षचोधीभिः सहैव तु ।

निर्गुणत्वात्क्रियामावाद्द्विशेषाप्याममाषत ॥ ३१ ॥

अप्राप्यैवेति ॥ कथमस्मत्प्राप्तिर्षानो भियामिति श्वेत्परमार्थत
प्रवृत्तिबीजामावादित्याह—निर्गुणत्वादिति । रूपादिगुणहीनत्वाद्वा-
द्येन्द्रियद्वारकधीमिस्त्रावदात्मा न प्राप्यते । ममसम्बन्धेन्द्रियद्वारो
पल्लव्यविषयातिरेकेण स्वतन्त्रस्य विषयानिरूपणात्तदगोचरमात्मानं
तत्र प्राप्नोति । क्रियामावाद्वात्मनो गोचरत्वामात्र । नहि क्रियाहीने-
ऽनवच्छिन्ने वस्तुनि क्रियावदनुगतिमात्रेणापूर्वभर्मोपस्थितिः संभवति ।
भयान्निमानुगते गगने तददर्शनात् । तस्मान्मन संयोगजज्ञानार्समबाध
ममसापि प्राप्य आस्मेत्यर्थः । तथा विशेषाणां गोचनरूपाणां बाह्यानां
स्वगतानां वा आत्यादीनां प्रवृत्तिनिमित्तानाममावात्त शब्दोऽपि
प्राप्नोत्यारमानमित्यर्थः । तथाच श्रुति 'मतो वाचो निवर्तन्ते
अप्राप्य ममसा सहै' ति, न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्दे-
वैश्चपसा कर्मणा वे'ति च ॥ ३१ ॥

अविषयस्यात्मन कथं वेदान्तवेदनीयत्वमित्याशङ्क्य सङ्ख्यावर्त्म-
नेत्वमिमेत्याह—

व्यापक सर्वतो व्योम मूर्तेः सर्वैर्बियोजितम् ।

यथा तद्ब्रह्मिहात्मान विन्द्याच्छुद्ध पर पदम् ॥ ३२ ॥

व्यापकमिति ॥ सर्वं मूर्तेः सर्वतो बियोजितं परिच्छेदप्रति

मासहेतूपाधिबधितं व्यापकं स्वरूपतोऽपरिच्छिन्नं च व्योम यथा
तद्ब्रह्म शुद्धमवस्थात्रयोपाधिबियोजितमवस्थात्रयसाक्षितया उद्धितं
'शुद्धमात्मानमिह वेदान्तसमये परं परं परमात्मानं ब्रह्म विन्द्यादिति
योगना ॥ ३२ ॥

एवमात्मतत्त्वेऽवधारिते पुनरवस्थात्रयाभिमान न कुर्यादित्याह—
 दृष्टं हित्वा स्मृतिं तस्मिन्सर्वग्रश्च तमस्त्यजेत् ।
 सर्वदृग्ज्योतिषा युक्तो दिनकृच्छर्वरं यथा ॥ ३३ ॥
 दृष्टमिति ॥ दृष्टं जागरितं तद्धित्वा द्रष्टा श्रोता मन्तेत्येवमेकै-
 कक्रियोपरक्ततयात्माभिमान त्यक्त्वेत्यर्थः । दर्शनाद्यवस्थायामपि नि-
 विंशेषमेवात्मानं मन्वीतेति भावः । तस्मिन् दृष्टेऽर्थे स्मृतिं स्वप्न हि-
 त्वा । संस्कारद्वारकत्वात्स्वप्न एवेह स्मृतिरुच्यते । अहं स्वप्ने देवोऽभूवं
 व्याप्तो वाभूवमिति तदभिमानं हित्वेत्यर्थः । दृश्यस्य सवासनस्य मनसो
 विकारोऽसौ नात्मन इत्यसगतामात्मनोऽनुसन्धीतेति भावः । तथा
 तमं सुषुप्तिं त्यजेत् । तमसो विशेषणं सर्वग्र इति । सर्वं ग्रसतीति सर्वग्रः ।
 सान्तमिदं पदम् । सुषुप्तेरप्यवभासकतयाऽलुप्तप्रकाशस्वभाव एवात्मा
 नतु मूढो ज्ञानवान्नेति मन्वीतेत्यर्थः । कोऽसाववस्थात्रयत्यक्तेति
 तमाह—सर्वदृगिति । सर्वदृक्सर्वसाक्षी प्रत्यगात्मा ज्योतिषा युक्तः ।
 'ज्योतिषा ज्योति'रित्युक्तेन ब्रह्मणैकीभूत इत्यर्थः । यथा दिनकृत्सवित
 शर्वर्या भव शर्वरं तमं स्वतेजसा ग्रसित्वा निस्तमस्क एवावतिष्ठते
 तथाऽवस्थाविकारहेत्वज्ञानं ब्राह्मणज्योतिषाऽभिभूयाद्द्वयानन्दस्वभाव
 एवावतिष्ठतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

उक्तमेव त्यागप्रकारं प्रकटयति—

रूपस्मृत्यन्धकारार्थाः प्रत्यया यस्य गोचराः ।

स एवात्मा समो द्रष्टा सर्वभूतेषु सर्वगः ॥ ३४ ॥

रूपस्मृतीति ॥ रूपस्मृत्यन्धकारा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयोऽर्था विषय

येषां प्रत्ययानां ते तथोक्ता ते यस्य साक्षिणो गोचराः प्रतिभास्य
 स एवात्मा सर्वभूतेषु द्रष्टा । तथापि समो निर्विशेषः । यतः सर्वं
 परिच्छेदकरहित इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यथेवमुक्तस्वमात्र एवात्मा कुतश्चास्मिन्निबिन्न संसारप्रत्ययोदय
सत्राह—

आत्मबुद्धिमनश्चक्षुर्बिपयालोकसगमात् ।

बिचित्रो जायते बुद्धेः प्रत्ययोऽज्ञानलक्षणः ॥ ३५ ॥

आत्मबुद्धीति ॥ अज्ञानस्वप्नोऽज्ञानोपाधिनिबन्धन इत्यर्थ ॥ ३५ ॥

अविद्यातत्कार्योपाधीनामात्मनश्च बिबेकानुपबन्मादेव संसारमति
मास इति स्थिते मुमुक्षो कर्तव्यमुपदिशति—

बिबिष्यान्नात्स्वमात्मानं विन्द्याच्छुद्ध पर पदम् ।

प्रष्टार सूर्यमूतस्य सम सर्वमयातिगम् ॥ ३६ ॥

बिबिष्येति ॥ अस्माद्बुद्ध्यादिसंघाताद्विबिष्य स्वमात्मानं विन्द्या-
दिति संबन्ध । स्पष्टमन्वत् ॥ ३६ ॥

वेद्यमेवात्मरूपं पुनर्बिम्बिनधि—

समस्त सूर्यग शान्त विमल व्योमपत्स्यतम् ।

निष्कल निष्क्रिय सर्वं नित्य द्वैर्विवाजितम् ॥ ३७ ॥

समस्तमिति ॥ समस्तमस्मान् सर्वं परं पदं ब्रह्मेति पृथक्
योज्यमपुनरुक्ततायै । अत्र बिबिष्येति प्रतिषेधमुत्प्रेनेन च ये विशेषा
निर्विघ्नाज्ञानदोषान्साक्षिणि स्वपदार्थे तत्पदार्थे च ब्रह्मण्यनुसंधायान-
नयोस्तुल्यव्यञ्जित निश्चित्य तत्रैवमसिवाक्यादहंमयेति निश्चिनुपा-
त्रिति तत्पदार्थ ॥ ३७ ॥

एव ब्रह्मात्मरूपणैव ज्ञानम्यमित्युक्ते पुनश्चमुपुं शिष्यवति—

सूर्यप्रत्ययसार्धा पः पच त्रयो मयेत्युत ।

बिभृश्वैव पिजानीयाज्ज्ञानफर्म न वेति पा ॥ ३८ ॥

सर्वेति ॥ सर्वप्रत्ययसाक्षी ज्ञानैकस्वभावो य उक्तः स कथ-
कीदृक्स्वभाव इति विमृशेदिति योजनीयम् । कथंशब्दसूचितं विमर्शमेव
विभजते—ज्ञेय इति । मया ज्ञेय उत न ज्ञेय इति शेषः । यदि
ज्ञेयस्तदापि ज्ञानं प्रति कर्म वा न वेत्येव विमृश्य विजानीयात्तत्त्व-
मात्मन इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवविमर्शं ज्ञेयत्वपक्षस्तावन्न संगच्छत इत्याह—

अदृष्टं द्रष्टृविज्ञातं दृष्टमित्यादि शासनात् ।

नैव ज्ञेयं मन्यान्यैर्वा परं ब्रह्म कथंचन ॥ ३९ ॥

अदृष्टमिति ॥ 'यदि मन्यसे सुवेदेति दम्भमेवापि नून त्व वेत्थ
ब्रह्मणो रूप'मिति ज्ञेयस्याल्पत्वोपदेशाद्ब्रह्मत्वापत्तेरदृष्टमविज्ञातमिति
च श्रुतिशासनात् ब्रह्मात्मतत्त्व ज्ञानकर्मत्वेन मया अन्यैर्वा कथंचन
ज्ञेयमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

यद्येव ज्ञेयत्व न समवति कथ तर्ह्यात्मन्येवात्मानं पश्येदित्याद्यु-
पदेश इत्याशङ्क्याविषयत्वेनाविर्भावमात्रमेवात्मतत्त्वज्ञान न विषयत्वेन
'यस्यामत तस्य मत मत यस्य न वेद स'इति श्रुतिरिति मन्वानो-
ऽज्ञेयत्व पक्षमपि प्रतिक्षिपति—

स्वरूपाव्यवधानाभ्यां ज्ञानालोकस्वभावतः ।

अन्यज्ञानानपेक्षत्वाज्ज्ञातं चैव सदा मया ॥ ४० ॥

स्वरूपेति ॥ यज्ज्ञानस्वरूपादन्यज्जडं यच्च व्यवहित ज्ञानदेशा-
त्तदागन्तुकज्ञानसापेक्षसिद्धिकत्वाज्ज्ञानविषयतया ज्ञेय भवति न
तथेदमात्मतत्त्वम् । कथ तर्हि शृणु । ज्ञानालोकस्वभावतो ज्ञानप्रकाश-
स्वरूपत्वात्स्वरूपाव्यवधानाभ्यां हेतुभ्यामन्यज्ञानानपेक्षत्वादविषयत्वेन

विशारं भवत्यात्मतत्त्वमिति बोधना । ब्रह्मरेव ब्रह्मस्योपदेशान्ब्रह्मस्य
स्वभेदत्वानुपपत्तेरविज्ञातत्वामावाच्य सदा मया ज्ञात च ब्रह्मात्मतत्त्व-
मित्यथ ॥ ४० ॥

ज्ञानस्वरूपस्य मान्यज्ञानापेक्षेत्येतद्ब्रह्मान्तेन साधयति—

नान्येन ज्योतिषा कार्यं रवेरात्मप्रकाशने ।
स्वबोधान्नान्यबोधेषु धोधस्वात्मप्रकाशने ॥ ४१ ॥
नान्येनेति ॥ स्पष्टार्थः ॥ ४१ ॥

इष्टान्तस्य वार्ष्टान्तिकस्य च नैरपेक्ष्यमुक्तं साधयति—

न तस्यैवान्यतोपेक्षा स्वरूपस्य धन्यवेत् ।
प्रकाशान्तरदृश्यो न प्रकाशो ह्यस्ति कश्चन ॥ ४२ ॥

न तस्येति ॥ आत्मा नान्यतो ज्ञानमपेक्षते तत्स्वरूपत्वात् । यथा
स्वरूपं सत्त्वान्यतद्व्यपेक्षते । तथा प्रकाशरूपः सत्त्वित्वा न प्रकाश-
न्यस्योपेक्षते तथा चार्थं तस्मादेवमित्यर्थः । किंच नत्स्मा प्रकाशान्-
तरदृश्यः प्रकाशरूपत्वादादित्यथदित्याह—प्रकाशान्तरेति ॥ ४२ ॥

मनु प्रकाशान्तरदृश्यत्वामावेऽपि स्वरूपप्रकाशदृश्य एव किं
साधना सत्त्वित्वा यथादि प्रकाशयन्त्वात्मानमपि प्रकाशयत्येव तत्र
सापि दृश्यमवमासयन्त्वात्मानमपि मासयेदिति चेत्तेत्याह—

व्यक्तिः स्यात्प्रकाशस्य प्रकाशात्मसमागमात् ।
प्रकाशस्त्वर्यकार्यः स्यादिति मिथ्या बधो ह्यतः ॥ ४३ ॥

व्यक्तिः स्यादिति ॥ अप्रकाशस्वरूपतः प्रकाशहीनस्य प्रकाश-
त्मसमागमात्प्रकाशस्वभावसंसर्गमात्राद्यकिरमिव्यक्तिसामोनिवृत्तित्य-
था स्यात् । न सत्र प्रकाशगुणोदय इत्यर्थः । अतः प्रकाशोऽर्कप्र-
द इति मृषा व्यपदेशः । प्रकाशावगुण्ठिते वस्तुनि प्रकाशोदयामावेऽपि

व्यक्त्यभावादर्शनादित्यर्थः । तस्माद्भासमानस्वरूपसंसर्ग एव भासस्या-
भिव्यक्तिरिति प्रकाशस्वभावस्य सवितुर्नान्यप्रकाश्यता स्वप्रकाश्यता
वास्तीति न दृष्टान्तत्वसिद्धिरतो न दार्ष्टान्तिकसिद्धिस्त्वत्पक्ष इति
भावः ॥ ४३ ॥

घटादिप्रकाशः कस्मादर्ककार्यो न भवतीति चेत्त्राह—

यतोऽभूत्वा भवेद्यच्च तस्य तत्कार्यमिष्यते ।

स्वरूपत्वादभूत्वा न प्रकाशो जायते रवेः ॥ ४४ ॥

यतोऽभूत्वेति ॥ यत्तु प्रागभूत्वा यतो भवेत्तस्य कार्यमिष्यत
इति सवन्धः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

कथं तर्हि प्रकाशस्वरूपस्यादित्यस्य प्रकाशयितृत्वमात्मनश्च बोध-
गात्रस्वभावस्य बोद्धृत्वं व्यपदिश्यते तत्राह—

सत्तामात्रे प्रकाशस्य कर्तादित्यादिरिष्यते ।

घटादिव्यक्तितो यद्वत्तद्वद्बोधात्मनीष्यताम् ॥ ४५ ॥

सत्तामात्र इति ॥ प्रकाशस्य सधिसत्तामात्रे सति घटादिव्य-
क्तितो घटाद्यभिव्यक्तेर्दर्शनादादित्यादिः प्रकाशस्य कर्तेष्यते यद्वत्तद्व-
द्बोधरूपेऽप्यात्मनि स्वाध्यस्तवस्तुसधिसत्तामात्रे सति बोद्धृत्वमिष्यता-
मङ्गीक्रियतामिति योजना ॥ ४५ ॥

स्वगतविकारमन्तरेणैवात्मनोऽर्थप्रकाशकत्वमित्येतदपि रविदृष्टा-
न्तेन स्पष्टयति—

विलात्सर्पस्य निर्याणे सूर्यो यद्वत्प्रकाशकः ।

प्रयत्नेन विना तद्वज्ज्ञातात्मा बोधरूपतः ॥ ४६ ॥

विलादिति ॥ सर्पस्य विलद्वारान्निर्गमे ज्ञायमाने यद्वत्सूर्यः
प्रयत्नेन विना पूर्वसिद्धेनैव स्रज्योतिषा तं भासयन्प्रकाशको व्यपदि-

श्यते तद्ब्रह्मात्मा बोधस्वरूपत्वात्प्रपञ्चेन विना विक्रमन्तरेण ज्ञात-
व्यपदिश्यते इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इदानीमुपाधिभावे ज्ञातृत्वम्यपदेशात्तदभावे तदभावाद्यौपाधिकत्वे-
ज्ञातृत्वमिति दर्शयितुं परमुदाहरणमाह—

दग्धैवमुष्णः सत्तायां तद्ब्रह्मोद्यात्मनीप्यताम् ।

सत्येव यदुपाधौ तु ज्ञाते सर्प इवोत्पिते ॥ ४७ ॥

दग्धैवमिति ॥ यथा दाहसंनिधातुष्णस्वरूपत्वात्मे सत्तायां
दाहकत्वं तथा बोधस्वरूपत्वात्प्रात्मनो बोध्यसंनिधिमात्रेण बोधुत्वा-
प्यतां यथासाधुपाधौ ज्ञाते सत्येवात्मा ज्ञातोप्यते । यथा विषमदुस्ति-
सर्पे उपाधौ ज्ञाते सत्येव सविता मन्त्राश्च कथ्यन्ते न तदभावे
समास्यौपचारिक एवात्मनो ज्ञातृत्वम्यपदेश इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

यौपाधिकत्वं ज्ञातृत्वमात्मनो रविदृष्टान्तेन प्रतिपाद्यं ते-
दृष्टान्तेन कर्तृत्वमप्यौपाधिकं प्रतिपाद्यवति—

ज्ञाताऽयन्नोपि तद्ब्रह्मः कर्ता भ्रामकवद्भवेत् ।

स्वरूपेण स्वयं नात्मा ज्ञेयोऽज्ञेयोऽथवा सतः ॥४८

ज्ञातेति ॥ तद्ब्रह्मं च आत्मा यत्परहितोऽपि ज्ञाता म्यात्मनस्त-
द्ब्रह्मगतविशेषशून्योऽपि संनिधिमात्रेण कारकप्रति प्रवर्तवन्निष्क-
कर्तेति व्यपदिश्यते भ्रामकवदित्यर्थः । भ्रामकप्रति प्रवर्तवन्ति प्राक्त-
मनसमुद्भूतिमिति भ्रामकं सूर्यः । यद्वा भ्रामक्येऽप्यत्कान्तं स य-
त्समं चकनादिभ्यापाररहितोऽपि लोहक्रीडावीनां चक्रेणो दृष्टस्यैव
मपीत्यर्थः । तदेवं व्यक्तिं स्वात्मकारकत्वेत्यारम्भोक्तं प्रासङ्गिकमा-
त्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं यौपाधिकं व्यवस्थाप्य प्राक्तन्तमात्मनो ज्ञानक-
र्मत्वात्कर्मत्वाभ्यामज्ञेयत्वपक्षद्वयसमर्पणमुपसंहरति—स्वरूपेनेति

यतोऽयमात्मानिर्विशेषः स्वभावतो लुप्तप्रकाशस्वरूपश्च ततः स्वयं
स्वरूपेणासाधारणस्वभावेन न ज्ञेयो ज्ञानक्रियया व्याप्तो न भवति,
तथा नाज्ञेयो व्यवहितवस्तुवन्न ज्ञानप्रकाशरहित इत्यर्थः । अथवे-
त्यनेन ज्ञाता वान्यस्याज्ञाता वा न भवत्यात्मा निर्विकारत्वाच्चैतन्य-
योगाच्च तथा कर्ता कारकाध्यासाधिष्ठानत्वान्न कर्ता च निर्व्यापार-
त्वादित्यादिविरुद्धप्रतिभासव्यवस्थोपसंहार उक्तो वेदितव्यः ॥ ४८ ॥

आत्मन उक्ते ज्ञेयत्वाद्यभावे प्रमाणमाह—

विदिताविदिताभ्यां तदन्यदेवेति शासनात् ।

बन्धमोक्षादयो भावास्तद्द्रदात्मनि कल्पिताः ॥४९॥

विदिताविदिताभ्यां तदिति ॥ 'अन्यदेव तद्विदितादथो-

अविदितादधी'ति श्रुत्या विदिताविदिताभ्या कार्यकारणाभ्यामन्यदा-
त्मत्वं ब्रह्मेति शासनात्कार्यकारणधर्मविलक्षणस्वभाव एवायमात्मेत्यर्थः ।
तथाच यथात्मनि जातृत्वं कारणत्वमित्यादि सर्वमविद्यावशादेव कल्पितं
तथा बन्धो मोक्षश्छिन्नो भिन्न सुखीत्यादयोऽपि भावा आत्मनि
कल्पिता एवेत्याह—बन्धेति ॥ ४९ ॥

बन्धादीनामात्मनि कल्पितत्वे सदृष्टान्त हेतुमाह—

नाहोरात्रे यथा सूर्ये प्रभारूपाविशेषतः ।

बोधरूपाविशेषान्न बोधाबोधौ तथात्मनि ॥ ५० ॥

नाहोरात्र इति ॥ अवोधनिबन्धनो बन्धो बोधनिबन्धनो मोक्ष-
स्तयोरभावे तत्र तयोरप्यभाव इत्यर्थः ॥ ५० ॥

उक्तेनोपायेनोक्तस्वरूप ब्रह्म विजानतः फलमाह—

यथोक्तं ब्रह्म यो वेद हानोपादानवर्जितम् ।

यथोक्तेन विधानेन स सत्यं नैव जायते ॥ ५१ ॥

यथोक्तमिति ॥ ज्ञानोपादानवर्जितमिति ज्ञानोपादानकर्तृत्व कर्मत्वं
 च ध्यावर्त्यते । अनेन सर्वविशेषा प्रतिषिद्धा भवन्ति परिग्रहपरित्या-
 गात्मकत्वात्सर्वविशेषाणामित्यर्थ । यथोक्तविधानं पदार्थपरिच्छेदन
 प्रकार स नैव जायत इति सत्यमिति संबन्ध । 'न स मृत्योऽस्मि
 जायत' इति स्मृतेरित्यर्थ ॥ ५१ ॥

यथोक्तब्रह्मवेदनेन विनापि यथोक्तकृत्सिद्धे कृतं ज्ञानेनेत्याशय
 'नान्मः पन्था विद्यतेऽयनाये'ति श्रुतिविरोधान्नैवमित्याह—

जन्ममृत्युप्रवाहेषु पतितो नैव शक्नुयात् ।

इत उद्धर्तुमात्मान ज्ञानादन्येन केनचित् ॥ ५२ ॥

अन्मेति ॥ इत एवमो जन्ममृत्युप्रवाहेभ्यः । क्वपिस्तावनान-
 रेण ॥ ५२ ॥

उक्तेर्धेऽवर्षोपनिषद्वाक्यं प्रमाणावति—

मिथ्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसञ्चयाः ।

धीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्ट इति श्रुतेः ॥ ५३ ॥

मिथ्यत इति ॥ स्वप्नम् ॥ ५३ ॥

प्रकरणार्थं संक्षिप्तोपसंहरति—

X ममाहमित्येतदपोष्य सर्वतो विमुक्तदेह पदमम्ब
 रोपमम् । मुदृष्टशास्त्रानुमितिस्य ईरित विमुच्य-
 तेऽस्मिन् यदि निश्चितो नरः ॥ ५४ ॥

ममाहमिति ॥ सर्वत सत्त्वात्मना ममाहमित्येतत्सविबन्धमपेत्य
 त्यक्त्वा नरो मनुष्योऽस्मिन् यदि निश्चितो निश्चितमस्ति स्वात्तदा ए
 विमुच्यत इति योजना । अस्मिन्कस्मिन् विनिश्चित इति उवाह—विमु-
 क्तदेहमिति । देहद्रव्यसंबन्धशून्यं प्रत्यक्तत्वं पदं ब्रह्मान्मरोपमं निर-

तिशयं निःप्रपञ्चमितियावत् । कुत एवविध ब्रह्मात्मस्वरूपमित्यपे-
क्षायां श्रुतियुक्तिभ्या निर्धारितत्वाद्वासभावना नास्तीत्यभिप्रेत्य
तद्विशिनष्टि—सुदृष्टेत्यादि ईरितमित्यन्तेन । यदेवविधं सम्यग्वि-
चारितशास्त्रानुमानेभ्योऽस्माभिरीरितमस्मिन्निति सवन्धः ॥ ५४ ॥

इति पञ्चदश नान्यदन्यत्प्रकरणम् ॥ १५ ॥

पार्थिवप्रकरणम् १६

पूर्वस्मिन्प्रकरणे एकदेशमतप्रतिक्षेपमुखेन ब्रह्मैकत्वज्ञानमेव स्वरू-
पावस्थानलक्षणमोक्षसाधन न भेदाभेदज्ञानमिति प्रतिपादितम् ।
अधुना सर्वतार्किकमतप्रतिषेधेन मुमुक्षु स्वाराज्येऽभिपेक्षु प्रकरणान्त-
रमारभमाण. प्रथम स्थूलशरीरात्मवादिमत निराकरोति—

पार्थिवः कठिनो धातुर्द्रवो देहे स्मृतोऽम्मयः ।

पक्तिश्चेष्टावकाशाः स्युर्वह्निवाय्वम्बरोद्भवाः ॥ १ ॥

पार्थिव इति ॥ य स्थूलदेहे कठिनो धातुर्मासादिरूपः स पा-
र्थिव पृथिव्यश्च पृथिवीपरिणामात्मकः स्मृतो ज्ञातो विद्वद्भिरित्यर्थः ।
एव द्रवोऽम्मयोऽपा परिणाम. । पक्तिः पाकश्चेष्टास्पन्दनभवकाशोन्न-
पानमनसा सचारमार्गा देहगतसुषयो ये स्युः एते क्रमेण वह्निवा-
य्वम्बरोद्भवा देहानुगतवह्नाद्यद्यंशकार्यभूताः स्मृता इत्यक्षरार्थ. । देहो
नात्मा भूतपरिणामत्वाद्ब्रह्मीकादिवदिति भाव. ॥ १ ॥

इन्द्रियात्मवादिन प्रत्याह—

ब्राणादीनि तदर्थाश्च पृथिव्यादिगुणाः क्रमात् ।

रूपालोकवदिष्टं हि सजातीयार्थमिन्द्रियम् ॥ २ ॥

धाणादीनीति ॥ प्राणादीनीन्द्रियाणि तदर्थास्तेषां विषया
 गन्धादयश्च क्रमात्सृष्टिम्यादीनां गुणाः कर्माणीत्यर्थः । गन्धरसरूप
 स्पर्शश्चक्षुःस्वास्त्वस्त्रिभ्यस्तेषोवाप्यकाशानां क्रमेण धर्मा प्रसिद्धास्तेषु
 प्राणाद्यैकेन्द्रियमाह तान्वयव्यतिरेकसिद्धा । तथाच यदिन्द्रियं न स
 धर्मं प्राहयति तदिन्द्रियं तस्य सञ्जातीयं न विमुमुहति । यथा तैवसस
 रूपस्य प्रकाशको दीपादिसौख्यसो ह्यस्तथेन्द्रियाप्यपि मौक्तिकानां
 प्रकाशकत्वाद्मौक्तिकान्येधेत्यनुमानमाह—रूपाण्येकवदिति । एवमि-
 न्द्रियाणां मौक्तिक्ये सिद्धे देहवदेवाम्बुनात्मत्वमिति माह ॥२४

किंचेन्द्रियाणि नात्मन करणत्वात्कुठारवदित्यनुमानान्तरं स
 यन्कार्यवशाद्भिन्द्रियाणामेकत्वशक्तनियममाह—

पुण्यार्थान्याहुरेतानि वाक्पाण्यादीनि कर्मणे ।

तद्विकल्पार्थमन्तस्यं मन एकादश भवेत् ॥ ३ ॥

पुण्यार्थानीति ॥ एतानि प्राणादीनि पुण्यार्थानि ज्ञानकरणान्याहु-
 वाक्पाणिपादपायूपस्वास्थ्यानीन्द्रियाणि कर्मणे कर्मार्थं वचनादान
 गमनविसर्गानन्वार्थं सत्करणान्याहुरित्यर्थः । तेषां दशानामिन्द्रि-
 याणां विकल्पार्थं युगपद्विषयसंनिधाने क्रमेण तद्विषयज्ञानप्रविनि-
 यमार्थं यदिन्द्रियं तन्मन उक्तदृष्टापेक्षया एकादशं भवेत् । मनश्चैव
 साधारणं करणमवश्यमङ्गीकार्यम् । अन्यधारमनो युगपदनेकेन्द्रिय-
 विषयसंप्रयोगे सति युगपदेवानेकज्ञानानि जायेरन् । नचैवमस्ति ।
 तथाच तस्यापि मनस करणत्वादनान्तरमिन्द्रियवदिति सिद्धम् ॥३५

बुद्धिरपि मात्मा करणविशेषत्वान्मनोवदिति बौद्धमतं निरा-
 कृत्यैव सा सामर्थं दर्शयति—

निश्चयार्था भवेद्बुद्धिस्तां सर्वार्थानुभाविनीम् ।

ज्ञातात्मोक्तः स्वरूपेण ज्योतिषा व्यञ्जयन्सदा ॥४॥

निश्चयार्थेति ॥ निश्चयोऽर्थपरिच्छेदः सोऽर्थः प्रयोजनयस्या

अन्तःकरणवृत्तेः सा निश्चयार्था बुद्धिर्भवेत् । निश्चयकरणं बुद्धिरित्यर्थः । अन्यदृश्यत्वादपि तस्या अनात्मत्वमित्याह—तामिति ।

बुद्धिज्ञातुरपि बुद्धिवदन्यज्ञेयत्वशङ्का वारयति—स्वरूपेण ज्योतिषेति । तथाच भास्यभासकयो रूपालोकयोरिव भेदाद्भास्याया बुद्धेरन्यो भासक आत्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥

यदि बुद्धेरात्मा भासकस्तर्हि तथा ससर्गादशुद्धिरापद्येतेत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरन्नाह—

व्यञ्जकस्तु यथालोको व्यञ्जयस्याकारतां गतः ।

व्यतिकीर्णोऽप्यसंकीर्णस्तद्वज्जः प्रत्ययैः सदा ॥ ५ ॥

व्यञ्जकस्त्विति ॥ यथाआलोको व्यञ्जको दीपालोकादिव्यञ्जयस्य घटादेराकारता गत सन्व्यतिकीर्णोऽपि व्यामिश्रतया भासमानोऽपि वस्तुतोऽसंकीर्णो विविक्तस्वभाव एव भवति तद्वदेव ज्ञ. आत्मा सदाप्रत्ययैर्बुद्धिवृत्तिभिरित्यर्थः । अतो नित्यशुद्ध एवात्मेति भावः ॥५॥

यदि बुद्ध्यादेरत्यन्तविलक्षणो निर्व्यापार आत्मा कथं तर्हि तस्य तदवभासकत्वमित्याशङ्क्य तदपि दृष्टान्तेनाह—

स्थितो दीपो यथायत्नः प्राप्तं सर्वं प्रकाशयेत् ।

शब्दाद्याकारबुद्धीर्ज्ञः प्राप्तास्तद्वत्प्रपश्यति ॥ ६ ॥

स्थित इति ॥ स्पष्टार्थ ॥ ६ ॥

तथापि कथं शुद्धि सुखित्वादिस्फुरणादित्याशङ्क्याह—

शरीरेन्द्रियसंघात आत्मत्वेन गतां धियम् ।

नित्यात्मज्योतिषा दीप्तां विशिंपन्ति सुखादयः ॥७॥

धरीरेति ॥ सुस्तावयः धरीरादिसंपाते आत्मत्वेन महर्षां चिर्ब
 बुद्धिं विक्षिपन्ति नखास्मानम् । किञ्चक्षणम् । नित्यात्मज्योतिषा दीर्घा
 मकाक्षिवाम् । तथाच भास्वभास्वकबुद्ध्यारमनोरविवेकात्प्राप्ता सुस्तादि
 मानिति आन्तरित्पर्य ॥ ७ ॥

कुत एवं निश्चय इत्यस्य भाह—

✱ शिरोदुःखादिनात्मानं दुःख्यसीति हि पश्यति ।
 / द्रष्टान्यो दुःखिनो दृश्याद्द्रष्टृत्वाच्च न दुःख्यसी ॥८॥

शिर इति ॥ शिरभाविदेहावयवमतेम दुःखेन हि ब्रह्माहुःस्म
 हमसीत्यास्मानं पश्यति तस्माद्देहमात्मत्वेन गता बुद्धिरिति योचना ।
 अयमाश्रय—आत्मनो विशेषविज्ञानं बुद्ध्युपासनिबन्धनमिति हि
 स्थिति । तथाच शिरोदुःखेनोवरदुःखेन वा दुःख्यहमसीत्यभिमा-
 नात्मकबुद्ध्यवस्थापक्षविशेषत्वेन दुःखित्वात्सुखदुःखादयो बुद्धिं विक्षि-
 पन्तीति युक्तं बहुमिति । ब्रह्मा तु दुःखिनो दृश्यादन्यः आत्मत्वे-
 नाभिमन्यमानदेहावयवोपघातादिजनितदुःसाकारसामासबुद्धेर्दृश्यायाः
 साक्षी सत्त्वं एवासौ दृष्टत्वादेव न दुःखीत्यर्थ ॥ ८ ॥

द्रष्टृत्वात्सौ न दुःखीत्युक्तमेव स्पष्टयति—

✱ दुःखी स्याद्दुःख्यहमानाद्दुःखिनो दर्शनात् वा ।
 सहतेऽङ्गादिभिर्द्रष्टा दुःखी दुःखस्य नैव सः ॥ ९ ॥

दुःखी स्यादिति ॥ अयमात्मा दुःख्यहमानाद् साकारपरिधाम
 बन्धनः करणेऽभित्यभिमानाद् सी साक्षाद् दुःखिनो दुःसाकारपरि-
 धामवतोऽर्षनात्, तथासत्युदासीनानामपि दुःखिनं पश्यतां दुःखि-
 त्पसङ्ग इत्यर्थः । मङ्गते किमात्मातं तदाह—संहत इति । अङ्गादि

भिर्हस्ताद्यङ्गैश्चक्षुरादीन्द्रियैश्च सहते देहे यहु ख तस्य दुःखस्य द्रष्टा
य आत्मा साक्षी स नैव दुःखीति सिद्धमिति शेषः ॥ ९ ॥

दुःखिनो द्रष्टृत्वेऽपि दुःखित्वमात्मनो युज्यत इति दृष्टान्तेन
शङ्कते—

चक्षुर्वत्कर्मकर्तृत्वं स्याच्चेन्नानेकमेव तत् ।

संहतं च ततो नात्मा द्रष्टृत्वात्कर्मतां व्रजेत् ॥ १० ॥

चक्षुर्वदिति ॥ यथा चक्षुषो दर्पणादिनिष्ठतया दृश्यत्वं तस्यैव
मुखदेशस्थतया द्रष्टृत्व च तथात्मनो दुःखसमिन्नतया दृश्यत्व स्वरू-
पचैतन्यावस्थतया द्रष्टृत्व चेति कर्मकर्तृत्व घटत इत्यर्थः । सिद्धान्ती
परिहरति—नेति । कुत इत्यत आह—अनेकमेव तदिति । तच्चक्षु-
रनेकमनेकाकारमेव सहत च भवतीत्यतो घटते तस्य कर्मत्व कर्तृत्वं
चाशभेदोपपत्तेरित्यक्षरार्थः । गोलकाशस्य दर्पणस्थस्य दृश्यत्व तस्यैव
शक्तिमन्त्वाशस्य मुखनिविष्टस्य द्रष्टृत्वमिति युक्तमुभयरूपत्वमिति
विवक्षितोऽर्थः । आत्मनस्तु नैवमशभेदोऽस्ति एकरूपत्वादसहतत्वाच्चे-
त्यभिप्रेत्याह—तत इति । चित्प्रकाशैकस्वभावो ह्यात्मा द्रष्टैव न
दृश्याशसमिन्नो दृश्याशस्यानात्मत्वादतो द्रष्टृत्वात्कर्मता न प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वात्मनोऽपि ज्ञानादिभिरनेकात्मत्वसमवाच्चक्षुर्वद्वास्यभासकता
स्यादित्याशङ्क्य प्रत्याह—

ज्ञानयत्नाद्यनेकत्वमात्मनोऽपि मतं यदि ।

नैकज्ञानगुणत्वाच्च ज्योतिर्वत्तस्य कर्मता ॥ ११ ॥

ज्ञानयत्नादिति ॥ ज्ञानप्रयत्नेच्छाद्वेषादिगुणभेदैरनेकात्मकत्वा-
दात्मनोऽपि केनचिदशेन विशिष्टस्य ग्राह्यत्वमशान्तरेण ग्राहकत्व च

यदि मतमिति सङ्गाप्रत्ययार्थः । तुष्टव्यः सङ्गानिषेवार्थः । मैवम् ।
एकज्ञानगुणत्वात् इत्यर्थः प्रज्ञानयन एवेति श्रुत्या ज्ञानैकत्वमात्स्वाप
धारणादनेकारमत्वायोगाज्ज्योतिर्ब्रह्म न कर्मता, प्राणता तस्य न
संभवतीति परिहारमन्वार्थः ॥ ११ ॥

दृष्टान्त व्यापष्टे—

५) ज्योतिषो द्योतकत्वेऽपि यद्ब्रह्मात्मप्रकाशनम् ।

मेदेऽप्येवं समत्वाच्च आत्मानं नैव पश्यति ॥ १२ ॥

ज्योतिष इति ॥ अयमर्थः—यद्यप्यमत्रो प्राणप्रकाशमेवो
ऽभ्युपगन्तते तदेवं वक्तव्यं प्राणाक्षोऽपि चेतनं किं वा ब्रह्म इति ।
तत्रार्थं निराकरोति दृष्टान्तेन—ज्योतिष इति । आविस्त्वादिज्यो-
तिषो द्योतकत्वेऽपि प्रकाशमत्समावृत्तेऽपि नात्मप्रकाशनं न ज्योति-
स्वरूपमप्रकाशनं तद्वदेवं यथा दृष्टान्तस्तथा मेदेऽप्यंशमेवकल्पनेऽपि ह
आत्मा समत्वाच्चैतन्मत्समाविशेषावत्मानं नैव पश्यति न साक्ष
निवर्तयतीत्यर्थः । न द्वितीयः । अथाब्रह्मयोरंशादित्येनामेवानुप
पत्तेर्न प्राणाक्षस्वरूपमिति मात्मनः स्वेष्वसिद्धिरिति वृषणं
स्फुटमेवेत्युपेक्षितमिति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

स्वरूपेणाक्षद्वारेण वा यद्यप्यात्मात्मानं नैव पश्यति तथापि गुण
ज्ञानस्व कर्मत्वं गमिष्यतीत्याक्षद्वारात्—

१) यद्दर्मा यः पदार्थो न तस्यैषेयात्स कर्मताम् ।

न चात्मानं दृष्ट्यधिस्रया नैव प्रकाशयेत् ॥ १३ ॥

यद्दर्मेति ॥ यः पदार्थो यद्दर्मा येनासाधारणभेदेन धर्मवान्
तस्यैव धर्मस्य कर्मता नैयात् । तथाच ज्ञानस्वमात्र आत्मा न ज्ञानक-

मेता गन्तुमर्हतीत्यर्थः । दृष्टान्तभागः स्पष्टार्थः । आत्मा न स्वीय-
धर्मव्याप्यः । पदार्थत्वादग्निवदित्यर्थः ॥ १३ ॥

उक्तन्यायेन विज्ञानवादी बौद्धोऽपि निराकृत इत्याह—

एतेनैवात्मनात्मानो ग्रहो बुद्धेर्निराकृतः ।

अंशोऽप्येवं समत्वाद्धि निर्भेदत्वान्न युज्यते ॥ १४ ॥

एतेनैवेति ॥ आत्मन इत्यस्मिन्नात्मान इति छान्दसः प्रयोगः ।
बुद्धेरात्मनः स्वरूपस्यात्मना स्वेनैव ग्रह इति बौद्धपक्षोऽप्येतेनैवोक्त-
दृष्टान्तप्रवन्धेन निराकृत इत्यर्थः । स्वरूपस्य स्वरूपेणैव ग्राह्यत्वाभा-
वेऽपि एकेनाशेन ग्राह्यत्वमशान्तरेण ग्राहकत्वमिति कल्पनाप्यत्र न
घटत इत्याह—अशोऽप्येवमिति । एव प्रागुक्तवर्त्मना । तदेवाह—
समत्वाद्धि निर्भेदत्वादिति ॥ १४ ॥

एव बुद्धेः स्वग्राह्यत्वनिराकरणेनार्थादन्यग्राह्यत्वमुपक्षिप्तमन्यथ
तस्या क्षणिकत्वाद्यसिद्धेः । तत्र मामूत्तर्हि बुद्धिस्तद्ग्राहकश्चापरः
शून्यमेवात्मतत्त्वमस्त्विति वादिनं निराकरोति—

शून्यतापि न युक्तं वै बुद्धेरन्येन दृश्यता ।

युक्तातो घटवत्तस्याः प्राक्सिद्धेश्च विकल्पतः ॥१५॥

शून्यतापीति ॥ एवसति शून्यतापि न युक्ता । यद्वा यथा बुद्धे
स्वग्राह्यता न युक्ता युक्तिविरोधादेव शून्यतापि बुद्धेस्तदवभासस्य च
न युक्ता । अपरोक्षतया तस्याः प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । अतो हेतोर्घ-
टवदन्येन साक्षिणा बुद्धेर्ग्राह्यता युक्ता, साक्षिणि पर्यवसानात्तस्यापि
न शून्यताशङ्केत्यर्थः । किञ्च तस्या बुद्धेर्विकल्पतो विकल्पनात्प्रागेव
तत्साक्षिणः सिद्धेर्न शून्यता कदापीत्यर्थः । बुद्धिविकल्पनात्पूर्वमेव

सुपुत्रावप्यात्ममहाप्रसङ्गावोऽशीर्कृतव्योऽन्यथा सुपुत्रेरसाक्षिकत्वादव
स्वान्तरे परामर्षानुव्यमसङ्गादिति भावः ॥ १५ ॥

किंच यत्कार्यं यदन्वितं दृश्यते तत्तत्र कारणं कार्यविकल्पात्माह
सिद्धं च यथा घटान्विता मृत्तया बुध्यादेर्विकल्पस्य सवार्थान्वितत-
योपलभ्यमानत्वात्प्राह सिद्धसत्कारणकत्वमेव युक्तमित्याह—

अविकल्प्य सदस्त्वेष यत्पूर्वं स्याद्विकल्पतः ।

विकल्पोत्पत्तिहेतुत्वाद्यद्यस्यैव तु कारणम् ॥ १६ ॥

अविकल्पमिति ॥ सर्वविकल्परहितं कूटसमित्त्वर्थं । अकार-
णकार्योत्पत्तेरनुपपत्तेः कारणसत्वमेष्टव्यमन्वया कार्थनिशेधार्थिनां
कारणविशेषोपादानप्रवृत्तिनियमानुपपत्तिः शून्यत्वं सर्वत्र सुखमत्वा-
दिति भावः ॥ १६ ॥

कूटसत्त्वं ब्रह्मात्मन कर्त्तव्यं कारणत्वं, म्यापारवदि कारणं मामेत्या-
द्यद्वय रज्जुवत्सर्वस्य विवर्त्ताभिधानतया तत्र कारणत्वं पठत इत्यभि-
प्रेत्याह—

अज्ञान कल्पनामूलं संसारस्य नियामकम् ।

द्वित्यात्मानं परं ब्रह्म विन्द्यान्मुक्तं सदाभयम् ॥ १७ ॥

अज्ञानमिति ॥ अज्ञानमनाद्यविद्याकूटस्यप्रत्यगात्मनि ब्रह्मणि
सर्वकल्पनाया मूलमतद्रूपप्रतिभासहेतुरित्यर्थं । तत्रात्र विद्विद्यादि-
वर्तेषु कार्येषु सत्तात्मना भासमानतया कारणत्वं कूटसत्त्वापि पठत
इति भावः । संसारस्य निवामकमिति निशेपणेन सर्वविकल्पनाया
अज्ञानमूलत्वेऽन्वयमन्वतिरेकार्थत्वं प्रमाणमनुमानं सूचयति । तर्हिज्ञान-
विशिष्टेषु किं ब्रह्म प्रत्यक्त्वेनानुसंधेयं नेत्याह—द्वितीयेति ।
सकार्यमज्ञानं द्वित्वा साध्यत्वेन तस्य साक्षिपमर्ता वाधिरवात्मानं

एत्यञ्च साक्षित्वेनोर्वरितं साक्ष्यवाधया परं ब्रह्म परिपूर्णं मुक्तं कार्य-
कारणप्रपञ्चसंसर्गरहितममयमद्वयमहं ब्रह्मास्मीति महावाक्यार्थभूतं
सदा विन्धादनुसदध्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

ससारनियामकमज्ञानं हित्वात्मानं ब्रह्म विन्धादित्युक्तं तत्र कः
संसारः कथं वा तस्याज्ञान कारणं ततो वा कथमात्मनो विवेक-
स्यादित्यपेक्षायामाह—

जाग्रत्स्वप्नं तयोर्बीजं सुषुप्ताख्यं तमोमयम् ।

अन्योन्यस्मिन्नसत्त्वाच्च नास्तीत्येतन्नयं त्यजेत् ॥१८॥

जाग्रदिति ॥ जाग्रत्स्वप्नौ स्थूलसूक्ष्मविषयभोगलक्षणौ । संसार
इति शेषः । तयोर्बीजं कारणं तमोमयमज्ञानप्रायं सुषुप्ताख्यं सुषु-
प्तिसञ्ज्ञितम् । तमोबीजमिति वक्तव्ये मयद्रूपयोगादज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं
वार्यते । सामासं तमोबीजमित्यर्थः । एव कार्यकारणस्वरूपमुक्त्वा
तयोस्त्यागप्रकारमाह—अन्योन्यस्मिन्निति । स्थूलसूक्ष्मकारणावस्था-
नामन्योन्यस्मिन्नसत्त्वात्सत्त्वव्यभिचाराच्चकाराद्दृश्यत्वाच्च एतन्नयं रज्ज्वा
दृष्टसर्पधारादिवदात्मनि ततोऽन्यत्र च नास्तीति ज्ञात्वा त्यजेद्विलाप-
येत् । आत्मानं शोषयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

त्यजेदित्युक्ते कर्तृत्वप्रतीते कथमस्यात्मनो ब्रह्मत्वमित्यत आह—

आत्मबुद्धिमनश्चक्षुरालोकार्थादिसंकरात् ।

भ्रान्तिः स्यादात्मकमेति क्रियाणां संनिपाततः ॥१९॥

आत्मबुद्धीति ॥ आत्मा देह. अर्थादीत्यादिपदाद्देशकालादिग्रह. ।
आत्मादीनां संकरान्मिथो गुणप्रधानभावेनाध्यासाद्धेतोः क्रियाणां
संनिपाततासमुद्भवादात्मकर्म आत्मनः कर्म क्रिया इत्यात्मा तदाधिष्ठान

भूत कूटस्वोऽपि करोतीति भ्रान्ति स्यात् । तस्मादात्मनः सतो
निष्क्रियत्वाभिष्क्रियं ब्रह्मलमबिच्छन्मित्यर्थः ॥ १९ ॥

अन्यधर्मस्याप्यन्यत्रारोपे इष्टान्तमाह—

निमीळोन्मीलने स्थाने वायव्ये तेन चक्षुषः ।

प्रकाशत्वान्मनस्वेवं बुद्धौ न सः प्रकाशतः ॥ २० ॥

निमीळेति ॥ ये नेत्रगोलकस्थाने निमीळोन्मीळने दृष्टे ते
वायव्ये वायुकार्ये क्रियात्मकत्वात् वायोऽद्यदात्म्यत्वात् चक्षुरिन्द्रियत्वात्
तस्य प्रकाशरूपत्वात्क्रियात्मकत्वानुपपत्तेस्तथापि चक्षुष्येव ते व्यपदि
श्येते अप्यासाद्यथा, एवं मनसि बुद्धौ च चक्षुष्यत्वेन न स
प्रकाशत्वादेव सतो न विद्येते तथापि प्राणव्यापाररूपे ते तयोरा-
रोप्येते चक्षुषं मनः स्थिराबुद्धिरिति व्यपदेशदर्शनादित्यर्थः ॥ २० ॥

मनोबुद्धोरसाधारणधर्मरूपनपूर्वकं मासङ्गिः अनुपपादितमुप
संहरति—

सकल्पाध्यवसायौ तु मनोबुद्धोर्यथा क्रमात् ।

नेतरंतरधर्मत्वं सर्वं चात्मनि कल्पितम् ॥ २१ ॥

संकल्पेति ॥ संकल्पधर्मकं मनोऽध्यवसायधर्मिका बुद्धिरिति
व्यवस्यैव न सांध्यमित्यर्थः । तस्मात्कूटस्वत्वात्मानः सतः कर्तृत्वा-
संभवात्प्रविधादेश्च महत्त्वात् सातक्येण प्रवृत्त्यसंभवात्प्रवृत्त्यसंभवात्
परमार्थतः संकल्पानिरूपणात्सर्वं सहेतुकं संसारबन्धनमात्मनि
कल्पितमप्यस्य न परमार्थत इति सदैवात्मात्वं ब्रह्मेति सिद्ध
मित्यर्थः ॥ २१ ॥

पूर्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिश्चान्यात्मवादनिराकरणेन तद्विच्छेदय्य आत्मा
विशेषित । इहानीं देहादिविच्छेदोऽप्यात्मा देहसमपरिमाण इति

जैनमतेनात्मन परिच्छिन्नत्वशङ्काया न तस्य ब्रह्मत्वमुपपद्यते । नच तत्र सर्वं कल्पितमिति युज्यते कल्पकाभावादित्यागङ्गचाह—

स्थानावच्छेददृष्टिः स्यादिन्द्रियाणां तदात्मताम् ।

गता धीस्तां हि पश्यञ्ज्ञो देहमात्र इवेक्ष्यते ॥ २२ ॥

स्थानेति ॥ इन्द्रियाणा देहाद्बहिर्वृत्त्यभावाद्देहावयवगोलकस्थानावच्छेदेन दृष्टिरुपलम्भ स्यात् । भवतीत्यर्थे स्याच्छब्दः । तथाच त्वगाढीनामिन्द्रियाणा यथायोग देहपरिमाणत्वात्तदात्मता गता धी-
सेन्द्रियदेहतादात्म्य प्राप्ता बुद्धिः स्यादिति योजना । ता बुद्धिं पश्यन्न-
वभासयन् ज्ञ आत्मा स्वतोऽपरिच्छिन्नोऽपि देहमात्र इव देहपरिमाणाव-
च्छिन्न इवेक्ष्यते ज्ञायते भ्रान्त्या प्रतिभासते । अन्यथा मध्यमपरिमाणस्य
घटादिवत्सावयवत्वेनानित्यत्वापत्ते पारलौकिकसाधनप्रवृत्त्यसंभव
प्रसङ्ग इति दिक् । उक्तोपाधिमन्तरेणात्मनः स्वतःपरिच्छेदानुपल-
म्भाद्युक्त तस्य ब्रह्मत्वम् । निरवयवस्य च परमार्थत उपाधिससर्गायोगा-
द्युक्त तस्मिन्सर्वस्य कल्पितत्व चेति भाव ॥ २२ ॥

दिगम्बरमतनिराकरणेन यदनन्तत्वमात्मन उक्त तदमृष्यमाणा
शाक्या प्रत्यवतिष्ठन्ते—

क्षणिकं हि तदत्यर्थं धर्ममात्रं निरन्तरम् ।

सादृश्यादीपवत्तद्धीस्तच्छान्तिः पुरुषार्थता ॥ २३ ॥

क्षणिकं हीति ॥ तज्ज्ञान ज्ञेय चेत्युभयं क्षणिक हि निश्चितम्
कतिपयानेकक्षणवर्तित्वशङ्का वारयति—अत्यर्थमिति । स्वरसभङ्ग-
मित्यर्थ । धर्ममात्रं वस्तुमात्रं न स्थायि किञ्चित्तस्याधिष्ठानमस्ती-
मात्रस्यार्थ । तर्हि कथं विच्छेदो नोपलभ्यते तत्राह—निरन्त-
मिति । नैरन्तर्येणोत्पद्यमानमित्यर्थः । यदि सर्वं क्षणिकमेव क-

तर्हि तदेवेवमिति सोऽहमिति च इत्यद्रष्टृविषयं प्रत्यभिज्ञानं परत
इत्यासङ्ग्य भविसाहस्यादित्याह—साहस्यादिति । सद्गीतदेवेद
मिति मतिस्तच्छान्तिस्तस्य स्वप्रियत्वप्रतिभासस्य ज्ञानश्रेयगतस्य तन्मू
ल्य्याविवेकस्य च शान्तिरस्तमय प्रतिभासनिवृत्तिरेव पुरुषार्थता । मोक्ष
इत्यर्थ ॥ २३ ॥

सिद्धान्ती वृषजविभागज्ञानाय बौद्धमतभेदं विविष्य दर्शयति—
स्वाकारान्यावमास च येषां रूपादि विद्यते ।

येषां नास्ति ततश्चान्यत्पूर्वासंगतिरुच्यते ॥ २४ ॥

स्वाकारेति ॥ स्वाप्सरस्त्वान्येन शमेनावमासोऽन्वासीति स्वाप्स-
रान्मावमासं रूपादि बाह्यं वस्तु येषां बौद्धानां मते विद्यते, येषां
च ज्ञानमात्राक्षित्वादिमां मते ततोऽवमासाज्ज्ञानान्यद्बाह्यं रूपादि
नास्ति, पूर्वाभंगसत्काराद्येषां मते विशाममपि नास्ति शून्यमेव सर्व-
मिति तत्र पूर्वासंगतिर्बाह्याभंगसत्कारस्वासंगतिरपटमानता चावदु-
ष्यत इति प्रतिभानीत इति योजना ॥ २४ ॥

तन्मतस्वासंगतिं प्रतिपादयति—

वाक्काकारत्वतो ज्ञप्तेः स्मृत्यभाषः सदा क्षणात् ।

क्षणिकत्वाच्च संस्कार नैषाद्यत्ते कश्चित्तु धीः ॥२५॥

वाद्येति ॥ ज्ञप्तेर्ज्ञानस्यैव वाक्काकारत्वतो वाक्यवत्त्वाकारत्वप्रसङ्गा-
दित्यखरार्थः । ज्ञेयस्मृत्यत्ते प्राग् चावज्ज्ञानसंबन्धो नास्ति । उत्पन्नस्य
च स्वरसमहुरत्वात्कर्मकारकतया ज्ञानात्प्रागव्यवस्थानामावादज्ञानेन
संबन्धानिरूपणाच्च मत्यखानुभवविरोधादित्यानुमेयत्वकस्यनानुपपत्तेश्च
परिशेषाज्ज्ञानसैवाकारो विषय इति विज्ञानमात्राक्षित्वादिमतप्रवेश
इति भाव । किंचानुभवितुरपि ते मते क्षणिकत्वात्तन्वानुमृतेऽन्वस्य

स्मृत्यदर्शनादनुभूतविषयस्मृत्यभावश्च प्रसज्येतेत्याह—स्मृत्यभाव इति । क्षणात्क्षणिकत्वात्सदा स्मृत्यभावः प्रसज्येतेत्यर्थः । स्मृतिहेतु-सस्कारोऽपि ते दुर्लभ इत्याह—क्षणिकत्वादिति । धीः क्वचिदपि सस्कारं नैवाधत्ते न निक्षिपति । सर्वस्य क्षणिकत्वादित्यर्थः । चशब्दान्न स्वात्मन्यपि स्वस्यापि क्षणिकत्वादित्यर्थः ॥ २५ ॥

क्वचिदित्युक्त स्फुटयति—

आधारस्याप्यसत्त्वाच्च तुल्यतानिर्निमित्ततः ।

स्थाने वा क्षणिकत्वस्य हानं स्यान्न तदिष्यते ॥२६॥

आधारस्येति ॥ यत्र सस्कार आधातव्य आत्मन्यन्तःकरणे वा तस्याप्याधारस्य सस्काराधानकालेऽसत्त्वाच्च स्मृत्यभाव इत्यन्वयः । यदुक्त सादृश्यनिबन्धनो भ्रम एव प्रत्यभिज्ञानमिति तदूषयति— तुल्यतेति । इत आरभ्य क्रियमाण दूषण क्षणिकविज्ञानमात्रवादेऽपि समानं ज्ञेयम् । तुल्यतानिर्निमित्तत इत्येक पदम् । तुल्यताया पूर्वा-परक्षणयो सदृशत्वस्य निमित्ताभावादित्यर्थः । गुणैरवयवैर्वापि सामान्य सादृश्यव्यवहारनिमित्त तद्विज्ञानाना नास्ति निर्गुणत्वान्नि-वयवत्वाच्च । तथा पूर्वोत्तरक्षणयोर्द्वैष्टुरेकस्यासत्त्वाच्च न सादृश्यसि-द्धिः । अतस्तुल्यताया असिद्धेर्न तन्निबन्धन प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः । अथ पूर्वापरक्षणसादृश्यद्रष्टा स्थायी कश्चिदास्थीयते तत्राह—स्थाने वेति । तत्क्षणिकत्वहान नेष्यते त्वयेति शेषः ॥ २६ ॥

यत्रु क्षणिकत्वादिभावनया स्थायित्वादिभ्रान्तिशान्तिर्मुक्तिरित्युच्य-ते वौद्धैस्तदपि नोपपद्यत इत्याह—

शान्तेश्चायत्नसिद्धत्वात्साधनोक्तिरनर्थिका ।

एकैकस्मिन्समाप्तत्वाच्छान्तेरन्यानपेक्षता ॥ २७ ॥

ज्ञान्तेष्वेति ॥ ज्ञान्तेरयत्नसिद्धत्वमेव साधयति—एकैकस्मि-
न्निति । मात्मानामेकैकस्मिन्क्षणे समाप्तत्वात्संतानत्व भावस्तुत्वादेकै-
कस्मिन् आन्त्यभावाच्छान्तेरन्यनिरपेक्षता सिद्धा अतस्तत्साधनविधा-
नोक्तिर्निरवकाशेत्यर्थ ॥ २७ ॥

किञ्चास्मिन्मते लोकेऽपि साध्यसाधनमात्रो न भटत इत्याह—

अपेक्षा यदि भिन्नेऽपि परसंतान इष्यताम् ।

सर्वार्थे क्षणिके कस्मिन्सथाप्यन्यानपेक्षता ॥ २८ ॥

अपेक्षा यदीति ॥ अयंकारणत्वात्प्राणानामत्यन्तविच्छिन्नत्वात्कि-
ञ्चेऽप्यत्यन्तं व्यावृत्तेऽपि क्षीरे यदि दध्नोपेक्षा तथा परसंताने सिद्ध-
तादावपि दध्नोपेक्षेप्यतां अत्यन्तमेवाऽविद्येपत्कथं नेष्यत इत्यर्थ-
तथाच सिद्धताम्योऽपि दधि भावेतेत्यतिप्रसङ्ग इति भाव । प्रसिद्ध-
वष्टम्भेनातिप्रसङ्गपरिहारश्चाह तद्रीबामनूष निराकरोति—सर्वार्थ-
इति । सर्वस्य जनस्वार्थेऽप्यमाने कर्मकारणभावेन स्थितं दधिक्षीरात्प्र-
वस्तुनि क्षणिकेऽपि कस्मिन्स्थीर एव कन्वचिद्दध्नोपेक्षा न सर्वत्रैरि-
कोऽप्यसिद्धेर्मातिप्रसङ्ग इति चेदिति अहानुवादार्थ । तथापि प्रसि-
ध्यामयणेऽपि क्षणिकपक्षेऽन्यानपेक्षतैवेति परिहारमागाथ ॥ २८ ।

तत्र हेतुमाह—

तुल्यकालसमुद्भूतावितरेतरयोगिनौ ।

योगाय सस्कृतो यस्तु सोऽन्य हीधितुमर्हति ॥ २९ ॥

तुल्यकालेति ॥ यौ मातौ तुल्यकालसमुद्भूतावेककालेन सख्या-
त्मकौ इतरेतरयोगिनौ परस्परं संबद्धौ च यथा पत्रन्यायुरो सवोर्मध्ये
यस्तु मातौऽदुरस्यप्य पत्रन्यबोगान्तंमृतश्च सख्यासिद्ययश्च भवेत्स
दि स्वस्वन्यमुपकारिणमीक्षितुमपेक्षितुमर्हति न क्षणिकस्था प्रसिद्ध

भावात्, अतः क्षणिकाना भिन्नकालतया परस्परसवन्धाभावेनोपकार्योपकारकत्वायोगान्नापेक्षा घटयितुं शक्यत इति भावः ॥ २९ ॥

तदेवं क्षणिकमत निराकृत्य शून्यमत निराकरिष्यन्नादौ स्वमत-सामञ्जस्यमुपन्यस्यति—

मृषाध्यासस्तु यत्र स्यात्तन्नाशस्तत्र नो मतः ।

सर्वनाशो भवेद्यस्य मोक्षः कस्य फलं वद ॥ ३० ॥

मृषेति ॥ यद्वा वेदान्तमतेऽपि ब्रह्मात्मनोऽनाधेयातिशयत्वात्क्षणिकमत इव तुल्या मोक्षानुपपत्तिरित्याशङ्क्य परमार्थतोऽतिशयायोगेऽपि स्थायित्वात्फलत्वोपपत्तेर्भैवमित्याह—मृषेति । यत्राधिष्ठां ब्रह्मात्मनि कर्तृत्वादिसंसारध्यासो मृषा मिथ्या । अथवा मृषाध्यसोऽविद्यानिबन्धनो भ्रम कर्तृत्वादिसंसारप्रतिभासो यत्र स्याद्वि योजना । तत्राहं ब्रह्मासीति विद्यया तत्रैव तत्राशोऽध्यस्तनाश इति नो मतोऽस्माकं मतमित्यर्थः । तथाच योऽजानाद्वन्धानुभववास्तरज्ञानाद्वन्धनिवृत्त्या शुद्धस्वरूपानुभवपुरुषार्थ इति वेदान्तिमसमञ्जसमिति भावः । इदानीं शून्यमते दोषमाह—सर्वनाश इति अनुभवितुरभावात्कस्य पुरुषार्थः । अधिष्ठानारोप्ययोरुभयोरपि नाफलाभावात्फलासिद्धेर्भोक्षासिद्धिरिति भावः ॥ ३० ॥

सर्वनाश एव मोक्षो बलादापतति परमार्थस्वभावस्यास्तित्वे प्रमणामावादित्याशङ्क्याह—

अस्ति तावत्स्वयं नाम ज्ञानं वात्मान्यदेव वा ।

भावाभावज्ञतस्तस्य नाभावस्त्वधिगम्यते ॥ ३१ ॥

अस्तीति ॥ स्वयं नामास्तीत्यविवाद सर्ववादिनाम् । स च ज्ञान आत्मा वान्यच्छून्यं वेति पर विकल्पस्तस्याभावस्तु नाधिगम

सन्ध्या तु न मामान्त्रिकीत्यथ । कुत्र इति तत्राह—माशामाशकृत
इति । सोऽप्यरहारसिद्धाधानां माशामाशमिश्रत्वादयथा मिरस्त
कम्बिन्माभिनोऽमाश गव्यवत्तारत्वात् गज इत्यथ ॥ २१ ॥

तन्मप्यमाश कम्बिन्मार्तात्यागद्वय यस्त माति सम्यक् रास्वमानन
सन्ध्यागहारका इति परिहरति—

येनाधिगम्यतेऽभापनत्तत्स्यात्तन्न चेद्भवेत् ।

भाषामाषानमिश्रत्य छोषस्य स्यात्त चेप्यते ॥ ३२ ॥

येनेति ॥ अथवा उक्तमेवार्थं प्रपद्यति—येनेति । येनामाशोऽधि
गम्यते सयस्य तन्मदव स्यात् । विपत्ते दोषमाह—उत धरित्वादिना ।
अस्तु सोऽस्य भाशामाशानमिश्रत्वमिति यत्प्रत्याह—न अप्यत्र इति ।
यनापि सोऽभिज्ञो निगर्तुं न शक्यत मिराकर्तुरेव तद्वत्स्वत्पात्तस्य
च सत्त्वात्तस्यापदवचने नानुभवविद्वदमेवेत्यथ ॥ ३२ ॥

यद्यपि भाशामाशविभागत्वं विविद्वन्तीत्यवगतं तथापि ऊर्ध्वीदृश
मिति विशेषतो निधारणे कारणं मास्तीत्यागद्वय तत्स्वरूपप्रपपत्त
यति—

मदमत्सदस्येति विकल्पात्प्राग्यदिप्यते ।

सदस्यैत समत्याशु नित्य घान्यद्विकल्पितात् ॥ ३३ ॥

मदसदिति ॥ साभिलरूपं अगद्य सदस्यरूपमिति च बो
विकस्यो विवात्स्रस्यारमागेव सिद्धं निरासम्बन्धविकल्पानुपपत्तेर्यस्य
रूपमिप्यते सन्ध्यागद्वय । तत्र ह्यतु —समत्यादिति । विकल्पात्प्राग्यैव
म्बहेत्वभावादित्यर्थ । द्वैतनद्विसंशयत्वं तत्स्वरूपमभिधायाविना-
धित्वं विशेषान्तरमाह—नित्यं येति । अमृतविसंशयत्वेन सत्यत्वं
च विशेषान्तरमाह—अन्यद्विकल्पितादिति । विकल्पात्प्राग्यदिप्यत

इत्यत्र स्वतःसिद्धत्वोक्त्या ज्ञानस्वरूपत्वमुक्तं, अद्वैतमित्यानन्त्यमुक्तम् ।
 नित्यमिति कूटस्थत्वोक्त्या दुःखाभावस्य सूचितत्वात्तदविनाभूतान-
 न्दरूपता ध्वनिता । तथाच सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपमात्मतत्त्वमित्यनु-
 भवादेव सिद्धमिति न तत्र कारणान्तरं मृग्यमिति भावः ॥ ३३ ॥
 नानाविधे द्वैते प्रतीयमाने कथमद्वैतमात्मतत्त्वमनुभूयत इत्यत
 आह, यद्वा द्रष्टुं सत्यत्वमुपपाद्य दृश्यस्य विकल्पात्मकतयानृतत्वं
 प्रतिपादयति—

विकल्पोद्भवताऽसत्त्वं स्वप्नदृश्यवदिष्यताम् ।

द्वैतस्य प्रागसत्त्वाच्च सदसत्त्वादिकल्पनात् ॥ ३४ ॥

विकल्पोद्भवत इति ॥ द्वैतस्यासत्त्वं परमार्थत्वाभाव इष्यताम्
 कुत विकल्पोद्भवतो विकल्परूपेणोद्भूतत्वात्स्वप्नदृश्यवदिति योजना
 द्वैत न परमार्थं सत् दृश्यत्वात्स्वप्नदृश्यवदित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह—
 प्रागिति । सदसत्त्वादिविकल्पनात्प्रागसत्त्वाच्च स्वप्नदृश्यवदि-
 सबन्धः । नहि द्वैतस्याज्ञातसत्त्वे प्रमाणमस्तीति भावः ॥ ३४ ॥

न्यायतो द्वैतमिथ्यात्वमुपपाद्य शास्त्रादपि तन्मिथ्यात्वमुपपन्न-
 मित्याह—

वाचारम्भणशास्त्राच्च विकाराणां ह्यभावता ।

मृत्योः स मृत्युमित्यादेर्मम मायेति च स्मृतेः ॥ ३५ ॥

वाचारम्भणेति ॥ 'वाचारम्भण विकारो नामधेयं' इति श्रुति-
 शास्त्राद्विकाराणामभावता सिद्धेति शेषः । वाचारम्भणशब्दो ह्यनृ-
 त्ववचनोऽवगम्यते । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कारणे सत्यत्वावधारणा-
 त्यर्थः । मृत्योः स मृत्युमिति शास्त्रेण द्वैतदर्शनस्य निन्दितत्वात्
 त्यत्वे द्वैतस्य तदयोगादर्थान्नृतत्वं तस्योक्तमित्यर्थः । आदिशब्द-

‘नेह नानास्ति किञ्चने’त्यादिसाक्षाद्देहापवादकं शब्दं गृह्यते । मम मायेत्यत्र ‘मामेव ये प्रपद्यन्ते मामामेतां वरन्ति ते’ इति गुणमय्या सकार्याया मायाया परमात्मज्ञाननिबर्त्यत्वस्य मगबतोऽनुशासनात्सत्त्वस्ये तदनुपपद्येर्मायिकत्वं द्वैतस्य सिद्धमित्यर्थः ॥ १५ ॥

तदेवं श्रुतियुक्तिभ्यां द्वैतमित्यात्वप्रतिपादनेनात्मनोऽद्वितीयत्वे ङ्डीकृते सत्त्वशुद्धिकारणमावाचन्य विशुद्धिरपि सिध्यतीत्याह—

⊗ विशुद्धिश्चात एवास्व विकल्पाच्च विडम्बणः ।

उपादेयो न हेयोऽत आत्मा नान्यैरकल्पितः ॥ ३६ ॥

विशुद्धिरिति ॥ अस्मात्मानो विशुद्धिर्नान्यैरकल्पितस्तस्मात्समा-

व । अतएव द्वैतस्यानुत्पत्त्यादेव सच्च भतो विकल्पान्निमित्तमप्यद्विपरीतत्वमात्रोऽतएवात्मा नोपादेयो हेयो वा भवति । हानोपाधाने हि मूर्तेषु विषये नामूर्ते प्रत्यगात्मनि ते समवत इत्यत्र । किंचान्यैरकल्पितोऽन्यैरकल्पयितुमशक्यत्वावपि विशुद्ध एवास्मेत्यर्थः । नहि सर्वकल्पनाधिष्ठानं केनचित्कल्पयितुं शक्यते अतो नित्यशुद्ध इति भावः ॥ ३६ ॥

कस्मादात्मा कल्पितो न भवतीत्याद्यहं कल्पनाहेतोरज्ञानस्य वस्तुत आत्मन्यभावादित्याह—

⊗ अप्रकाशो यथादित्ये नास्ति न्योतिःस्वभायतः ।

नित्यबोधस्वरूपत्वाज्ज्ञानं तद्भदात्मनि ॥ ३७ ॥

अप्रकाश इति ॥ अनात्मनोऽज्ञानकल्पितत्वादेव तत्र उदमाव इति व्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥

यथा नित्यबोधस्वरूपत्वाज्ज्ञानमात्मनि वस्तुतो नास्ति तथा सर्वविक्रियारहितस्वभावत्वादवसान्तरं कृन्वतामप्युक्तिरूपं तस्य नास्तीत्याह—

तथाविक्रियरूपत्वान्नावस्थान्तरमात्मनः ।

अवस्थान्तरवत्त्वे हि नागोऽस्य स्यान्न संशयः ॥३८॥

तथाविक्रियेति ॥ विपक्षे दोषमाह—अवस्थान्तरवत्त्वे हीति ॥३८॥

मोक्षस्यावस्थान्तरत्वात्कथमवस्थान्तराभाव इति तत्राह—

मोक्षोऽवस्थान्तरं यस्य कृतकः स चलो ह्यतः ।

न संयोगो वियोगो वा मोक्षो युक्तः कथंचन ॥३९॥

मोक्ष इति ॥ यस्य वादिनो मते मोक्षोऽवस्थान्तरमात्मन स्यात्तस्य मते कृतको मोक्ष स्यात्प्रागवस्थायोगित्वानुपपत्ते , अत स मोक्षश्चलोऽनित्य एव स्यादित्यपुरुषार्थतापत्तिरित्यर्थ । मामूढवस्थान्तर मोक्षस्तथापि ब्रह्मण संयोगो वा प्रकृतेर्वियोगो वा मोक्षो भवित्प्यतीति मतान्तरमाशङ्क्य प्रत्याह—न संयोग इति ॥ ३९ ॥

अयुक्तत्वे हेतुमाह—

संयोगस्याप्यनित्यत्वाद्वियोगस्य तथैव च ।

गमनागमने चैव स्वरूपं तु न हीयते ॥ ४० ॥

संयोगस्येति ॥ कृतकस्यानित्यस्य नियमादित्यर्थः । ननु जीवस्य ससारदेशात्परमात्मनो वा स्वोपासकानुग्रहाय त प्रत्यागमन मोक्ष इत्याशङ्क्याह—गमनागमने चेति । न मोक्षो युक्त इति पूर्वेणा-नुषङ्ग । जीवपरयोर्द्वयोरप्यविक्रियत्वाद्गमनागमनायोगादित्यर्थ । पर-मते दोषमुक्त्वा स्वमते निर्दोषतामाह—स्वरूप त्विति । न हीयते न विनश्यति, अत आत्मस्वरूपमेव मोक्षो युक्त इत्यर्थ ॥ ४० ॥

आत्मस्वरूपमोक्षस्य नित्यत्वेऽकार्यत्वे हेतुमाह—

स्वरूपस्यानिमित्तत्वात्सनिमित्ता हि चापरे ।

अनुपात्तं स्वरूपं हि खेनात्यक्तं तथैव च ॥ ४१ ॥

स्वरूपस्येति ॥ नास्ति निमित्तं कारणं यत् स्वनिमित्तं तत्स
 मात्रोऽनिमित्तत्वं तस्मादकार्यत्वादित्यर्थः । अपरे अथस्वान्तरादय
 सनिमिषा हीम्नतोऽमित्या स्युरित्यर्थः । स्वरूपत्वानिमिषत्वं तद्वच्च
 प्रोक्त्या साधयति—अनुपात्तमिति । स्वरूपं हि नाम तद्वत्त्वान्मेन
 वा नोपात्तमुपात्तितं न भवति । तया स्वेनान्येन वा त्यक्तमिति न
 भवति । ननुपादेयं वा वस्मादे स्वरूपत्वं इष्टम् । अतो नागन्तुर्
 वस्तु स्वरूपं किंतु नित्यमेवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

उक्तं स्वरूपसंज्ञनमारमनि उच्यते योजयति—

स्वरूपत्वान्न सर्वस्य त्यक्तुं शक्यो ह्यनन्यतः ।

गृहीतुं वा ततो नित्योऽविषयत्वात्पृथक्त्वतः ॥४२॥

स्वरूपत्वादिति ॥ सर्वस्वाकाशादेः स्वरूपत्वात्पारोपितसर्पादि
 रज्ज्वादिबत्सर्वस्वात्ममूढत्वात्त्यक्तुं गृहीतं वा न शक्यं आरमा ।
 कुत । हि यस्मात्वनन्यतो भेदात्मात्वादित्यर्थः । हेयोपादेयत्वामात्रे
 सिद्धे फलितमाह—गृहीतमिति । आत्मन उपादानहानयोरयोगे
 पुनरपि क्रमे हेतुत्वमाह—अविषयत्वात्पृथक्त्वत इति । ननुविषय
 उपादीयते स्वरूपं वा त्यज्यत इति युज्यत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

आरमनो नित्यत्वे हेत्वन्तरमाह—

आत्मार्थत्वाद्य सर्वस्य नित्य आत्मैव केवलः ।

त्यजेत्तस्मात्क्रिया सर्वा साधनैः सह मोक्षधित् ॥४३॥

आत्मार्थत्वाद्येति ॥ सर्वस्वागमापायिन आत्मार्थत्वात्परममोक्ष-
 त्वात्तेष्वनागमापाय्यमोक्षत्वात् नित्य एवेति योजना । केवलो निर-
 पाधिरित्यय । उपाधितोऽप्यस्य विशेषो नास्तीत्यर्थः । यस्मादात्मा
 नित्योऽन्यस्तर्भमनित्यमात्मार्थं सर्वं च स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इति

सिद्धम् तस्मान्मुमुक्षुणा ससाधन सर्वं कर्म त्याज्यमित्याह—
त्यजेदिति ॥ ४३ ॥

इतोऽपि मुमुक्षुणा क्रिया त्याज्येत्याह—

आत्मलाभः परो लाभ इति शास्त्रोपपत्तयः ।

अलाभोऽन्यात्मलाभस्तु त्यजेत्तस्मादनात्मताम् ॥४४

आत्मलाभ इति ॥ आत्मलाभान्न पर विद्यत इति स्मृतिः
शास्त्रम् । सर्वस्वत्यागेनाप्यात्मसरक्षणप्रवृत्तिदर्शनमुपपत्ति । बहुवचन-
प्रयोगादनेकत्व शास्त्रोपपत्तीना सूचयति । आत्मलाभस्य नित्यसिद्ध-
त्वात्किमिदमपूर्वमिवोच्यत इत्यत आह—अलाभ इति । अन्यस्मि-
न्स्वाज्ञानपरिनिष्पन्नेऽहंकारादावभेदेनात्मस्फुरणमन्यात्मलाभ उच्यते
स तु लाभो न भवति ससारदु खहेतुत्वात् स्वत सिद्धपरमानन्दा-
विर्भावप्रतिबन्धकत्वात्प्रत्युत क्षतिरेवेत्यर्थः । तस्मादनात्मतामहकारा-
द्यात्माभिमानितामविद्याध्यारोपिता प्रमाणजनितब्रह्मात्मज्ञानेनाज्ञान-
बाधनद्वारा त्यजेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

आत्मतत्त्वब्रह्मस्वरूपावगम आत्मलाभ एव परमो लाभ. परम-
पुरुषार्थ इत्यात्मैक्यज्ञान मोक्षसाधनमात्मा चाद्रयानन्दरूपस्तस्मिन्न-
ज्ञानमूल. ससारो न परमार्थत इति स्वमतमभिधाय तत्रैव मुमुक्षूणां
मतिस्वैर्याय मतान्तरन्निराकरण कर्तुमारममाणो भगवान्भाष्यकारः
सारव्यकल्पना तावन्निराकरोति—

गुणानां समभावस्य अंशो न ह्युपपद्यते ।

अविद्यादेः प्रसुप्तत्वान्न चान्यो हेतुरुच्यते ॥ ४५ ॥

गुणानामिति ॥ तत्र यत्प्रधान त्रिगुणात्मक स्वतन्त्रमचेतन

पुरुषस्य भोगापवर्गाभिं महदादिरूपेण परिणमस इति कस्म्यपन्ति
 तदावन्न समवति । यतो गुणानां सत्त्वरजस्तमसां सममावत्स सृष्टि
 प्राणात्मीममेकनत्व अंश प्रच्युति पूर्वावस्थात्यगेनावन्तत्तय
 पिरूप परिणामो दुषटत्वानोपपद्यते । कुठ इतिचेत्त्र बकस्य किं
 निर्हेतुक एव गुणपरिणाम इष्यते सहेतुको वा । नाथ । सद्य
 परिणामप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽप्यविद्याप्राप्यदृष्टपुरुष एव हेतुसदन्वो
 वा परमेश्वर । नाथ इत्याह—अविद्यादेरिति । तस्यामवस्थावत्स
 विद्यादेः प्रसुप्तत्वास्तीनत्वात्पुरुषाप्यनुवासीनत्वान्न तस्मिन्निच साम्या-
 वस्थाभ्रष्ट इत्यर्थ । न द्वितीय इत्याह—नचान्य इति । अविद्या
 विम्योऽन्यपरमेश्वराङ्गीकारेऽपसिद्धान्तमसह इत्यर्थ ॥ ४५ ॥

गुणानामन्वोन्मं प्रवृत्तिहेतुत्व स्यादिति चेत्त्राह—

इतरेतरहेतुत्वे प्रवृत्ति स्यात्सदा न वा ।

नियमो न प्रवृत्तीनां गुणेष्व्वात्मनि या भवेत् ॥४६॥

इतरेतरेति ॥ अस्मिन्पक्षे प्रयोक्तव्यन्तरमतीक्ष्णानपेक्षयात्सदा
 प्रवृत्ति परिणाम स्वात्त वा स्वाद्विशेषामात्वादित्यर्थ । अथ क्रमप्रो-
 त्पचिस्वितिसंहाराणां प्रसिद्धत्वात् सदा तत्प्रसह इति तत्राह—
 नियम इति । नियम्यतेऽनेनेति नियमो नियामको हेतु । प्रवृत्तीनां
 गुणप्रयत्नेष्व्वात्मीनां गुणेषु सत्त्वादिष्व्वात्मनि पुरुषे वा यतो न
 मवेत्त संमवेदत् सदा प्रवृत्तिर्वा स्यादिति बोधना । नहि गुणपुरुषा-
 तिरिक्तं किञ्चित्त्वमस्युपगतमस्ति सांस्मैर्यद्वुणेषु वा पुरुषेषु वा
 स्थित्वा प्रवृत्त्यादिनियामकं स्यादित्यर्थ ॥ ४६ ॥

यथाकथंनिदस्तु वा प्रधानप्रवृत्तिद्ययापि दोषप्रसक्तिं परिहर्तुं न
 पार्थिव इत्याह—

विशेषो मुक्तवद्धानां तादर्थ्येन च युज्यते । ✕

अर्थार्थिनोस्त्वसंबन्धो नार्थी जो नेतरोऽपि वा ॥४७॥

विशेष इति ॥ तादर्थ्ये प्रधानस्य पुरुषार्थत्वेसति वद्धमुक्तानां विशेषो न युज्यते । नहि सर्वपुरुषान्प्रति साधारणे प्रधानस्यैकस्य व्यापारे केचिद्बद्धा. केचिन्मुक्ता इति व्यवस्थोपपद्यते । तथाच सर्व एव सदा वद्धा मुक्ता वा स्युरित्यर्थ । किंचास्मिन्मतेऽर्थार्थिनो-शेषशेषिणो संबन्धश्च न युज्यत इत्यन्वय । अर्थ्यते प्रार्थ्यते इत्यर्थ । सुखतत्साधनरूप पदार्थ सोऽभिलषितो विद्यते यस्य सोऽर्थी तयोः संबन्ध उपकार्योपकारकभावलक्षणः स प्रधानवादे न युज्यते न घटत इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—नेति । जो ज्ञानैक-स्वभाव पुरुषो नार्थयुक्तस्तस्यासङ्गत्वनिर्विशेषत्वाभ्युपगमान्नेतरोऽपि वा प्रवानाख्योऽपि नार्थी जडत्वादेवेत्यर्थ । तस्मात्प्रधानस्य परार्थत्व-कल्पनमयुक्तमिति भावः ॥ ४७ ॥

एव प्रधानस्य पुरुषान्प्रति प्रवृत्तिमङ्गीकृत्याव्यवस्थोक्ता सापीदानीं न घटत इति साधयति—

प्रधानस्य च पारार्थ्ये पुरुषस्याविकारतः । ✕

न युक्तं सांख्यशास्त्रेऽपि विकारेऽपि न युज्यते ॥४८॥

प्रधानस्येति ॥ पुरुषस्याविकारतः प्रधानकृतातिशययोगित्वल-क्षणविकाररहितत्वात्प्रधानस्य पारार्थ्यं च न युक्तमिति योजना । नह्यनुविधेयकृतातिशयायोगिनि स्वामिन्युपपद्यत इत्यर्थ । यदि पुरुषस्य प्रधानप्रति स्वाम्योपपत्तये विकारोऽप्यङ्गीक्रियते तदाङ्गीकृतेऽपि विकारे प्रधानस्य पारार्थ्यं न युज्यते । विकारवतो नित्यत्वनियमा-न्नित्यप्रधानस्वाम्यायोगादित्यर्थ । सांख्यशास्त्रेऽपीत्यपिशब्दान्न वेद-

बाधशक्तेष्वेवाभ्यवस्था किंतु सांख्यशास्त्रेऽपीति तस्यापि पुंशुद्विभूतत्वं
न सम्यग्भेदमूलत्वमस्तीति शोच्यते ॥ ४८ ॥

प्रधानपुरुषयो संबन्धाभावात्प्रकृतं प्रपञ्चयति—

✽ संबन्धानुपपत्तेश्च प्रकृतेः पुरुषस्य च ।

मियो युक्त तदर्थस्य प्रधानस्यावितित्वतः ॥ ४९ ॥

संबन्धानुपपत्तेर्भेदिति ॥ पुरुषस्यासद्गोदासीनत्वमात्मत्वात्प्रकृते-
र्ब्रह्मत्वेन सत्प्रकृत्यनुपपत्ते तयोर्मिथु संबन्धानुपपत्ते प्रधानस्य
तदर्थ्यं पुरुषार्थत्वमयुक्तं युक्तिशून्यं अवितित्वतो ब्रह्मत्वात् । प्रधा-
नस्य मृत्युबहुपकारकत्वासंभवादित्ययम् । अतः प्रधानपुरुषयोरर्थाधिक्य-
कल्पना न युक्तेति भावः ॥ ४९ ॥

पुरुषस्याविकारत इत्युक्तमविकारित्वं स्पष्टयति—

क्रियोत्पत्तौ विनाशित्वं ज्ञानमात्रे च पूर्वमतम् ।

निर्निमित्ते त्वनिर्मोक्षः प्रधानस्य प्रसज्यते ॥ ५० ॥

क्रियोत्पत्ताविति ॥ पुरुषे चत्किंचित्क्रियोत्पत्तौ अभ्युपगम्यमा-
नायां विनाशित्वं तस्य प्रसज्येत यत्क्रियात्प्रवृत्तित्वं यथा घटादीति
व्याप्तिदर्शनात् नित्यस्य पुरुषोऽभ्युपगम्यते सांख्यैरित्यर्थः । ननु न परि-
स्पन्द परिणामो वा पुरुषस्य क्रियाम्भ्युपगम्यते येनानित्यत्वमसङ्गः,
किंतु ज्ञानमेव क्रियाम्भ्युपगम्यते इति चेत्तर्हि जन्यमजन्यं वा
ज्ञानमभ्युपगमते, नोभयथापि घटत इत्याह—ज्ञानमात्रे च पूर्व-
मिति । जन्यज्ञानयोगे विकारित्वादनित्यत्वापत्तिरजन्यज्ञानयोगित्वे न
प्रधानमिति स्वाम्भसंभव इत्युक्तदोषापत्तिरित्यर्थः । तस्मात्पुरुषस्यासद्गो-
दासीनत्वाद्नाशेमात्तिशयत्वात्प्रवर्तकत्वानुपपत्तेरन्यस्य च हेतुन्तरस्य
प्रधानविकारातिरिक्तत्वानभ्युपगमात्प्रसजे च प्रधानविकाराजामठकधा-

त्मतया प्रवर्तकत्वायोगान्निर्निमित्तैव प्रधानप्रवृत्तिरङ्गीकार्या । तथाचा-
व्यवस्था सुखैवेति प्रतिपादयन्नुपसहरति—निर्निमित्त इति । प्रधानस्य
व्यापारे निर्निमित्तेऽभ्युपगम्यमाने तस्य सर्वदा प्रवृत्तिसभवात् दृक्श-
क्तिमता पुरुषाणा तद्दर्शनस्यावर्जनीयत्वादनिमोक्षः प्रसज्येत, अत
इत्थमव्यवस्थित साख्यशास्त्रं न मुमुक्षुभिः श्रद्धेयमिति भावः ॥५०॥

निर्गुणपुरुषमतप्रक्रियां निराकृत्य सगुणाः पुरुषा इति वैशेषिक-
मतप्रक्रिया दूपयति—

न प्रकाश्यं यथोष्णत्वं ज्ञानेनैवं सुखादयः ।

एकनीडत्वतोऽग्राह्याः स्युः कणादादिवर्त्मनाम् ॥५१॥

न प्रकाश्यमित्यादिना ॥ आत्मगतेन ज्ञानेनात्मगताः सुखा-
दयो गुणा प्रकाशन्त इति हि ते मन्यन्ते तन्नोपपद्यते । तथाहि
यथोष्णत्वमग्निनिष्ठमग्निनिष्ठेन प्रकाशेन न प्रकाश्यं प्रकाशाद् न
भवति एकाश्रयत्वादेव सुखादयो गुणा आत्मनिष्ठेन ज्ञानेनाग्राह्या
न ग्राह्याः स्युः । कुतः । एकनीडत्वत एकाश्रयत्वात् । कणादादि-
वर्त्मना मत इत्यर्थः । विषयविषयिणोः समानदेशत्वे ग्राह्यमिदं
ग्राहकमिदमिति च भेदनियमो न सिद्ध्येदिति भावः ॥ ५१ ॥

न केवलमेकाश्रयत्वादेव ज्ञानसुखादीना भास्यभासकत्वानुपपत्ति-
रपितु यौगपद्यासंभवादपीत्याह—

युगपत्समवेतत्वं सुखविज्ञानयोरपि ।

मनोयोगैकहेतुत्वादग्राह्यत्वं सुखस्य च ॥ ५२ ॥

युगपदिति ॥ नेति पूर्व-ल्लोकादनुवर्तनीयम् । तथाचायमर्थ —
सुखविज्ञानयोर्न युगपत्समवेतत्वं सभवति । कुतः । मनोयोगैकहेतु-

स्वान्मन संयोगत्वात्समवायिकारणस्यैकमेवात्मगुणप्रति हेतुत्वान्मुपग
मात्तथाच सुखासमवायिकारणमन संयोगनाशे सुखस्य नास्तीत्यसंबो-
गान्तरासमवायिकारणज्ञानेन सुखस्य न प्राद्यत्वं मत्पद्यत उपपद्यते
इति । अपिशब्दात्समवायोऽपि न प्रमाणयुक्तिपभमवतरतीति धोत्यते ।
पद्यत्वात्सममनसोर्निरवयवयो मदेष्टाभावात्समनोरिव संयोगानुप-
पत्ति संयोगे वा विभोरत्समनो विभागतुपपत्तिवदमावे संयोगान्तर-
रानुपपत्तौ ज्ञानादिकार्यक्रमानुपपत्ति । कार्याणां समवायिकारणदेष्टा
नतिवर्तित्वनियमदर्शभादन्यत्रेहापि उत्प्रसङ्गेऽणुपरिमाणमन संबो-
त्वाणुदंशमात्रवर्तितया तत्कार्यत्वापि तन्मात्रवर्तित्वे सत्सुधरीरयता-
त्मवदनाया अप्रत्यक्षत्वात्प्रसङ्ग इत्यादिवृत्तपणः समुचीयते ॥ ५२ ॥

सुखबदेव दुःखेच्छाद्वेषमयत्नानामप्यमाद्यन्त्वं न्यायसाम्यादित्याह-
तयान्येषां च भिन्नत्वाद्युगपज्जन्म नेप्यते ।

गुणानां समवेतत्वं ज्ञानं चैव विशेषणात् ॥ ५३ ॥

उच्येति ॥ अन्येषां गुणानां भिन्नत्वात्परस्परविच्छेदत्वाज्ज्ञान
सुखबोरिव युगपज्जन्म नेप्यते एकस्मात्समन संयोगत्वानेककार्यहेतु-
त्वात्समवस्योच्छ्वादित्यर्थ । चकारादेकाभययोर्विषयविषयित्वायोग
पूर्वोक्त संगृह्यते । माम्ज्ञानमास्त्वं सुखादीनामेकस्मिन्नात्मनि
समवतन्त्वमेव तेषां ज्ञानं नामेत्याह दृश्य ज्ञानेन तेषां विशेषितत्वा-
न्मैवमित्याह—गुणानामिति । शतं सुखं शतं दुःखमिति विच्छिद्य
व्यवहारदर्शनादित्यर्थ ॥ ५३ ॥

एतदेव विदधयति—

ज्ञानेनैव विशेषित्वाज्ज्ञानाप्यत्य स्मृतेस्त्वया ।

सुखं ज्ञातं मयेत्येवं तया ज्ञानात्मकत्वात् ॥ ५४ ॥

ज्ञानेनैवेति ॥ ज्ञानेन विशेषत्वादेव ज्ञानाप्यत्वं सुखादीनामेष्ट-
व्यमित्यर्थः । ज्ञानाहितसस्कारजन्यस्मृतिविषयत्वादपि ज्ञानाप्यत्वं
सुखादेरेष्टव्यमित्याह—स्मृतेस्तथेति । सुख मया ज्ञातमित्येव स्मृते-
रिति सबन्धः । किञ्च ज्ञानविशिष्टात्मसमवेतत्वं सुखादेर्ज्ञानमित्येते
केवलात्मसमवेतत्वं वा । नाद्यः । युगपत्क्षणिकात्मविशेषगुणानां समवा-
यासम्बन्धोक्तत्वादात्मगतसख्यापरिमाणादेरपि ग्रहणप्रसङ्गाच्चेत्यभि-
प्रेत्य द्वितीयं दूषयति—तवेति । तव मते आत्मनो ज्ञानमिन्नत्वाद्ध-
टवद्वयमात्रत्वात्तत्समवेतत्वमात्रेण न सुखादिसिद्धिः सर्वस्य जडत्वा-
दित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ज्ञानसुखादीनामात्मगुणत्वाभ्युपगमेन भास्यभासकत्वासम्बन्ध उक्तः,
इदानीं तेषामात्मगुणत्वमपि दुर्भणमित्याह—

सुखादेर्नात्मधर्मत्वमात्मनस्तेऽविकारतः ।

भेदादन्यस्य कस्मान्न मनसो वा विशेषतः ॥ ५५ ॥

सुखादेरिति ॥ सुखादेरात्मधर्मत्वं न सम्भवति । ते तव मते
आत्मनो विकारतो विकारित्वाभावाद्धिभुत्वाङ्गीकारेण नित्यत्वाभ्युपग-
मात् । नहि नित्यमनित्यगुणकमिति माप्रति दृष्टान्तः कोऽपि विद्यतेऽतो
नात्मनो गुणवत्त्वसिद्धिः । दूरे ब्राह्मणब्राह्मणकत्वकल्पनेति भावः । किञ्च
गुणगुणिनोरत्यन्तभेदादिनस्तव मते अस्यैवात्मनोऽयं सुखादिरिति
नियमोऽपि दुर्घट इत्याह—भेदादिति । अन्यस्यात्मान्तरस्य मनसो
वा कस्मात् सुखादयो गुणा न स्थुरविशेषितो भेदाविशेषादित्यक्ष-
रार्थः । अयमाशयः—सर्वात्मना विभुत्वाङ्गीकाराद्यच्छरीरावच्छेदे-
नात्मनि सुखादयो जायन्ते तत्र तदा सर्वात्मना सत्त्वात्तद्भेदस्य च
तत्रानवगमादस्यैवात्मनोऽयं सुखाद्विधर्मो चान्यस्येति नियन्तुं न

शक्यते । न मन संयोगभेदो नियामको मनस्वपि सर्वात्मसंबन्धत्वा-
 विज्ञेयात् । माप्यदृष्टभेदो नियामकस्तस्याप्यात्मभयत्वादिदेरदृष्टहेतु
 प्रयत्नादेरपि मन संयोगनिमित्तकत्वात्स च सत्त्वात्मसु विज्ञेयासिद्धेर
 दृष्टस्यापि नाभयविज्ञेयसिद्धिरिति । यत्र कुत्रापि ज्ञायमानं सुखादि
 मत्स क्त्वापि कस्मान्न स्वात्तया मनसः क्रियावत्त्वान्मूर्त्तत्वास्तुभावि
 देक्षाभ्यभिचाराच्च तस्यैव कस्माद्धर्मा सुखादयो न स्युर्निनिगमना
 भावादिति ॥ ५५ ॥

अथपि वैशेषिकैर्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वमिष्यते उक्तप्युक्तमनस
 स्वामसत्तादित्याह—

स्यान्मालाऽपरिहार्या तु ज्ञान चेज्ज्ञेयता प्रजेत् ।
 युगपद्वापि चोत्पत्तिरभ्युपेतात इष्यते ॥ ५६ ॥

स्यान्मालेति ॥ अयमर्थ — येनात्मनः संयोगेन प्रथमं ज्ञान आयते
 तदन्येन संयोगान्तरेण तद्विषयं ज्ञानान्तरं आयते क्रिया तेनैव
 संयोगेन । आद्ये दोषमाह— स्वादिति । ज्ञानं चेज्ज्ञेयतां प्रजेत्तदा-
 अपरिहार्यां ज्ञानमात्रं ज्ञानपरम्परा स्यात् । ज्ञानानवस्था स्वादित्यर्थः ।
 विषयावभाससमये यदि ज्ञान नावभासेत् तदा विषय स्वयमेव
 भासते ज्ञानापीनतया वेति विषेकुमश्चक्यत्वात्तद्वैव ज्ञानभानं ज्ञाना-
 न्तरमेष्टव्यं तस्याप्यभाने पूर्वज्ञानस्य ज्ञानान्तरमात्मत्वासिद्धेरज्ञानाय
 ज्ञानान्तरमिति दुर्निवारानवस्था स्वादिति भावः । तुष्टव्यमर्थः ।
 तेनच प्रथमज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं मनसि क्रिया ततो विमानस्तत पूर्व-
 संयोगनाशस्ततः संबोगान्तरं ततो ज्ञानान्तरमिति बहुवचनविशेषेणो-
 त्पत्त्यनानुत्तरज्ञानं पूर्वज्ञानावभासन क्वचं कुर्वात्स्य तदानीमगावादि
 स्वादियुक्तमन्तरं समुचीयते । अथ द्वितीयं कस्यमनूषातिप्रसङ्गेन

दूषयति—युगपद्वेति । अपिचानवस्थादोषपरिजिहीर्षया पूर्वोत्तरज्ञान-
योरेकस्मादेव सयोगाद्युगपद्वोत्पत्तिरभ्युपेता चेदित्यनुषज्यते तदातो-
ऽस्मादेव सयोगाद्युगपत्सन्निकृष्टरूपरसगन्धशब्दस्पर्शज्ञानानामपि तदै-
वोत्पत्तिरिष्यता तदा संस्कारोद्बोधसपाते सहकारिलाभात्तदर्थस्मृती-
नामप्युत्पत्तिरिष्यतामतो न ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वकरूपना युक्तिम-
तीति स्थितमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

किंचात्मनश्चैतन्यं स्वरूपलक्षणमुच्यते तदस्थलक्षणं वा । आद्ये
पृथिव्यादौ गन्धादिवत्सनातनत्वात्तस्य च स्वरूपानतिरेकादनित्यज्ञान
आत्मेत्युद्बोधो मृषैव स्यात्, द्वितीये तु स्वरूपलक्षणमन्यदनात्मासा-
धारणं वक्तव्यं तच्च चेतनातिरिक्तं न किमपि सभावितमस्त्यतो
देहादिजडविलक्षणमात्मानमभ्युपगच्छता सदा निर्विशेषचिद्रूपः
कूटस्थ एवात्माभ्युपेतव्योऽन्यथा विकारिणोऽनित्यत्वनियमाह्वन्धमो-
क्षान्वय्येक आत्मा भवतीति दुःसपादमित्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह—

अनवस्थान्तरत्वाच्च बन्धो नात्मनि विद्यते । ✽

नाशुद्धिश्चाप्यसङ्गत्वादसङ्गो हीति च श्रुतेः ॥ ५७ ॥

अनवस्थान्तरत्वाच्चेति ॥ नास्त्यवस्थान्तरं यस्य सोऽनवस्थान्तरं
तस्य भावोऽनवस्थान्तरत्वं तस्मादिति विग्रहः । आत्मन इति शेषः ।
तथाचात्मनः कूटस्थत्वात्तस्मिन्नात्मनि बन्धो विशेषगुणवत्त्वलक्षण-
परमार्थतो न विद्यते । चकारात्तन्निवृत्तिरूपो मोक्षोऽपि न विद्यत
इति योज्यम् । तस्मान्नित्यशुद्ध एवात्मेत्यत्र प्रमाणं वदन्परकरूपना-
निराकरणफलमाह—नाशुद्धिश्चापीति । स्वगतधर्मकृतबन्धाभाववद-
न्यससर्गकृताशुद्धिरपि न चास्त्यसङ्गत्वादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

इतश्च नात्मनः पारमार्थिको बन्ध इत्याह—

सूक्ष्मैकागोचरेभ्यश्च न लिप्यत इति श्रुतेः ॥ ५८ ॥

सूक्ष्मेति ॥ सूक्ष्मत्व मनोवागगम्यत्वमेकस्वमद्वितीयत्वमयोचरत्वं
निविशेषत्वमेतेभ्यश्च हेतुभ्यो नित्यशुद्ध एवात्मा 'न लिप्यते लोका-
दु स्वेन बाह्य' इति श्रुतेरित्यर्थः । 'यथा सबगर्त सौक्ष्म्यावाह्यस्य
नोपलिप्यते । सबग्रावस्थितो देहे सधरमा नोपलिप्यते' इति मगद
वचन चात्रोवाहर्ष्यम् । अर्षेःश्लोकः ॥ ५८ ॥

एवमारमनो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वं साधयतो वेदान्तिन
भारमोपदेशशास्त्रानर्थक्यमित्याक्षिपन्ति पूर्ववादिन —

एव तर्हि न मोक्षोऽस्ति बोधामावात्कथञ्चन ।

शास्त्रानर्थक्यमेव स्यात्त बुद्धेर्भ्रान्तिरिप्यते ।

बन्धो मोक्षश्च तन्नाशः स यथोक्तो न भ्रान्त्या ५९ ॥

एवं तर्हीति ॥ यदीत्यध्याहार्यम् । बधेन नित्यशुद्ध आत्मा

तर्हि कथञ्चन केनापि रूपेण बन्धामावान्मोक्षोऽपि नस्ति बन्धपू-
वंकत्वान्मोक्षस्य तदभावेऽभावात्तत्र मोक्षोपायोपदेशशास्त्रानर्थक्य
मेव स्वादिति । उत्तरमाह—न बुद्धेरित्यादिना । बुद्धेर्भ्रान्ति बन्ध
इत्यत इत्यन्वयः । तन्नाशो भ्रान्तिनाशो मोक्ष इति ज्ञेय्यते न परमा-
थत इत्यर्थः । स बन्धो यथा पूर्वमुक्तोऽज्ञान कल्पनामूखं ससारत्व
निशामकमिति । तत्रैव न भ्रान्त्या तत्राज्ञानकल्पितबन्धभ्रमनि-
वृत्त्यवत्त्वादुपदेशशास्त्रस्य न वैमर्ष्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अज्ञानमूलबुद्धिभर्माध्यासलक्षणो बन्धश्चित्वात्मनीत्युक्तमुपपाद-
यति—

बोधात्मज्योतिषा दीप्ता बोधमात्मनि मन्यते ।

बुद्धिर्नान्योऽस्ति बोद्धेति सेय भ्रान्तिर्हि भीगता ६०

बोधास्मेति ॥ बोधरूपत्वात्समो यज्ज्योतिःप्रकाशश्चिदाभास

स्तेन दीप्ता व्याप्ता प्रकाशिता बुद्धिरात्मनि स्वस्या बोध चैतन्य मन्यते
अन्यो बोद्धा साक्षी नास्ति अहमेव बोद्धेति साभासा बुद्धि प्रकाशते
तदविवेकादहमेव बद्धोऽकर्तेत्यादिरात्मनि ससारो धीगता भ्रान्तिरेवे-
त्यर्थः ॥ ६० ॥

बुद्धेरेव बोधात्मत्वं यथाप्रतीति परमार्थ किं न स्यादिति चेन्नेत्याह—
बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्नित्यं तत्रोपचर्यते ।

अविवेकोऽप्यनाद्योऽयं संसारो नान्य इष्यते ॥ ६१ ॥

बोधस्येति ॥ बुद्धेरागन्तुकत्वेन बोधव्यभिचाराद्बोधस्य च विनापि
बुद्धि सुपुत्रे सद्भावादात्मस्वरूपत्वात्तत्र बुद्धौ स उपचर्यतेऽध्यस्य
व्यवहियतेऽविवेकादित्यर्थः । तर्हि सोऽविवेक सादिरनादिवेति
वीक्षायामाह—अविवेकोऽपीति । यद्यविवेक एवानाद्यज्ञानकृतत्वाद-
नादिस्तर्हि तस्यैव ब्रह्मात्मज्ञानान्निवृत्तिः स्यान्न ससारस्येति भ्रम वार-
यति—ससारो नान्य इष्यत इति । कर्त्रादिधर्मकबुद्ध्यविवेक एव
ससार इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

बन्धस्याज्ञानात्मकत्वे फलितमाह—

मोक्षस्तन्नाश एव स्यान्नान्यथानुपपत्तितः ।

येषां वस्त्वन्तरापत्तिर्मोक्षो नाशस्तु तैर्मतः ॥ ६२ ॥

मोक्ष इति ॥ ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यबन्धनिवृत्तिरेव मुक्ति-
र्नान्यथा हेयस्योपादेयस्य वा मोक्षस्यानुपपत्तितोऽनुपपत्तेरित्यर्थः ।
अनुपपत्तिमेव द्रढयन्पक्षान्तर निराकरोति—येषामिति । येषां
वादिना स्वरूपादन्यवस्त्वन्तरापत्तिरात्मनो मोक्ष इति मत तैरात्मनाश

रापचिञ्चब्देन यदि प्राप्तिर्विबध्यते तथापि 'संयोगा विप्रयोगान्ता' इति
न्यायेन कृतकस्मानित्यत्वव्याप्तेरनित्यो मोक्षः स्वादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

यथावत्स्वन्तरापचिर्मोक्ष इति पक्षेऽनुपपत्तिरनित्यत्वापचिञ्च तथा-
त्मनोऽवस्वान्तरापचिर्मोक्षपक्षेऽपि स दोषस्तस्य इत्याह—

अयस्यान्तरमप्येषमविकाराच्च युज्यते ।
विकारोऽवयवित्वं सात्त्वतो नाशो घटादिषत् ॥ ६३ ॥

अवस्वान्तरमप्येवमिति ॥ अविकारित्वात्तन्मोऽवस्वान्तरमपि
न युज्यते । यदि पुनर्विकारोऽप्यभ्युपगम्येत तथासति सावयवत्वमा-
त्मनः सात्त्वतः सावयवत्वात् एव घटादिषदपरिहार्यः सात् । अतो
प्रान्तिनिवृत्तिमात्र एव मोक्षो नान्यथा संभवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

वेदान्तसिद्धान्तान्या बन्धमोक्षादिकल्पना वादिभिरुपेक्षिता
श्रुतिस्मृतिन्यायवाचित्वात्तदरणीया मुमुक्षुभिरित्युपसंहरति—

तस्माद्भ्रान्तिरतोऽन्या हि बन्धमोक्षादिकल्पनाः ।
सांस्यकाणादवौद्धानां मीमांसादतकल्पनाः ॥ ६४ ॥

तस्मादिति द्वाभ्याम् ॥ भ्रान्तिरेव परिशेषात्तस्मिन् बन्धमोक्ष
प्रतिपाद इति कल्पना मुत्यापविरुद्धा, अतोऽन्या बन्धमोक्षादिक
रूपमा वादिभिरुपेक्षितेऽनुकल्पनाद्य मादतस्या कदाचनेति सवन्धः ।
अतोऽन्वयसिद्धान्तान्या बन्धमोक्षादिकल्पना हि तस्माद्भ्रान्ति-
प्रमाणशून्या तस्मात्तादर्थ्येति बान्धव । कर्षा वा कल्पना मार्त
येत्यत आह—सांन्मेति । मीमांसादत्ता विषयविरुद्धा विषया
सदा वा कल्पना मीमांसादतकल्पना इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

अनादरे हेतुमाह—

शास्त्रयुक्तिविहीनत्वान्नादर्तव्याः कदाचन । ✕

शक्यन्ते शतशो वक्तुं दोषास्तासां सहस्रशः ॥६५॥

शास्त्रेति ॥ शास्त्रयुक्तिविरुद्धाश्च ताः कल्पना इत्याह—

शक्यन्त इति ॥ ६५ ॥

इतश्च साख्यादिकल्पना नादर्तव्येत्याह—

अपि निन्दोपपत्तेश्च यान्यतोऽन्यानि चेत्यतः ।

त्यक्त्वातो ह्यन्यशास्त्रोक्तीर्मतिं कुर्याद्दृढां बुधः ॥६६॥

अपि निन्दोपपत्तेरिति ॥ यान्यतोऽन्यानि शास्त्राणि पृथिव्या

विविधानि वै शङ्कनीयानि विद्वद्भिर्धर्मशुद्धिमभीप्सुभिः । 'या वेद-

वाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टय । सर्वास्ता निष्फला प्रेत्य तमो-

निष्ठा हि ताः स्मृता' इत्यादिनिन्दावचनान्नादर्तव्या इत्यर्थः ।

अतोऽन्यशास्त्रोक्तीस्त्यक्त्वा दृढा मतिं बुध कुर्यादित्यन्वय ॥ ६६ ॥

कथं मतिं कुर्यात्कुत्र वेत्याकाङ्क्षायामाह—

श्रद्धाभक्ती पुरस्कृत्य हित्वा सर्वमनार्जवम् । ❁

वेदान्तस्यैव तत्त्वार्थे व्यासस्याभिमतौ तथा ॥ ६७ ॥

श्रद्धेति ॥ श्रद्धा श्रुत्युक्तेऽर्थे विश्वासः, भक्तिस्तत्परता ते पुरस्कृत्य ।

आदरेणावलम्ब्येत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ ६७ ॥

एवमुक्त परपक्षनिराकरणं संक्षिप्य तत्प्रयोजनं कथयति—

इति प्रणुन्ना द्वयवादकल्पना निरात्मवादाश्च तथा- ३

हि युक्तितः । व्यपेतशङ्काः परवादतः स्थिरा

सुसुक्ष्मो ज्ञानपथे स्युरित्युत ॥ ६८ ॥

इतीति ॥ इति इत्थं युक्तितः प्रणुन्ना. निराकृता द्वयवादक-

ल्पनाः भेदवादकल्पनाः । साख्यादिकल्पना इति यावत् । तथा निरा-

स्मवादा बौद्धवादाश्च युक्तित मणुक्ता इत्यथ । किमर्थं उदाह—
 व्यपेतेति । मुमुक्षुष परमात्म परशास्त्रेभ्यो व्यपेतस्रहास्तस्यामाप्ति-
 क्स्वस्तद्धारहिता सन्तो ज्ञानपथे वेदान्तोक्तज्ञानमार्गे स्थिरा सुमने-
 युरित्युत अपीति मोक्षना ॥ ६८ ॥

वेदान्तविहितब्रह्मात्मज्ञानस्यैव पुरुषार्थसाधनत्वमिति क्स्वरूप-
 जनपूर्वकं मुमुक्षुणां सल्लिख्यमावश्यकमिति दर्शयति—

ॐ स्वसाक्षिकं ज्ञानमतीष निर्मल विकल्पनाभ्यो
 विपरीतमद्भयम् । अद्याप्य सम्यग्यदि निश्चितो
 मधेभिरन्यथो निर्दृष्टिमेति शश्वतीम् ॥ ६९ ॥

स्वसाक्षिकमिति ॥ अद्भयम् । अस्रण्डबस्तुमात्राकारमित्यत्र ।
 निरन्यथो निरस्ताज्ञानतस्कार्यसंबन्ध सन्नित्यर्थः । शश्वती निवृत्तिर-
 त्पण्डानन्दानुभवस्वरूपाभिर्भाव ॥ ६९ ॥

यथोक्तज्ञानाधिकारिणं संश्लिष्टविशेषणसारे कथयस्तत्त्वनिष्ठास्य
 जमाह—

इदं रहस्य परम परायण व्यपेतदोषैरभिमानय
 र्जितैः । समीक्ष्य काया मतिराज्ये सदा न तस्य
 ह्यस्वान्यमतिर्हि कथन ॥ ७० ॥

इदं रहस्यमिति ॥ यदद्याप्य शश्वतीं निवृत्तिमेति तदित्दं रहस्य
 मुपदेशैकगम्यम् । परम परमात्मतत्त्वमकाशत्वात्सर्वोत्तमम् । पराज्यं
 निरवधिकतवाभ्रयं परमगतिरूपमिति यावत् । एवविषयान्मज्जान
 समीक्ष्य सम्यगात्मोप्य इदीहृन्पेति यावत् । व्यपेतदोषैरपगतन्त्रियवहि
 मुषैरभिमानवर्जितै पाण्डित्यादिनिमित्तवित्तदोषरहितै दान्तैरान्तै
 भति यावत् । एवविषयैरधिकारिभिराज्ये भ्रजुभावे सवसमे ब्रह्मात्म-

तत्त्वे मतिर्निष्ठा सदा कार्या । ब्रह्मात्मतत्त्वमेव ऋजु सर्वदा सर्वत्रै-
करूपत्वात्तत्त्वरूपमेवार्जव नाम तस्य निर्विशेषत्वादिति द्रष्टव्यम् ।
तथाच ब्रह्माभेदेनात्मज्ञाननिष्ठा तत्त्वनिष्ठेत्युक्तं भवति । एतदेव
व्यतिरेककथनेन विशदयति—न तत्त्वदृगिति । य कश्चन स्वान्य-
मति प्रत्यगात्मनोऽन्यस्मिन्ब्रह्मणि मतिर्यस्य स स्वान्यमति स न
तत्त्वदृक् तत्त्वदृष्टिर्न भवतीत्यर्थः । 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं
यदिदमुपासते' । 'अथ योऽन्या देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योऽहमस्मीति
न स वेदे'ति श्रुतेः ॥ ७० ॥

एवमतियत्नलभ्येन ज्ञानेन किं फल साध्यते तदाह—

अनेकजन्मान्तरसंचितैर्नरो विमुच्यतेऽज्ञाननिमि-
त्तपातकैः । इदं विदित्वा परमं हि पावनं न
लिप्यते व्योम इवेह कर्मभिः ॥ ७१ ॥

अनेकेति ॥ स्पष्टार्थ ॥ ७१ ॥

इदं ज्ञानमाचार्येण कस्मै दातव्यमित्यपेक्षया विस्तृतविशेषणम-
धिकारिणमाह—

प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय च प्रहीणदोषाय
यथोक्तकारिणे । गुणान्वितायानुगताय सर्वदा
प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे ॥ ७२ ॥

प्रशान्तेति ॥ प्रशान्तचित्ताय शान्तिगुणयुक्ताय । जितेन्द्रियाय
दान्ताय । प्रहीणदोषाय अनेकजन्मानुष्ठितयज्ञादिपरितोषितेश्वरप्रसा-
दहतसमस्तकर्मपाय । यथोक्तकारिणे शास्त्रोक्तस्वधर्मस्य यथाशास्त्र-
मनुष्ठान्ने । गुणान्विताय विद्याविनयार्जवादिगुणयुक्ताय । सर्वदा
दीर्घकाल सतत च नैरन्तर्येणानुगताय गुस्मनुष्ठताय एवविधाय

मुमुक्षवे मोक्षमात्रेच्छावते एतदस्मिन्नानं गुरुणा देवं प्रतिपादयित्वा
 व्यमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

एवंविधः शिष्यो महावाक्येनावगमितमात्मतत्त्व कथमवगच्छति
 किंवा क्व प्रामोतीत्यपेक्षायामाह—

परस्य देहे न यथाभिमानिता परस्य तद्वत्परमार्थ
 मीक्ष्य च । इदं हि विज्ञानमतीव निर्मलं संप्राप्य
 मुक्तोऽयं भवेत् सर्वतः ॥ ७३ ॥

परस्येति ॥ यथा परस्मान्यस्य देहे परस्य आभिमानिता अहं
 मेत्यभिमानित्वं न समवति तद्वत् स्वदेहेऽपि परमार्थमीक्ष्य देहाति
 रिक्तमात्मतत्त्वमीक्ष्यालोभ्याभिमानरहितं सन्निति भावः । अत्रराए
 स्थितिपादकवेदान्तवाक्यान्त्यालोभ्येति गृह्यते । एवंविधं इदं विज्ञा
 पूर्वोक्तसाक्षात्कारं संप्राप्याथ तदैव सर्वतो मुक्ते भवेत् । निरस्त्राज्ञानत
 स्त्राथसंस्कारपरमानन्दानुभवब्रह्मस्वरूपो भवेदित्यर्थः ॥ ७३ ॥

किमिति गुणविशेषवच्छिष्यपरीक्षणं गुरोर्यस्यै कश्चिच्छिष्या
 कस्माद्विद्या न दीयते तत्राह—

नहीह कामोऽभ्यधिकोऽस्ति कश्चन स्वरूपला
 भात्स इतो हि नान्यतः । न देयमैन्द्रादपि राज्य
 तोऽधिकं स्वरूपलाभं त्यपरीक्ष्य यत्नतः ॥ ७४ ॥

नहीति ॥ स्वरूपमात्मतत्त्वं कथ्यतेऽनेनेति स्वरूपलाभस्तत्त्वज्ञानं
 तस्मादभ्यधिको कामः कश्चन कोऽपीह देवमनुष्यादिमवपरम्पर्या
 नास्ति । 'आत्मलाभात् परं विद्यत' इति सूते । स कामः इत्यत्र
 वेदान्तवाक्यान्त्यालोभ्यसाच्छास्त्रान्तरात् न भवति हि यस्मात्
 साध्यतः शिष्यपरीक्ष्य स्वरूपलाभं तु ज्ञानं न देयम् । ऐन्द्रादपि

राज्यतो राज्यादधिकमिति विशेषणेन 'प्राणाप्यायचान्तेवासिने नान्य-
स्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीता धनस्य पूर्णा दद्यादेत-
देव ततो भूय' इति श्रुतिं प्रमाणयति ॥ ७४ ॥

इति षोडशं पार्थिवप्रकरणम् ॥ १६ ॥

सम्यङ्मतिप्रकरणम् १७

परपक्षनिराकरणमुखेनोक्त मोक्षसाधन ज्ञान स्वप्रक्रिययापि व्यक्ती-
कर्तुं प्रकरणान्तरमारभमाणो देवताभक्तोर्विद्याप्राप्त्यन्तरङ्गत्व द्योतयन्
प्रकरणप्रतिपाद्यार्थं नमस्कारव्याजेन सक्षिप्याह—

आत्मा ज्ञेयः परो ह्यात्मा यस्मादन्यन्न विद्यते । ॐ
सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्धस्तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ १ ॥

आत्मा ज्ञेय इति ॥ आत्मा स्वरूप ज्ञेयः स्वरूपतोऽवधार्यः ।
किं घटादिवद्विषयत्वेन, नेत्याह—परो ह्यात्मेति । हि यस्मादात्मा
सर्वज्ञेयात्परो ज्ञेयत्वधर्मरहितः । तत्कुतस्तत्राह—यस्मादन्यन्न विद्यत
इति । यस्मादात्मनः स्वरूपादन्यत्परमार्थतः पृथग्भूत तद्धर्मो वा न
विद्यते । तथाच रूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरत्वात्स्वसमानजातीय-
प्रत्यक्षव्यक्त्यन्तराभावाद्यासिग्रहाभावे सत्यनुमानार्थापत्तिग्राह्यत्वामा-
वात्सदृशवस्त्वन्तराभावेनोपमानाग्राह्यत्वात् पृथ्वीजातिगुणक्रियादिधर्म-
राहित्येन शब्दागोचरत्वात् ज्ञातुः स्वरूपत्वादेव नास्तीत्यभ्युपगन्तु-
मशक्यत्वात्परिशेषाद्विषयभूतदेहेन्द्रियान्त करणप्रत्याख्यानेनान्विष्य
तत्साक्षितया विषयत्वेन स्वयंप्रकाश आत्मा ज्ञेय इत्यर्थः । एवं
त्वपदार्थं परिशोध्य तस्य तत्पदार्थात्मकत्व वाक्यार्थं कथयितुं तत्प-

दार्ढ्यमाह—सर्वज्ञ इति । सामान्यत सर्वं जानातीति सर्वज्ञ । विशेषतः सर्वं पश्यतीति सर्वदृक् । सर्वश्रुत्वमुपलक्षणमुक्त्वा तस्य स्वरूपलक्षणमाह—शुद्ध इति । अनृतबद्धपरिच्छिन्नतु सादिप्रपद्यसंसर्गरहितः सत्यज्ञानानन्तानन्दरूप इत्यर्थः । वाक्यार्थं तस्यपदान्तरैः क्यमाह—तस्मा इति । पूर्वाक्षरप्रकारेण श्लेषाद्याद्यात्मा च श्लेषात्मा तस्मै श्लेषात्मने तस्मै सर्वश्रुत्वाद्युपलक्षिताय सत्यादित्यरूपाय नन प्रहोमावोऽस्तु । तद्भेदद्वयविक्रम एवेह नम श्रव्याथ ॥ १ ॥

देवतामक्तिबद्धरुमक्तेरपि विद्यामात्मन्तरङ्गत्व 'यस्य देवे परा मक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्मैते कथिता ह्यथा प्रकाशन्ते महात्मन इति श्रुतिसिद्धं श्रोतवन् गुरुपरम्परां प्रमाणयति—

पदवाक्यप्रमाणत्रैर्दीपमूतैः प्रकाशितम् ।

ब्रह्म वेदरहस्य वैज्ञानित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥

पदवाक्येति ॥ त्रैर्गुरुभिर्बदरहस्यं ब्रह्म प्रकाशितं तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहमिति संबन्धः । पदानां वाक्यानां च शक्तितात्पर्यमर्थादया प्रमाणत्रैः पदवाक्यप्रमाणैः । यद्वा पदवाक्ये प्रसिद्धे, प्रमाणमनुमानादि तत्रैरित्यर्थः । दीपमूतैरयत्नेन सवार्थप्रकाशकैर्नरिति संबन्धः ॥ २ ॥

सामान्येनाचार्यपरम्परां नमस्कृत्य विशेषेण स्वगुरुमप्यामपूर्वकमुद्देश्यं प्रतिबानीते—

यद्वाक्सूर्योऽसुसपातप्रनष्टध्वान्तकल्मषः ।

प्रणम्य तान्गुरुन्मस्ये ब्रह्मविद्यायिनिश्चयम् ॥ ३ ॥

यद्वागिति ॥ ब्रह्मनिष्ठाभिनिश्चयो यस्मात्मात्रविशेषाद्भवति तं न्यायविघ्नं वन्द्य इत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ ३ ॥

किमर्थं ब्रह्मविद्याविनिश्चयो वक्ष्यते तदाह—

आत्मलाभात्परो नान्यो लाभः कश्चन विद्यते ।

यदर्था वेदवादाश्च स्मार्ताश्चापि तु याः क्रियाः ॥४॥

आत्मलाभादिति ॥ आत्मलाभस्य परमत्वे प्रमाण सूचयति—

यदर्था इति । वेदवादा वेदवचनानि स्मार्ताश्च वाटाः स्मृतिवचनानि ✕
साक्षाज्ज्ञानार्था वेदवादाः स्मृतिवादाश्च यदर्थाः अपितु या क्रिया.
कर्मपरवेदस्मृतिविहितास्ताश्च चित्तशुद्धिपरम्परया यदर्थास्तस्मादात्म-
लाभादिति सवन्ध ॥ ४ ॥

पुत्रादिलाभापेक्षया आत्मलाभस्य परमत्वं प्रामाणिकमित्युक्तमुप-
पादयति—

आत्मार्थोऽपि हि यो लाभः सुखायेष्टो विपर्ययः । ✕

आत्मलाभः परः प्रोक्तो नित्यत्वाद्ब्रह्मवेदिभिः ॥ ५ ॥

आत्मार्थोऽपीति ॥ योऽपि लाभः पुत्रघनादिविषयो लोके सुखा-
येष्टः सोऽप्यात्मार्थः आत्मसुखार्थः इति हि प्रसिद्धमिति योजना ।
तर्हि पुत्रादिलाभेनैवात्मसुखसिद्धेः किमित्यात्मज्ञानमात्मलाभायेष्टव्यं
विशेषामावादित्यत आह—विपर्यय इति । सुखविपर्ययः दुःखायापि
स लाभः स्यात्कदाचित्कस्यचित्पुत्रादेरेव दुःखहेतुत्वदर्शनादित्यर्थः ।
तस्माल्लामान्तरापेक्षया आत्मलाभः परमो लाभ इति तदर्थं सर्वपरि-
त्यागेनात्मज्ञान सपादनीयमित्यभिप्रेत्याह—आत्मेति । विपर्ययप्रस-
ङ्गस्तत्र नास्तीत्याह—नित्यत्वादिति । तथाच श्रुतिः 'तदेतत्प्रेयः पुत्रा-
त्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा स योऽन्यमा-
त्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियं त्वा रोत्यतीतीश्वरोऽहं तथैव स्यादा-
त्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य

आत्मसुखममस्य नित्यस्वमुक्त साधयति—

४३ स्वयं लब्धस्वमावत्साक्षात्कामस्य न चान्यतः ।

अन्यापेक्षस्तु यो लाभः सोऽन्यदृष्टिसमुद्भवः ॥ ६ ॥

स्वयमिति ॥ तस्मात्तमो कमो न चान्यतोऽन्यनिमित्तको न
भवति कुतः स्वयं लब्धस्वमावत्साक्षात्कामसाध्यत्वामावाचित्यत्वमित्यर्थः ।
पुत्रादिकामस्य साधनाधीनत्वेनानित्यत्वं साधयति—अन्यापेक्ष इति ।
अन्यदृष्टेः संप्रसादसमुद्भवो यस्य स तथा । अन्याधीनस्य तदपगमेऽप्य
गमादनित्यत्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

केमन्यदृष्टि का वा तदुद्भवस्यान्यपुत्रादिकामस्य नित्यत्वे
हानिरित्यत आह—

४४ अन्यदृष्टिस्त्वविद्या साक्षान्नाशो मोक्ष उच्यते ।

ज्ञानेनैव तु सोऽपि स्वाद्धिरोधित्वात् कर्मणा ॥ ७ ॥

अन्यदृष्टिस्त्विति ॥ अन्यकिमनात्मनि दृष्टिः प्रतीतिर्यस्या
सा अन्यदृष्टिः सा अविद्या भवतीत्यर्थः । ततश्चात्माऽविद्याकृतभ्रा
न्तिनिबन्धनत्वात्पुत्रादिकामपीतेष्टत्वाच्च स्वप्नस्यत्वात्तित्यात्ममिद
हानि साविति भावः । तथाचाविद्यामिदृष्टिमन्तरेणात्मस्वरूपनित्य-
सुखकामाभावात्सा संपाद्येत्वाह—सन्नाद्य इति । मोक्षो नित्यनिर
तिष्ठमपरमानन्दविर्भावोऽज्ञानहानिकर्मणः । तद्व्याप्त्युपायमाह—ज्ञाने
नैवेति । सोऽप्यज्ञाननाशकज्ञानो मोक्षो ज्ञानेनैव म्यात्तस्यैवाज्ञानविरोधि
त्वात् कर्मणा तस्याज्ञानविरोधित्वात्मावात् । तस्मात्सर्वकर्मपरित्यागेना-
त्मज्ञानं सर्वथा संपादनीयमेव मुमुक्षुगोत्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु विरोधामावात्सकर्मोऽविद्यामिदृष्टिरूपो मोक्ष कर्मणा मायू
ष्यापि तेन नित्यपुङ्गवार्थो भविष्यत्यतः किं ज्ञानेनेति नेत्याह—

कर्मकार्यस्त्वनित्यः स्यादविद्याकामकारणः । ✕
 प्रमाणं वेद एवात्र ज्ञानस्याधिगमे स्मृतः ॥ ८ ॥

कर्मकार्यस्त्विति ॥ तत्र हेतुगर्भं विशेषणं—अविद्येति ।
 मिथ्याप्रत्ययमूलरागप्रयुक्तकर्मसाध्यत्वादित्यर्थः । कर्मसाध्यं फलम-
 नित्यं ज्ञानसाध्यं तु नित्यमित्यत्र किं प्रमाणमिति चेद्वेद एवेत्याह—
 प्रमाणमिति । 'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्रपुण्यजि-
 तो लोकः क्षीयते', 'ब्रह्मविदाप्नोति परं', 'तरति शोकमात्मवि'दित्या-
 दिवेद एव कर्मसाध्यमनित्यं ज्ञानसाध्यं नित्यं मोक्षरूपमित्यत्र ज्ञानस्य
 विवेकस्याधिगमे प्रमाणं विद्वद्धिः स्मृतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

किंच वेदस्य सर्वसाध्ययनविध्युपपादितत्वाद्पुरुषार्थं पर्यवसाना-
 योगात्परमपुरुषार्थपर्यवसानायात्मैक्यज्ञानपरत्वमेष्टव्यं, ततो न कर्मसु
 तस्य महातात्पर्यं लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह—

ज्ञानैकार्थपरत्वात्तं वाक्यमेकं ततो विदुः । ✕
 एकत्वं ह्यात्मनो ज्ञेयं वाक्यार्थप्रतिपत्तितः ॥ ९ ॥

ज्ञानैकार्थेति ॥ ज्ञानमेवैकोऽर्थः प्रयोजनं परं प्रतिपाद्यं यस्य
 वेदस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्व तस्मात्तं वेदमेकं वाक्यं विदुः वाक्य-
 प्रमाणकोविदा इति शेषः । किं तस्य ज्ञेयमित्यपेक्षायामाह—एकत्वं
 हीति । ततो ज्ञानादात्मन एकत्वमेव ज्ञेयमित्यन्वयः । हिशब्दोऽव-
 धारणार्थः । ज्ञानप्रकारमाह—वाक्यार्थप्रतिपत्तित इति । सत्य
 ज्ञानमनन्तमित्याद्यवान्तरवाक्यार्थप्रतिपत्तिद्वारेण तत्त्वमस्यादिमहा-
 वाक्यैरात्मनो ब्रह्मैकत्वं ज्ञेयमित्यर्थः । आत्मतत्त्वज्ञानस्यैव परमपुरु-
 षार्थहेततायाः श्रुतत्वात्कर्मकाण्डमपि तत्त्वज्ञानापेक्षितचित्तशुद्धिहेतु-

कर्मविधानद्वारा पारम्पर्येण-परमपुरुषार्थसाधनमार्गं गच्छत इति युक्त-
मेकावपमं वसानेनैकवाक्यत्वं वेदवाक्यत्वेति भावः ॥ ९ ॥

नन्वात्मनो ब्रह्मणश्चैकस्वज्ञानमनुपपन्नं तयोरपर्यायशब्दवाच्यत्वम-
भेदादित्याशङ्क्यं नैकमन्योन्याभयापत्तिरित्याह—

वाच्यभेदात् तद्भेदं कल्प्यो वाच्यो हि तच्छ्रुतेः ।

त्रय त्वेतत्तत् प्रोक्तं रूपं नाम च कर्म च ॥ १० ॥

वाच्यभेदादिति ॥ तद्भेदोऽप्यायशब्दभेदो वाच्यभेदात्कल्प-
स्त्वया वाच्योऽपि तच्छ्रुतेरपर्यायशब्दभेदभ्रवणाद्विभक्तं कल्प्यः ।
तथाच सिद्धे वाच्यमीव ब्रह्मभेदे तद्वाचकशब्दयोरपर्यायत्वसिद्धिश्च-
स्तिद्वाचितरसिद्धिरित्यन्योन्याभयं स्वादित्यर्थः । स्वरूपतो भेदकस्त्व-
नार्या प्रमाणाभावादिति भावः । भेदन्वाप्रामाणिकत्वादेकस्वज्ञानमु-
पपन्नमित्युक्ते भेदस्यापि प्रमाणसिद्धत्वं पूर्ववती शङ्कते—त्रय त्वेतदि-
ति । 'त्रय वा इदं नामरूपं कर्म' इति श्रुत्या तत्र आत्मनोऽतिरिक्तं रूपं
नाम च कर्म च प्रोक्तमतो नैकस्वभेदं वेदार्थं इत्यर्थः । सिद्धान्ती-
वृत्तयति—असदेतदिति । हि यस्मादेतन्नयमन्योन्येन कल्पितं
अन्योन्यसापेक्षसिद्धिकं तस्मात्सदित्यन्वयः । अन्योन्याभयप्रसक्तया
भेदस्य प्रमाणासत्त्वतया प्रामाणिकत्वामावापनाकश्चित्तोक्तसिद्धौ
मिथ्याभेदः श्रुत्यानुषंगतं केवलं वैराग्याभातो नाद्वैतज्ञानविरोधितेति
भावः । अथवा कथं सर्वस्य वेदस्यैकैकज्ञानपरत्वेनैकवाक्यत्वं नियन्तुं
शक्यतेऽपुनरुक्तशब्दभेदवशात्तत्र तत्रार्थभेदस्य प्रतीयमानत्वानिति
चेत्सत्यम् । तथापि न तत्र तस्यैव युक्तं प्रमाणयुक्तिवाचित्वाद्भेदस्यै-
वमित्येत्याह—वाच्यभेदादिति । वाच्यभेदे प्रामाणिकसति तद्विषय-
त्वात्पर्यवच्छब्दभेदात्तनेकवाक्यता सिध्यति तथा तद्भेदो वाच्यभेदोऽपि

तच्छ्रुतेर्न वाचकशब्दभेदश्रुते श्रवणात्कल्प्यः । प्रकारान्तरेण वाच्यभे-
दासिद्धेः । नहि शब्दाधीनोऽर्थतत्त्वनिश्चयः आरोपितविषयेऽपि
शब्ददर्शनात् । नाप्यर्थाधीन शब्दनिश्चयः एकस्मिन्नपि पुरुषे पिता
आता मातुलो जामाता पितृव्य इत्युपाधिभेदव्यतिरेकेण वस्तुभेदो
विद्यते । तथाचानाद्यविद्याकल्पितोऽनेकोपाधिभेदावच्छिन्नानेककर्त्रा-
दिकारकभेदानुवादेन ज्ञानापेक्षितान्तःकरणशुद्धिसाधनकर्मविधिपर-
त्वात्कर्मकाण्डस्यात्मतत्त्वज्ञानवाक्यैकवाक्यत्वोपपत्तेर्निरतिशयानन्दात्य-
न्तिकदुःखनिवृत्तिफलस्य सर्वेषां स्वरसतोऽभिलाषगोचरस्यात्मतत्त्व-
ज्ञानादन्यतोऽसम्भवादविद्याविद्यावस्थोपाधिभेदेनाधिकारिभेदप्रयोग-
भेदयोश्चोपपत्तेरेकपुरुषापेक्षितैकपरमपुरुषार्थैकसाधनप्रकाशत्वेनैकवा-
क्यता वेदस्य युक्तेति भावः । एव द्वैतस्याविद्याकल्पितत्वे युक्तिम-
भिधाय प्रमाणमभिधत्ते—त्रयत्विति । यतोऽयमनिरूपिताकारभेद-
प्रपञ्चस्ततो हेतोरेतत्सर्वं दृश्य रूप नाम च कर्म चेति त्रयं रागीकृत्य
श्रुत्या प्रोक्तमिति योजना । 'त्रयं वा इदं नामरूप कर्म'त्यस्मिन्त्रा-
ह्यणे हेतूक्तिपूर्वक शब्दविशेषाणा वाच्चात्रत्व, रूपविशेषाणा चक्षु-
र्मात्रत्व, कर्मविशेषाणा शरीरमात्रत्वमिति विशेषप्रविलापनेन तत्सा-
मान्यत्रित्वमभिधाय तदेतन्नयं सदेकमयमात्मा एकः सन्नेतन्नयमि-
त्यैकात्म्य सर्वस्य जगत उपसहृतमतो न तत्त्वभेदोऽस्तीत्यर्थः ॥१०॥

उपसहरति—

असदेतन्नयं तस्मादन्योन्येन हि कल्पितम् । ✽

कृतो वर्णो यथाशब्दाच्छ्रुतोऽन्यत्र धिया वहिः॥११॥

असदेतदिति ॥ उक्तार्थमेतत् । अन्योन्यापेक्षयावगम्यमानस्य
मिथ्यात्वे दृष्टान्तमाह—कृतइति । शब्दाच्छ्रुतो वर्ण इन्द्रादिरूपवि-

शेषः सहस्राक्षवज्रबाहुत्वादि भिया मस्त्यूहान्यत्र बहिः कुम्भादी
 चित्ररूपेण कृतो यथा कल्पितो मिथ्येति योजना । नहि चित्रे ह्यस्य
 मेवरूपमिन्द्रस्य वा भवति । तथाच मिथ्याशगोचरं सद्य
 इत्यर्थः ॥ ११ ॥

स्रग्भ्रान्मिथ्यार्थकल्पनामुदाहृत्य मिथ्यार्थाच्छब्दकल्पनामुदा
 हरति—

※ दृष्टं चापि यथारूपं बुद्धेः शब्दाय कल्पते ।

एवमेतज्जगत्सर्वं भ्रान्तिबुद्धियिकल्पितम् ॥ १२ ॥

दृष्टं चापीति ॥ मिथिपद्यदौ दृष्टं देवतारूपं तथा तद्देव
 बुद्धेस्तद्दर्शनसंस्कृताया आगत्य स्रग्भ्राय स्रग्भ्रस्यपदेसाय कल्पते
 इति योजना । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । एतत्सर्वं जगदेवं यथा
 दृष्टान्तमेवं भ्रान्तबुद्ध्या शुक्लौ रजतमिवात्मनि विविधं कल्पितं न
 वस्तुसदस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

जगतो मिथ्यात्वे कल्पितमाह—

असदेतत्ततो युक्तं सच्चिन्मात्रं न कल्पितम् ।

वेदव्यापि स एवाद्यो वेद्य चान्यत्तु कल्पितम् ॥ १३ ॥

असदतत्तत इति ॥ सर्वं कल्पितं चेच्छून्यवादापत्तिरित्याशङ्क्य
 न कार्येत्याह—सच्चिदिति । निरभिष्टानकल्पनानुपपत्तेः सबकल्पना
 म्यद् सच्चिन्मात्रं मत्पक्षत्वेन कल्पितं सबसाक्षित्यात्सर्वकल्प
 नाया प्रागव सिद्धत्वादित्ययः । यदापायद्विरामतस्त्वप्रतिपत्तिहेतु
 त्वात्कल्पितत्वमस्तीति कर्म सच्चिन्मात्रमकल्पितमित्युच्यते तथाह—
 वेदव्यापीति । स एवाद्य पूमसिद्ध आत्मा वेदोपि वेदनहेतुः अत्या
 चायकरूपेण मायया प्रकृते । अथमच्छाश्वनशक्तेरन्यत्र जडेऽसंभवात् ।

नह्यग्निगतप्रकाशनशक्तिव्यतिरेकेण दीपादेरपरा प्रकाशनशक्तिरस्ति
वेद्य च तत्त्व स एवाद्य इति सवन्धः । अन्यत्तु विशेषमात्रं कल्पि-
तम् । तथाच कल्पितशेषानुगतत्वेनात्मन एव बोधकत्व सर्वकल्प-
नापवादावधितया तस्यैव बोध्यत्व चोपपद्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

कथं स एवाद्यो वेद्य चेत्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तेन व्युत्पादयति—

येन वेत्ति स वेदः स्यात्स्वप्ने सर्वं तु मायया ।

येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ॥ १४ ॥

येनेति ॥ स्वप्ने स्थित आत्मा येन स्वप्न विषयजातं वेत्ति स एव
वेदः स्यात् । नहि स्वप्ने चिदात्मव्यतिरिक्त भासकमस्ति । आदित्यादि-
ज्योतिषा तदोपरमात्स्वयज्योतिषश्रुतेश्च । यत्तु तत्र सर्वं वेद्यं तदपि
मायया स एव । नहि स्वप्ने बाह्य विषयजातमस्ति तत्रानवकाशात्
'न तत्र रथा' इत्यादिश्रुतेश्च । तथा स एवात्मा स्वसाक्ष्यमायाकृ-
तोपाधिभेदावच्छिन्नसदात्मना वेद्यस्तदनुस्यूतचिदात्मना वेदनरूपश्चेति
वेद्यवेदितृभावो मायिक इत्यर्थः । चक्षुरादीन्द्रियाणामुपरमात्स्वप्नगत
आत्मा येन पश्यति रूपमुपलभते तदेव चक्षुरिति योजना । स्वप्ने
रूपाकारसस्कृतमनोवस्थचिन्निष्ठाविद्यात्मकं रूपं प्रकाशयन्पश्यतीत्यु-
च्यते एवं श्रोत्रादावप्यूह्यम् ॥ १४ ॥

येन स्वप्नगतो वक्ति सा वाग्घ्राणं तथैव च ।

रसनस्पर्शने चैव मनश्चान्यत्तथेन्द्रियम् ॥ १५ ॥

येन स्वप्नगत इति ॥ येन स्वप्नगतो जिघ्रति तद्घ्राणमित्यादि
यथायोग योज्यम् ॥ १५ ॥

कथमेकरूपं चैतन्यं वेद्यवेदकचक्षुरादिरूपेण मिथते तत्राह—

कल्प्योपाधिभिरेतद्भिन्नं ज्ञानमनेकधा ।

आधिमेदाद्यथा भेदो मणेरैकस्य जायते ॥ १६ ॥

कल्प्योपाधिरिति ॥ स्वप्नकल्प्योपाधिमेदादेकभेदं ज्ञानमनेकधा भिन्नमित्यत्र दृष्टान्तमाह—आधिमेदादिति । मणे स्फटिकादेराधिमेदाभीसपीताद्युपाधिमेदाद्यथा ज्ञानमेकमनेकधा जायते इत्यर्थः ॥ १६ ॥

यथा स्वप्ने निर्भेदस्य ज्ञानस्य कल्पितोपाधिमेदादेशोपबन्धवहारात् स्वप्नस्य दृष्टमेव जागरितेऽप्यशेषम्बहारात् स्वप्नस्य तत्सोपपन्नमिति दार्ष्टान्तिकमाह—

जाग्रतश्च यथा भेदो ज्ञानस्यास्य विकल्पितः ।

बुद्धिस्तथावरोत्यर्थं ज्ञान्त्या तृप्योद्भूतक्रियः ॥ १७ ॥

जाग्रतश्चेति ॥ कथं विकल्पितं ज्ञानस्यास्य जाग्रतो विकल्पितत्वं तदाह—बुद्धिर्मिति । अत्रमा लक्षणज्ञानकमुक्तं प्रथमं बुद्धिं परिहृत्य तत्तत्कालेषु संसृजन्निवृत्तान्त्या बुद्धिस्तमवार्थं व्याकरोति स्वात्मगततया कल्पयन्म्बहाराति । ततश्च ज्ञान्तिमप्युक्तं तृप्यारूपकामोद्भूता क्रिया ज्ञानोपादानम्बहारात्स्वप्नस्य स तथा । अविद्यामस्य पस्यापितान्तं करणपरिणामात्स्वप्नस्य भास्यत्वात्तद्विवेकान्नेकत्रयमप्यहमात्मनि कल्पयन्म्बहारातीत्यर्थः ॥ १७ ॥

सप्तदृष्टान्तसिद्धमनुष्यं दार्ष्टान्तिकं निगमयत्यर्थेन—

स्वप्नं तद्दृष्टयोध यो महिषान्तस्तथैव च ।

आसुरत्रयाप्ययनं यद्दत्तदन्योन्यधियाद्भयम् ॥ १८ ॥

स्वप्नं तद्दृष्टिति ॥ यद्दृष्टमेवम्बहारात्तद्दृष्टयोधेऽपि प्यबहारात् । यथैव तत्र दृष्टवदिमाय तथैव प्रसाधेऽप्यन्तर्हिर्भाव इति योजनात् ।

अन्तर्बहिर्भावेन प्रथमानो व्यवहारः स्वप्नवत्कल्पित इत्युक्त्वा तत्रैव
दृष्टान्तान्तरमाह—आलेख्येति । यथा आलेख्यापेक्षयाध्ययनं
श्लोकादेरध्ययनापेक्षया च पत्रादौ पुनरालेखन मिथ्यैव सर्वगताना
निरवयवाना वर्णाना लेखनासम्वादित्यर्थः । एषाक्षरयोजना ।
आलेख्य च अध्ययन चालेख्याध्ययने तदुभयं यथान्योन्यधियोद्भव-
मन्तर्बहिर्भावेन परस्परापेक्षबुद्धिजन्य बहि रेखाविशेषाकारेणानुभूत-
मपेक्ष्यान्तर्बुद्धौ सस्काररूपेणाधीयते तदपेक्ष्य च बहि शब्दव्य-
वहारायाल्लिख्यत इत्यक्षरेषु दृष्टयोरन्योन्यापेक्षत्वेनालेख्याध्ययनयोर-
वस्तुत्व यद्वत्तद्वदात्मन्यप्यन्तर्बहिर्भावेन दृश्यमान सर्वो व्यवहारो
न वस्तुसन्निति ॥ १८ ॥

बुद्धिनिष्ठमर्थं व्याकुर्वन्भ्रान्त्या तृष्णोद्भवक्रिय इत्युक्त प्रपञ्च-
यति—

यदायं कल्पयेद्भेदं तत्कामः सन्यथाऋतुः ।

यत्कामस्तत्ऋतुर्भूत्वा कृतं यत्तत्प्रपद्यते ॥ १९ ॥ ✕

यदायमिति ॥ अयमात्मा पूर्वं भ्रान्तिसस्कारवशाद्यदा बुद्धिक-
ञ्चकारूढ सन्नविद्यया भेद कल्पयेत्तदा तत्कामः शोभनत्वेनाध्यस्त-
विषयभेदेऽभिलाषवान्सन्यथाऋतुर्यथाकाम कृतसकल्पो भवति ।
ऋतु सकल्प इदमह साधयिष्य इत्यध्यवसायरूपः । ततश्च यत्कामः
तत्ऋतुर्भूत्वा यत्कामसाधनं कर्मकृत तन्निष्पादित तत्फलावस्थ प्रपद्यते
प्राप्नोति । पुनस्तत्सस्कारसचिवो भेदं परिऋल्प्य कामऋतुपूर्वकं कर्मा-
नुष्ठाय फलभागित्येवमन्योन्यधिया हेतुफलात्मना परिकल्पितं ससार-
मनुभवतीत्यर्थः । तथाच श्रुति 'अथो खल्वाहु काममय एवाय पुरुष
इति स यथाकामो भवति तथाऋतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्मकुरुते
तदभिसंपद्यत' इति ॥ १९ ॥

उक्त इत्यमिष्यात्वं सोपपत्तिमुपसंहरति—

✳ विद्याप्रभव सर्वमसत्तस्मादिदं जगत् ।
तद्वता दृश्यते यस्मात्सुषुप्ते न च गृह्यते ॥ २० ॥

विद्याप्रभवमिति ॥ सद्गता विद्यावता यस्माद्गृह्यते तदभावे
सुषुप्तेन च नैव गृह्यते । तस्मात्सर्वमिदं जगदविद्याप्रभव मिष्यात्वा-
नविश्रुम्भितमसदपरमार्थमिति योजना ॥ २० ॥

तर्हि अगद्वेदुरविद्या कीदृशी तन्निवर्तिका विद्या वा कीदृशी
केन वा विद्याविद्ये ज्ञायते इत्याह्वत्यामाह—

✳ विद्याविद्ये श्रुतिप्रोक्ते एकत्वान्यधियौ हि न ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शास्त्रे विद्या विधीयते ॥ २१ ॥

विद्याविद्ये इति ॥ एकत्वान्यधिमौ विद्याविद्ये अस्मात्सर्वत्वधीर्विद्या
तन्नेदधीरविद्येति स्वरूपोक्तिः । श्रुतिप्रोक्ते इति शापकाक्तिः । 'अथ
योऽन्यां देवता मिति श्रुत्या भेदविधोऽविद्यात्वं लोकानुभवसिद्धभेदा-
नुवादरूपतयोक्तं किमु सद्गताविदित्वाक्षेपपुरःसरं 'ब्रह्म वा इदमप्र
वासीत्तन्मत्मानमेवावेदं ब्रह्मासी'ति प्रवृत्ता प्रमाणभूताऽप्रसिद्धा
वाधिनी श्रुतिरेकत्वज्ञानस्य विद्यास्य ज्ञापयति नोऽस्माकमित्यथ ।
यस्मादविद्यावद्विद्या लोकत्वानुभवसिद्धा न भवति तस्मात्सर्वप्रयत्नेना-
भ्यारोपायवात्प्रबन्धनिर्माणेन शास्त्रे विद्या विधीयते प्रतिपाद्यत इति
मुमुक्षु शास्त्रतन्त्रत्वरो भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

शास्त्रे चेत्यवप्रयत्नेन विद्या श्रुत्याद्यते किमिति तर्हि सर्वोपि शास्त्रे
न प्रवर्तते प्रवर्तमानो वा कथं विद्यां न प्राप्नोतीत्यपेक्षार्था निश्चय-
प्यमावादित्यभिप्रेत्याह—

चित्ते ह्यादर्शवद्यस्माच्छुद्धे विद्या प्रकाशते ।
यमैर्नित्यैश्च यज्ञैश्च तपोभिस्तस्य शोधनम् ॥ २२ ॥

चित्ते हीति ॥ तस्माच्चित्तशुद्धिं कर्तव्येति शेषः । तर्हि कैरुपायै-
चित्तशोधनमित्यपेक्षायामाह—यमैरिति । अहिंसाब्रह्मचर्यादयो
यमास्तैर्नित्यै शौचादिभिर्नियमैरित्यर्थः । यज्ञैः स्वाश्रमविहितवर्मेरी-
श्वरसात्कृतैः तपोभिश्च तस्य चित्तस्य शोधनं कार्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥
तप शब्दार्थमाह—

शारीरादि तपः कुर्यात्तद्विशुद्ध्यर्थमुत्तमम् ।
मनआदिसमाधानं तत्तद्देहविशोपणम् ॥ २३ ॥

शारीरादीति ॥ तस्य स्वरूपं भगवतोक्तम् 'देवद्विजगुरुप्राज्ञ-
पूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥
अनुद्वेगकर वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव
वाङ्मयं तप उच्यते ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वमौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते'इति । एतान्यपि सात्त्विकान्य-
नुष्ठेयानि न राजसतामसानि । तत्र सात्त्विकतपोलक्षणम् 'श्रद्धया
परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं
परिचक्षते'इति । तदुक्तमुत्तममिति । तद्विशुद्ध्यर्थं चित्तविशुद्ध्यर्थम् ।
मनआदीत्यादिपदाद्वाह्येन्द्रियनिग्रहः । समाधानं नैश्चल्यम् । तत्रतत्रे-
त्यस्मिन्नर्थे तत्तच्छब्दः । तेषु तेष्वृत्तुषु देहविशोपणशीतोष्णवर्षवात-
सहनेन कृशीकरणमित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवमारारुपकारकं तप उक्त्वा श्रवणादौ सनिपत्योपकारकं तपोवि-
शेषं स्मृतिवचनपाठेनाह—

४) मनसधेन्द्रियार्णां च द्वैकाग्र्य परम तपः ।
तज्याय सर्वधर्मैर्म्याः स धर्म पर उच्यते ॥ २४ ॥

मनसधेति ॥ ऐकाग्र्यं मृत्युके वस्तुनि मननद्वारा स्थिरीकरणम् ।
एतस्यावश्यकर्तव्यत्वाय स्तुतिं क्रियते तज्याय इति ॥ २४ ॥

एवमुक्तैः साधनैः संशुद्धचित्तं शक्यादिपरं सत्त्वब्रह्मात्रयास्तथा
क्षिप्तं विविच्य ब्रह्म्याद्ब्रह्मात्मत्वेन जानीयादित्याह—

५) इष्टं आगरितं विद्यात्स्मृतं स्वप्नं तदेव तु ।
सुषुप्तं तदभाव च स्वप्नात्मानं परं यदम् ॥ २५ ॥

इष्टमिति ॥ इष्टं दर्शनं बाधेन्द्रियैर्बाधाभोपकम्पनं आगरितं
विद्यात् । तदेव तु इष्टं च्छब्दवाच्यमेव स्मृतम् । संस्कारबन्धाधिद्रा-
वृक्षाणां भातं स्वप्नं विद्यात् । तदभावं तयोर्दृष्टस्त्वयोरभावो यस्मिन्सु-
षुप्तं विद्यात् । एवं इत्यत्रयं पूजकस्य तत्साक्षिणस्यैव स्वरूपमृतमा-
त्मानं परं परं सत्यज्ञानादिस्मरणं ब्रह्मज्ञमस्मीति विद्यादित्यर्थः ॥२५॥

नन्वब्रह्मात्रयहेतावज्ञाने सति क्वं तद्विद्विच्छतया प्रत्यगात्मनो
ब्रह्मत्वमुपपद्यते इति सत्राह—

६) सुषुप्त्यास्म्यं तमोज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोः ।
स्वात्मबोधप्रदग्धं स्वाद्बीजं दग्धं ययामवम् ॥ २६ ॥

सुषुप्त्यास्म्यमिति ॥ तम इति विशेषणेनाज्ञानस्य भावरूपत्वमु-
च्यते । ततो बीजत्वमुपादानत्वमुपपद्यते तदज्ञानं स्वात्मनः सम्यग्बो-
धाभिना प्रकल्पेण निर्देयं दग्धं स्वात् । यथा दग्धं धीजममव भवत्यर्थं
अर्थोत्पादकं न भवति तथा तत्त्वज्ञानादिदग्धमज्ञानं पुनरब्रह्मापरो
दहरं न भवतीति युज्यते, एव प्रतीचो ब्रह्मत्वमित्यर्थः ॥ २६ ॥

अज्ञानस्यावस्थावीजत्वमुक्तमुपपादयन्नज्ञाननिवृत्त्यैव सर्वससारो-
पाधिनिवृत्तिर्न यत्नान्तरसाध्येति दर्शयति—

तदेवैकं त्रिधा ज्ञेयं मायावीजं पुनः क्रमात् ।
मायान्यात्माविकारोऽपि बहुधैको जलार्कवत् ॥२७॥

तदेवैकमिति ॥ तदेवैक मायाख्य वीज त्रिधा भिन्न क्रमात्सुपु-
ष्यादिक्रमेणेत्यर्थः । पुनरित्यत्र वीप्सा द्रष्टव्या । सुषुप्तिमारभ्य
जागरितपर्यन्त तदारभ्य सुषुप्तिपर्यन्तमहरहस्त्रिधा विक्रियत इत्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति—चिन्मात्राश्रयविषयमेकमेवाज्ञानमनाद्यनिर्वचनीय-
मनेककार्यविक्षेपसंस्कारोपेतं चैतन्याभासखचित स्वाश्रये आत्मन्य-
ध्यात्माधिदैवतभेदेन प्राज्ञेश्वरोपाधिविशिष्टसुषुप्तिलयावस्थाकार जायते ।
तथा तैजसहिरण्यगर्भोपाधिसभिन्नस्वप्नसृष्ट्यवस्थात्मक भवति ।
तथा पुनर्विश्ववैश्वानरोपाधिखचितजाग्रत्स्थित्यवस्थारूपमापद्यते ।
तत्रापि देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिभेदेन नानाविधगरीरेन्द्रियान्तःकर-
णोपाध्याकारं सत् प्रत्यग्रह्मचिदात्मन्यनन्तजीवभेदव्यवहारनिर्वाहकं
भवति । यथैक वटादिवीज मृदाश्रितं सत्तस्यामेव मृदि अङ्कुरकाण्ड-
विटपशाखापत्रपुष्पफलादिभावमापद्य पुनर्वाजभाव चापद्यते तथेदम-
पीति द्रष्टव्यम् । तदेव वृक्षाकार वस्तु मूलदाहे सति तत्रैव मृदा-
वमापद्य पुनर्न भवति यथा, तथा ससारवृक्षमूलाज्ञानस्य तत्त्वज्ञाना-
ग्निना दाहे स्वाश्रयचिदेकात्मना विलीनत्वात्पुनर्न दर्शनयोग्यो भवति
संसार इत्यज्ञानदाहायैव तत्त्वज्ञाने यतितव्यमिति । तदेवैकं त्रिधे-
त्युक्ते तमोवीजस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिशक्त्वा स्यात्तथासति साख्यसि-
द्धान्तापात इत्यतस्तमसोपेक्षितमाश्रय दर्शयति—मायावीति ।
आत्मा निरुपचरितव्याप्तिमान् स्वप्रकाशचिदेकरसो मायावी माया-

दिशब्दवाच्याज्ञानाद्यय इत्यर्थ । मायाग्रयब्देवात्मा तर्हि तत्
 मायाविक्षिप्तानन्तोपाधिष्वनेकधा विक्षिप्यमाणस्य कथं कूटस्वत्वमि
 त्याशब्द इष्टान्तेन प्रत्याचष्टे—अविक्रर इति । एक एवात्मा
 स्वगतविकाररहितोऽपि बहुधा विभाव्यमानो भवति अकार्यवत् ।
 यथैक एवाको अस्रमेदोपाधिष्वनेकधा विभाव्यमानोऽपि मानेको
 भवति न वा अस्रोपाधिविकारेण विक्रियते तथायमपीत्यर्थ ॥ १७ ॥

उक्तमेव इष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपं प्रपद्यति—

धीञ्चैक यथा मित्त प्राणस्वप्नादिभिस्तथा ।

स्वप्नप्राणच्छरीरेषु तद्देवात्मा जलेन्दुवत् ॥ २८ ॥

धीञ्चैवेति ॥ प्राण इत्यम्यातकृतावसोक्ति । स्वप्नादिभिरिति

प्राणवत्त्वा मूर्च्छावत्त्वा च गृह्यते । यथैकमविद्यामायास्यं धीञ्चमया
 कृतावत्त्वामेतेन मित्त तथा स्वप्नप्राणच्छरीरेषु समष्टिव्यष्टिस्थूल
 सूक्ष्मक्षरीरेषु जलेन्दुवद्विद्यात्मासोऽपि मित्तो भवति तथा सद्यधि-
 ष्टानगूतश्चिदात्मा चोपाधिगतामासाभिवेकात्तद्विज्ञो विभाव्यते ।
 तैवसहिरण्यगर्भविश्ववैश्वानरादिभेदेन प्रकाशत इत्यर्थ ॥ २८ ॥

मनु यथात्मनो मायाकस्मितेषुपाधिषु बहुत्वं तर्हि तत्र व्यापारवत्त्व
 मपि स्वादिति कथं कूटस्वतेत्याशब्द इष्टान्तेन निराकरोति—

मायाहस्तिनमारुह्य मायाभ्येको यथा ब्रजंत् ।

व्यागच्छस्तद्देवात्मा प्राणस्वप्नादिगोचरः ॥ २९ ॥

मायाहस्तिनमिति ॥ यथैव एको मायात्मी स्वमायानिर्मितं
 हस्तिनमारुह्य ब्रजेदिष्टं देष्टमागच्छंश्च भवति गमनागमने व्यापारमिष
 मासमानोऽप्यथैक एव तद्देवदेवात्मा प्राणस्वप्नादिगोचरत्वेन विभाव्य
 मानोऽप्यथैक कूटस्व एवेत्यर्थ ॥ २९ ॥

प्राणाद्युपाधिसंबन्धमात्मनोऽङ्गीकृत्योक्तमिदानीं सोपि नास्ति वस्तुत

इत्याह—

न हस्ती न तदारूढो मायाव्यन्यो यथास्थितः । ॐ

न प्राणादि न तद्द्रष्टा तथा ज्ञोऽन्यः सदादृशिः ॥३०॥

न हस्तीति ॥ निगदव्याख्यात पद्यम् ॥ ३० ॥

वस्तुतः प्राणाद्युपाधिसंबन्धाभावेऽपि मायासंबन्धोऽपरिहार्य इत्यत

आह—

अबद्धचक्षुषो नास्ति माया मायाविनोऽपि वा । ॐ

बद्धाक्षस्यैव सा माया मायाव्येव ततो भवेत् ॥३१॥

अबद्धेति ॥ न बद्ध चक्षुर्यस्य सोऽबद्धचक्षुस्तस्य लौकिकस्य यथा

माया नास्ति मायाविनोऽपि तथा चक्षुर्वन्धाभावान्माया नास्ति । वाशब्द

इवार्थ । अपिशब्दादवस्तुत्वनिश्चयादपि मायावी न व्यामुह्यतीत्यर्थः ।

व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह—बद्धाक्षस्यैवेति । सा माया बद्धाक्षस्यैव भय-

हेतुहस्त्यादिरूपा भासत इत्यर्थः । ततस्तस्मादमायाव्येव मायोपलक्षित

एव भवेत्पुमान्मायाधार इत्यर्थः । अयमेव श्लोको दार्ष्टान्तिकेऽपि

योज्य । अबद्धचक्षुषो मायानावृतचित्त्वभावस्य मायाविनोऽपि

मायावित्त्वेन विभाव्यमानस्यापि माया नास्ति । व्यामोहहेतुर्हि माया

साहमस्ति पर ब्रह्मेति प्रकाशमान आत्मनि विरोधादेव न भवतीत्य-

र्थः । वाशब्दो लोकप्रसिद्धमायाविदृष्टान्तार्थः । तथाच ज्ञानावस्थायां

कदाचित्प्राणाद्याकारा माया पश्यन्नप्यज्ञानावस्थायामिव न व्यामुह्यति

किंतु सुषुप्तवन्निर्विकार एव भवतीत्यर्थः । समानमन्यत् ॥ ३१ ॥

तस्मात्साक्षाद्ब्रह्मात्मज्ञानादमायावी मायातत्कार्यसंबन्धविनिर्मुक्तो

भवतीत्ययमर्थः श्रुतिसिद्ध श्रद्धेयो मुमुक्षुणेत्याह—

साक्षाद्देव स विज्ञेयः साक्षादात्मेति च श्रुतेः ।

मिथ्यते हृदयग्रन्थिर्न चेदित्यादितः श्रुते ॥ ३२ ॥

साक्षाद्देव इति ॥ स सर्वविकारसाक्षी कूटम्ब आत्मा साक्षाद्देवो

‘विज्ञानमानन्द ब्रह्मे’त्युक्तस्य ज्ञो विज्ञेय । ‘यत्साक्षात्परोक्षाद्ब्रह्म’

‘य आत्मा सर्वान्तर’ इति ब्रह्मरसैक्यश्रुतेरित्यर्थः । एव विज्ञाने काम

मविज्ञाने हानि च श्रुत्या दर्शयति—मिथ्यते इति । ‘न चेदिहावेदी

न्महतीविगडि’रिति । आदित इत्यादिशब्दात् ‘एकैवानुब्रह्म’ ‘मृत्योः

स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती’ इत्यादिश्रुतयो गृह्यन्ते ॥ ३२ ॥

साक्षात्प्रात्मविज्ञानमुक्तमाक्षिपति—

अशब्दादित्वतो नास्य ग्रहण चेन्द्रियैर्भवेत् ।

शुक्लादिभ्यस्तथान्यत्वाद्गुण्यं चापि कथं भवेत् ॥ ३३ ॥

अशब्दादित्वत इति ॥ शब्दान्तःकरणाभावात्प्रात्मन कथं

साक्षाद्विज्ञानं स्वादित्यर्थं ॥ ३३ ॥

परिहरति—

अदृश्योऽपि यथा राहुश्चन्द्रे विम्बं यथाम्भसि ।

सर्वगोऽपि तथैवात्मा बुद्धावेष स गृह्यते ॥ ३४ ॥

अदृश्योऽपीति ॥ यथा स्वरूपेणादृश्योऽपि राहुश्चन्द्रे चन्द्रमण्डले

उपरक्तो दृश्यते यथावाम्भसि अले चन्द्रादेर्निम्बं दृश्यते तथैव

चक्षुराद्यगोचरोऽपि स परमात्मा सर्वगोऽपि सर्वत्र वर्तमानोऽपि

तत्त्वमस्यादिमहावाक्योत्तरबुद्धावेष प्रतिबिम्बित सन् गृह्यते । तत्र

प्रतिबिम्बिततया तत्र स्फुरजमेव प्रदशनं न विवसीमाव इत्यर्थः ।

शास्त्रैक्यम्यस्यापि प्रत्यक्षत्वे राहुदृष्टान्त । सर्वसिद्धितया मासमानस्य

सर्वत्र यथावदस्फुरतोऽप्युपाधिविशेषे यथावत्स्फुरणे प्रतिबिम्बदृष्टान्त इति विवेकः ॥ ३४ ॥

बुद्धौ बोद्धात्मा गृह्यते चेद्बुद्धिधर्मो बोध इति शङ्कां दृष्टान्तेन प्रत्याचष्टे—

भानोर्विम्बं यथा चौष्णं जले दृष्टं न चाम्भसः ।

बुद्धौ बोधो न तद्धर्मस्तथैव स्याद्विधर्मतः ॥ ३५ ॥

भानोरिति ॥ यथा जले दृष्टं विम्बमौष्णं च भानोरेव न चाम्भसो जलस्य धर्मस्तस्य शैत्यस्वाभाव्यात्तथैव बुद्धौ स्फुरन्बोधो न बुद्धिधर्मः स्यात् । कुत । विधर्मतो विपरीतधर्मतो बुद्धेर्जाड्यधर्मत्वनिश्चयादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न केवलं शास्त्रीयबुद्धावेव चिद्धात् परमात्मा स्फुरति किंतु लौकिकीष्वपि विषयाकारबुद्धिवृत्तिष्वत्मा स्वतोऽपरोक्ष साक्षितया स्फुरतीत्याह—

चक्षुर्युक्ता धिया वृत्तिर्या तां पश्यन्नलुप्तदृक् ।

दृष्टेर्द्रष्टा भवेदात्मा श्रुतेः श्रोता तथा भवेत् ॥ ३६ ॥

चक्षुरिति ॥ चक्षुर्द्वारिका रूपाकारा या धियो वृत्तिस्ता पश्यन्नवभासयन्नात्माऽलुप्तदृगकुण्ठितज्ञानशक्तिर्दृष्टेर्द्रष्टा भवेत् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ३६ ॥

केवलां मनसो वृत्तिं पश्यन्मन्ता मतेरजः ।

विज्ञाताऽलुप्तशक्तित्वात्तथा शास्त्रं नहीत्यतः ॥ ३७ ॥

केवलामिति ॥ चक्षुरादिद्वारा बहिरप्रवृत्तामन्तरेव विषयाकारामित्यर्थः । अजो विकाररहित इत्यर्थः । विज्ञाता अलुप्तचिच्छक्तित्वादित्यर्थः । अलुप्तशक्तित्वे श्रुतिमुदाहरति—तथा शास्त्रमिति ।

एतद्विस्मयिष्येति शब्दं तस्मै सावभिमक्तिरुक्ताङ्गीकारात् । सप्तम्य-
र्थेय एतिरिति केचित् । 'नहि द्रष्टुदृष्टे'रित्यारम्भ 'नहि विशाद्वि-
ज्ञातेर्विपरिच्छेपो विद्यत' इतिश्रुतेरित्यर्थः । दृष्टेद्रष्टेत्याद्यौ च 'न
दृष्टेद्रष्टारं पश्यन् श्रुते श्रोतारं शृणुयात् मतेर्मन्तारं मन्वीचा च
विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया एव च आत्मा सर्वान्तर'इति श्रुति-
स्यार्हता ॥ ३७ ॥

द्रष्टृत्वादिभ्यपदेशाद्विकारित्वाशुद्धत्वमसक्तिमाशङ्क्याह—

ॐ ध्यायतीत्यधिकारित्वं तथा लेलायतीत्यपि ।

अत्र स्तेनेति शुद्धत्वं तथानन्वागतं श्रुतेः ॥ ३८ ॥

ध्यायतीति ॥ श्रुताविवक्ष्यद्वाप्यानचञ्जनमोरागासत्त्वमुच्यते ।

अतोऽविकारित्वं सिद्धमित्यर्थः । 'अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहे'
ति । अनन्वागतं पुष्पेनानन्वागतं पापेने'ति च श्रुते शुद्धत्वं
सिद्धमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु सुषुप्ते ज्ञानामावाच्यामस्त्वमयोश्च तद्वावादात्मनः कथमविकार-
ित्वमित्यत आह—

ॐ अक्षयलोपात्सुषुप्ते ह्यक्षया बोधेऽधिकारतः ।

ज्ञेयस्यैव विशेषस्तु यत्र वेति श्रुतेर्वचः ॥ ३९ ॥

अक्षयलोपादिति ॥ सुषुप्तेऽप्यारम्भाच्च एव अक्षयलोपादिति
योचना । 'यत्रैतं न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यती'त्यादिश्रुतेरि-
त्यर्थः । तथा बोधे बोधदृष्टायां माप्रत्यक्षमयोरिति यावत् । शो ज्ञान-
स्वरूप एवात्मा निरवयवमेवाविकारतो विकारानुपपत्तेरित्यर्थः । अत्र
स्वात्रमेऽपि निर्दिशेन्निरूप्येदात्मा कथं तर्हि नाज्ञापिमिति सुषु-
प्तिपरामर्शो बोधावस्थायाम् च कथं आत्मासीत्यनुभव इत्याद्यहं वि-
-

प्रोपरमानुपरमोपाधिनिबन्धनं तदुभयं न स्वरूपनिबन्धनं तथैव
श्रुत्योक्तत्वादित्याह—ज्ञेयस्येति । 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्यो
ऽन्यत्पश्ये'दित्यादिका 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन क पश्ये'दित्या-
दिका चोदाहरणम् ॥ ३९ ॥

एवं नित्यचैतन्यस्वरूपत्वान्नित्यापरोक्षो निर्विकारश्चात्मेत्युक्त प्रप-
ञ्चयति श्लोकत्रयेण—

व्यवधानाद्धि पारोक्ष्यं लोकदृष्टेरनात्मनः ।

दृष्टेरात्मस्वरूपत्वात्प्रत्यक्षं ब्रह्म तत्स्मृतम् ॥ ४० ॥

व्यवधानाद्धीति ॥ अनात्मनो घटादेर्विषयस्य ग्राहिकाया लोक-
दृष्टेस्तद्ग्राहकचक्षुरादिदृष्टेर्देशतः कालतो वा व्यवधानादसकर्षात्पारोक्ष्य
हि प्रसिद्धमित्यर्थः । न तथात्मनो दृष्टिव्यवधानमस्ति दृष्टेरात्मस्वरू-
पत्वादात्मन एव ब्रह्मत्वात्तद्ब्रह्म स्वत एव सदा प्रत्यक्ष स्मृतं ब्रह्मवि-
द्विरिति योजना ॥ ४० ॥

स्वरूपप्रकाशस्थानन्यापेक्षत्व दृष्टान्तेन स्फुटयति—

नहि दीपान्तरापेक्षा यद्द्वीपप्रकाशने ।

बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्न बोधोऽन्यस्तथेष्यते ॥ ४१ ॥

नहीति ॥ स्फुटम् ॥ ४१ ॥

एवमपरोक्षत्व विशदीकृत्याविकारित्व विशदीकुर्वन्नात्मनो निर्वि-
शेषत्वमाह—

विषयत्वं विकारित्वं नानात्वं वा नहीष्यते ।

न हेयो नाप्युपादेय आत्मा नान्येन वा ततः ॥४२॥

विषयत्वमिति ॥ नहीष्यते श्रुतिविरोधादिति शेषः । अन्यस्या-
सत्त्वाज्जडत्वाच्चेति दैतुरनुसंधेयः । वाशब्दात्त्वेनापीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

मन्वेवमपि कुत आत्मनो निर्विकारत्व नरकपातादिभबदर्शनादि
स्याद्विधाह—

- ⊗ सषाष्टाभ्यन्तरो जीर्णो जन्ममृत्युजरातिगः ।
अहमात्मेति यो वेत्ति कुतोऽन्वेव बिभेति स ॥ ४३ ॥
सषाष्टाभ्यन्तर इति ॥ सम्यक्पदाश्लोपमपूर्वकं च आत्मतत्त्वं
जानाति स कुतोऽन्वेव बिभेति । मयहेतोर्द्वितीयस्य बाधितत्वादि
त्यर्थ ॥ ४३ ॥

सषापि यावञ्जीवादिश्रुतिविहितत्वात्कर्मणां तदकरणे मत्प्रायसं
वितुषोऽप्यस्तीति उत्तरिहारायानुष्ठानं स्वादिति चेन्नेत्याह—

- ⊗ प्रागेवैतद्विधेः कर्म वर्षित्वादेरपोहनात् ।
तदस्यूलादिशास्त्रेभ्यस्त्वमेवेति निश्चयात् ॥ ४४ ॥
प्रागेवेति ॥ अस्यूलादिशास्त्रेभ्यो वर्षित्वादे कर्माधिकारहेतो
रपोहनात्त्वमेवेति वाक्येन ब्रह्मलक्ष्मणनिश्चयादेस्तद्विधेरतदात्मत-
त्त्वविधानात्मतिपादनात्प्रागेव पूर्वमेव सषाकञ्जीवादीशास्त्रविहितं
कर्म मोक्षमिति सोमना । अनधिकारिणोऽकरणे मत्प्रायसंमवा
यानुष्ठानमाप्तिरिति भावः ॥ ४४ ॥

आत्मनोऽध्यासं विना न वर्षित्वापस्तीत्यत्र युक्तिमाह—

- × पूर्वेदेहपरित्यागे जात्यादीनां ग्रहाणतः ।
देहस्यैव तु जात्यादिस्तस्याप्येष जनात्मता ॥ ४५ ॥
पूर्वेति ॥ देहपरित्यागे तदनुरक्तत्वातेरपि परित्यागादागमापा-
यित्वेन न जात्यादरात्मधमत्व किंतु देहस्यैव जात्यादिर्मम । उर्द्धं
देह एवास्मिन्निवस्यति आह—उत्थापीति । एवमागमापायित्वादेव
देहस्वाप्यनात्मतेत्यर्थ । देहस्य आत्मादेभ्य वर्षित्वादिना प्रकारेण

कर्माधिकारहेतोरभाषादात्मनो न स्वभावतः कर्मकर्तृत्वमुपपद्यत इति भावः ॥ ४५ ॥

शरीरादिष्व्वात्मीयाभिमानस्य प्रसिद्धत्वेन हेयत्वायोगमाशङ्क्याह—
ममाहं चेत्यतोऽविद्या शरीरादिष्व्वात्मसु ।

आत्मज्ञानेन हेया स्यादसुराणामिति श्रुतेः ॥ ४६ ॥

ममाहमिति ॥ यत आत्मन्यागमापायाभ्यामनात्मत्व देहादेर्नि-
श्चितमतो हेतोः शरीरादिष्व्वात्मसु ममाहं चेत्यभिमानोऽविद्या
मिथ्याप्रत्ययः सात्मज्ञानेनात्मतत्त्वब्रह्मात्मानुसंधानेन हेया स्याद्वाध्या
स्याद्देहात्मदृष्टेरासुरत्वेन निन्दाश्रुतेश्चेत्याह—असुराणामिति । ‘असु-
राणा ह्येपोपनिष’दिति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं न कर्म न वा तत्प्रयोजकं जात्याद्यात्मनोऽस्तीत्ये-
तदृष्टान्तेन साधयति—

दशाहाशौचकार्याणां पारिव्राज्ये निवर्तनम् ।

यथा ज्ञानस्य संप्राप्तौ तद्वज्जात्यादिकर्मणाम् ॥ ४७ ॥

दशाहेति ॥ पारिव्राज्ये सति सपिण्डताभिमानाभावात्सन्यासिनो
यथाऽऽशौचादेरननुष्ठेयता तथा ब्रह्मात्मज्ञानस्य संप्राप्तौ जात्याद्यभि-
मानाभावाद्धिदुप कर्मानुष्ठानाभाव इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

यस्मादेवमात्मनो ब्रह्मात्मत्वाज्ञानमूलो देहाद्यध्यासनिबन्धन-
संसारस्तस्मात्तत्त्वज्ञानात्प्राक्कामादियुक्तो धर्माधर्मद्वारा संसरति । ब्रह्मा-
त्मज्ञाने च सति कामादेरभावान्मुक्तो भवेदित्याह—

यत्कामस्तत्कृतुर्भूत्वा कृतं त्वज्ञः प्रपद्यते ।

यदा स्वात्मदृशः कामाः प्रमुच्यन्तेऽमृतस्तदा ॥ ४८ ॥

यत्काम इति ॥ स्वे स्वरूपे ब्रह्मण्येवात्मदृष्टिर्यस्य स स्वात्मदृक्

तस्य स्वात्मदृष्ट इति विग्रहः । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽत्र
इति मिता । अथ मर्त्योऽमृतो भवतीति मुते हृदय्या कामा
हृदयाप्यासबाधनेन बाधिता सन्तो यदा प्रकरोष्य मुच्यन्ते उवा
प्रवृत्तिबीजाभावात्स्वात्मसंख्य आत्माऽमृतो मुक्तसंसारबन्धनो भवती-
त्यर्थ ॥ ४८ ॥

'एतस्मैवानन्दस्यान्यानि भूयानि मात्रामुपजीवन्ति' 'नित्यतृप्तो
निरजन' इत्यादिभूतेरात्मनो नित्यदृष्टत्वात्प्रगमात्स साध्यसाधनवि-
रुद्धपत्वेन स्वतः क्रियाविसर्पित्वाभावादध्यासमूर्ध्वं क्रियातत्कार-
कयोगस्येति निश्चित्यात्मतत्त्वाबोधनेनैव क्रियादि त्याग्यमित्याह—

⊗ आत्मरूपविधेः कार्ये क्रियादिभ्यो निवर्तनम् ।

न साध्यं साधनं यात्मा नित्यतृप्तः स्मृतेर्मतः ॥४९॥

आत्मरूपेति ॥ विधिर्विधानं तत्स्वरूपावधारणम् ॥ ४९ ॥

यद्यपि विज्ञातात्मतत्त्वस्य क्रियाहेत्वभावात्तदभावस्तथापि विज्ञा-
तोर्मुमुक्षोर्मोक्षाय क्रियानुष्ठानं स्वावित्याशङ्क्य मोक्षस्य क्रियाफल-
विरुद्धज्ञप्त्वाच्च तस्यापि क्रियासंभव इत्याह—

उत्पाद्याप्यविकार्याणि संस्कार्ये च क्रियाफलम् ।

नातोऽन्यत्कर्मणा कार्ये त्यजेत्समात्ससाधनम् ॥५०॥

उत्पाद्येति ॥ ससाधनं ज्ञानापत्यविषयित्वायशोपवीतादिसाधन-
सहितकर्मविधिरुद्धं त्यजेन्मुमुक्षुरिति शेषः । कृतकत्वानित्यत्वान्मो-
क्षस्य च नित्यारमस्वरूपावस्थानरूपत्वाच्च मुमुक्षोरपि कर्मणा कृत्यव-
न्तीति भावः ॥ ५० ॥

किं ससाधनकर्मत्यागमात्रेण मुक्तिसिद्धिं किंवा अन्यत्किमपि हृत्स्व-
मन्वीत्यपेक्षायामात्मतत्त्वज्ञानाय गुरूपसत्तिः कर्तव्येत्याह—

तापान्तत्वादनित्यत्वादात्सार्थत्वाच्च या बहिः । ॐ

संहृत्यात्मनि तां प्रीतिं सत्यार्थी गुरुमाश्रयेत् ॥ ५१ ॥

तापान्तेति ॥ यद्वा यस्मात्सर्वकर्मनिबन्धना प्रीतिरनित्या दुःखान्ता स्वार्थप्रयुक्ता च तस्मात्त्रिमित्ता प्रीतिमनात्मविषयामात्मन्येवोपसहृत्य नित्यपुरुषार्थी गुरु सश्रयेतेति मुमुक्षुं शिक्षयति—तापान्तत्वादिति । या बहिरात्मनोऽन्यत्र जायापुत्रादौ प्रीतिस्ता प्रीतिमात्मन्युपसहृत्यात्मसात्कृत्वेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

उपगन्तव्य गुरु विशिनष्टि—

शान्तं प्राज्ञं तथा मुक्तं निष्क्रियं ब्रह्मणि स्थितम् । ॐ

श्रुतेराचार्यवान्वेद तद्विद्धीति स्मृतेस्तथा ॥ ५२ ॥

शान्तमिति ॥ शान्तमक्षुब्धचित्त प्राज्ञ मेधाविनं यथा परित्यक्तबन्धसजातीयेन पुनर्वद्धो न भवति तथा मुक्त निष्क्रियमिति । निष्क्रियमैहिकामुष्मिकार्थप्रवृत्तिरहित ब्रह्मणि स्थितं स्वस्वरूपानन्दानुभवेन सर्वत्रोदासीनमित्यर्थः । गुरोराश्रयणीयत्वे प्रमाणमाह—श्रुतेरिति । 'आचार्यवान्पुरुषो वेदे'ति च श्रुते । 'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञान ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इति स्मृतेश्चेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

उक्तप्रमाणानुसारेणोक्तविशेषणगुरूपगमने फलं निरतिशयं दर्शयति—

स गुरुस्तारयेद्युक्तं शिष्यं शिष्यगुणान्वितम् । ॐ

ब्रह्मविद्याप्लवेनाशु स्वान्तघ्वान्तमहोदधिम् ॥ ५३ ॥

स गुरुरिति ॥ युक्त समाहित । शिष्यगुणा, 'प्रशान्तचिन्ताय जितेन्द्रियाये'त्यत्रोक्ता गुणा अमानित्वादयश्च भगवद्गीतोक्तास्तैरन्वितमि-

स्य । ब्रह्मविद्यैव ह्यसौ ब्रह्मविद्यापुत्रस्येनेत्यम् । स्वान्तमन्त करणम् ।
उपाधिवचनेनोपाधीयमानो बीबो सक्रयते । तस्य ध्वान्तमात्मसम्भ-
वावरणात्मविशेषसङ्गमनाधनिर्वाच्याज्ञानं तदेव महानुवधिरपर्वन्त
त्वात्तमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

कथमुक्तकथणो गुरुकथसङ्गर्णं शिष्य सम्यग्ज्ञानेन सद्यः संसार
सागरं तारयेदित्यपेक्षायां प्रथमं पदार्थविवेकं कारयित्वा वास्वार्थशा-
नोपदेशेनेत्यभिप्रेत्य संक्षेपतः पदार्थविवेकमाह—

ॐ इष्टिः स्पृष्टिः श्रुतिर्घातिर्मतिर्विज्ञातिरेव च ।

शक्तयोऽन्याश्च भिद्यन्ते चिद्रूपत्वेऽप्युपाधिभिः ॥ ५४ ॥

इष्टिः स्पृष्टिरिति ॥ अन्याश्च रसमत्किचकिगत्थापाश्च शक्तय
इत्यर्थः । एता ब्रह्मादिशक्तयो यद्यप्यलण्डचिद्रूपा एव तथापि तत्त-
दिन्द्रियद्वारकनुविद्विचिमेदोपाधिभिर्मिथ्यन्ते न वस्तुतो मेदोऽस्तीति
तत्तद्वृत्त्यस्यपरित्यागेन सबहुचितसाक्षिसमानुगतप्रकाशत्वमात्र एवस्मा
त्संपदार्थ इति प्रथमं प्राहमेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥

कथमुपाधिभिरेव चिच्छक्तिमेव स्वरूपत एव मेदो यथानुम-
मस्तिवति धेनैवम् । आत्मनो विकारित्वापत्ते कस्यनागौरवात्त्वमित्य-
भिप्रेत्य ब्रह्मन्तेनालण्डरूपतां साधयति—

अपायोऽज्ञतिहीनामिर्नित्यं दीप्यन्परिषया ।

सर्वज्ञः सर्वदृक् श्रुद्धः सर्वं जानाति सर्वदा ॥ ५५ ॥

अपायेति ॥ यथा रविरपायोऽज्ञतिहीनामिर्नित्यं दीप्यन्परिषया
स्वरश्मिभिः सर्वं ब्रह्माण्डं दीप्यन्महाशयनेक एवाविद्वतो वर्तते
तथात्माप्यपायोऽज्ञतिहीनामिरेव स्वरूपगुतचिच्छक्तिमित्यतद्विद्व-
त्पुपाधिभेदाद्विज्ञानमि सर्वं विषयजातं विद्वेषतो जानाति सर्वदा

सर्वदृक् सामान्येनापि सर्वं पश्यन्नास्ते । यतः सर्वगतः सर्वदृश्याधिष्ठा-
नत्वेन सर्वाव्यभिचारी तस्माच्छुद्धो निर्विकार इति योजना ॥ ५५ ॥

यद्येवमुक्तलक्षण आत्मा कथं तस्य संसारोपलब्धता परिच्छेदप्रति-
भासश्चेत्यत आह—

अन्यदृष्टिः शरीरस्थस्तावन्मात्रो ह्यविद्यया ।

जलेन्द्राद्युपमाभिस्तु तद्धर्मा च विभाव्यते ॥ ५६ ॥

अन्यदृष्टिरिति ॥ अविद्यया शरीरस्थः स्थूलसूक्ष्मशरीरयोरेवो-
पलभ्यमानत्वात्तत्र वर्तमानस्तावन्मात्रं शरीरं यावत्तावन्मात्रोऽहमिति
मन्यमानोऽन्यदृष्टिर्देहवाह्येभ्यो व्यावृत्तात्मदृष्टिस्तद्गतधर्मैरात्मनो धर्म-
वत्त्वदृष्टिरपि सन् परिच्छिन्नः संसारीव चावभासत इत्यर्थः । एतदेव
दृष्टान्तेन स्पष्टयति—जलेन्द्रादीति । यथा चन्द्रादिर्जले प्रतिवि-
म्बितो जलोपाधिभेदाद्देवानिव जलकम्पादिना कम्पादिमानिव
चाविवेकादेन विभाव्यते तथैताभिरुपमाभिस्तद्धर्मैत्याद्युक्तार्थम् ॥५६॥

तदेवमुपाधिपरामर्शमन्तरेणात्मनि भेदससारादेरनुपलम्भादुपाधीनां
चात्मनो बहिः स्वातन्त्र्येण सत्ताया प्रमाणाभावादविद्यामयत्वे सति
नित्यशुद्धः परिपूर्ण एव चिदात्मेत्यवान्तरवाक्यैरवधारित आत्मैव
सत्यज्ञानादिलक्षण ब्रह्मेति महावाक्येनाचार्याद्वगतात्मतत्त्वो सुमुक्षु-
रवस्थात्रयात्मकस्यैव सर्वदृश्यत्वात्तदपोहेन तत्साक्षितया तदधिष्ठानतया
चाव्यभिचारि चिदेकरस ब्रह्मात्मेति स्वानुभवमापादयन्मुच्यत इत्य-
भिप्रेत्यानुसंधानप्रकारमाह—

दृष्ट्वा वाह्यं निमील्याथ स्मृत्वा तत्रविहाय च ।

अथोन्मील्यात्मनो दृष्टिं ब्रह्म प्राप्नोत्यनध्वगः ॥५७॥

दृष्टेति ॥ वाह्यं जागरित पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकं सम-

ष्टिभ्यष्टिरूप सर्वे विषयवार्त इद्व्य द्रष्टृदृश्यान्वयव्यतिरेकाम्यां कर्त्तृ
 कारणान्वयव्यतिरेकाम्यां चालोभ्याश्च निनीस्य इद्व्य तत्सर्वं द्रष्टृना
 त्रत्वेन कार्यं सर्वं कारणमृततन्मात्रत्वेन विहाप्येत्यर्थः । अत्रानन्तरं
 स्मृत्वा चाप्रदृष्टवासनाकार्यं स्वप्नवर्धनं स्मृतिर्चा स्मृत्वा विश्ववैद्या
 नरसहितं स्थूलोपाधिं सद्वासनामये लिङ्गे सूक्ष्ममृतसहिते प्रविहाप्य
 वासनामयं स्वप्नमात्रमेष तदित्यनुसंधामेत्यर्थः । तदपि लिङ्गशरीरं
 वासनामयं प्रविहाय च वासनासहितम् मन प्राणेन्द्रियसंघातस्यापि
 सत्कारणप्रपञ्चसन्मात्रादनतिरेकावावन्मात्रेण प्रविहाप्य तेषां चोत्प
 तिक्रमवैपरीत्येन सत्कारणसामासाज्ञानमात्रत्वेन प्रविहाप्यावस्थान
 तद्गानं तच्छब्देत्यर्थः । अत्रानन्तरं सुषुप्तौ बीजरमकमज्ञानमात्र
 मदुर्वरिष्ठं तदपि सदसत्त्वमिन्द्रामिन्द्रादिप्रकारनिरूपणासहत्वादिवा
 न्यपरिकल्पितान्यकारवधर्किभिदिति विवेकेन बाधित्वात्मनः सर्वाव
 न्मासाक्षितयानुमृतसच्चिदानन्दमात्रस्य इष्टिं ज्ञानप्रकाशस्वरूपानु
 न्नीस्य निरुपाधिकां कृत्वा स्थितो ब्रह्म प्राप्नोति । सत्यज्ञानादिसम्पन्न
 ब्रह्मैव भवतीति यावत् । अनध्वगोऽर्धिरादिकमध्वान न प्राप्नोति
 ब्रह्मण्य आत्मस्थान गत्यामया ब्रह्मसाधिरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अनध्वगो ब्रह्म प्राप्नोतीत्युक्तमेव विद्यद्यदिरुपपरितैवात्म्य
 मुक्तिर्नोपासकमेवापेक्षिकीति धोतमति—

ॐ प्राणाद्येयं त्रिक दित्या तीर्थोऽज्ञानमहोदधिम् ।
 स्वात्मस्यो निर्गुण शुद्धो मुक्तः स्वतो हि स ५८

प्राणादिति द्वाभ्याम् ॥ सुषुप्त्यादीत्यर्थः । स्वामस्यो नार्धिरा
 दिमागस्य स्या निगुण स्वामनि प्रविहापितसत्सगुण इत्यर्थः ।
 शुद्धो निरुपाधिकोऽतः सत स्वभावत एव मुक्त इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अजोऽहं चामरोऽमृत्युरजरोऽभय एव च ।

सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्ध इति बुद्धो न जायते ॥ ५९ ॥

अजोऽहमिति ॥ एवविधोऽह ब्रह्मासीति यो बुद्धोऽज्ञाननिद्राया
निर्गतः स न जायते । पुनः शरीरं न गृह्णातीत्यर्थं ॥ ५९ ॥

प्रबुद्धस्य पुनर्जन्माभावे हेतुमाह—

पूर्वोक्तं यत्तमोवीजं तन्नास्तीति विनिश्चयः ।

तदभावे कुतो जन्म ब्रह्मैकत्वं विजानतः ॥ ६० ॥

पूर्वोक्तमिति ॥ सुपुस्याख्य तमोऽज्ञानमित्यादिना यत्पूर्वोक्त-
मज्ञान तत्कालत्रयेऽपि नास्तीति निश्चयः कस्मिन्नपि काले सतो
ज्ञानमात्रात्तिरोधानासम्भवादस्य तु ज्ञानोदयमात्र एव तिरोधानाच्छु-
क्तिरजतवदित्यर्थः । तदभाव इति कारणाभावात्कार्याभाव
इत्यर्थः ॥ ६० ॥

अहं ब्रह्मासीत्यात्मानं साक्षात्पश्यतोऽपि पूर्ववद्व्यवहारदर्शनात्-
कृतधर्मार्धधर्मनिबन्धनं पुनः शरीरग्रहणं स्यादित्याशङ्क्य बाधितानु-
वृत्तिमात्रत्वाज्ज्ञानिनो व्यवहारस्य न तन्निबन्धनं पुनः शरीरग्रहणादि-
ससार इति दृष्टान्तपूर्वकमाह—

क्षीरात्सर्पिर्यथोद्धृत्य क्षिप्तं तस्मिन्नपूर्ववत् ।

बुद्ध्यादेर्ज्ञस्तथाऽसत्यान्न देही पूर्ववद्भवेत् ॥ ६१ ॥

क्षीरादिति ॥ यथा सर्पिर्नवनीत क्षीरादुपायेनोद्धृत्य तस्मिन्नेव
निःसारीकृते क्षीरे क्षिप्तं न पूर्ववदविविक्तं भवति तथाऽसत्याद्बुद्ध्यादेः
संघातात्प्रथममात्मा विविक्तो ज्ञानमात्ररूपेणोद्धृतो ब्रह्माहमस्मीति
वाक्यादवगतब्रह्मभावः पूर्ववत्पुनर्देही देहद्वयसंघातामिमानवान्
तस्मिन्विद्यमानोऽपि न भवेदित्यर्थः । साहकारस्य हि कर्म बन्धहेतुर्न

निरहंकारस्य । तथाचोक्तं भगवता 'यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्वस्य
न क्षिप्यते । हत्वापि स इमांल्लोकाञ्च हन्ति न निबन्धत' इति ॥६१॥

पदार्थशोधनपूर्वकं वाक्यादहं ब्रह्मास्मीति प्रतिबुद्धस्य पुनः
संसारमयसङ्घा नास्तीत्युक्तेऽर्थे 'भानन्दं ब्रह्मणो विद्याञ्च विमेति कुत-
श्चने'ति श्रुतिमर्थत पठति—

सस्य ज्ञानमनन्त च रसादेः पञ्चकात्परम् ।

स्वामद्दयादिशास्त्रोक्तमह ब्रह्मेति निर्भयः ॥ ६२ ॥

सत्यं ज्ञानमिति ॥ रसादेरजमयप्राप्तमयमनोमयविज्ञानमयान-
न्दमयास्त्रकोशपञ्चकात्परं तद्याचारमूर्तं 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे'ति निर्दिष्टं
यत्तदेव 'अहश्येऽनात्म्येऽभिरुक्तेऽनित्यमेऽमर्यं प्रतिष्ठां विन्दते' इति
शास्त्रोक्तं ब्रह्माहं स्वामस्मीति पश्यतिर्भयो भवतीति योजना ॥६२॥
मयकराणामपि मयकरब्रह्मात्ममूर्तस्य कुतो मयसङ्घावकाश इति
ब्रह्मज्ञस्य पुनः संसारमाहमुक्तं द्रवयति—

यस्माद्गीता प्रवर्तन्ते वाच्यन-पावकादयः ।

तदात्मानन्दतस्यज्ञो न विमेति कुतश्चन ॥ ६३ ॥

यस्मादिति ॥ यदि वाच्यिनौ पावकादय इति पाठस्तदा इन-
सूर्य । आदिपदादिन्द्रमृत्यु गृह्यते । तथाच श्रुति 'भीपासाद्वात-
पवते मीपोदेति सूर्य । भीपासादमिश्रेन्द्रश्च मृत्युधावति पद्यम'
इति । वाच्यन-पावकादय इति पाठेऽप्यात्मं वागात्प्रयोऽभिदैवम
इयादयश्च यस्माद्गीता प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । तथाच श्रुति केनेर्षि-
पठति मपिठं मन कंन प्राण प्रथम प्रैति मुक्तः । केनेर्षिता वाच-
मिमां बदन्ति वापु शोच क उ देवो युनक्ति', 'मयात्स्वामिश्रपति
मयात्पति सूर्य । मयादिन्द्रश्च वापुश्च मृत्युर्पावति पद्यम' इति ॥६३॥

ननु विदुषोऽपि हरिहरहिरण्यगर्भादीनां नमस्कार्यत्वात्तदतिक्रमे
मयसंभवात्कार्यशेषो विद्यत इति चेन्नैत्याह—

नामादिभ्यः परे भूमि स्वराज्ये चेत्स्थितोऽद्वये । ❊

प्रणमेत्कं तदात्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तदा ॥ ६४ ॥

नामादिभ्य इति ॥ नामवाक्मनआदिप्राणान्तेभ्य उत्तरोत्तर-
भूयस्त्वेन श्रुतेभ्यः परे परस्मिन्भूमि सर्वव्यवहारातीतेऽमृते सुखरूपे-
ऽद्वये स्वे महिम्नि स्वराजि चेदहमस्मि भूमा ब्रह्मेति व्यवस्थित आत्मज्ञो
विद्वास्तदा तस्यान्यंप्रति गुणभावामावात्क प्रणमेत्प्रणम्यानामात्म-
भूतत्वात् । अतः परिपक्वज्ञानस्य कृतकृत्यत्वान्न कर्मणा किमपि कार्य-
मस्तीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

भूमो नामादिभ्य परत्वेऽपि कथमद्वयत्वमित्याशङ्क्य नामादेरव-
स्थात्रयरूपस्याध्यस्तत्वेन मिथ्यात्वात्तत्साक्षिणस्तुरीयस्य भूमोऽद्वयत्व-
मिति वक्तुमवस्थात्रयमनुवदति—

विराड्वैश्वानरो वाह्यः स्मरन्नन्तः प्रजापतिः । ❊

प्रविलीने तु सर्वस्मिन्प्राज्ञोऽव्याकृतमुच्यते ॥ ६५ ॥

विराडिति ॥ अध्यात्माधिदैवतयोरभेदाभिप्रायेण विराड्वैश्वानर
इत्युक्तं विश्ववैश्वानर इत्यर्थः । वाह्यो वहि प्रज्ञ इत्यर्थः । अन्तः स्मर-
न्निति स्वप्ने वासनामयविषयदर्शी प्रजापतिर्हिरण्यगर्भस्त्रैजस इति योज्य-
म् । अव्याकृतमायोपाधीश्वराख्यं तत्त्व प्राज्ञ उच्यत इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

एतदवस्थात्रयात्मकं जगदपोह्य तत्साक्षिणो वस्तुभूतस्याहं ब्रह्मेति
सम्यग्ज्ञानान्मुक्तो भवतीत्याह—

वाचारम्भणमात्रत्वात्सुपुसादित्रिकं त्वसत् । ❊

सत्यो ज्ञश्चाहमित्येवं सत्यसन्धो विमुच्यते ॥ ६६ ॥

वाचेति ॥ ३ साक्षी सत्यः परमात्मा सोऽहमेवेत्येवं सत्त्वसन्धो
 ज्ञानायासेन मुच्यत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

आत्मसत्त्वाज्ञानाभ्यस्त संसारसंज्ञानाधिबर्तत इत्युक्ते ज्ञानाज्ञा-
 नयोरन्तमभर्मत्व स्वादित्याद्युक्त्येन एतन्तेन प्रत्याह—

❊ मारूपत्वाद्यया भानोर्नाहोरात्रे तथैव च ।
 ज्ञानाज्ञाने न मे स्यातां चिद्रूपत्वाविज्ञेपतः ॥ ६७ ॥
 मारूपत्वादिति ॥ ज्ञानाज्ञानयोरपि सादृश्यत्वात्कल्पितत्वे सति
 नात्मभर्मत्वमिति भावः ॥ ६७ ॥

आत्मनो निर्विशेषत्वादेः साक्षप्रामाण्यादेव सिद्धेर्नात्र युक्तिरस्य
 नया मम सेवनीयमित्यभिभेत्त्याह—

शास्त्रस्यानतिशङ्क्यत्वाद्ब्रह्मैव सामह सदा ।
 ब्रह्मणो मे न हेय स्याद्ब्रह्म वेति च सस्मरेत् ॥ ६८ ॥
 शास्त्रस्येति । स्पष्टम् ॥ ६८ ॥

किं तद्ब्रह्म परं शास्त्रं किंवा सर्वदाऽहेयानुपादेयब्रह्मात्मज्ञाननिष्ठस्य
 कर्ममित्यपेक्षायाम् 'यस्तु सर्वाणि भूतानी'त्यादिमन्त्रार्थशुदाहरति—

❊ अहमेष च भूतेषु सर्वेष्वेको जमो यथा ।
 मयि सर्वाणि भूतानि पश्यद्वेष न आयते ॥ ६९ ॥
 अहमेवेति । स्पष्टम् ॥ ६९ ॥

आत्मनोऽद्वितीयब्रह्मरूपत्वे शास्त्रमर्षत उदाहृत्य निर्विशेषब्रह्म-
 रूपत्वे उदाहरति—

न पाद्य मज्यतो पान्तर्बिद्यतेऽन्यत्स्वतः क्वचित् ।
 अथाज्ञान्तःश्रुते किञ्चित्तस्माच्छुद्धः स्वयंप्रमः ॥ ७० ॥

न बाह्यमिति ॥ 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयेमात्मा ब्रह्म
सर्वानुभू'रिति श्रुतेरित्यर्थः । सर्वानुभू'रित्यस्यार्थः स्वयंप्रभ इति ॥७०॥

सामान्येन सर्वप्रपञ्चसस्पर्शरहितत्वे श्रुतिमुदाहरति—

नेतिनेत्यादिशास्त्रेभ्यः प्रपञ्चोपगमोऽद्वयः ।

अविज्ञातादिशास्त्राच्च नैव ज्ञेयो ह्यतोऽन्यथा ॥७१॥

नेतीति ॥ प्रपञ्चनिषेधद्वारेणैवात्मा विज्ञेयो न पुनर्विषयतया
सप्रपञ्चतया वेत्यत्र 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' ।
'यस्यामत तस्य मत मत यस्य न वेद स.' । 'अविज्ञातं विज्ञातृ'-
इत्यादिशास्त्रमुदाहरति—अविज्ञातादीति ॥ ७१ ॥

'तस्मादेषा तन्न प्रिय यदेतन्मनुष्या विद्यु'रिति श्रुतिरेवमद्वयादि-
लक्षणमात्मान जानतो देवा फलप्राप्तिं विघ्नन्तीति चेन्मैवम् । देवा-
नामप्यात्मभूतत्वाद्विदुषो विघ्नश्रुतेरविद्वद्विषयत्वादित्यभिप्रेत्याह—

सर्वस्यात्माहमेवेति ब्रह्म चेद्विदितं परम् ।

स आत्मा सर्वभूतानामात्मा ह्येषामिति श्रुतेः ॥७२॥

सर्वस्येति ॥ 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषा
संभवती'ति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ७२ ॥

एव ब्रह्मात्मजानवतो देवैरप्युपास्यत्वसिद्धेर्न तस्य देवपशुत्वश-
ङ्कापीत्यतो न कुतश्चिद्भयमस्तीत्यत्र श्रुतिमर्थतः पठति—

जीवश्चेत्परमात्मानं स्वात्मानं देवमञ्जसा ।

देवोपास्यः स देवानां पशुत्वाच्च निवर्तते ॥ ७३ ॥

जीवश्चेदिति ॥ 'यदैवमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं भूत-
भव्यस्य न तदा विजुगुप्सते' । 'सर्वेऽस्मै देवा वलिमावहन्ति'
'तमेव विद्वानमृत इह भवति' इति च श्रुतिभ्य इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

यदुक्तं सत्त्वसंघो विमुच्यत इति तत्स्फुटयति—

५ अहमेव सदात्मज्ञः शून्यस्त्वन्यैर्यथाम्बरम् ।

इत्येषं सत्यसंभवात्सदात्ता न वच्यते ॥ ७४ ॥

अहमेवेति ॥ सदात्मा भासौ श्रमेति सदात्मज्ञः 'तत्सत्त्वं स
अहमे'ति श्रुतिरिहोदाहरणम् । अन्यैः शून्य इति वाच्यारम्भशून्यत्वो-
दक्षितः । यथाम्बरमिति इत्यससर्गशून्यत्वाच्छुद्ध इत्यत्र दृष्टान्तो-
क्तिः । असदात्ताऽनृताभिसंभिरहितस्तस्कर इव न वच्यते बन्धानर्ब-
हीनो भवति 'स यथा सत्र न वच्यते, पेटवस्त्वमिदं सर्व'मित्यादि
श्रुतिरिहोदाहार्या ॥ ७४ ॥

एवंविषयानामावाहितरे पशुमूढा शोच्या भवन्तीति दर्शयन्
'अथ येऽन्यथातो विदुरन्यरात्मानसोऽप्रम्यञ्छोक्य भवन्ती' ति श्रुत्यर्थ-
माह—

६ कृपणासोऽन्यथैवातो विदुर्महा पर हि ये ।

स्वराज्योऽनन्यदङ्गस्त्वस्वस्य देवा असन्मथे ॥ ७५ ॥

कृपणा इति ॥ ये परं ब्रह्मातोऽन्यथैवोक्त्यैपरीत्येनानारममूढ-
तया विदुस्ते हि कृपणा शोच्या एवेति मोक्षना । अनेवदर्शी तु
न कृपण इत्याह—स्वराज्येति । 'एवं विज्ञानलाभरतिरात्पकीड
आत्ममिथुन आरमानन्दः स स्वराज्यमवती' ति श्रुतिरिहोदाहरणम् । 'तस्य
सर्षेणु लोकपु कामचारो भवती' ति श्रुत्यर्थे मन्त्रमागोदाहरणेनारम-
रतिं शोचयति—तस्मेति । आसन्नित्यर्थे असन्निति छान्दसम् ।
'यस्त्वेवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्मथे' इति मन्त्रस्वायम्बरः ।
यस्त्वेवं ब्राह्मणो ब्रह्मनिष्ठ एवं'वेदाहमेतं पुरतं महान्त'मित्युक्तप्रका-
रेण ब्रह्मरमानं विद्यात्तस्य विदुषो देवा बहुधा भवन्तीति ॥ ७५ ॥

यस्माद्यथोक्तात्मज्ञानादेव कृतकृत्यता तस्मान्मुमुक्षुमिस्तदर्थं यत्नव-
द्विर्भवितव्यमिति ताञ्छिक्षयन्नाह—

हित्वा जात्यादिसंवन्धान्वाचोऽन्याः सह कर्मभिः । ७६ ॥

ओमित्येवं सदात्मानं सर्वं शुद्धं प्रपद्यथ ॥ ७६ ॥

हित्वेति ॥ 'यस्मिन्धौ पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह
प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैक जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृत-
स्यैष सेतुः', 'ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानमि'ति च वाक्यद्वयमत्रो-
दाहरणम् । अन्या वाचोऽनात्मविषया. प्रवृत्तिपरा. । सर्वं सर्वाधार-
भूतं शुद्धं विविक्तं निर्विशेषमित्यर्थं ॥ ७६ ॥

तमेव प्रतिपत्तव्यमात्मानं श्रुत्यन्तरेण विशिनष्टि—

सेतुं सर्वव्यवस्थानामहोरात्रादिवर्जितम् ।

तिर्यगूर्ध्वमधः सर्वं सकृज्ज्योतिरनामयम् ॥ ७७ ॥

सेतुमिति ॥ सर्वव्यवस्थाना वर्णाश्रमादिमर्यादानां सेतु विधार-
कम् । 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषा लोकानामसभेदाय नैनं
सेतुमहोरात्रे तरत. सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोक' इति श्रुतिरत्रोदा-
हरणम् ॥ ७७ ॥

पुन किंलक्षणमात्मानं प्रपद्यते इत्यपेक्षायाम् 'अन्यत्र धर्मादन्य-
त्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि
तद्वेदे'तिश्रुत्यर्थमाह—

धर्माधर्मविनिर्मुक्तं भूतभव्यात्कृताकृतात् ।

स्वमात्मानं परं विद्याद्विमुक्तं सर्ववन्धनैः ॥ ७८ ॥

धर्माधर्मेति ॥ कृताकृतात्कार्यकारणादित्यर्थं ॥ ७८ ॥

ननु कथं सर्ववन्धनैर्मुक्तं आत्मा तस्य कर्तृत्वादिश्रवणादित्याश-

अथाकर्तृत्वादेरपि सहैव भयणाद्विरुद्धो मयस्वभावस्यैकमिन्द्रयोगात्स-
मावमास कर्तृत्वादिक मायामयं प्रमाणावधेयमकर्तृत्वादिकमात्मस्वभाव
इति विशेषमभिप्रेत्य विरुद्धपरमवादिनी मुतीरुवाहरति—

अकुर्वन्सर्वकृष्युद्विष्टमस्येति धावत ।

मायया सर्वशक्तिवादजः सन्मथुधा मतः ॥ ७९ ॥

अकुर्वन्मिति ॥ 'अनेत्रदेकं मनसो जवीम' इति मन्त्रमागतो-
ऽकुर्वन्सर्वकृदित्युक्तं । 'शुद्धमपापविद्ध'मित्यस्वार्थं शुद्ध इति ।
'तद्भाषतोऽन्यानस्येति तिष्ठदि'त्यस्वार्थमाह—तिष्ठमिति । भावतो
वेगतोऽन्यान् मनःप्रणादीनस्येति अतीत्य गच्छति । यत्र मनःप्रणादि
गच्छति तत्र सर्वत्रारमचैतन्यस्वाभिन्वक्तिनियमादात्मा तिष्ठन्नपि
गच्छतीव मासत इत्यर्थः । 'अज्याममानो बहुधा विद्यावते' इति
मन्त्रार्थमाह—अत्र सन्मथुधा मत इति । सर्वत्र हेतुर्भाषमा सर्वशक्ति
त्वादिति । नहि मायामात्मसंयावनीयमस्तीति भावः ॥ ७९ ॥

अक्रियस्तापि क्रियात्त्वोपचारमुक्तं दृष्टान्तेन प्रपञ्चयति—

राजवत्साधिमाश्रत्सात्सानिष्पाद्भामको यथा ।

आमयन्नगदात्माह निःक्रियोऽकारकोऽद्वयः ॥ ८० ॥

राजवदिति ॥ स्पष्टम् ॥ ८० ॥

अस्मादेवमात्मा ततो नित्यशुद्धत्वादित्यभावः सास्त्रन्यायान्मयम्
वगच्छन्नाहं तत्रैव आनीयान्मन्ययेत्युपसंहरति—

निर्गुण निष्क्रिय नित्य निर्द्वन्द्व यन्निरामयम् ।

शुद्ध शुद्ध तथा मुक्त तद्रक्षास्तीति धारयेत् ॥ ८१ ॥

निर्गुणमिति ॥ नैतेषु शोकेषु पुनरुक्तं दोषावहं, यतः प्रसि-

वाचवस्तुनो दुर्बोधत्वान्मुमुक्षुपकाराय कार्त्स्निक आचार्यः कथिच्छा-

स्रत कचित्फलकथनेन कचिद्विद्वदनुभवाभिनयनेन पुनःपुनः प्रति-
यादयति । 'भूयोऽपि पथ्य वक्तव्य'मिति न्यायात् ॥ ८१ ॥ ✽

उक्तं प्रकरणार्थं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं संक्षिप्य कथयति—

बन्धं मोक्षं च सर्वं यत् इदमुभयं हेयमेकं द्वयं च
ज्ञेयं ज्ञेयाभ्यतीतं परममधिगतं तत्त्वमेकं विशुद्धम् ।
विज्ञायैतद्यथावच्छ्रुतिमुनिगदितं शोकमोहावतीतः
सर्वज्ञः सर्वकृत्स्याद्भवमयरहितो ब्राह्मणोऽवासकृत्यः ८२

बन्धं मोक्षमिति ॥ बन्ध मोक्ष च सर्वं यथावद्विज्ञाय भवमयरहित
स्यादित्यन्वयः । बन्ध. प्रमातृत्वकर्तृत्वादिप्रतिभासलक्षणो मोक्षो
ब्रह्मस्वरूपावस्थानं सर्वमिति नि.शेष पूर्वोक्तप्रकारमित्यर्थः । इदमु-
भय बन्ध मोक्ष च यतो हेतोरज्ञानाज्ज्ञानाच्च भवत. ते अपि विज्ञायेति
सबन्ध । तथा एकमनुवृत्त कारण, द्वय व्यावृत्त कार्यं च यज्ज्ञेयं
विषयभूत तत्सर्वं हेय वाध्य विज्ञायेत्यन्वयः । ज्ञेयाभ्यतीतं दृश्या-
त्सम्यक् पृथक्कृत परमं निरतिशय विशुद्ध एक ब्रह्म यद्वेदान्तेष्वधि-
गतं तत्त्व परमार्थं तदपि यथावद्विज्ञायात्मत्वेनोपादाय । किंलक्षणम् ।
श्रुतिमुनिगदित श्रुतिवाक्येन मुनिना गुरुणोपदिष्टमित्यर्थः । एवमा-
त्मानात्मतत्त्व ज्ञात्वाऽनात्मापोहेनात्मतत्त्वनिष्ठ शोकमोहावतीतः
स्यात् 'तत्र को मोह क' शोक एकत्वमनुपश्यत'इति श्रुते । सर्वं
हि ब्रह्म तज्ज्ञानन्सर्वज्ञः स्यात्सर्वं स्वात्मन्येक करोतीति सर्वकृत्स्यात् ।
तथाच मुक्तविषया श्रुति. 'अह विश्व भुवनमभ्यभवा'मिति । दैर्घ्यं
गानार्थम् । अभ्यभवमभिभूतवानात्मसात्कृतवानसीति श्रुत्यर्थः ।
भवमयरहित 'न विभेति कुतश्चने'तिश्रुते. ब्राह्मणो मुख्यया वृत्त्या
ब्राह्मणशब्दामिषेय. । 'अमौन च मौनं च निर्विधाथ ब्राह्मण'इति ।

‘अथ य एतदखरं गार्गि विदित्वास्माच्छोकश्चैति स ब्राह्मण’ इति च
 श्रुते । अवाप्तकृत्यं प्राप्तसर्वक्रियाफल इत्यर्थः । ‘सोऽश्रुते सर्वान्क-
 मान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते’ति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

एवमात्मानं ज्ञानतः कृतकृत्यत्वमुक्तं प्रकटयति—

ॐ

न स्वयं स्वस्य नान्यश्च नान्यस्यात्मा च हेयगः ।

उपादेयो न चाप्येयमिति सम्बन्धतिः स्मृता ॥ ८३ ॥

न स्वयमिति ॥ स्वयमात्मा स्वस्य न हेयगत्यक्तम्यकोटौ पतितो
 न चाप्युपादेयः एकस्मिन्कर्मकर्तृत्वात्संभवात्स्वरूपस्य स्थितौ नाशे वा
 स्वविषयहानोपादानयोरसंभवाच्च । तन्नान्यश्च न स्वस्य हेयगोऽश्रुते
 अन्यस्यैवाभावात्चाप्युपादेयोऽतएव तन्नान्यस्यापि त्वमुपादेयो हेयमं
 वा न भवत्यात्मानन्तराभावादनात्मनश्च बाधितत्वादपैतन्वाचेति
 योज्यता । इत्येवं या निष्ठा सा सम्बन्धति सम्बन्धानं स्मृता ब्रह्म
 विद्विरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

कृतस्वपैतन्यैकरसे पूर्वे बह्नुनि हानापसंभवाभिरायासं परंब्रह्मे
 वास्मीत्येवंविधाया धियः सम्बन्धतित्वे हेतुमाह—

आत्मप्रत्यायिक्या शेया सपपेदान्तगोचरा ।

ज्ञात्यैर्तां हि विमुच्यन्ते सपससारयन्धनैः ॥ ८४ ॥

आत्मप्रत्यायिकेति ॥ आत्मानं ब्रह्मत्वेन प्रत्याययतीत्यात्मप्र-
 त्यायिका । हि यस्मादेया मतिः त्वानुभवसिद्धेति वा सर्वपेदान्तगो-
 चरेति प्रमाणमूत्स्वमन्वा ददायति । एतां ज्ञात्वा कल्प्या सर्वसंसार-
 यन्धनैर्विमुच्यन्ते कृतकृत्या भवन्तीत्यर्थः । तथाच भगवद्भवनं ‘इति
 गुणतमं दास्यमिदमुक्तं मयाऽनप । एतद्ब्रह्मा बुद्धियान्स्वात्कृतस्वयं
 भारत’ति ॥ ८४ ॥

प्रकरणोक्तं ज्ञानमिदानीं प्रशंसन्नस्योपादेयत्वं द्रढयति—

रहस्यं सर्ववेदानां देवानां चापि यत्परम् ।

पवित्रं परमं ह्येतत्तदेतत्संप्रकाशितम् ॥ ८५ ॥

रहस्यमिति ॥ रहस्यमुपदेशव्यतिरेकेणाविज्ञेयं 'आचार्यवान्पुरुषोवेद', 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति च श्रुतेः । 'देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा नहि सुविज्ञेयमणुरेषधर्म' इति श्रुतेर्देवानां चापि रहस्यमित्यर्थः । पर सर्वोत्तम पवित्र पावन 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि', 'एवंविदि पाप कर्म न श्लिष्यते'इत्यादिश्रुतेः । हि यस्मात्परमं परमपुरुषार्थरूप निरतिशयानन्दप्रकाशमिति यावत् यदेवंरूपं सम्यग्ज्ञान तदेतत्सम्यक् प्रकाशित प्रकटीकृतमस्मिन्प्रकरण इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

एतस्य गोपनीयत्व सूचयति—

नैतद्देयमशान्ताय रहस्यं ज्ञानमुत्तमम् । ✖

विरक्ताय प्रदातव्यं शिष्यायानुगताय च ॥ ८६ ॥

नैतदिति ॥ यद्वास्य दुर्विज्ञेयत्वेन दुर्धरत्वात्तद्धारणसमर्थमधिकारिण विशिष्यन्ननधिकारिभ्यो विवेचयति—नैतद्देयमिति ॥ ८६ ॥

यस्मादेवलक्षणज्ञानद आचार्य कृतकृत्यो न प्रलोभादिना ज्ञानं प्रयच्छति तस्मान्मुमुक्षुरमानित्वादिशिष्यगुणयुक्त स्याद्यथाचार्यः कृपया विद्या दद्यादित्येतदर्थमाह—

ददतश्चात्मनो ज्ञानं निष्क्रियोऽन्यो न विद्यते ।

ज्ञानमिच्छंस्तरेत्तस्माद्युक्तः शिष्यगुणैः सदा ॥ ८७ ॥

ददतश्चेति ॥ न विद्यते यस्मादिति योज्यम् । तस्माच्छिष्यगुणैः सदा युक्तो ज्ञानमिच्छन्सपाठयस्तरेत्ससारमिति शेषः ॥ ८७ ॥

आवाबिबोपसंहारेऽपि देवताधार्यनमस्कारौ तद्गच्छेर्विधां प्रत्यन्त-
रज्जत्वन्त्यापनाय अमाविति दर्शयति श्लोकद्वयेन—

ज्ञान ज्ञेय तथा ज्ञाता यस्मादन्यो न विद्यते ।

सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्यस्तस्मै ज्ञानात्मने नम ॥ ८८ ॥

ज्ञानमित्यादिना ॥ ज्ञानात्मने चिस्तदानन्दरूपायेत्यर्थ ॥ ८८ ॥

विद्यया तारिताः सो वैर्जन्ममृत्युमहोदधिम् ।

सर्वज्ञेभ्यो नमस्तेभ्यो गुरुभ्योऽज्ञानसङ्कुलम् ॥ ८९ ॥

विद्ययेति ॥ अज्ञानसंकुलमिति छेदः ॥ ८९ ॥

इति सप्तदश सम्यक्प्रतिप्रकरणम् ॥ १७ ॥

तत्त्वमसिप्रकरणम् ॥ १८ ॥

पूर्वस्मिन्प्रकरणे ब्रह्मात्मविवयमपरोक्षज्ञानं मोक्षसाधनं वेदान्तेभ्यो
भवतीत्युक्तं उपयुक्तं, वेदान्तानामपि सर्गाकामादिवाक्यवत्परोक्षज्ञान
जनकत्वादतोऽपरोक्षज्ञानाय प्रसंख्यानमेष्टम्यमिति केचित्प्रतिपेक्षिरे
तन्मतनिराकरणेन पूर्वोक्तं सर्वं त्वसिद्धान्तं श्रौतमुपपत्तितः स्फुटमु-
पपादयितुं प्रकरणान्तरमारममाणो देवतानमस्कारम्भायेनान्त-करण
वृत्तिमाशामावसाक्षिणं कूटस्थविदेकतानमेवात्मानं नित्यापरोक्षं
वेदान्ता ब्रह्मेति प्रतिपाद्यन्तो न परोक्षं ब्रह्म समर्पयन्तीति सूष्य
प्रकरणप्रतिपाद्यं दर्शयति—

येनात्मना विलीयन्ते उद्भवन्ति च वृक्षयः ।

नित्यावगतये तस्मै नमो धीप्रत्ययात्मने ॥ १ ॥

येनेति ॥ वृक्षयो धीपरिणामा । अन्तःपक्षमिवात्मानमना येन
वेतन्यग्योतिःस्वरूपेण विलीयन्ते सुपुत्रौ भवत्वान्तरे उद्भवन्ति च

चिदात्मव्याप्ता इत्यर्थः । धीप्रत्ययाः साभासबुद्धिवृत्तयस्तेषामात्मने तद-
ध्यासाधिष्ठानायेत्यर्थः । नित्यश्चासाववगतिश्चेति विग्रहः ॥ १ ॥

इदानीं स्वोक्तेऽर्थे मुमुक्षूणा विश्वासार्थं स्वाचार्यगुणोपवर्णनपूर्वकं
सप्रदायशुद्धिं कथयति—

प्रमथ्य वज्रोपमयुक्तिसंभृतैः श्रुतेररातीञ्शतशो
वचोसिभिः । ररक्ष वेदार्थनिधिं विशालधीर्नमो
यतीन्द्राय गुरोर्गरीयसे ॥ २ ॥

प्रमथ्य वज्रेति ॥ संभृतैरभेद्यतया घटितैः श्रुतेर्वचोसिभिर्वेदान्त-
वाक्यरूपनिर्लिखितैः अरातीन्भेदतत्त्वारण्यवासिनोऽद्वैतरत्नापहारिणः ।
शत्रून्प्रमथ्य समूलमुन्मूल्य यो विशालधीरप्रतिहतदीर्घबुद्धिर्वेदान्ता-
र्थनिधिं वेदान्तमञ्जूषागत निधिं निधीयतेऽस्मिन्सर्वमिति निधिरद्वयं
ब्रह्मात्मतत्त्व त ररक्ष तस्मै यतीन्द्राय गुरोर्गरीयसे परमगुरवे नम
इति योजना ॥ २ ॥

एव नमस्कारव्याजेन प्रकरणार्थं स्वसप्रदायशुद्धिं चोक्त्वा तत्त्वम-
स्यादिवाक्यादेवापरोक्षज्ञानमात्मनीति प्रकरणसिद्धान्तं तावदाह—

नित्यमुक्तः सदेवास्मीत्येवं चेन्न भवेन्मतिः । ६
किमर्थं श्रावयत्यत्र मातृवञ्छ्रुतिरादरात् ॥ ३ ॥

नित्यमुक्त इति ॥ सदेवाहमहमेव सदस्मि नित्यमुक्त इति
चेत्तदपरोक्षा मतिर्वेदान्तवाक्यान् भवेत्तर्ह्येव सिद्धवन्निर्देशेन तत्त्वम-
सीति श्रुतिं किमर्थं कस्मादादृता आदरवती पुन पुनर्मातेव पुत्रहितै-
षिणी श्रावयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

नित्यापरोक्षस्वभावात्मस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणो वाक्यादेवापरोक्षज्ञानमारो-
पितानर्थनिवृत्तिफलमुत्पद्यत इत्याह—

सिद्धादेषाहमित्यस्माद्युष्मद्धर्मो निपिच्यते ।

रज्ज्वाभिवाद्दिधीर्युक्त्या तस्यमित्यादिशासनै ॥४॥

सिद्धादेवेति ॥ अहमित्यत्राहस्तच्छब्दात्परोक्षतया स्वतःसि-

द्धादारमन सक्ताशाद्युष्मद्धर्म परागर्भोद्भक्तरादिसत्त्वमित्यादिशासनै

मुक्त्या सहितै श्लोषिताभिरिति यावत् । निपिच्यते अमगृहीतपारोक्ष्य

सद्व्यवस्थाकारनिवृत्तपनेनात्मतत्त्व प्रतिपाद्यत इत्यर्थ । तत्र दृष्टान्तार्थ

स्पष्ट ॥ ४ ॥

तन्निवृत्तिं दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति—

शास्त्रप्रामाण्यतो शेया धर्मादेरस्त्रिता यथा ।

विपापोहो यथा ध्यानाद्भ्रुति स्थात्पाप्मनस्तथा ॥५॥

शास्त्रेति ॥ ब्रह्मा नित्यापरोक्षत्वेन ब्रह्म सद्व्यवस्थाध्याननिवृत्ति

हन्तुरित्येतत्क्रमेण दृष्टान्ताभ्यां साधयति—शास्त्रेति । तथा ब्रह्मण

एवात्मत्वेनाश्रिता अनन ब्रह्ममात्मनानुप्रविश्य' तत्त्वमसी ति शास्त्र

प्रामाण्यतोऽर्थेति दार्ष्टान्तिकं योग्यम् । ध्यानाद्भ्रुतिमन्त्रादिमन्त्रबीजान्त

रण्याद्विपापोहो यथा ध्यानाद्भ्रुतिमन्त्रादिमन्त्राणां पाप्मनाऽविद्याधनधरूपम

वात्स्यायनात्मतत्त्वावगमनादेण सद्य एव भ्रुतिवापरूपा निवृत्ति

स्यादित्यर्थ ॥ ५ ॥

अनु वाक्योन्वाहं ब्रह्मास्मीति प्रत्ययबद्ध कर्मास्मीत्यपि प्रत्ययोऽनुभ-

वसिद्धमन्त्र को हेतुरयमेवापरण वाच्यत इत्यत्रेति स्पष्टते—

सद्ब्रह्माह फरोमीति प्रत्ययायात्मसाधियौ ।

तयारझानजम्बैष त्यागा युक्तनरो मतः ॥ ६ ॥

सद्ब्रह्माहमिति ॥ सत्र नियामकं हर्तुं बद्धतरमाह—सयारि

ति । युक्तनर इति तरवाऽयमर्थ —मया पूर्वप्रवृत्तमागविनिवात्रक

श्रुत्या पश्चात्प्रवृत्ता लिङ्गादयोऽप्राप्ता एव वाच्यन्ते, यथावा पूर्वमेव प्रकृतेर्विकृतावतिदेशप्राप्तानामज्ञाना विकृतिगतविशेषोपदेशेन पाश्चात्त्येन बाध इति युक्तत्वेऽप्यनियमो बाध्यबाधकयो पूर्वापरीभावस्य न तथास्य न्यायस्येति युक्ततर इत्युक्तमिति ॥ ६ ॥

अत्र क प्रमाणज प्रत्यय को वाऽज्ज्ञानज इति वीक्षाया विविच्य दर्शयति—

सदस्मीति प्रमाणोत्था धीरन्या तन्निभोद्भवा ।

प्रत्यक्षादिनिभा वापि बाध्यते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ७ ॥

सदस्मीति ॥ धीस्तत्त्वमसीति निर्दुष्टवाक्यप्रमाणोत्था अन्या कर्ताहमित्यादिधीस्तन्निभोद्भवा प्रमाणाभाससमुद्भूताविवेकदोषास्कन्दितत्वादित्यर्थ । वाक्यजन्यज्ञानस्यापि प्रत्यक्षाभासबाधन दृष्टान्तेन बुद्धिमारोहयति—प्रत्यक्षादीति ॥ ७ ॥

ननु ब्रह्मासीति बुद्धिवत्कर्तृत्वादिवुद्धेरपि 'सत्यं वद' 'धर्मं चर' 'स हि कर्ता भोक्तेत्याहुर्मनीषिण' इत्यादिवचनाच्छास्त्रसिद्धत्व तुल्यमिति कथं तस्या बाध्यत्वमित्याशङ्क्याह—

कुरु भोक्तेति यच्छास्त्रं लोकबुद्ध्यनुवादि तत् ।

सदस्मीति श्रुतेर्जाता बाध्यतेऽन्यैतयैव धीः ॥ ८ ॥

कुरु भोक्तेति ॥ शास्त्रानभिज्ञाना तदभिज्ञसगतिहीनानामपि कर्ता भोक्ताहमसीति धिय सिद्धत्वात्कुर्वित्यादिशास्त्रं लोकसिद्धार्थानुवादिनाऽनधिगतार्थबोधकमित्यर्थ । सदस्मीति धीस्तु श्रुतेरन्यसिद्धार्थाया सकाशाज्जातेत्यर्थ । तस्मादेतयैव निरवकाशया सदस्मीति श्रुतिजातया धियैवान्या सावकाशानुवादवाक्यजन्या बाध्यते बाधत एवेति वान्वय ॥ ८ ॥

तदेवं वाक्यादेवापरोक्षज्ञानमात्मविवक्षयमुत्पद्यते तच्च निरपेक्षमेवा
नर्षनिवृत्तिहेतुरिति समतमुपन्यस्य स्वयूष्यमतमुत्पापयति—

ॐ सदेव त्वमसीत्युक्ते नात्मनो मुक्ता खिरा ।
प्रवर्तते प्रसंचक्षामतो मुक्त्याऽनुचिन्तयेत् ॥ ९ ॥
सदेवेति ॥ प्रसंचक्षां प्रसंस्थानं शठशब्दं युक्त्या सहाभ्यसे
दित्यर्थः ॥ ९ ॥

उक्तमेव साधयति—

सकृदुक्तं न गृह्णाति वाक्यार्थज्ञोऽपि यो मयेत् ।
अपेक्षते त एवान्यदबोधाम इय हि तत् ॥ १० ॥

सकृदिति ॥ योऽपि वाक्यार्थज्ञः सकृदुक्तं न गृह्णाति न
जानाति न सम्यक् प्रतिपद्यते यतोऽप्यवान्यत्सहस्ररि मृतमपेक्षते
मयपेक्षते तद्वयं वाक्यानुचिन्तनं मुक्त्यालोचनं च पूर्वश्लोकं वचनबो-
धामेत्यर्थः ॥ १० ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्येषु विधिनोपस्थामाहो ब्रह्मात्ममात्मन्य प
स्त एव सिद्धेर्मुमुक्षोर्निर्भोगोऽपि न पठत इत्याह—

नियोगोऽप्रतिपन्नत्वात्कर्मणां स यथा मयेत् ।
अपिरुद्धो मयेत्तापघातसंषेधताऽदृढा ॥ ११ ॥

नियोग इति ॥ वाक्यमात्राद्वैकस्म्यस्याप्रतिपन्नत्वात्साशक्त-
त्वामावाचावधियागाऽविरुद्धो मयेत्तापघातसंषेधता ब्रह्मात्मैकताऽदृढा
इति न प्रतीयत इति शोचना । स नियोग कर्मणामप्रिष्टोमात्रीनां
यथा मयद्वाक्याद्ब्रह्मणानामपि फलप्राप्तय इति दृष्टान्ताच्च ॥ ११ ॥

किंच विधिमन्तरेण चेद्ब्रह्मात्मैक्यं वाक्यात्स्वयमेव प्रतिपद्येत
तदा यमनियमादिकमनुष्ठीयमानं मिथ्या स्यादुपकार्याभावादित्याह—

चेष्टितं च तथा मिथ्या स्वच्छन्दः प्रतिपद्यते । ❊

+ प्रसंख्यानमतः कार्यं यावदात्मानुभूयते ॥ १२ ॥

चेष्टितमिति ॥ चेष्टितमनुष्ठितं यमादि स्वच्छन्दः स्वेच्छावान-
नियुक्त इति यावत् । प्रतिपद्यते चेदित्यध्याहारः । आत्मानुभूयते
साक्षात्क्रियत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इतोऽपि प्रसंख्यान विधितोऽनुष्ठेयमित्याह—

सदस्मीति च विज्ञानमक्षजो वाधते ध्रुवम् ।

शब्दोत्थं दृढसंस्कारो दोषैश्चाकृष्यते वहिः ॥ १३ ॥

सदस्मीति ॥ सदस्मीति विज्ञानमक्षज प्रत्यक्षप्रत्यय कर्ता
भोक्तेत्येवमाद्याकारो वाधते । ध्रुव निश्चितमेतत् । अक्षजस्य प्राबल्ये
हेतुगर्भं विशेषण—दृढसंस्कार इति । किंच तेन मुमुक्षुर्दोषै रागा-
दिभिश्च वहिराकृष्यते वहिर्मुखीक्रियतेऽत प्रसंख्यान दोषनिवृत्तये
च कार्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

न केवलं चिरं निरूढवासनाघटितत्वेन प्रत्यक्षप्राबल्यमपि तु
विशेषविषयत्वाच्चेत्याह—

श्रुतानुमानजन्मानौ सामान्यविषयौ यतः ।

प्रत्ययावक्षजोऽवश्यं विशेषार्थो निवारयेत् ॥ १४ ॥

श्रुतेति ॥ श्रुत शब्दोऽनुमानं लिङ्गज्ञानं विप्रलिप्साभ्रान्त्योरपि
तत्र समाव्यमानत्वाद्गत्यन्तरसमवाच्च प्रत्यक्षस्य तदभावाद्युक्तं वाधक-
त्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

यदि वाक्यार्थज्ञानमात्रात्कृतकृत्यता कस्मिन्निदृश्येत तदा प्रसंख्यान-
मकृत्यनमनर्बक स्यात्तदु तदा कश्चिदृश्यते अतः प्रसंख्यानमावश्यक-
मित्याह—

वाक्यार्थप्रत्ययी कश्चिद्विदुःखो नोपलभ्यते ।

यदि वा दृश्यते कश्चिद्वाक्यार्थश्रुतिमात्रतः ॥ १५ ॥

वाक्यार्थप्रत्ययीति ॥ 'तद्वैतस्पृश्यन् ऋषिनामदेव प्रतिप्रे-
तद्वास विमदा'वित्यादौ वाक्यार्थज्ञानमात्राद्वाक्यार्थेवादि कृतकृत्यो
दृश्यत इति चेत्तत्राह—यदि वेति । दृश्यते निर्दुःख इत्युपरश्लोक-
गतेनान्वय ॥ १५ ॥

निर्दुःखोऽतीतदेहेषु कृतमावोऽनुमीयते ।

धर्या नोऽश्वाससवेद्या स्यादनिष्ट तथासति ॥ १६ ॥

निर्दुःखोऽतीतेति ॥ वाक्यार्थमवपमात्रात्कश्चिदपि निर्दुःखो
दृश्यते श्रुतिपुराणौ । सोतीतदेहेषु कृतमावोऽनुष्ठितमसंख्यानोऽनुमी-
यते निर्दुःखस्त्वङ्गनेत्यर्थः । किञ्च सकृद्विज्ञातवाक्यार्थस्य विध्यन-
न्युपगमे नोऽस्माकं धर्या परमाहंसात्रमाधाराऽश्वाससवेद्या स्यात् छात्र
विहिता न स्यात् । तथासत्यनिष्ट स्यात् । यस्यात्रमधर्मापरिभागेऽप्यास्-
दपतितता न भवेदित्यनिष्टमसङ्ग इत्यर्थः ॥ १६ ॥

कृत्वाहि प्रसंख्यानविधिपक्षे सिद्धमसोपदेशस्वाध स्यादित्यस्य
आह—

सदसीति फलं चोभत्वा विधेय साधन यत् ।

न तदन्यत्प्रसंख्यानान्यसिद्धार्थमिहेष्यते ॥ १७ ॥

सदसीति ॥ त्वं सद्गच्छासीति वर्तमानोपदेशेन फलमिदं साधन
विधानार्थमुच्यते । यतो यस्मात्सर्वत्र फलमुक्त्वा साधनं विधेयमतो

ब्रह्मात्मैक्यकाम प्रसन्नक्षीतेति सार्थको विधिर्भवेदित्यर्थः । प्रसंख्या-
नमेव किमिति विधीयते ज्योतिष्टोमादि कस्माद्ब्रह्मभावाय न विधी-
यत इत्यत आह—न तदन्यदिति । प्रसंख्यानादन्यदिह वेदान्तेषु
प्रसिद्धार्थामिव्यञ्जनसमर्थं साधनं यत्तन्नेष्यते । ज्योतिष्टोमादेर्व्यञ्जक-
त्वसामर्थ्याभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पूर्वपक्षमुपसंहरति—

तस्मादनुभवयैव प्रसन्नक्षीत यत्नतः ।

त्यजन्साधनतत्साध्यविरुद्धं शममादिमान् ॥ १८ ॥

तस्मादिति ॥ किं कुर्वन् साधनतत्साध्यविरुद्धं त्यजन् साधन
प्रसंख्यानं तत्साध्यं तत्फलमात्मैक्यसाक्षात्कारं तद्विरुद्धं कर्मनिष्ठत्वम् ।
शमनं शमः आदिपदाद्दमोपरमावित्यादिग्रहः । शमादियुक्तश्च
सन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥

सिद्धान्तमुपक्रमते—

नैतदेवं रहस्यानां नेतिनेत्यवसानतः ।

क्रियासाध्यं पुरा श्राव्यं न मोक्षो नित्यसिद्धतः ॥ १९ ॥

नैतदेवमिति ॥ किं वेदान्तेषु प्रसंख्यानं साक्षाद्विधीयते किंवा
वर्तमानोपदेशेन फलवचनानुपपत्त्या कल्प्यत इति । तत्र नाद्य इत्याह—
रहस्यानामिति । उपनिषद्वाक्यानामित्यर्थः । नेतिनेति दृश्यनिषेध-
द्वारा तदवधिमात्रे ब्रह्मात्मस्वरूपे पर्यवसानदर्शनोद्वेदान्तानां न विध्य-
र्थेतेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—क्रियासाध्यमिति । यत्क्रियासाध्यं फलं
तत्पुरा पूर्वकाण्डे श्राव्यं नोपनिषत्सु । अत्र श्रूयमाणो मोक्षो न क्रिया-
साध्यः । कुतः । नित्यसिद्धतोऽसाध्यत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

सत्त्वमस्याविद्याकर्मपरोक्षाद्वितीयात्मज्ञानद्वारा तदज्ञानं तद-
ध्यक्षं च दुःसिखादिसंसारं निवर्तयतीति बहुमज्ञानाध्यक्षं दुःसा-
दीत्यत्र दृष्टान्तमाह—

ॐ पुत्रदुःखं यथाप्यस्त पित्रादुःखे स्व आत्मनि ।
अहर्कर्ता तथाप्यसौ नित्यादुःखे स्व आत्मनि ॥२०॥
पुत्रेति ॥ अदुःखे ज्वरादिव सुखेति इत्यर्थः । यार्थान्तिक्माह
—अहं कर्तेति ॥ नित्यादुःखे सदा दुःखादिसंसाररहिते से तस्यै
आत्मनि निरुपाधिकेऽहं कर्त्ता सामान्यं करणविविधो दुःसादि-
धर्मकोऽविवेकसंश्रयान्निषया तथाप्यस्त इत्यर्थः । अहं कर्त्तेति
पाठे स्व आत्मनीत्यत्र दुःखादिरिति शेषः ॥ २० ॥

आत्मनो ब्रह्मस्वभावाज्ञानेनाध्यक्षं संसारस्तस्वभावज्ञानमात्रज्ञे-
तिनेति सत्त्वमसीति च शास्त्रोक्तानिर्बर्तते तद्व्ययमनं सवन्वियाधि-
कारनिवृत्तेः सुप्रसादिब पुनरप्यासबीजामावात्कृतकृत्यस्य न प्रसंख्या-
मविध्यबसर इति कल्पितमाह—

सोऽप्यासो नेतिनेतीति प्राप्तव्यतिपिच्यते ।

भूयोऽप्यासविधिः कथित्कुतश्चिन्नोपपद्यते ॥ २१ ॥

सोऽप्यास इति ॥ प्राप्तवदिति वतिप्रयोगादस्तु इत्या मास्यभा-
वादारोपितत्वं द्रव्यति ॥ २१ ॥

नम्बविषये ब्रह्मस्मनि विषयमनां दुःसिखादीनां कथमप्यास-
संभाव्यते, यतः पुरोऽवस्थिते विषयभूते शुक्तिज्ञादौ रजताप्यासो
दृष्ट इत्याशङ्क्य व्यभिचारात्तत्र नियम इत्याह—

आत्मनीह यथाप्यास प्रतिषेधस्यैव च ।

महाप्यासनिषेधौ खे क्रियेते च यथापुधैः ॥ २२ ॥

आत्मनीति ॥ यथा देहव्यतिरिक्तात्मवादिनामात्मनीह पुर.स्थिते देहजरामरणाद्यध्यासस्तत्प्रतिषेधश्च, यथा चेन्द्रियाविषयेऽपि खे मलाध्यासनिषेधावबुधै क्रियेते तथैव च प्रत्यगात्मनि ब्रह्मण्यप्यविषये ससाराध्यासनिषेधौ स्यातामित्यर्थ । 'आत्मनीह तथाध्यास' इति पाठे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकपरतयोत्तरार्धपूर्वार्धौ स्पष्टार्थौ । अधिष्ठा-नस्वरूपमात्रस्फुरणमध्यासेऽपेक्ष्यते न विषयत्वेन स्फुरण तदिह स्वप्रकाशे आत्मनि स्वत.सिद्धमिति नानुपपत्तिरिति भावः ॥ २२ ॥

प्राप्तवत्प्रतिषिध्यत इत्युक्त प्रपञ्चयति—

प्राप्तश्चेत्प्रतिषिध्येत मोक्षोऽनित्यो भवेद्भुवम् ।

अतोऽप्राप्तनिषेधोऽयं दिव्यग्निचयनादिवत् ॥ २३ ॥

प्राप्तश्चेति ॥ प्रमाणसिद्धश्चेत्ससारः प्राप्तवत्प्रतिषिध्येत तर्हि ससारबन्धनिवृत्तिरूपस्य मोक्षस्यागन्तुकत्वाद्भुवं निश्चित मोक्षो नित्यो भवेत् । परमार्थवृत्त्यात्मगतस्य बन्धस्य परमार्थत एव निवृत्तौ तस्या-त्मनोऽवस्थान्तरापत्त्या विकारित्वादनित्यत्वमावश्यक तथाऽनादिभाव-रूपस्य बन्धस्य परमार्थत्वे तन्निवृत्तिरेवासभाविनी । सादित्वाभ्युपगमे तु तस्यात्मनैव कृतत्वान्निवृत्तसजातीयस्य पुनस्तस्मिन्पूर्ववदुत्पत्त्युपपत्तेर-नित्यो मोक्षः प्रसज्येतैवेति बन्धस्याविद्यकत्वमवश्यमेष्टव्यम् । तस्य च जानादेव निवृत्तेर्निरर्थक प्रसख्यानमित्यभिप्रेत्योपसहरति—अत इति । यथा 'नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्य' इति पृथिव्यामिवाग्नि-चयनमन्तरिक्षादावारोप्याप्राप्तमेव प्रतिषिध्यते, तथा संसारबन्ध-रहित एवात्मनि तदारोपनिषेधाविति दृष्टान्तेनाह—दिव्यग्नीति । आदिपदादाकाशमालिन्यं लौकिक गृह्यते ॥ २३ ॥

आत्मनि बन्धसंबन्धबोधरूपमाजामावापि न एव बन्धस्य सत्य-
ताप्राप्तिरस्तीत्याह—

समाख्यो गोचरे शब्दः प्रत्ययो वा न चान्यथा ।
न समाख्यौ तदात्मत्वाद्दह कर्तुंश्रयैव च ॥ २४ ॥

समाख्य इति ॥ अयमर्थ — आत्मनि बन्धसंबन्धबोधरूपं प्रमाणं
शब्दं प्रमाणान्तरं वा सर्वथापि नोपपद्यत इत्याह—शब्दं प्रत्ययो
वेति । प्रत्ययं प्रमाणान्तरबन्धं शब्दो वा प्रत्ययो वा साके गोचरे
विषये संभाव्य संभावनायोम्यो न चान्यथा विषयत्वायोम्ये । तथाच
यद्यपि आतिगुणक्रियादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तरहितस्वात्मनो न शब्दगो-
चरस्य संभाव्यते येनायमात्मा संसारीति बोधं शब्दादुत्पद्येतेति । तथा
रूपादिहीनत्वात् बाह्येन्द्रियवर्त्यस्तस्मिन्कमतेऽप्यत्र न तत्स्वरूपसं-
दृष्टया सिद्धविशेषामहंत्वात्तनुमानार्थापत्तौ तस्मिन्संभवतोऽवयवाद्यमा-
वाप्नोपमानं भावरूपत्वादेव नानुपपत्तिरपीति प्रतीतिमात्रं परिशि-
ष्यत इति न प्रमाणसिद्धौ बन्धसंबन्ध इति यतो न संभाव्यात्प्रम-
न्सिद्धशब्दप्रत्ययादिति । किंच शब्दप्रत्ययबो प्रमाण्यात्प्रामिमतबोद्धवैव
पादंकर्तुं प्रमातृत्वाभिमतस्य च तद्वत्प्रमाणात्प्रमात्प्रमाणात् तद्वोचरत्
मुपपद्यते । ननुमानुष्यो शब्दप्रत्ययबोर्दहकर्तुं विद्यात्मन-
पूजकस्वरूपमस्ति आत्मनि तु क्रियानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

तस्मात्प्रमाणनिषेध एव बलव्य इति सिद्धमित्याह—

अहंकारात्मनि न्यस्तं चैतन्ये कर्तृतादि यत् ।
नेति नेतीति तत्सर्वं साहकारा निषिध्यते ॥ २५ ॥

अहं कर्तेति ॥ चैतन्ये चित्स्वरूप आत्मनि अहंकारा सामा

सान्त करणाविवेकेन कर्तृत्वादि न्यस्तमारोपित तत्सर्वं नेतिनेतीनि
निषिध्यते साहकर्त्रा अहकर्त्रा सहेत्यर्थं ॥ २५ ॥

अध्यस्तनिषेध एव चेच्छान्तेण क्रियते कथं तर्थात्मन. स्वरूपो-
पलब्धिरित्यत आह—

उपलब्धिः स्वयंज्योतिर्दृशिः प्रत्यक्सदक्रियः ।

साक्षात्सर्वान्तरः साक्षी चेता नित्योऽगुणोऽद्वयः २६

उपलब्धिरिति ॥ अनुपलब्ध्यादिस्वरूपत्वे प्रमाणाभावादितरत्र
च साक्षादित्यादिनोत्तरार्धसूत्रितश्रुतीना प्रमाणत्वात्प्रकाश एवात्मा
सदा स्वत सिद्ध इत्यर्थं ॥ २६ ॥

नन्वात्मात्मीयमिति च द्वयमहंममप्रत्ययगोचरत्वेन प्रसिद्ध तथा-
सति कथमात्मा स्वत सिद्ध इत्याशङ्क्योपाधिवशात्तथा प्रसिद्धिरि-
त्याह—

संनिधौ सर्वदा तस्य स्यात्तदाभोऽभिमानकृत् ।

आत्मात्मीयं द्वयं चातः स्यादहंममगोचरः ॥ २७ ॥

संनिधाविति ॥ अभिमानकृदहकारस्तस्य चिदात्मन सर्वदा
संनिधौ सति तदाभश्चैतन्यप्रकाशयुक्ततया तदाकार स्यादतो हेतो-
रात्मात्मीयं द्वन्द्वं च स्यादहममेति व्यवहारगोचर इत्यर्थं । तथाच
साभासान्त करणतद्दृश्यविवेकादात्माहमिति ममेति च भासमानोऽपि
स्वत.सिद्ध एव स्वभावत इति भाव ॥ २७ ॥

एवमहप्रत्ययादेरन्यविषयत्वोपपादनेन संभाव्यो गोचरे शब्द
इति श्लोकोक्त प्रत्ययागोचरत्वमात्मन. प्रतिपादितम्, इदानीं शब्दस्यापि
विषयान्तर दर्शयस्तदगोचरत्वमुपपादयति—

जातिकर्मादिमत्त्याद्धि तस्मिन्शब्दास्त्वहकृति ।
न कश्चिद्वर्तते शब्दस्यवभाषात्स्व आत्मनि ॥ २८ ॥

वातीति ॥ तस्मिन्हृत्स्वहकारे सामासे हि निश्चित वातिक-
र्मादिशब्दमवृत्तिनिमित्तवत्त्वाच्छब्दा प्रवर्तन्ते तदभावात्प्रवृत्तिनि-
मित्तत्वात्प्राधान्यात्स्वे स्वरूपगूते आत्मनि निरुपाधिके कश्चिदपि
शब्दो न वर्तते त विपर्ययकवन्तित्यर्थः । अत आत्मा स्वत सिद्ध
इति भाष ॥ २८ ॥

स्वत सिद्धस्वरूप आत्मनि प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्प्राधान्यात्कश्चिदपि
शब्दो न प्रवर्तते चेत्कर्म तस्य वेदान्तवेद्यतयौपनिषदत्वमुद्घुष्यत
इत्यत आह—

आमासो यत्र तत्रैव शब्दाः प्रत्यग्दर्शि स्थिताः ।
कक्षयेयुर्न साक्षात्प्रमिदध्युः कथञ्चन ॥ २९ ॥

आमास इति ॥ अत्राहंकारादावामासभेदन्यमतिविम्बोदयस्यत्रै-
वामासा विविक्तेऽन्तःकरणतौ वाचकत्वेन क्विता आत्मादिशब्दा-
प्रत्यग्दर्शि प्रत्यक्षया मासमानं दृशिमात्मानं शुद्धं कक्षयेयुर्कक्षयया
शापयेयुर्नतु तं साक्षात्प्रमिदध्यु कथञ्चन विक्षेपणादिप्रकारेणापीत्यर्थः ।
अतो नौपनिषदत्वप्रसिद्धिबिरोध इति भाषः ॥ २९ ॥

कर्म नामिदधुरित्यत्र हेतुमाह—

नद्यजात्यादिमान्कश्चिदर्थः शब्दैर्निरूप्यते ॥ ३० ॥
नहीत्यर्थेन ॥ ३० ॥

ननु कक्षययापि यत्र शब्दस्य तात्पर्यं स एव शब्दार्थं तथाचा-
त्मादिशब्दानामहंकारातिरिक्ते प्रत्यगात्मनि चेद्वृत्तिः कर्म तर्हि लोका-

अहंकारादावात्मशब्द प्रयुज्जते इत्यपेक्षायामुपचारादिति सदृष्टान्त-
माह—

आत्माभासो यथाहंकृदात्मशब्दैस्तथोच्यते । ॐ

उल्मुकादौ यथाश्रयार्थाः परार्थत्वान्न चाञ्जसा ॥३१॥

आत्माभास इति श्लोकेन ॥ अहंकृदहकारो वस्तुतोऽनात्मा-
प्यात्माभास आत्मवदस्मत्प्रत्ययालम्बनो भासते यथा तथात्मादिश-
ब्दैरपि यथा प्रतिभासमुच्यते, वस्तुगत्या तु शब्दप्रत्यययोः शुद्ध
एवात्मनि पर्यवसानम्, यथा अश्रयार्था शब्दा दहत्यादय उल्मुकं दहति
अयोदहतीत्युल्मुकादौ प्रयुज्यमाना अञ्जसा साक्षादुल्मुकादौ न च
पर्यवस्यन्ति, तेषा दाहाद्याश्रयत्वानुपपत्तेर्दहत्यादिशब्दाना परार्थत्वा-
त्तदभिव्यक्ताश्रयार्थत्वात्तेऽप्येव पर्यवस्यन्ति, तथाहकारस्यात्मामिव्य-
क्त्यर्थत्वात्तस्मिञ्जडे परिच्छिन्ने परार्थीनप्रकाशे आत्मादिशब्दाश्चि-
त्सदानन्दानन्ताद्यर्था अनुपपद्यमाना विचार्यमाणे शुद्ध एव पर्यवस्य-
न्तीति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आभासो यत्रेति श्लोके सिद्धान्तिनाभासोऽङ्गीकृत स च भेदवि-
पर्यासविशिष्टतया भासमानः परमार्थोऽपरमार्थो वेति वादिविप्रतिपत्त्या ५
संशयेन परमार्थत इति सिद्धान्त वक्तुं दृष्टान्तमाह—

मुखादन्यो मुखाभासो यथादर्शानुकारतः । ॐ

आभासान्मुखमप्येवमादर्शाननुवर्तनात् ॥ ३२ ॥

मुखादन्य इति ॥ यथा मुखाभासो मुखप्रतिबिम्ब आदर्शानुका-
रत आदर्शभावाभावयोरनुकारादादर्शान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति
यावत् । मुखाद्वीवास्थनादागमापायितया स्थितादन्यो न पुनः स्वरूपेणे-
ति योज्यम् । तथा सति बिम्बचेष्टया विनापि प्रतिबिम्बश्चेत्तेत्यर्थः ।

आमासान्मुसमप्येवमन्यदेव कुत आदधाननुवर्तनावादर्शनिरपेक्षस-
 चासुरमयोगादित्यथ । तथाच प्रीणास्त्वस्यैव मुखस्वादर्थं प्रतिबिम्बि-
 तस्वादर्थस्वतावैशिष्ट्येन मासमानत्वमेवामासस्य तत्र न सत्यं मुख-
 बियुक्तादर्शं तिर्यङ्गिरीक्ष्यमाणे वा तस्मिन्नवधानत् । नाप्यसद्वपरे-
 क्षप्रतिभासात् । तस्मादनिर्गचनीय एवामासस्तन्माशान्यन्मुखमिति
 भाव ॥ ३२ ॥

वार्थान्तिकमाह—

अहङ्कृत्यात्मनिर्मासो मुखामासयदिप्यते ।

मुखपत्सृत् आत्मान्योऽविविक्तौ तौ तत्रैव च ॥ ३३ ॥

अहङ्कृतीति ॥ अहङ्कृत्यहकार आत्मनिर्मासश्चेतनावत्त्वावमासो

मुखामासवन्मुखान्मुखप्रतिबिम्बवत्सृष्ट्यावात्मनोऽस्मिन्न इप्यते । आत्मा
 शुद्ध आमासादन्य स्मृतो ज्ञात प्रतिबिम्बान्मुखवदित्यथः । मुखस्य
 मुखामासस्वादश्च स्व आमासाश्रयस्य प्रतीतितो भेदेऽपि वस्तुतो
 भेदाभाववदात्मासासतवाश्रयान्त करणादीनां प्रतिमासतो भेदेऽपि
 वस्तुतो मारमातिरिक्त किञ्चिदस्तीति न परमार्थो भेद इत्यभिप्रेत्याह—
 अविविक्तौ तौ तत्रैव चेति । तावात्मात्मासासौ तत्रैव मुखमुखामा-
 साविव वस्तुतोऽविविक्तौ परमार्थभेदरहितावित्यर्थः । अकारण्यमा-
 साश्रयान्त करण च न तद्विविक्तमिति योन्यम् ॥ ३३ ॥

एव किन्मात्र तत्रानायासविधायो तत्कार्ये आहङ्कराद्यौ प्रतिवि-
 म्बितं तदेव चिदात्मस्वरूपमुपाभिस्वतावैशिष्ट्याप्यासवशास्तस्यसारीति
 समतमुक्त्वा तद्गुटीकरणमैकदेशिमत् वृषयित्तुमुत्थापयति—

ससारी च स इत्येक आमासो यस्त्वहङ्कृतिः ।

वस्तुच्छाया स्मृतेरन्यन्माधुर्यादि च कारणम् ॥ ३४ ॥

संसारीति ॥ यस्त्वहंकृत्याभासोऽस्माभि पृथगुक्त स एव ससारी-
त्येके मन्यन्ते इत्यर्थ । नन्वाभासस्यावस्तुत्वात्कथ तस्य बन्धमोक्ष-
मागितया ससारित्वमित्याशङ्क्याभासशब्देन चिच्छायाया अभिप्रेत-
त्वात्तस्याश्च वस्तुत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—वस्तुच्छायेति । छाया
वस्तुपरमार्था 'नाक्रमेत्कामतच्छाया गुर्वादे'रिति स्मृतेरिति योजना ।
तथाच याज्ञवल्क्य 'देवत्विक्स्नातकाचार्यराजा छाया परस्त्रिय ।
नाक्रमेद्रक्तविष्णुत्रुष्टीवनोद्धर्तनादिक'मिति । न केवलं स्मृतिवचना-
देव छायाया वस्तुत्वावगमोऽस्त्यन्यच्च कारणं माधुर्यादिच्छायायामा-
सीनस्य मुखे माधुर्योपलब्धे. गैत्योपलब्धेश्चेत्यर्थ ॥ ३४ ॥

पुनरेकदेशिमत्रयमाह—

ज्ञैकदेशो विकारो वा तदभासाश्रयः परे ।

अहंकर्तैव संसारी स्वतन्त्र इति केचन ॥ ३५ ॥

ज्ञैकदेश इति ॥ ज्ञस्य चित्सदानन्दपरमात्मन एकदेश. ससारी
'ममैवाशो जीवलोके जीवभूतः सनातन' इति स्मृतेरित्येके । अग्नि-
विस्फुलिङ्गदृष्टान्तेन 'सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्ती'ति श्रुते. परमा-
त्मनो विकारः ससारीत्यपरे । परे तु तदभासाश्रयश्चिदात्माभासविशि-
ष्टोऽहकार एव ससारी 'तन्मनो दिशंदिश पतित्वे'तिश्रुतेरित्याहुरि-
त्यर्थ । भाट्टादिमतमाह—अहं कर्तैवेति । स्वतन्त्रो न परमात्माशा-
दिरूप इत्यर्थ ॥ ३५ ॥

बौद्धमतमाह—

अहंकारादिसंतानः संसारी नान्वयी क्वचित् ।

इत्येवं सौगता आहुस्तत्र न्यायो विचार्यताम् ॥ ३६ ॥

अहंकारादीति ॥ संतानो विरलोदयतया विच्छिन्नानि क्षणिक-

ज्ञानान्धेवात्मा ससारी न तत प्रथगन्वच्यको विज्ञानोत्पत्तिविभास-
प्रदास्तीत्येव सौमता आहुरित्यथ । एवमुक्तपु पक्षेषु वस्तुविषयत्वा-
द्विरोधाच्च विकल्पसमुच्चययोरसमवादन्यतमस्यैव कस्यचिदुपादेवत्वम-
थयाम्नादुक्तत्वं ब्रह्मैवाविद्यमाहकारादिगताभासाधिवेकात्संसारीत्युक्त-
स्येति निर्धारणे न्यायो विचार्यतामित्याह—उत्रेति ॥ २६ ॥

मासत्रिकीं संसारिचिन्तां हित्वा प्रकृतमामासनिरूपणं प्रतिष्ठा-
नीते—

ससारिणां कथा त्वास्ता प्रकृत त्वद्युनोच्यते ।

मुखामासो य आदर्शे धर्मो नान्यतरस्य सः ।

इयोरेकस्य चेद्धर्मो वियुक्तेऽन्यतरे भवेत् ॥ २७ ॥

संसारिणामिति ॥ स्पष्टम् । प्रकृतमामासमेव निरूपयन्तौ
मुस्तामास इद्वान्तत्वेनापरमाद्यमुक्तं विशदयति—मुखामास इति ।
योयमादर्शे मुखामासो हस्यते स किं मुस्तादर्शयोरन्वतरस्य मस्य
कस्यचिद्धर्म किंवा मुखस्यैव धर्म, अथवा द्वयोरपि धर्मो वस्तुन्तरं
किञ्चिदिति विकल्प्याथ निराकरोति—धर्मो नान्यतरस्य स इति ।
एतदेव स्पष्टयति । द्वयोरन्धे एकस्वान्यतरस्य चेदामासो धर्म
स्यात्तदा वियुक्तेऽन्यतर सति दर्पणवियुक्ते मुखे तद्वतरूपादिवद्दर्शन
गोचरो भवेत् । मुक्त्वियुक्ते वा दर्पणे हृद्यो भवेत्तथैवमस्त्यतो
नान्यतरस्य धर्म इत्यर्थ ॥ २७ ॥

कस्यान्तरगुरवापयति—

मुखेन व्यपदेशात्स मुखस्यैवेति चेन्मतम् ।

नादर्शानुविधानाथ मुख सत्यविभायतः ॥ २८ ॥

मुखेनेति ॥ दूषयति—नेति । यद्यपि मुखाभास इति मुखेन व्यपदिश्यते तथापि न मुखधर्म आभासः आदर्शानुविधानात्, मुखैकधर्मत्वे तदयोगात्, किंच सत्यपि मुखे दर्पणवियुक्तेऽविभावतोऽदर्शनादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तृतीय कल्पमनूद्य प्रत्याह—

द्वयोरेवेति चेत्तन्न द्वयोरेवाप्यदर्शनात् ।

अदृश्यस्य सतो दृष्टिः स्याद्राहोश्चन्द्रसूर्ययोः ॥ ३९ ॥

द्वयोरेवेति चेदिति ॥ द्वयोरप्यदर्शनादेवेति सवन्ध । नहि मुखादर्शयोर्वियुक्तयोरामासो दृश्यते नापि सयुक्तयोरय धर्मो यथा-कथंचन सयुक्तयोरपि तद्दर्शनप्रसङ्गान्न तथा दृश्यते तस्मान्न द्वयोर्धर्म इत्यर्थः । तर्ह्यस्तु परमार्थवस्त्वन्तरमेवाभास इति चतुर्थं पक्षं दृष्टान्तेन शङ्कते—अदृश्यस्येति । सतो विद्यमानस्यैव सर्वं करणैरदृश्यस्य राहोश्चन्द्रे सूर्ये चोपाधौ कदाचिद्दृष्टिर्दर्शनं यथा, तथा मुखाभासस्यापि वस्तुभूतस्य सतो मुखसन्मुखवद्दर्पणोपाधौ दर्शनं स्यादित्यर्थः ॥३९॥

वैषम्येण दूषयति—

राहोः प्रागेव वस्तुत्वं सिद्धं शास्त्रप्रमाणतः । ✕

छायापक्षे त्ववस्तुत्वं तस्य स्यात्पूर्वयुक्तितः ॥ ४० ॥

राहोरिति ॥ चन्द्राद्युपरागात्प्रागेव ज्योतिःशास्त्रप्रमाणतः पुराणादिशास्त्रप्रमाणतो वा राहो सैहिकेयस्य वस्तुत्व सिद्धं निश्चितं नेह तथा निश्चायकं प्रमाणमस्तीति शेषः । नहि मुखदर्पणयोः सवन्धात्पूर्वमूर्ध्वं वा तद्यतिरिक्तवस्तुता मुखाभासस्य केनचित्प्रमाणेन कापि सभावितेत्यर्थः । राहोर्वस्तुत्वमङ्गीकृत्य दार्ष्टान्तिकाननुगुणत्वमुक्तमिदानीं तस्यापि नास्ति वस्तुत्वमित्याभासस्य वस्तुत्वेनाग्र

दृष्टान्त इत्याह—छायापक्षे स्थिति । मूल्यादिछाया राहुरिति केवांनि
रक्ष तस्मिन् छायापक्षे तु तस्य राहोरवस्तुत्वं स्यात् 'मुस्तामासो व
आदर्श' इत्यादौ पूर्वोक्तयुक्तितो युक्तिसचारादित्यर्थ ॥ ४० ॥

वस्तुच्छ्रयास्मृतेरित्यत्र छायाया वस्तुत्वे स्मृति प्रमाप्तिस्तुक्त
वत्राह—

छायाक्रान्तेर्निषेधोऽयं ननु वस्तुत्वसाधकः ।

नद्यर्थान्तरनिष्ठ सद्भाष्यमर्थान्तरं वदेत् ॥ ४१ ॥

छायाक्रान्तेरिति ॥ नत्वित्यत्र छायाया इति शेष । ननु
छायात्वनमतिपेक्षपरमपि वचनं तस्या वस्तुत्वमपि बोधयिष्यतीति
चेत् तत्र वक्तव्यं साक्षादेवोत्तार्थादिति । माघ इत्याह—नहीति ।
एकस्य वाक्यत्वोपमावर्त्तत्वे वाक्यमेवमसत्तादित्यर्थ । न द्वितीयः ।
निषेधस्य प्राप्तिमात्रसापेक्षत्वाभिपेक्षाविषयादेवस्तुत्याभावेऽपि निषेधा-
नुपपत्तिरित्यत्र नियामकामत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ४१ ॥

यदप्युक्तं माधुर्यादिकार्यदर्शनादर्शक्यिमाकारित्वेन छायावस्तुत्व
मिति सदप्यस्यसाक्षिदमित्याह—

माधुर्यादि च यत्कार्यमुष्णाद्रन्याद्यसेवनात् ।

छायाया न त्पददृष्ट्यादपामेयं च दर्शनात् ॥ ४२ ॥

माधुर्यादीति ॥ छायायामुपदिष्टस्य यन्माधुर्यादिकार्यं दृश्यते
तदुष्णाद्रन्यापसेवनाभिमित्तान्नतु छायाया हेतुमूलायास्तन्माधुर्यादि
कार्यं कुतोऽदृष्टत्वात्तत्प्यमामशिष्याभूत्छायायां माधुर्यादेरदर्शनात्
पामेयं च दर्शनादयं यमस्तास्तेवाभ्यभिचारादतु छायायामुपदिष्टस्य
निवृत्तात्पतंसंगस्य स्वाभाविक्तस्योदकमाधुर्याभिष्यक्तौ छाया मपुर्येति
विभ्रम इत्यर्थ ॥ ४२ ॥

तदेव यथामुख तदाभासस्तदाश्रयश्चेत्येते त्रयो व्यवहारदृष्ट्या विभक्ता अवभासन्ते न परमार्थदृष्ट्या तथात्मा तदाभासस्तदाश्रयश्चेत्यर्थत्रयं मिथो विलक्षणं गम्यते व्यवहारदृष्ट्येति दार्ष्टान्तिकमाह—

आत्माभासाश्रयाश्चैवं मुखाभासाश्रया यथा ।

गम्यन्ते शास्त्रयुक्तिभ्यामाभासासत्त्वमेव च ॥ ४३ ॥

आत्माभासाश्रयाश्चैवमिति ॥ आत्मा त्वंपदलक्ष्यश्चिद्धातुस्तस्यानाद्यविद्यानत्कार्यप्रतिविम्बिततया तदुपाधिस्थत्ववैशिष्ट्य जीवत्वमाभासोऽविद्यातत्कार्योपाधिराश्रय इति त्वपदार्थ । शास्त्रयुक्तिभ्यामिति । 'रूप रूप प्रतिरूपो बभूव', 'इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते', 'अनीशया शोचति मुह्यमान' इत्यादि श्रुतेः 'एको वशी सर्वभूतान्तरात्मैक रूप बहुधा यः करोती'त्यादिश्रुतेश्च । तथा बुद्ध्यादेर्विषयान्तरस्यागमापायिनो दृश्यस्य नित्यसिद्धसाक्ष्यात्मन्यध्यासव्यतिरेकेण स्फुरणसत्तयोरनुपपत्तेरित्यादियुक्तेश्च प्रत्यगात्मन एकस्यैव सत्त्वमाभासादेरसत्त्वं परमार्थसत्त्वाभावश्च गम्यते निश्चीयते इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

नन्वेवसति त्वन्मते ससारमोक्षयोराश्रयाभावादनुपपत्तिरेव नह्यात्मतदाभासतदाश्रयाणामन्यतमस्य मिलिताना वा ससाराद्याश्रयत्वं घटत इति शङ्कते—

न दशेरविकारित्वादाभासस्याप्यवस्तुतः । ×

नाचितित्वादहंकर्तुः कस्य संसारिता भवेत् ॥ ४४ ॥

न दशेरिति ॥ ससारो नाम जातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणो विकाररूप उपचयस्तदात्यन्तिकापचयश्च मोक्ष , तथाच ताभ्या क्रमेण संबध्यमानो विकारी स्यात्तत्र दशेऽत्रैतन्यैकरसस्यापि न ससारिता मवेदिति सबन्धः ॥ तत्र हेतुरविकारित्वादिति कूटस्थत्वादित्यर्थः ।

समाऽमासस्वापि न संसारिता भवेदिति । पूर्वनकारमादात्मान्वयम् ।
 तत्र हेतुरवस्तुत इति । पूर्वोक्तयुक्त्या तस्मात्तुल्यनिश्चयात्तदवस्तुत
 शून्यस्य न कोऽप्यतिशयसम्भव इत्यर्थः । अहर्कर्तुरहकारस्वामासाभव
 त्वेनामिमत्तन्वाचितित्वाच्चङ्गत्वाच्च संसारिता भवेत् नहि शाश्वत्त्वसुखसु-
 खादिभोक्तृत्वस्वरूपस्य संसारस्य अद्यावत्त्वसमबोऽतस्त्वन्मते क्व
 संसारिता भवेन्मोक्षो वेति च योग्यम् । न क्स्मापीति वदतोऽनुभव
 विरोध इत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

सिद्धान्ती यथेवमनिरूपिताम्यौ संसारमोक्षौ तर्हि मामूतां
 परमात्मां क्स्मापीति परिहरति—

अभिधायमात्र एवातः संसारोऽस्त्यविशेकतः ।

कूटस्थेनात्मना नित्यमात्मनानात्मनीव सः ॥ ४५ ॥

अविशेति ॥ यत एवमतः संसारोऽभिधायमात्र एव भ्रान्तिमात्र
 एव स्वभवदस्तु । अविशेकत आत्मस्वरूपाविशेकात्संसार आत्मनीवा-
 त्मपर्यम् इवावमासत् इति योचना । अवस्तुमूतस्वात्मन्यपरोक्षतया
 सदिति प्रतिभासे निमित्तमाह—कूटस्थेनेति । तत्राध्यस्तत्वात्स-
 त्तया सत्त्वानित्यर्थः । नित्यमित्यन्याधीनात्मवत्तत्राध्यस्तत्वा-
 सूचयति ॥ ४५ ॥

आत्मसत्तया सत्त्वानात्मपर्यम् इव मासत्ते समार इत्यतद्दृष्टान्तेन
 स्पष्टयति—

रज्जुसर्पो यथा रज्ज्वा सात्मकः प्राग्निबवेकतः ।

अवस्तुमज्ञपि श्लेष कूटस्थेनात्मना तथा ॥ ४६ ॥

रज्जुसर्पो यवेति ॥ स्पष्टार्थः ॥ ४६ ॥

मतान्तरमाश्रित्य कल्पनालाघवेन शङ्कते—

आत्माभासाश्रयश्चात्मा प्रत्ययैः स्वैर्विकारवान् ।

सुखी दुःखी च संसारी नित्य एवेति केचन ॥४७॥

आत्माभासाश्रय इति ॥ चकार एवकारार्थः । आत्मैवात्मा-
भासाश्रय आत्माभासत्वाभिमतस्य जीवत्वस्याश्रयः, अतः स एव स्वै-
स्वधर्मभूतै प्रत्ययैर्विकारवान्सुखी दुःखी चेत्येव संसारी भवति,
तथापि नित्य एव तरङ्गादिभिर्विक्रियमाणस्यापि समुद्रस्य स्थैर्यदर्शनात्,
अत आभासतदाश्रयात्मना भेदकल्पनात्तदविवेककल्पनात्तद्वशाद्वा-
त्मनि संसारकल्पना च गुर्वी, आत्मैव संसारीति कल्पना लघीयसीति
केचन मन्यत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

उक्त पुरस्तादस्माभि सभाव्यो गोचरे शब्द इत्यत्रात्मनि संसारि-
त्वग्राहक प्रमाण नास्तीति तत्र विस्मर्तव्य त्वयेत्यभिप्रेत्योत्प्रेक्षामात्र-
मूलैवैषा कल्पना न प्रमाणमूलेति परिहरति—

आत्माभासापरिज्ञानाद्याथात्म्येन विमोहिताः ।

अहंकर्तारमात्मेति मन्यन्ते ते निरागमाः ॥ ४८ ॥

आत्माभासापरिज्ञानादिति ॥ आत्मा परमार्थः कूटस्थनित्य-
आभासस्तच्छायारूपोऽन्यत्र सक्रान्तो मिथ्याभूत इत्यात्माभासयो-
र्याथात्म्येनापरिज्ञानान्मोहिता सन्तोऽहंकर्तार साभासान्तःकरणमेवा-
त्मेति ते मन्यन्ते । यतो निरागमा आगमरहस्यपरिचयशून्या
इत्यर्थः । 'निष्कल निष्क्रियं शान्त निरवद्य निरञ्जनम्', 'साक्षी चेता
केवलौ निर्गुणश्च', 'कृत्स्न प्रज्ञानघन एवात्राय पुरुष स्वयज्योति'
रित्यादिनित्यशुद्धत्वादिपरश्रुतिमदर्थै, तथा 'अनीशया शोचति
मुह्यमान', 'अविद्यायामन्तरे वर्तमाना अनृतेन हि प्रत्यूढा'इत्या-

विभ्रुतिसद्वर्भ चात्मन आविष्यत्संसारित्वानुवादपरं ते न पश्यन्त्यत
स्रोत्रेक्षमा यत्किञ्चिदेव वदन्तीत्यभिप्राय ॥ ४८ ॥

मोक्षोऽप्येषां दुर्लभ इत्याह—

संसारो वस्तुसस्तेषां कर्तृभोक्तृत्वलक्षणः ।

आत्माभासाद्ययाज्ञानात्ससरन्त्यविवेकतः ॥ ४९ ॥

संसार इति ॥ तेषां मते संसारो वस्तुसन्परमार्थ सन्मवेत्, तथा
च 'मासतो विद्यते भावो नामावो विद्यते सत्' इति नियमस्तूतेरवि
नाशी संसार इति तेषां मते भोक्तासिद्धिरित्यर्थः । यदि मोक्षाप्राप्ति
मयात्संसारस्वावस्तुत्वं तेषुपि मन्येरंस्वर्षस्मदुक्तप्रकार एव स इत्यनु-
जानाति—आत्माभासाद्ययाज्ञानादिति । आत्मादित्रयाणां तत्त्वा
ज्ञानादविवेकतो भेदात्प्रहात्ससरन्तीति योजना ॥ ४९ ॥

परपक्षे हानिं दोषमुक्त्वा स्वपक्षे त्वाभासाभ्युपगमे समविशेषमाह—

चैतन्याभासता बुद्धेरात्मनश्चैतन्यरूपता ।

स्याच्चेत्त ज्ञानशब्दैश्च वेदः शास्त्रीति युज्यते ॥ ५० ॥

चैतन्येति ॥ बुद्धेरन्तःकरणस्य चैतन्याभासता आत्मनश्चैतन्य-
स्वरूपता च चेत्स्वाप्नवेत्तवा वेदस्यमात्मानं ज्ञानशब्दैश्चानसत्त्वात्
न्तामन्दारमादिभिः शब्दैः शक्तिं प्रतिपादयतीति युज्यते घटत
इत्युक्तार्थः । अयं भावः—प्रकाशसमाव वस्तु यत्र प्रतिबिम्बते तत्र
प्रकाशाभासोदयहेतुस्तद्भवति । यथा अन्ते प्रतिबिम्बित सविता तथा
बुद्धौ प्रतिबिम्बित चैतन्यं तत्र चित्प्रकाशोदयहेतुर्भवति । एवं
साभासात्तां बुद्धौ गृहीतसबन्धैर्ज्ञानादिशब्दैर्बेद आत्मानं स्मरणवा
भोषयतीति सगच्छतेऽन्यथा निर्बर्मक आत्मनि शब्दप्रवृत्त्यनुपपत्ते-
र्बेदान्तवेद्यता तस्य न सिध्येन्मानान्तरं च तत्र न क्रमत इति

असिद्धिरेवात्मन स्यादित्याभासाभ्युपगम श्रुतिस्मृतिन्यायविद्धिः
कर्तव्य इति ॥ ५० ॥

यद्यप्येवमाभासाभ्युपगमे वेदप्रवृत्तिरात्मन्युपपद्यते तथाप्यस्मिन्
जानात्यादिशब्दा न प्रवर्तेरन्निति व्यवहारासिद्धिः प्रसज्येतेति
शङ्कते । ननु ज्ञानशब्दो व्युत्पाद्यमान आत्मनि मुख्या वृत्तिं लभत
एव अतः कथं साभासबुद्धिवाचकं सन् आत्मनि लक्षणया वर्तिष्यत
इति कल्पत इति वा शङ्कते—

प्रकृतिप्रत्ययार्थौ यौ भिन्नावेकाश्रयौ यथा ।

करोति गच्छतीत्यादौ दृष्टौ लोकप्रसिद्धितः ॥ ५१ ॥

प्रकृतीति ॥ प्रकृत्यर्थं क्रिया प्रत्ययार्थं कर्तृत्व तावुभौ स्वरू-
पतो भिन्नावेकस्मिन्नाश्रये स्थितौ करोति गच्छतीत्यादौ लोके दृष्टौ
यथा तथा लोकप्रसिद्धित एव जानाति करोतीत्यादेरप्यात्मैकाश्रयत्वं
युक्तमित्यर्थं ॥ ५१ ॥

यथैकाश्रयत्वमनयोर्दृष्टं तथा भिन्नाश्रयत्वमपि क्वचित् किं न स्यादि-
त्यत आह—

नानयोर्द्व्याश्रयत्वं च लोके दृष्टं स्मृतौ तथा ।

जानात्यर्थेषु को हेतुर्द्व्याश्रयत्वे निगद्यताम् ॥ ५२ ॥

नानयोरिति ॥ अनयोः प्रकृतिप्रत्यययो द्वाश्रयत्वं न लोक-
प्रयोगेषु दृष्टं तथा स्मृतौ व्याकरणरूपायामपि न दृष्टमतो जाना-
त्यर्थेषु द्वाश्रयत्वे आत्मा प्रत्ययार्थाश्रय बुद्धिः प्रकृत्यर्थाश्रया इति
द्वाश्रयत्वाभ्युपगमे को हेतुः स निगद्यतामित्यर्थं ॥ ५२ ॥

प्रकृतिप्रत्यययोरेकाश्रयत्वमात्रमस्मन्मते न सङ्गच्छत इत्युच्यते
किंवा परमार्थतस्तयोरेकाश्रयत्वं, तत्र नाद्य इत्याह सिद्धान्ती—

आत्मानामासस्तु तिङ्गाभ्यो घात्वर्थश्च घिय क्रिया ।

उभय आविधेकेन जानातीत्युच्यते सृपा ॥ ५३ ॥

आत्मानाम इति ॥ सुष्ठुञ्च स्रद्धानिवेधार्थः । आत्मानासो

बुद्धिगतस्त्रिङ्गाभ्य मत्यबवाच्य । भियो बुद्धे क्रिया वृत्तिरूपा घात्वर्थ-

प्रकृत्यर्थ । तथाच आत्मानासो बुद्धिभ्येस्युभय आविधेकेन परमार्थास्मा-

विधेकेन सृपैव जानातीत्युच्यते । तथाच आत्मानासभ्यासक्रियावदुच्ये

क्याभ्यामावत्मा जानातीत्येकाग्रयत्वावमास प्रकृतिप्रत्यययोरिहापि

नानुपपन्न इत्यर्थ ॥ ५३ ॥

द्वितीय प्रत्याह—

न बुद्धेरवधोऽस्ति नात्मनो विद्यते क्रिया ।

अतो नान्यतरस्यापि जानातीति च युज्यते ॥ ५४ ॥

न बुद्धेरिति ॥ सम्बन्धिचार्यमाणे क्रियावत्त्वा बुद्धेरवधोपभित्त्य

काशो नास्ति नाप्यत्मनोऽवधोषत्वमावत्स क्रिया विद्यते, अतो नान्य

तरस्यापि जानात्यवगच्छतीति निर्देशो युज्यते । तथाच प्रतीतिमा-

त्रशरणैरारोपितसद्वैक्यविषयत्वं आनास्यादेराग्रयणीमिति न लो-

क्यव्यवहारविरोध स्युतिविरोधो वा भवतीत्यर्थ ॥ ५४ ॥

यथा जानातीति च इति कर्तृन्नुत्पत्त्या बुद्ध्यात्मनोरेकैकस्मिन्

जानात्यर्थानुपपत्तिर्मापि मीलितयोस्तदुपपत्तिः, परमार्थतो अदात्तद

योरैक्यायोगात् । नाप्यन्यतरसंभिनिमित्तान्तरस्मिन्नुभवाग्रयतेति

घटते अच्चासत्त्वतिरेकेण संभिचेरनिरूपणात् तथा इतिर्ज्ञानमिति

मावभ्युत्पत्त्यापि ज्ञानशब्दप्रयोग आत्ममि न घटत इत्याह—

नाप्यतो भावशब्देन ज्ञप्तिरित्यपि युज्यते ।

न ह्यात्मा विक्रियामात्रो नित्य आत्मेति शासनात् ५५

नाप्यत इति ॥ भावशब्देन धात्वर्थसामान्यवचनेन ज्ञप्तिर्ज्ञान-
मिति व्युत्पत्त्यापि ज्ञानशब्दप्रयोग आत्मनि न युज्यतेऽत इत्युक्त
हेतु व्यनक्ति—नहीति । क्रियायामात्रत्वे पारतन्त्र्येणात्मनोऽनित्यत्व-
प्रसङ्गस्तच्चानिष्टं नित्य आत्मेति श्रुतिशासनादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

यथा जानातीति ज्ञ इति कर्तृव्युत्पत्त्या ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावव्यु-
त्पत्त्या चात्मनि ज्ञानशब्दानुपपत्तिस्तथा जायतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या
जायत इति ज्ञानमिति कर्मव्युत्पत्त्या चात्मनि ज्ञानशब्दप्रवृत्तिर्न
युज्यत इत्याह—

न बुद्धेर्बुद्धिवाच्यत्वं करणं न ह्यकर्तृकम् ।

नापि ज्ञायत इत्येवं कर्मशब्दैर्निरूप्यते ॥ ५६ ॥

न बुद्धेरिति ॥ बुध्यतेऽनयेति बुद्धिरिति व्युत्पत्त्या बुद्धिशब्द-
वाच्यत्वं बुद्धेरन्त करणस्य स्यात्चात्मन इति योजना । तत्र हेतु-
करणमिति । करणव्युत्पत्तिपक्षे बुद्धिशब्दवाच्यस्यात्मन करणत्वापत्तौ
कर्त्रन्तराभावादकर्तृक करण स्यात् नहि करणमकर्तृक क्वचिदृष्टमित्यर्थः ।
तथा जायते इति ज्ञानमिति कर्मशब्दैरप्यात्मा न निरूप्यते न
सम्यगुच्यते स्वस्य स्ववेद्यत्वानुपपत्तेर्ज्ञानन्तरस्याभावाच्च न कर्मव्युत्प-
त्तिरपीहेत्यर्थः । जायतेऽस्मिन्निति ज्ञानमिति व्युत्पत्त्यन्तरमस्तीति-
चेत्तत्र वक्तव्य ज्ञेयाधारत्वमात्र ज्ञानशब्दनेहोच्यते जातृत्वे सति
ज्ञेयाधारत्वं वा । नाद्य । ज्ञेयघटाद्याधारभूतलादेरपि व्युत्पत्तियोगा-
ज्ज्ञानशब्दाभिधेयत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीय । आत्मनो जातृत्वस्य निराकृ-
तत्वादित्यय पक्षोऽतिस्थूल इत्याचार्यैरुपेक्षित इति द्रष्टव्यम् ॥ ५६ ॥

एव मुख्यया वृत्त्या जानादिशब्दवाच्यत्वमात्मनो नोपपद्यत इति
प्रतिपादिते तवाप्येतत्तुल्यमित्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति—

न येषामेक एवात्मा निर्दुःखोऽयिक्रियाः सदा ।

तेषां स्याच्छब्दयाप्यत्यं ज्ञेयत्वं चात्मनः सदा ॥५७॥

न येषामिति ॥ येषां मते एकएवात्मा सदा निर्दुःखादित्युच्यते

ऽभ्युपगतस्तेषामस्मिन् सदा शब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं च न स्वात्परमार्थत

इति योजना । यद्वात्मा मुच्यते शब्दमवबुध्यमानमुक्तं स्वतिरेकपुरे-

नोपपादयति—न येषामिति । येषां मते एकएव यथा निर्दिष्ट

आत्मा न भवति तेषां शब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं चात्मनः सदा स्वा-

त्त्विति योजना । तत्र कश्चादिभ्युत्पत्ते संभवात्, नत्वेकस्मिन्वादे

भौते तत्संभव इत्यत्रास्तिद्वयमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

तर्हस्तु शब्दावमुत्पत्त्याय सविचार एवमेति शब्दे—

यदाहकर्तुरात्मत्यं तदा शब्दार्थमुत्पत्त्या ।

नाशनायादिमत्वाद्यु मुतौ तस्यात्मतेष्यते ॥ ५८ ॥

यदेति ॥ अहं कर्तेत्याद्यमिमन्ममानाकारस्यात्मत्वमेव नास्तीति

परिहरति—नेति । योऽश्ननायापिपासे शोक मोहं जरां मृत्युमत्ये-

त्येतं वै तमात्मानं विदित्से'ति मुतावात्मनोऽश्ननायापतीत्यस्मात्

व्यावगमादश्ननायादिधर्मवत्त्वात्तदहं कर्तुं स्यात्सामानाधिकरण्यात् इति योजना ।

असौ ज्ञानादिशब्दा आत्मनि न साक्षात्प्रवर्तन्ते इत्याभासद्वारताञ्ज-

तुक्ता तेषां सिद्धेति भावः ॥ ५८ ॥

मन्वेषमुक्तरात्मा यदि जानत्यादेरात्मन्यन्यत्र च मुख्यता न

संभवेद्यहिं वृत्त्यन्तरेषाप्यात्मनि प्रवृत्तिरनुपपन्ना नहि काप्यनुत्वं

कश्चिदुपचर्यत इति समवतीति—

इन्त तर्हि न मुख्यार्थो नापि गौणः कथञ्चन ।

आनासीत्यादिशब्दस्य गतिर्धान्या तेषापि तु ॥५९॥

इन्त तर्हि'ति चतुर्भिः ॥ स्पष्टम् ॥ ५९ ॥

मास्तु मुख्याभावाद्गौणोऽपि तथापि किमिति गतिर्वाच्येति चेत्तत्राह—

शब्दानामयथार्थत्वे वेदस्याप्यप्रमाणता ।

सा च नेष्टा ततो ग्राह्या गतिरस्य प्रसिद्धितः ॥६०॥

शब्दानामिति ॥ न केवलं लौकिकशब्दानामेव जानात्यादी-
नामप्रमाणता किंतु वेदस्यापीत्यपिशब्दयोजना । लोकसिद्धव्युत्पत्त्य-
पेक्षत्वाद्देवबोधकत्वस्येत्यभिप्रायः । सा वेदस्याप्रमाणता नेष्टा । चका-
राद्देवस्यैवात्मनि प्रमाणतेष्टेति समुच्चीयते । अतो वेदप्रामाण्याङ्गी-
कारलोभादेव गतिर्वाच्येत्यर्थ । तर्हि प्रसिद्धैव गति किमिह वक्त-
व्यमिति सिद्धान्तिनः शङ्का गृह्णाति—ततो ग्राह्येति । प्रसिद्धित
इति चेदिति शेषः ॥ ६० ॥

तत्र वक्तव्यं प्राकृतजनप्रसिद्ध्या गतिराश्रीयते पाणिन्याद्यभियुक्त-
प्रसिद्ध्या वा । तत्राद्यमनूद्य दूषयति—

प्रसिद्धिर्मूढलोकस्य यदि ग्राह्या निरात्मता ।

लोकायतिकसिद्धान्तः सा चानिष्टा प्रसज्यते ॥६१॥

प्रसिद्धिर्मूढलोकस्येति ॥ प्राकृतप्रसिद्धभ्युपगमे देहात्मप्रसिद्धे-
रप्यभ्युपगमान्निरात्मवादाद्यापत्तिरनिष्टा प्रसज्येतेत्यर्थ ॥ ६१ ॥

द्वितीयमनूद्य प्रत्याह—

अभियुक्तप्रसिद्धिश्चेत्पूर्ववद्दुर्विवेकता ।

गतिशून्यं न वेदोऽयं प्रमाणं संवदत्युत ॥ ६२ ॥

अभियुक्तेति ॥ पूर्ववदिति बुद्धेरात्मनो वा ज्ञातृत्व दुर्निरूप-
मिति प्रागुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः । यद्येव तर्ह्यात्मनो गतिशून्यमिव
ज्ञातृत्वं वेदोऽनुवदिष्यतीति तत्राह—गतीति । प्रमाणमिति हेतुगर्भं
वेदविशेषणम् ॥ ६२ ॥

पिदात्मन्येवोपाधिको जानात्यादिशब्दमयोग संभवतीत्यभिप्रेत्य
सिद्धान्ती दृष्टान्तमाह—

आदर्शे मुखसामान्य मुखस्येष्ट हि मानवैः ।

मुखस्य प्रतिबिम्बो हि मुख्याकारेण दृश्यते ॥ ६३ ॥

आदर्शेति ॥ आदर्शे दृश्यमानं बन्मुखं तेन सामान्यं समान्तरं
मेकस्य मुखस्यादशाद्दृष्टिदृष्टतो मानवैरिष्टं हि प्रसिद्धमित्यक्षरार्थः ।
आदर्शे मुखव्यत्यन्तरोत्पादानुपपत्तिसदृशतया मदीयं मुखमिति
प्रत्यभिज्ञया बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोपाभितो मदात्मभासेऽपि मुखैव
मानवैरिष्यत एषत्युक्तं भवति । उक्तमेवैकस्य स्फुटयति—मुखसे
ति ॥ ६३ ॥

यथा कल्पितमुखस्य परमार्थमुखस्य बान्योन्माविवेकान्मतिर्ग
मुखस्यैव बहूमित्यादिभ्यपदेश उपधिनिबन्धनक्षयात्मन्यपि शत्रु
त्वादिव्यपदेश उपधिनिबन्धन इत्युपपत्तमिति वार्ध्वाण्टिकमाह—

यत्र यस्यावभासस्तु तयोरेवाविवेकतः ।

जानातीति क्रियां सर्वो लोको षक्ति स्वभासतः ६४ ॥

यत्रेति ॥ अवभास आभास प्रतिबिम्बभाव इति भावत् ॥ ६४ ॥

यच्छब्दाभ्यामुक्तमर्थं स्पष्टयति—

❀ बुद्धेः कर्तृत्वमध्यस्य जानातीति इ उच्यते ।

तथा चैतन्यमध्यस्य इत्थं बुद्धेरिहोच्यते ॥ ६५ ॥

बुद्धेरिति ॥ बुद्ध्यात्मनोऽज्ञातास्याध्यासे सत्त्वान्योन्यधर्मसंकरा-

दात्मा जानात्यहं जानामीति च न्यपदेशो भवतीति समुदा-

यार्थः ॥ ६५ ॥

ननु बुद्ध्यादिभिरात्मनि ज्ञानमुत्पाद्यते ततः कथमिदमुच्यते
आत्मचैतन्य बुद्ध्यावध्यस्यत इति तत्राह—

स्वरूपं चात्मनो ज्ञानं नित्यं ज्योतिःश्रुतेर्यतः ।

न बुद्ध्या क्रियते तस्मान्नात्मनान्येन वा सदा ॥६६॥

स्वरूपं चेति ॥ ज्ञानमात्मन स्वरूप 'तदेव ज्योतिषा ज्योति-
रात्मैवास्य ज्योति' 'अत्राय पुरुष स्वयज्योति साक्षी चे'त्यादिश्रुतेः ।
अतश्च नित्यमेव यतस्तस्मान्न बुद्ध्या ज्ञान क्रियते । आत्मना वा-
न्येन वा चक्षुरादिना ज्ञान सदा कदापि न क्रियत इत्यर्थ ॥ ६६ ॥

बुद्ध्यात्मनोरन्योन्यधर्माध्यासेनैव व्यवहार इत्युक्तेर्ये दृष्टान्त-
माह—

देहेऽहंप्रत्ययो यद्वज्जानातीति च लौकिकाः ।

वदन्ति ज्ञानकर्तृत्वं तद्वद्बुद्धेस्तथात्मनः ॥ ६७ ॥

देह इति ॥ रूपादिमत्त्वेन घटादिवदहंप्रत्ययायोग्येऽपि देहे
चेतनामध्यस्य यथाह मनुष्य कृश स्थूल इत्यादिप्रत्ययो दृश्यते
तथा बुद्धेर्जडत्वेन जातृत्वायोग्यत्वेऽपि चिदाभासव्याप्त्या जातृत्व-
मारोप्य जानामीति लौकिका वदन्ति व्यवहरन्ति । दार्ष्टान्तिकमाह—
तथात्मन इति । विकाररहितस्याप्यात्मनो विकारिचितो विवेकाद्वि-
कारित्वादिव्यपदेशसिद्धिरित्यर्थ । यद्वा स्थूलदेहे यद्वदहंप्रत्ययो
मनुष्योऽमित्येवमादिरहंप्रत्ययायोग्येऽपि व्यवह्रियते सर्वे । लौकिकाश्च
शास्त्रसंस्काररहिता देवदत्तो, जानाति मनुत इति च देहस्यैव
जातृत्व वदन्ति तद्वद्बुद्धेर्ज्ञानकर्तृत्वं तथाऽत्मनो ज्ञानाश्रयत्व विकार-
वत्त्वं च व्यवहारास्पद भवतीत्यर्थ. ॥ ६७ ॥

ननु तार्किका ज्ञानस्योत्पत्तिविनाशौ पश्यन्तो ज्ञानमात्मना क्रियत इत्याहुः तत्कर्म नित्यं ज्ञानमात्मस्वरूपमित्युक्तमित्यथ आह—

षोडशसु प्रत्ययैरेवं क्रियमाणैश्च चिद्विभै ।

मोहिताः क्रियते ज्ञानमित्याहुस्तार्किका जनाः ॥६८॥

षोडशैस्त्विति ॥ एवं पूर्वोक्तप्रकारेण ज्ञानस्योत्पत्त्योन्माध्यासाधि-
जिभैश्चिच्छायापस्या चिदिबमासमानैर्षोडशैर्बुद्धिप्रमणैः क्रियमाणैः प्रत्य-
यैर्बुद्धिभिर्दोषैर्मोहितास्तार्किका जना ज्ञानं क्रियते ज्ञायते इत्याहुवदन्ति
तेषां बुद्ध्यात्माविवेक एवापराधो ननु ज्ञानं क्रियते । तथासति मत्स्य-
योत्पत्तिविनाशयोरसाक्षिकतयाऽसिद्धिप्रसङ्गादिति माध ॥ ६८ ॥

यस्मादेवं विचार्यमाणे प्रमाणसिद्धकौटम्ब्यस्वात्मनो न विकारित्व
प्रामाणिकं, यस्माच्च ज्ञानमात्मस्वरूपस्वप्नप्रवृत्त्याभित्यमेवेति न केनापि
क्रियते यस्माच्च बुद्धिसंसर्गं विनात्मनो न शक्तृत्वमुपलभ्यते सुप्ताच्च
वर्धनात्, बुद्धिश्च नात्मनः प्रवृत्त्यातृत्वापाकारोपलभ्यते तस्मादात्म
बुद्धितरत्वाभासानामविवेकाद्यथापसिद्धमेव व्यावहारिकं बुद्ध्यात्मनो
रेकत्वं गृहीत्वा ज्ञानात्प्रादिभ्यपदेष्ट उपपद्यते न परमार्थतो मुस्वभ-
न्वदात्मनमस्तीति प्रकृतमुपसंहरति—

तस्मान्ज्ञानाभासबुद्धीनामविवेकाद्यवर्तिताः ।

जानातीत्यादिशब्दश्च प्रत्ययो या च तत्स्मृति ६९॥

तस्मादिति ॥ जानातीत्यादिशब्दश्च, तदनन्तरभावी तद्विषय
प्रत्ययश्च, या च तत्स्मरणज्ञा स्मृतिः सा चेति त्रयोऽर्थाः । ज्ञानात्
बुद्धीनामविवेकाद्यवर्तिता इति योजना ॥ ६९ ॥

ज्ञानात्बुद्धीनामविवेकमूला सर्वो व्यवहारो न पारमार्थिक इत्यु-
क्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

आदर्शानुविधायित्वं छायाया अस्यते मुखम् ।

बुद्धिधर्मानुकारित्वं ज्ञाभासस्य तथेष्यते ॥ ७० ॥

आदर्शेति ॥ छायाया मुखाभासस्य यदा दर्शानुविधायित्वं तन्मुखे अस्यतेऽध्यस्यते यथेति शेषः । तथाध्यस्तस्य चिदाभासस्य बुद्धिधर्मानुकारित्वं ज्ञे आत्मनीष्यतेऽध्यस्य व्यवहियत इत्यर्थः ॥७०॥

यस्मादेवं चिदाभासाविविक्ता बुद्धिस्तस्मात्तत्परिणामेषु ग्राहकत्व-
प्रतिभाससिद्धिरित्याह—

बुद्धेस्तु प्रत्ययास्तस्मादात्माभासेन दीपिताः ।

ग्राहिका इव भासन्ते दहन्तीवोल्मुकादयः ॥ ७१ ॥

बुद्धेस्त्विति ॥ निगदव्याख्यातं पद्यम् ॥ ७१ ॥

एवमाभासविविक्तपदार्थस्वरूपाज्ञानाद्यथा तार्किकाणा व्यामोहो
ज्ञान क्रियत इति तथा बौद्धानामपि बुद्धिव्यतिरिक्तो ग्राहको
नास्तीति व्यामोह एवेत्याह—

स्वयमेवावभास्यन्ते ग्राहकाः स्वयमेव च ।

इत्येवं ग्राहकास्तित्वं प्रतिषिद्धान्ति सौगताः ॥ ७२ ॥

स्वयमेवेति ॥ स्वयमेव च प्रत्यया इति शेषः ॥ ७२ ॥

यद्येव प्रत्ययाना ग्राहकमन्य स्थिरमनादृत्य प्रत्ययमेव ग्राह्यग्राह-
काकारं बौद्धा मन्यन्ते तर्हि तन्मतस्यानुभवानुसारित्वादाभासान्भ्युप-
गमे कथं ते निराकर्तव्या इत्याशयेन स्वयूथ्य पृच्छति—

यद्येवं नान्यदृश्यास्ते किं तद्वारणमुच्यताम् ।

भावाभावौ हि तेषां यौ नान्यग्राह्यौ सता यदि ७३

यद्येवमिति ॥ ते प्रत्यया नान्यदृश्याः अन्येन साक्षिणा नित्य-
सिद्धेन न ग्राह्या इति यद्येव बौद्धा वदन्ति तन्मतवारणं किमस्ति

सदुच्यतां इत्युक्ते स्यूच्य प्रत्याह—भावाभावाविति । तेषां प्रत्य-
यानां यौ भावाभावौ उत्पत्तिविनाशौ सता स्वतःसिद्धेन साक्षिणा-
न्येन ग्राह्यौ यद्यपि तथापि यस्मिन्प्रत्ययानां भावाभावौ सोऽहमिति
प्रत्यभिज्ञत्वसाधेनां ग्राहकोन्वयी स्वाप्धारमा सिध्यति किंमासाह-
स्यनयेति शोभना ॥ ७३ ॥

एष स्यूच्येनोक्ते नैतावसा बौद्धो वारयितुं शक्यत इति दूषयति—
अन्वयी ग्राहकस्येपामित्येतदपि तत्समम् ।

अचितित्वस्य तुल्यत्वादन्वयिन्ग्राहके सति ॥ ७४ ॥

एतदपीति ॥ एतदपि प्रत्यभिज्ञानसिद्धमपि ग्राहकरूपं तत्समं
प्रत्ययसमं जडमेवेत्यत्र हेतुमाह—अचितित्वस्तेति । अत्रमथ । प्रत्य-
यग्राहकः अप्रकाशः स्वप्रकाशो वा । अर्थः प्रत्याह—अचितित्वस्तेति ।
अन्वयिन्ग्राहके सति ग्राहकोटिपठित्वेन जाज्जापरिहारस्त्वयम-
प्यसिद्धं कथं प्रत्ययानां ग्राहक इत्यर्थः । अथवा अन्वयिन्ग्राहके
ऽसति स्वतः सिद्धे साक्षिण्यविद्यमाने प्रत्यभिज्ञाग्राह्यत्वाप्यचितित्वस्य
तुल्यत्वाद्ग्राहकत्वासिद्धिरित्यर्थः । द्वितीये स्वप्रकाशस्य साक्षिणो
निर्बिकारत्वामाससिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ ७४ ॥

स्वप्रकाशे साक्षिण्यसति प्रत्ययानां भावाभावासिद्धिश्चेच्छेच्छिं साक्षि-
सांनिध्यमात्रेणैव तस्मिन्ने कृतमामासाभ्युपगमेनेति शङ्कते—

अध्यक्षस्य समीपे तु सिद्धिः स्यादिति चेन्नसम् ।

नाध्यक्षेऽनुपकारित्वादन्यत्रापि प्रसङ्गत ॥ ७५ ॥

अध्यक्षस्तेति ॥ तत्र शक्यं किं साक्षिसाधनमात्रं प्रत्ययसिद्धि-
हेतुं किंवा तत्कृतविशेषमोगोऽपीति तत्र द्वितीयं तावदूचयति—
नेति । निर्बिकारेऽध्यक्षे उपकारित्वानिरूपणादित्यर्थः । पाठान्तरे

अध्यक्षे साक्ष्येऽहकारादावनुपकारित्वादुपकारपदवाच्यातिशयाजनक-
त्वादित्यर्थः । प्रथम दूषयति—अन्यत्रापीति । साक्षिणः पूर्णतया
सर्वत्र सदा सान्निध्याविशेषात्काष्ठलोष्ठादीनामपि सिद्धिप्रसङ्गादि-
त्यर्थः ॥ ७५ ॥

एवमाभासानभ्युपगमे बौद्धादिमतसाम्यदोषपरिहारानुपपत्तिं स्वयू-
थ्यान्प्रत्युक्त्वा शास्त्रीयो बन्धमोक्षव्यवहारोऽपि तेषां न सिध्यतीति
वक्तुं विकल्पयति—

अर्थी दुःखी च यः श्रोता सत्वध्यक्षोऽथवेतरः ।

अध्यक्षस्य च दुःखित्वमर्थित्वं च न ते मतम् ॥७६॥

अर्थाति ॥ यो दुःखित्वेन मोक्षार्थित्वेन च प्रसिद्धो गुरूपदेश-
श्रोता स एवाध्यक्षो मतस्ततोऽन्यो वेति विकल्पार्थः । आद्ये निरनु-
ग्रहाध्यक्षवादिनः तवापसिद्धान्तप्रसङ्ग इति दूषयति—अध्यक्षस्येति ।
आत्माभासानङ्गीकारवादिनस्ते द्वाराभावादविद्यातत्कार्यसंबन्धासिद्धेस्ते-
न च विनार्थित्वाद्यसिद्धेराभासाभ्युपगमप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

द्वितीय दूषयति—

कर्ताध्यक्षः सदस्मीति नैव सद्ग्रहमर्हति ।

सदेवासीति मिथ्योक्तिः श्रुतेरपि न युज्यते ॥ ७७ ॥

कर्तेति ॥ श्रोतुरर्थिनोऽध्यक्षस्य च भेदपक्षे कर्ता कर्तृत्वादिधर्मको
विकारी श्रोता जडवर्गपतितत्वात्सदग्रहमध्यक्षोऽस्मीति सद्ग्रह सदादि-
शब्दनिर्दिष्टब्रह्मात्मग्रह नार्हति विरोधादित्यर्थः । यद्वा सदध्यक्षो
निर्विकार आत्माहमस्मीति सद्ग्रह यथार्थबोध नार्हति न लभत
इत्यर्थः । श्रुतिवाच्यप्रसङ्गाच्चायं पक्षो न युक्त इत्याह—सदेवेति ॥७७॥

चिदाभासानभ्युपगमपक्षे बन्धमोक्षानुपपत्तिमुपपाद्य स्वपक्षे तदुप-
पत्तिमाह—

अविधिच्योमय षक्ति श्रुतिभेत्साद्ब्रह्मया ।

अस्मदस्तु विधिच्यैव त्वमेवेति षदेद्यदि ।

प्रत्ययान्वयिनिष्ठत्वमुक्तदोषः प्रसज्यते ॥ ७८ ॥

अविधिच्येति ॥ उभयमात्मानमहंकारं च ब्रूमामासद्द्वारेण
विवेकापन्नमविधिच्य विधिक्रमकृत्वा यथा प्राप्तमर्हित्वाद्युपपत्त्याम ओ
तृत्वेन स्थितं प्रति 'तत्त्वमसी'तिश्रुतिर्विध्यात्मतत्त्वमिति चेत्यस्यस्यदा
तथा यथाशुच्युक्तम् ग्रहो ग्रहणं स्वादिति योजना । अयमभिप्राय-
—अन्त करणादौ चिदाभासोदयेपि सति तद्गतविकाराध्यासादविधि-
काहकार आत्मारहित्वादिसंपत्तो मुमुक्षुतां प्रतिपद्यते । त तथैवाविधि-
कायन्व त्वमित्यनुषाभासद्वारा सामासान्तःकरणसाक्षितया कस्यचित्वा
तेजोब्रह्मादिब्रह्मकारणत्वेनोपकृष्टितं सच्छब्दब्रह्मार्च्यं प्रसज्यते इत्यनुप-
धीवेमात्मना नामरूपसथाठानुप्रविष्टत्वेनापरोक्षमत्यक्तया कस्यचित्वा स्वं
तदसीति श्रुतिरुपदिशति आत्मतत्त्वमिति तथा ग्रहणमुपपद्यते इति ।
अहंकार एव श्रोता स्मारिकमात्माभासाभ्युपगमेनेति सांख्यमतमनूप-
वृत्त्यति—अस्मास्त्विति । प्रत्ययान्वय्यहंकार यदि वाक्यमस्मद-
प्रत्ययैतन्मादहंकारं विधिच्यैव त्वमेवेति प्रत्ययान्वयिनिष्ठत्वं षदे-
दोक्तो दोषः श्रुतेर्मिथ्योक्तिरप्रसङ्गरूप प्रसज्यते इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

तदहंकारव्युत्पत्त्युपपत्तोऽप्यक्षे पर्यवन्वतीत्याद्यहंकारमासन्न-
युपगमे तपि दुर्भटमित्याह—

त्यमित्यप्यक्षनिष्ठभेदहमप्यक्षयोः फथम् ।

सबन्धो याच्य पथात्र येन त्यमिति लक्ष्येत् ॥ ७९ ॥

त्वमिति ॥ त्वमिति पद अहंकारवाचि सदप्यक्षं बोधयति
अदहंकाराप्यक्षयो सबन्धग्रहमन्तरेण वाक्याभबोधोपानुपपत्तेरहमप्य

क्षयोः सवन्धोऽत्र वाच्य एव स कथमुपपद्यते येन सवन्धेन त्वमिति पदमध्यक्ष लक्षयेदित्यर्थ ॥ ७९ ॥

अस्ति सवन्ध इहेत्याशङ्क्य परिहरति—

द्रष्टृदृश्यत्वसंवन्धो यद्यध्यक्षे क्रियेत्कथम् ॥ ८० ॥

द्रष्टृदृश्यत्वेति ॥ यदि द्रष्टृदृश्यत्वसवन्धोऽभ्युपगम्यते तदापि संवन्धग्रहणमनुपपन्नम् । अहकारस्य जडत्वात्सवन्धग्रहणायोगादध्यक्षस्य तद्ग्रहणमिति वक्तव्यम् । अक्रिये निर्विकारेऽध्यक्षे कथं सवन्धग्रहणकर्तृत्वमित्यर्थ ॥ ८० ॥

मास्तु संवन्धग्रहणं तथापि तादात्म्योपदेशो भविष्यतीति शङ्कामनूद्य दृष्टविरोधान्नैवमिति परिहरति—

अक्रियत्वेऽपि तादात्म्यमध्यक्षस्य भवेद्यदि ।

आत्माध्यक्षो ममास्तीति संवन्धाग्रहणेन धीः ॥ ८१ ॥

अक्रियत्वेऽपीति ॥ यथा लोके घटस्य शौक्ल्यमिति घटशौक्ययोः सवन्धाग्रहणे शुक्लो घट इति वाक्यतादात्म्यधीर्नोदेति तथा ममात्माध्यक्षोऽस्तीति संवन्धाग्रहणे सति न तादात्म्यधीः श्रुतितो जायेतेत्यर्थ ॥ ८१ ॥

‘एष म आत्मान्तर्हृदये अणीयान् एष म आत्मान्तर्हृदये एतद्ब्रक्षेति’शास्त्रादस्त्यहकाराध्यक्षयोः सवन्धग्रह इति शङ्कामुत्थाप्य निराकरोति—

संवन्धग्रहणं शास्त्रादिति चेन्नन्यसे नहि ।

पूर्वोक्ताः स्युस्त्रिधा दोषा ग्रहो वा स्यान्ममेति च ८२

संवन्धग्रहणमिति ॥ नहीत्युक्तं व्यनक्ति—पूर्वोक्ता इति ।

अहंकारस्य जडत्वात्सवन्धग्रहीतृत्वं न घटते, नाप्यध्यक्षस्य निर्विकार-

त्वादिति द्वौ दोषौ, अहमिति भुतेर्बोधकत्वासंभवात्स्वतीतो दोष इति
 त्रिषा दोषा स्युः, यदि कर्मचिरसंबन्धमहण कस्येत तदापि ममा-
 ध्यसोऽस्तीति संबन्धमहण स्वान्तत्वहमेवाध्यक्षोऽस्तीति तावत्स्वा-
 ध्यासानङ्गीकाराच्चकारान्ममाध्यक्षोऽस्तीत्यपि न परतेऽङ्कारस्य अह-
 त्वादित्यम्युच्यते ॥ ८२ ॥

एवमात्मानामनो परपक्षे संबन्धासिद्धिमुक्त्वा तपक्षे विध्याता-
 दात्म्यसंबन्ध इति दर्शयति—

अहश्चिरिदिरूपेण माति बुद्धिर्यदा तदा ।
 प्रत्यया अपि तस्या स्युस्तथायोपिस्फुल्लिङ्गवत् ॥ ८३ ॥
 अहश्चिरिति ॥ यदाऽहश्चिरचेतना बुद्धिर्दृष्टिरूपेण सदा महीत्य-
 म्युपगम्यते तदा तस्या बुद्धेः प्रत्यया वृत्तयोऽपि तत्राबोविस्फुलिङ्गा-
 नामव्यपारमत्ववद्दृष्टिरूपा स्युरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अस्मिन्पक्षे लौकिकवेदिकव्यवहारसिद्धिरपि सुसंपादेत्याह—
 आमासन्नदभावश्च द्यौः सीतो न धान्यया ।
 लोफस्य युक्तिः स्यातां तद्दृष्टम् तथासति ॥ ८४ ॥
 आमास इति ॥ सीतोऽपभिश्रुताया द्यौर्भिदरमनः सन्नश-
 न्च लोहस्याभासस्य द्भावश्च प्रत्ययश्च तदभावश्च स्यातां युक्तिर्नो
 युक्तरूपवचनचान्प्रया । तथासति आमासान्म्युपगमसति प्रत्ययभावा-
 भावयो प्रत्ययप्राधान्यायोगात्ततोऽत्यन्तमथ विनिक्तस्य चात्मनश्चिद-
 क्त्वानुपपत्तरामासशारा तु संबन्धादहमनो बुद्धिर्दृष्टिभावाभावगाशिर
 मुपपद्यते बुद्धश्च तद्दृष्ट आत्मप्रदोऽहमस्मीत्युपपद्ये त्वादित्यम्य ॥ ८४ ॥

तथायोपिस्फुलिङ्गवदिनि दृष्टान्ताभिधानादाहमनो विद्वारपति
 नदने—

नन्वेवं दृशिसंक्रान्तिरयःपिण्डेऽग्निवद्भवेत् ।

मुखाभासवदित्येतदादर्शं तन्निराकृतम् ॥ ८५ ॥

नन्वेवमिति ॥ अयं पिण्डेऽग्निसंक्रान्तिवत् बुद्धौ दृशिसंक्रान्ति-
विकारो भवेदित्यर्थः । परिहरति—मुखाभासवदिति । तदेतच्चोद्य-
मादर्शं मुखाभासवदिति दृष्टान्तेन प्रवन्द्येन निराकृतमित्यर्थः । यथा
मुखस्यादर्शं प्रतिबिम्बितस्य तत्स्थत्वेन रूपेण मिथ्यात्वं तथा बुद्धौ
प्रतिबिम्बितस्य चिदात्मनो बुद्धिधर्मत्वेनावभासो मृषेति पूर्वमुक्तं
सर्वमिहानुसंधेयमिति भावः ॥ ८५ ॥

तर्हि कथं तस्मादयोविस्फुलिङ्गदृष्टान्त उक्तस्तत्र विकारप्रसिद्धेर्दार्ष्ट-
ान्तिकाननुरूपत्वादित्याशङ्क्य विवक्षिताशस्येहापि सभवान्मैवमित्याह—

कृष्णायोलोहिताभासमित्येतद्दृष्टमुच्यते ।

दृष्टदार्ष्टान्ततुल्यत्वं न तु सर्वात्मना क्वचित् ॥ ८६ ॥

कृष्णवर्णमयो ॥ लोहिताभास लोहितवर्णमवभास इत्येतदेता-
वदेव दृष्टं दृष्टान्त उच्यते । जडाया बुद्धेः चैतन्याभासत्वमित्यर्थः ।
सर्वांशसाम्यमनुपपन्नमित्याह—दृष्टदार्ष्टान्तेति । अप्रकाशाद्यात्मनो
मुखाटेश्चन्द्रादिदृष्टान्ताभावप्रसङ्गादिति भावः ॥ ८६ ॥

दृष्टान्ते विवक्षितमगमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकेऽपि तथाविधमंश दर्श-
यति—

तथैव चेतनाभासं चित्तं चैतन्यवद्भवेत् ।

मुखाभासो यथादर्शं आभासश्चोदितो मृषा ॥ ८७ ॥

तथैवेति ॥ चेतनाया आभासो यस्मिंस्तच्चेतनाभासं चित्तं चैत-
न्यवच्चेतनमिव भवेत्स चाभासो यथादर्शं मुखाभासोऽविकृत एवमेवे-

हापि ब्रह्मण्य । आमासश्चोपाभित्त्वतया दृश्यमानो मृषा मिथ्येसु
वित्त उक्त एवेत्यर्थ ॥ ८७ ॥

कस्माच्चिदासासम्प्राप्त्या चित्तस्य चेतनतावमासोऽभ्युपगम्यते न
स्वत इति शङ्का न कार्या सत्र प्रमाणन्याययोरभावादित्याह—

चित्तं चेतनमित्येतच्छास्त्रयुक्तिविषर्जितम् ।

देहस्यापि प्रसङ्गः साक्षधुरादेस्तथैव च ॥ ८८ ॥

चित्तमिति ॥ उत्पत्तिविनाशवचनान्यदृश्यत्वापि चित्तस्य चेतने
कमलासमाव साक्षदातिप्रसङ्गश्च तुष्यरिहर इत्याह—देहस्वेति ८८
शृष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति—

तदप्यस्त्विति चेतस्य लोकायतिकसमतेः ।

न च धीर्दशिरस्मीति यथामासो न चेतसि ॥ ८९ ॥

तदपीति ॥ अवेदिकस्वप्नसङ्गादित्यर्थ । किंचामासानभ्युपगमे
शरामावादह ब्रह्मास्मीति आगन्तुकं वाक्यजन्यमैक्यशार्म न सिद्ध्ये
दित्याह—नच धीरिति । चेतसि यथामासो न मवेत्तदा इद्विप्रसा
स्मीति धीन मवेत्केवल्स चित्तस्य ब्रह्मसाक्षिन्मात्रस्य च कूटम्बला-
दित्यर्थ ॥ ८९ ॥

ब्रह्मास्मीति धियोऽभावे का कृतिरित्यत आह—

सदस्मीति धियोऽभावे ध्यर्थं साक्षत्त्वमस्यपि ।

युष्मदस्मद्विभागने सादर्थयदिद पचः ॥ ९० ॥

सदस्मीति ॥ अप्यवधारणार्थ । तत्त्वमसिवाक्यमैक्यप्राहकमुक्त-
धियोऽभावे ध्यर्थमेवाप्रमाणमेव सादित्यर्थ । अस्तु वैयर्थ्यं तत्राप्य-
भोतृणां सर्वेषां कृतिरिति ब्रह्मास्मीति बुध्युत्पत्त्यदर्शनादित्याह—
युष्मदस्मादिति । अधिष्ठात्रिण प्रमितिजनको वेद इति न्यायसम्प

कूपदार्थविज्ञानवत् एव वाक्यार्थबोधेऽधिकारादात्मानात्मविभागज्ञान-
वत्येव पुसीदं वाक्यमर्थवन्न सर्वान्प्रति झटितीत्यर्थ ॥ ९० ॥

तमेव युष्मदस्मद्विवेक दर्शयितुमुपक्रमते—

ममेदंप्रत्ययौ ज्ञेयौ युष्मद्येव न संशयः ।

अहमित्यस्मदीष्टः स्यादयमस्मीति चोभयोः ॥ ९१ ॥

ममेदमित्यादिना ॥ इदं पुत्रादि ममेति च प्रत्ययौ युष्मद्य-
नात्मन्येव ज्ञेयौ पुत्रादिवाह्यार्थस्य देहाध्यासप्रणालिकयैवास्मदर्थे प्रवे-
शाद्वाह्यार्थसंबन्धोऽप्यनात्मधर्म एवेति युक्तमुक्तम् । ममेदमिति प्रत्ययौ
युष्मद्येवेति न संशय इति सर्वत्रानुपज्जते । अहमिति प्रत्यय आमा-
सद्वारात्मभूते व्यावहारिकेऽस्मद्यात्मनि अहकर्तरीष्ट स्यादहमित्ये-
वोल्लेखदर्शनात् । अयं देहादिरस्मीति चोभयोरनात्मनात्मनो प्रत्यय
इत्यर्थः ॥ ९१ ॥

आत्मानात्मविषयाणां प्रत्ययानां संकीर्णतयाऽसंकीर्णतया च
विषयानुक्तोक्तविवेकसिद्ध्यर्थं तेषां गुणप्रधानभावेन विशेषणविशेष्य-
भावो ग्राह्य इत्याह—

अन्योन्यापेक्षया तेषां प्रधानगुणतेष्यते ।

विशेषणविशेष्यत्वं तथा ग्राह्यं हि युक्तितः ॥ ९२ ॥

अन्योन्येति ॥ स्पष्टम् ॥ ९२ ॥

विशेषणविशेष्यत्व युक्तितो ग्राह्यमित्युक्तमेव विविच्य दर्श-
यति—

ममेदं द्वयमप्येतन्मध्यमस्य विशेषणम् ।

धनी गोमान्यथा तद्देहोऽहंकर्तुरेव च ॥ ९३ ॥

ममेदं द्वयमिति ॥ मव्यमस्य पूर्वश्लोके मध्ये निर्विद्वत्साम
 दर्शसात्मनो विशेषणमिदं ममेति च द्वयं मनुष्योऽहमिति प्रत्यवापे
 क्षयेत्यर्थः । तत्रोदाहरणं—धनी गोमान्यमेति । यथा धनादीदत्त्वा
 स्पर्दं सदेहापेक्षया ममत्वास्पदमहंकृत्य सिद्धं तद्वत्सूक्ष्मो देहोऽहं-
 कृतरात्मनो व्याघ्रघनाघपेक्षमाहत्वास्पदतया विशेषणमेवेत्यर्थः । यथा
 रादात्मनोऽपि सोऽहं ज्ञातेत्याद्युल्लेखे सूक्ष्मदेहमपेक्ष्य प्रधानमूतोऽयं
 अहंकर्ता विशेषणमिति योज्यम् ॥ ९३ ॥

एतत्सर्वं मदर्शीनसुत्तामकाक्षकं तत्रारोपितं सत्तस्य सदा विशेषण
 मभेदपि तेन साक्षिणा न सम्पृच्छत इत्यादियु यो निरपेक्षसिद्धः स
 शुद्ध आत्मेति युष्मदस्मद्विभागश्च मभेदेव वाक्याद्वाक्यार्थज्ञान
 मिति प्रमाणमेव वेदान्तवाक्यमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—

बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं साहकर्ता च साक्षिणः ।

तस्मात्सर्वावभासो ऽ किंचिदप्यसृष्टान्सदा ॥ ९४ ॥

बुद्ध्यारूढमिति ॥ बुद्ध्यारूढं बुद्धिबुक्तिकोटीकृतं सर्वं देहतत्त्वं
 बन्धिविषयत्वात् साक्षिणो विशेषणं गुणभूतमिति योजना । न केव
 लमेतावत्किंच साहकर्ता अहंकर्ता सामासमनसा सहितं सूक्ष्मोऽपि
 संघात साक्षिणो विशेषणं तस्मिन्मध्यस्थतया तदवभासत्वादित्यर्थः ।
 यस्मादेवं परमार्थतः किंचिदप्यसृष्टान् सदा सर्वं सामासद्वारानभास
 यतीति सर्वावभासस्तस्माज्ज्ञो ज्ञानस्वरूप एव सदात्मेति विवेको
 युक्त इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

एष विवेकिनां मार्गो विपरीत एविवेकिनां क्षेत्राद्यवप्यात्मनो
 विशेषणत्वप्रतीतेरित्याह—

प्रतिजोममिदं सर्वं यथोक्तं लोकावुद्धितं ।

अविबुद्धधियामस्ति नास्ति सर्वं विवेकिनाम् ॥ ९५ ॥

प्रतिलोममिति ॥ बाह्यार्थोपहतचेता लोकस्तस्य बुद्धिलोकबुद्धि-
स्तस्या इति बाह्यार्थसत्त्वप्रधानं लोकबुद्धिमपेक्ष्येति यावत् । तथाच
बाह्यार्थं प्रधानीकृत्य यदिदं यथोक्तविशेषणविशेष्यादि सर्वं प्रतिलो-
ममनात्मभूत तदविवेकधिया विवेकज्ञानशून्यानां दृष्ट्यास्ति वर्तते ।
विवेकिना तु दृष्ट्या सर्वमेतद्विशेषणादिक दृश्यरूप नास्ति न वर्तते ।
अतो विवेकिना बुद्धिमात्मन्यवतारयितु विशेषणविशेष्यादिप्रबन्ध-
कल्पना यथा प्रतीतिसत्तामादाय क्रियतेऽध्यारोपापवादन्यायेनेति
भाव ॥ ९५ ॥

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सर्वससारविनिर्मुक्तात्मावगमात्किं वा-
येनेत्याशङ्क्याह—

अन्वयव्यतिरेकौ हि पदार्थस्य पदस्य च ।

स्यादेतदहमित्यत्र युक्तिरेवावधारणे ॥ ९६ ॥

अन्वयव्यतिरेकौ हीति ॥ पदार्थस्यान्वयव्यतिरेकौ नाम आत्म-
पदार्थो द्रष्टा साक्षी न कदापि दृश्य. साक्ष्यो वा भवति तस्यालुप्त-
प्रकाशसन्मात्रतया स्वतः सिद्धत्वादतोऽनन्याश्रयत्वान्न कदापि कस्यापि
विशेषणमात्मा तथा यदृश्य साक्ष्यं चाहंकारादि विषयान्त तदन्या-
धीनप्रकाशसत्ताकतयान्याश्रयं सत्सदा विशेषणभावं न व्यभिचरति
तस्मादनागमापायि दृगात्मरूपसत्यं शुक्तयादिवचद्विपरीतमसत्यं रज-
तादिवदित्यनृतजडपरिच्छिन्नपराधीनपरागर्थव्यावृत्तं सत्यज्ञानानन्त-
प्रत्यगानन्दरूप आत्मेति विवेचनम्, पदस्यान्वयव्यतिरेकौ नाम आत्मा
चैतन्यं प्रज्ञानं ब्रह्म सदित्यादिपदानि कर्मेत्याद्युपपदविधुराणि केवल-
स्यैवात्मनं समर्पकाणि न विशेषणतद्विशिष्टविषयाणि असामर्थ्यात् ।
कर्ता भोक्ता ज्ञाता द्रष्टा श्रोता वक्ता गन्ता कृश. स्थूल इत्यादीनि

तु न केवलपूणात्मविषयाणि अन्यापीनक्रियाद्युपरागादशायामेव प्रयु-
ज्यमानत्वादिति विवेचन, एव पदस्य पदार्थस्य वाऽन्वयव्यतिरेकाविति
यदेतदहमित्यत्रासादर्थविषयेऽवधारणे युक्तिरेव साद्विवेकावधारणो
पायमात्रं स्यात्तु वाक्यार्थे पदार्थैक्ये व्यापारोऽस्तेत्यर्थः । उच्चादेता-
वतापि विवेकेन देहादिबैश्वज्येऽवधारितेऽपि कोऽहं तर्हीति शिवा-
साया अनुवृत्तेस्तत्त्वमसीति वाक्यं शिवासितस्वरूपविशेषसमर्पकम-
वश्यमपेक्षितव्यमेवेति भावः ॥ ९६ ॥

किंचादसात्प्रयं परस्परव्यभिचारिभैतन्यात्मा तु न कदापि व्यभि-
चारीति प्रकारान्तरेणरमानात्मविवेकं दक्षयति—

ॐ नाद्राक्षमहमित्यस्मिन्सुपुष्टेऽन्यन्मनागपि ।

न धारयति इष्टिं स्वां प्रत्ययं तु निपेधति ॥ ९७ ॥

नाद्राक्षमिति ॥ अस्मिन्सुपुष्टेऽप्यस्मिन् अत्र स्वान्ने वा मनागपि
ईषदप्यन्यदात्मस्वरूपातिरिक्तमहं नाद्राक्षं न इष्टवानस्मीति परामूलन-
जनो न स्वां सात्मनो इष्टिं चैतन्यं धारयति, प्रत्ययं तु पुनर्निपेधति,
मतीयत् इति प्रत्यय इति व्युत्पत्त्या प्रमातृप्रणाप्पममेयादिरूपं सर्वं एव
विशेषो गृह्यते तस्मात्परस्परव्यभिचारितया इष्टनइत्यभाषान्याऽवसा-
म्यो मिथ्यामृताम्यो व्यभिचारी चिरूपं साक्षी सत्यं आत्मेति
विवेकं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

एवमुक्त्वापन्वयव्यतिरेकौ शास्त्रसंमतौ न लभुःसुप्तेशामात्रकृत्वाविति
विश्वासाय शास्त्रमुदाहरति—

स्वयज्योतिर्न हि द्रष्टुरित्येष सविदोऽक्षिताम् ।

कौटस्थ्यं च तथा तस्याः प्रत्ययस्य तु क्षुप्तताम् ॥

स्वयमेवाप्रपीच्छास्य प्रत्ययापगती पृथक् ॥ ९८ ॥

स्वयंज्योतिरिति सार्धेन ॥ 'अत्रायं पुरुषः स्वयज्योति' 'नहि द्रष्टुष्ट्रेविंपरिलोपो विद्यत' इत्येवमादिशास्त्र सविदश्चेतनाया अस्तिता सद्भाव तस्या सविद कौटस्थ्य निर्विकारता च स्वयमेवात्रवीदिति सवन्धः । तथा प्रत्ययस्य प्रमात्रादिभेदस्य लुप्ततामसत्ता च 'नतु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त'मित्यादिशास्त्र स्वयमेवात्रवीदिति पुनरेवान्वयः । एव प्रत्ययावगती पृथगसक्रीणं शास्त्रेणैव विवेचिते इति शेषः । प्रत्ययो व्याख्यात । अवगतिश्चेतन्यम् ॥ ९८ ॥

एवमवान्तरवाक्यकृत युष्मदस्मद्विवेकमुपपत्तित उक्त्वा विज्ञात-पदार्थतत्त्वे पुरुषे महावाक्य फलवद्विज्ञान जनयतीत्याह—

एवं विज्ञातवाक्यार्थे श्रुतिलोकप्रसिद्धितः ।

श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याह श्रोतुर्मोहापनुत्तये ॥ ९९ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण श्रुतिप्रसिद्धितो लोकप्रसिद्धितोऽन्वयव्यतिरेकतश्च विज्ञातावान्तरवाक्यार्थे पुंसि सति महावाक्यात्मिका श्रुति श्रोतुर्जिज्ञासोर्मोहापनुत्तये सकार्याविद्यानिवृत्तिप्रयोजनाय तत्सदाख्य ब्रह्म त्वमसीत्याहोपदिशतीत्यर्थः ॥ ९९ ॥

वाक्यश्रवणमात्रान्मोहापोहे दृष्टान्त पुराणसिद्धमाह—

ब्रह्मा दाशरथेर्यद्वदुत्तयैवापानुदत्तमः ।

तस्य विष्णुत्वसंबोधे न यत्नान्तरमूचिवान् ॥ १०० ॥

ब्रह्मेति ॥ दाशरथिना रामेण देवकार्यसिद्धये मनुष्यावतारनाख्येन स्वमाहात्म्याच्छादन सकल्पपूर्वकं यत्कृत तदिह तम शब्देनोच्यते । नत्वीश्वरस्य समोहः सम्भवति । तदुक्त सक्षेपशारीरके— 'सकल्पपूर्वकमभूद्गुणन्दनस्य नाह विज्ञान इति कचन कालमेतत् ब्रह्मोपदेशमुपलभ्य निमित्तमात्र तच्चोत्ससर्ज स कृते सति देवकारं

इति । हे राम, त्वं विष्णुरसि न दक्षरवपुत्रमात्र इत्युक्त्यैव ब्रह्मा
 दक्षरयेः सकल्पमात्रकृतं तमो विष्णुत्वाच्छादनरूपमपानुदत् ।
 एवकारार्थमाह—तस्येति । यन्नान्तरं वाक्योपदेशमहपातिरिक्तमि
 त्यर्थ ॥ १०० ॥

वार्थान्तिक्माह—

अहंशब्दस्य निष्ठा या ज्योतिषि प्रत्यगात्मनि ।

सैषोक्ता सदसीत्येष फल तत्र विमुक्तता ॥ १०१ ॥

अहंशब्दस्येति ॥ एवमत्र प्रथमं योज्यं । यथाचं दृष्टान्त एव
 सदसीति वाक्येन सा निष्ठोक्तैव केवलं नानुष्ठापितेति योजना । सा
 का निष्ठेति तामाह—अहंशब्दन्वेति । प्रत्यगारमणि परागर्भेभ्यो
 व्यावृत्ते शोभिते आत्मनि निरुपाधिके ज्योतिषि साक्षिसप्रकृतत्वमात्रे
 अहंशब्दस्य या निष्ठा क्लृप्तया पर्यवसिता वृत्तिः सैवेत्यत्र । तत्र
 त्व सदसीत्युपदेशमात्रादहं सत् ब्रह्मासीति वाक्यार्थज्ञानोदममात्रे
 सति विमुक्तता मोहापोहरूपा फलं भवतीत्यर्थः । यद्वा दृष्टान्तस्य
 वार्थान्तिक्मत्वमत्र विज्ञातवाक्यार्थ इति पूर्वश्लोक एव स्थितं ब्रह्मम् ।
 अयं स्वान्यथोत्थाप्यते । ननु दक्षरवेर्भवेदेव विष्णुत्वोपदेशमात्रा
 द्विष्णुरहमसीति सति त्रिभोदवशस्य महामहिमसंपन्नत्वात्कथं
 मिदानीतनस्य कर्त्ताभोकेत्यादिप्रत्यक्षाभिमतमिष्ट्याप्रत्यवगृहीतस्यो
 पदेशमात्रादहं ब्रह्मासीति निर्विभक्तिरस्य ज्ञानं संभाव्यत इत्या-
 क्षद्व्याप्तोचितरूपदार्ढ्यं पुंस कर्त्तादिसाक्षिण एवाहमादिशब्दशक्ति
 तस्य ब्रह्मोपदेशानुपपत्तिरप्रापीति परिहरति—अहंशब्दन्वेति ।
 सदसीत्येवं वाक्येन सैव निष्ठोक्तेति संबन्ध । अन्यत्समानम् ॥१ १॥

एवमत्रगतपदार्थतत्त्वस्य वाक्यार्थेन समुक्तं न फलं ज्ञानं

जायत एवेति स्थिते श्रुतेः प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं कार्यपरत्वं कल्प्यमित्या-
ग्रहो निरर्थको विद्वदनुभवविरोधादित्यभिप्रेत्याह—

श्रुतमात्रेण चेन्न स्यात्कार्यं तत्र भवेद्भुवम् ।

व्यवहारात्पुरापीष्टः सद्भावः स्वयमात्मनः ॥ १०२ ॥

श्रुतमात्रेणेति ॥ यथोक्तन्यायेन वाक्यस्य श्रुतमात्रेण चेदुक्तफल
विज्ञानं न स्यात्तत्र तदा कार्यं कल्प्य भुवमवश्य भवेदन्यथाऽर्थवा-
दादिवाक्यवत्स्वार्थे प्रामाण्यानुपपत्ते । इह तु तथा कल्प्यमस्ति
फलस्य सद्य एवानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । स्वयं ज्योतिर्नहिद्रष्टुरिति श्लोके
पूर्वमर्धश्लोकोऽधिकः स्थित इह वायमर्ध एव श्लोक इति सहगणनी-
यम् । किंच सिद्धे ब्रह्मात्मनि शास्त्रस्याप्रामाण्यं नाम विपर्यासलक्षण वा
निष्फलत्व वा सशयलक्षण वाऽनुत्पत्तिलक्षण वेति विकल्पान्क्रमेण
दूषयति—व्यवहारादित्यादिना । नाद्य । यस्माद्यवहारादहं ब्रह्मासी-
ति शास्त्रोपदेशव्यवहारात्पुरा पूर्वमप्यात्मन स्वयमेव सद्भाव इष्टो
वाधकाभावात्तस्माद्यथावस्थितात्मस्वरूपस्यैव श्रुत्या निवेदनात् शुक्ति-
रूप्यज्ञानवदप्रामाण्यमित्यर्थ ॥ १०२ ॥

न द्वितीयोऽनुभवविरोधादित्याह—

अशनायादिनिर्मुक्त्यै तत्काला जायते प्रमा ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थे त्रिषु कालेऽप्यसंशयः ॥ १०३ ॥

अशनायादीति ॥ तत्कालात्तवाक्यश्रवणकाल एव कालो यस्या

सा तत्काला प्रमा अशनायाद्युपलक्षितससारस्य निर्मुक्त्यै निवृत्त्यर्थं
जायते, विदुषा प्रत्यक्षमेवैतदित्यतो न निष्फलत्वशङ्कावकाश इत्यर्थ ।
तृतीयमप्यनुभवविरोधेन निराकरोति—तत्त्वमसीति ॥ असंशय
संशयो नास्तीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

चतुर्थं मत्याह—

प्रतिष धनिहीनत्वात्स्वय चानुमवात्मन ।

जायेतैव प्रमा तत्र स्वात्मन्येव न संशयः ॥ १०४ ॥

प्रतिष वेति ॥ पदार्थाज्ञान द्वि वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिप्रतिकल्पस-

द्विहीनत्वावगतपदार्थस्य पुसस्तत्र तस्मिन्नेव वाक्यभ्रवणकाले आत्म
न्येव प्रमा आयेतैव न संशय इति योजना । आकाशपुष्यमस्तीत्या
दिवाक्यार्थवदनुमवायोम्यावत्सद्गतां वारयति—स्वयन्वेति । अनुम
वस्वरूपत्वात्स्वयमात्मन मत्यास्मात्तुमस्तक्यत्वादित्यर्थः । अतो हुंफ
डादिशब्दवदनुत्पत्तिकल्पणमप्यप्रामाण्य नास्तीति सिद्ध सिद्धे अस्मा
त्स्वनि वाक्यस्य प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ १ ४ ॥

एवं प्रमाणस्वरूपनिरूपणेनाहंमस्मास्तीति ज्ञानमुपपाद्येदानीं प्रति
पठव्यार्थत्वमात्रनिरूपणेनापि चतुपपादयितुं विदुस्त्वयति—

किं सदेवाहमस्तीति किंवान्यत्प्रतिपद्यते ।

सदेव चेदहंशब्दः सता मुन्यार्थ इत्यवताम् ॥१०५॥

किं सदेवेति ॥ उत्त्वमसीति वाक्यभ्रवणसमनन्तरं प्रतिपद्या
हमस्तीति किं सदेव प्रतिपद्यते किंवान्यदिति विदुस्त्वयार्थः । आप्तम
नूष तत्र परस्वामिप्रापचिरित्याह—सदेव चेदिति । सता सच्छब्दार्थे
नाहंशब्दो मुन्यार्थ इत्यवतां तदा सच्छब्दाहसब्दयोरेकार्थपर्यवसाना-

देकात्म्यमेव वाक्यार्था न संसर्ग इत्यपरोक्षज्ञानसिद्धिरित्यर्थः ॥१०५॥

द्वितीये दोषमाह—

अन्यचेत्सदहंप्राहप्रतिपत्तिमृषैव सा ।

सस्मान्मुस्यग्रहे नास्ति वारणावगतेरिह ॥ १०६ ॥

अन्यचेदिति ॥ मत्सगात्मनोऽन्यचेत्सदहंप्राहप्रतिपत्तिमृषैव

सा भवेत्सपदादिज्ञानवत् । तत्र वाक्यस्याप्रामाण्यमेव प्रसज्येतेत्यर्थः ।
प्रमाणप्रमेयस्वभावपर्यालोचनया वाक्यादेवापरोक्षं फलवदात्मतत्त्व-
विज्ञानमुत्पद्यत इत्युपपन्नमित्युपसहरति—तस्मादिति । इह वाक्ये
मुख्यग्रहेसति अवगतेर्यथार्थानुभवस्य वारणा निवारण नास्तीत्यर्थः ॥

नन्वात्मन कूटस्थत्वेन प्रतिपत्तृत्वानुपपत्तौ फलसवन्धो नोपपद्यत
इत्यस्त्यात्मग्रहे निवारणेत्याशङ्क्याह—

प्रत्ययी प्रत्ययश्चैव यदाभासौ तदर्थता ।

तयोरचितिमत्त्वाच्च चैतन्ये कल्प्यते फलम् ॥१०७॥

प्रत्ययीति ॥ प्रत्ययी परिणाम्यन्तःकरणं तत्परिणामश्च यदाभा-
सौ यस्य चिदात्मन आभासो ययोस्तौ यदाभासौ तयोस्तदर्थता ।
तच्छेषभूततेतियावत् । तस्मिंश्चैतन्ये चिदात्मनि तदाभासद्वारा फल
कल्प्यते । किञ्च तयो प्रत्ययिप्रत्यययोरचितिमत्त्वाज्जडत्वादपि फल-
सवन्धायोगात्फलस्यात्मसवन्धः स्यादित्यर्थः ॥ १०७ ॥

निर्व्यापारस्यापि फलसवन्धे दृष्टान्तमाह—

कूटस्थेऽपि फलं योग्यं राजनीव जयादिकम् । ✕

तदनात्मत्वहेतुभ्यां क्रियाद्याः प्रत्ययस्य च ॥१०८॥

कूटस्थ इति ॥ ननु राजतद्भृत्ययो स्वस्वामिभावसवन्धोऽस्ति
राजनि जयादिसंबन्धनिमित्तमिहत्वध्यक्षाध्यक्षयोस्तादृशस्यादर्शनात्क-
थमय दृष्टान्त प्रकृते सगत स्यादित्याशङ्क्यात्राप्यस्त्यधिष्ठानाधिष्ठे-
यभाव फलसवन्धहेतुरित्याह—तदिति । हेतुभ्यामित्यत्र हेतुत्वा-
भ्यामिति भावप्रधानता योज्या । क्रियाहमात्मिका वृत्ति । प्रत्यर्थमय-
तीति व्युत्पत्तेः प्रत्ययोऽन्तःकरणसाभास उच्यते साभासवृत्तिवृत्तिमतो-
रिति यावत् । आत्मत्वं च हेतुत्व चात्महेतुत्वे तस्य फलस्य न

आत्मत्वहेतुत्वे सदानात्महेतुत्वे ताम्नां सदानात्मत्वहेतुत्वाम्नामिति
 योजना । तथाच क्रियाप्रत्यययोजनयो फलस्वरूपत्वामात्वात्कृपोपा-
 दानत्वामावाच तद्यापारनिबन्धन फलं सदधिष्ठान एव निर्वापारेऽपि
 कूटस्थे योग्यमित्यस्ति हृद्यन्तदार्ष्टान्तिरुसगतिरित्यर्थ ॥ १०८ ॥

शुद्धस्वात्मना प्रमातृत्वं नास्तीत्यभिप्रेक्ष्येवं विशिष्टप्रमातृकृत फलं
 कूटस्थे उपचर्यत इति राषट्टान्तेनोक्तं वस्तुतस्तु चित्तप्रतिबिम्बस्यैव
 सोपाधिख्यापारेण स्वात्मन्यध्यक्षेण विषय एव प्रमातृत्वमिति चित्त-
 त्मन एवाधिकृतस्य प्रतिबिम्बमात्रनिबन्धन फलसंबन्ध इति सदृष्ट-
 न्तमाह—

आदर्शस्तु यदाभासो मुखाकार स एव स ।

यथैव प्रत्यादर्शो यदाभासस्तदा ब्रह्म ॥ १०९ ॥

आदर्शस्त्विति ॥ येन मुखाकारेण विशिष्टतया आभासत इति
 यदाभास सत्तादर्शो मुखाकार स एव प्रीवास्त एव स न ततोऽन्यो
 यथा बिम्बप्रतिबिम्बधारैक्य छोके प्रसिद्धमित्यर्थ । एव प्रथमाद्
 शोऽङ्कारो यदाभासो येन चित्तप्रतिबिम्बेन आभासत इति यदाभास-
 स चित्तप्रतिबिम्बपरमात्मैव न ततोऽन्योऽङ्कारः प्रथममासगोचरस्त
 वास्तव्यहं ब्रह्मति वाक्यार्थधीर्घटतेऽप्यस्तांस्तपोहमात्रेण विना नात्मन
 कर्मत्वमित्यर्थ ॥ १०९ ॥

अथमेव पक्ष आदरणीय इत्याह—

इत्येव प्रतिपत्तिः स्वात्सदस्मीति च नान्वया ।

तत्त्वमित्युपदेशोऽपि द्वारामावादनर्थकः ॥ ११० ॥

इत्येवमिति ॥ एवमिति चिदाभासाम्युपगमेऽपि सदहमसि
 चकारादहं सदस्मीत्येवमाकारा प्रतिपत्तिः स्वानान्वया आत्मन एव

वाहंकारस्यैव वा प्रमातृत्वाभ्युपगमे इति यतोऽतोऽयमेव मार्गोऽनि-
च्छद्भिरप्यादरणीय इति योजना । एवमनभ्युपगमे न केवलं प्रति-
पत्त्यनुपपत्तिरपि तूपदेशस्याप्यनुपपत्तिरित्याह—तत्त्वमिति । त्वमर्थो-
ऽनुवादद्वारेण हि तदर्थभाव उपदेष्टव्यस्तत्रानूद्यमानस्य चित्प्रतिबि-
म्बस्याभावस्तदर्थोपदेशो निरालम्बनोऽनर्थकः स्यादित्येतदाह—
द्वाराभावादिति ॥ ११० ॥

एतदेव विशदयति—

श्रोतुः स्यादुपदेशश्चेदर्थवत्त्वं तथा भवेत् ।

अध्यक्षस्य न चेदिष्टं श्रोतृत्वं कस्य तद्भवेत् ॥१११॥

श्रोतुरिति ॥ तथा सतीत्यर्थः । तच्च श्रोतृत्वमध्यक्षादन्यत्र

संभवतीत्याह—अध्यक्षस्येति । न कस्यापीत्यर्थः ॥ १११ ॥

यद्यप्यध्यक्षस्य नोपदेशस्तथापि न वैयर्थ्यमिति शङ्कते—

अध्यक्षस्य समीपे स्याद्बुद्धेरेवेति चेन्मतम् ।

न तत्कृतोपकारोऽस्ति काष्ठाद्यद्ब्रन्न कल्प्यते ॥११२॥

अध्यक्षस्येति ॥ तत्र बुद्धे श्रोतृत्व किमध्यक्षसनिधिसत्तामात्रा-

पेक्षमाहोसित्तकृतोपकारापेक्षमिति विकल्प्याद्य प्रत्याह—न तदिति ।

तत्कृत सनिहिताध्यक्षकृत उपकारोऽतिशयो बुद्धेर्नास्त्येव यद्वत्काष्ठा-

दिन्धनादे सनिहिताहुद्भावतिशयो न कल्प्यते तद्वदित्यर्थः ॥११२॥

द्वितीयमुत्थाप्य दूषयति—

बुद्धौ चेत्तत्कृतः कश्चिन्नन्वेवं परिणामिता ।

आभासेऽपि च को दोषः सति श्रुत्याद्यनुग्रहे ॥११३॥

बुद्धौ चेदिति ॥ एवसति आभासानभ्युपगमेऽध्यक्षस्य परिणामि-

ता ननु निश्चित प्रसज्येतेत्यर्थः । अतो 'रूपरूपं प्रतिरूपो वभूव' ।

एकधा बहुधा चैव इत्येते अक्षयन्त्रय' वित्पादिभ्रुतिस्मृत्यनुगृहीत
आमासपक्षो निर्दुष्ट उपादेय इत्यभिप्रेत्याह—आमासेऽपि चेति ।
यद्वाऽस्तु परिणामिताभ्यङ्ग्येति चेत्तर्ह्यमासेऽपि च प्रमाप्सिद्येऽस्तु
पगम्यमाने तव को दोषो भविष्यतीत्याह—आमासेऽपीति ॥१११॥

आमासपक्षे त्रिदत्तमन परिणामप्रसङ्गाभावं वक्तुं छद्वागुत्पाप-
यति—

आमासे परिणामभेदज्ञ रज्ज्वादिनिमत्ववत् ।

सर्पादेश्च तथाधोचमादर्शे च मुख्यत्ववत् ॥ ११४ ॥

आमासे परिणामभेदिति ॥ नैवमामासस्य मृषात्वोपपत्तेरिति
परिहारमाह—न रज्ज्वादीति । रज्ज्वज्ञानकस्मितस्य सर्पादे रज्जु
निमत्ववदनिदमासकस्य रज्ज्वादेरिदमात्मकत्ववच्च चिदात्माज्ञानक
स्मितस्य बुद्ध्यादेर्मृषैव चिन्मिव चकारात्प्रभोक्तृलक्षणस्यात्मनो भो
क्तृत्वामासो मृषैवेति सूच्यते । यथैव मृषात्व तथा पूर्वमधोचमादर्शे
च मुख्यत्ववन्मुक्ताकारत्ववदिति इष्टान्तप्रणयनेनेत्यर्थः । चकारान्तु
सन्नेवात्मनोऽविच्छिन्नत्वमप्यधोचमित्यर्थः ॥ ११४ ॥

अहङ्कतरेणरमत्वमिति मन्यमानस्य चिन्मिवमाक्षिपति—

नात्माभासत्वसिद्धिभेदात्मनो ग्रहणात्पृथक् ।

मुखादेश्च पृथक्सिद्धिरिह त्वन्योन्यसद्वयः ॥ ११५ ॥

नात्मेति ॥ आत्मन केवळस्य ग्रहणाद्यभासनात्पृथगेवात्मामा-
सत्वस्य सिद्धिभेदज्ञ मवेदामासावमासेनैवात्ममासो मवेत्तदा इह
त्वक्षिन्मतेऽन्योन्यसंभ्रय इति योजना ॥ इष्टान्तश्च विषम इत्याह—
मुक्तादेरिति । त्वर्पणादिगतामासन्वतिरेक्य प्रीणास्त्वत्वेन मुख्यत्व
सदा सिद्धिरस्तीति न तत्रान्योन्यसापेक्षतेत्यर्थः ॥ ११५ ॥

अन्योन्याश्रयमेव स्पष्टयति—

अध्यक्षस्य पृथक्सिद्धावाभासस्य तदीयता ।

आभासस्य तदीयत्वे ह्यध्यक्षव्यतिरिक्तता ॥ ११६ ॥

अध्यक्षस्येति ॥ तथाचाहमिति प्रतीयमानोऽहंकृत्यात्मक एव
चेतन आत्मेति युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ११६ ॥

अहंकृत्यात्मकस्यान्तःकरणस्य स्वप्ने दृश्यत्वेनैव व्यवस्थितत्वात्तदा-
भासनिरपेक्ष एवात्मा तत्र सिद्ध इति नोक्तदृष्टान्तासंगतिरिति परि-
हरति—

नैवं स्वप्ने पृथक्सिद्धेः प्रत्ययस्य दृशेस्तथा ।

रथादेस्तत्र शून्यत्वात्प्रत्ययस्यात्मना ग्रहः ॥ ११७ ॥

नैवं स्वप्न इति ॥ प्रत्ययस्यान्तःकरणस्य दृशेरात्मनश्च स्वप्नाव-
स्थाया तथा मुखतत्प्रतिबिम्बवत्पृथगन्योन्यनिरपेक्षतयैव सिद्धेरित्यर्थः ।
कुत एतदित्यपेक्षायामाह—रथादेरिति । ‘न तत्र रथा न रथयोगा
न पन्थानो भवन्ती’त्यादिना स्वप्ने रथाद्विदृश्यराहित्यस्य श्रूयमाणत्वा-
त्प्रत्ययस्यैव रथाद्याकारमापन्नस्य तत्रात्मना स्वप्रकाशचैतन्येन ग्रहः ।
तथाचात्मा प्रत्ययसवलनविनिर्मुक्त स्वप्रकाशतया भासमान एव स्वप्ने
विषयाकाराकारितप्रत्ययसाक्षी सिद्ध इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

स्वप्नपर्यालोचनया चिदात्मनः प्रत्ययाद्विवेकं दर्शयित्वा जाग्रत्स्व-
भावलोचनयापि तमाह—

अवगत्या हि संव्याप्तः प्रत्ययो विषयाकृतिः ।

जायते स यदाकारः स बाह्यो विषयो मतः ॥ ११८ ॥

अवगत्या हीत्यादिना ॥ विषयस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्याथवा
विषयस्याकृतिरेवाकृतिर्यस्य स विषयाकृतिरिति विग्रहः । आत्मचैत-

न्यभ्यासे विषयाकारे प्रत्यये आसमाने तस्मिन्सो विषयाकार स बाहो
विषय इष्ट इत्यर्थ ॥ ११८ ॥

किंच सबाहो विषय ईप्सिततमत्वात्कर्तुं साध्यतयोद्देशवत्त्वेनेष्ट
समत्वात्कर्म भवति, तद्वाक्यद्विपयेच्छावान्कार्ये नियुज्यते कुर्विति
प्रेर्यते अत इत्यभ्याहार । आकारसमर्पकस्य कर्मकारकतया विषय-
त्वमुक्त्वा प्रत्ययस्य करणत्वमाह—

कर्मेप्सिततमत्वात्स तद्वाङ्कार्ये नियुज्यते ।

आकारो यत्र चाप्येत करणं तदिहोप्यते ॥ ११९ ॥

आकारो यत्रेति ॥ यत्र बुद्धिपरिणामे विषयेण आकारोऽप्येत
अप्यते तदिह विषयामिष्यक्तौ करणमुच्यते तच्छब्देन्द्रियविशेषिणो
तच्छब्दाकारा बुद्धिबुद्धिर्विषयमिति प्रति करणमित्यर्थ ॥ ११९ ॥

विषयकरणे न्युत्पाद्य कर्तारं न्युत्पादयति—

यदाभासेन संख्यासः सञ्ज्ञातेति निगद्यते ।

त्रयमेतद्विधिष्यात्र यो जानाति स आत्मयित् ॥ १२० ॥

यदाभासेनेति ॥ यस्य चित्तवृत्तिविम्बत्वाभासेन संख्यासोऽई
कार परिणमते स चित्तरमप्रतिविम्बो ज्ञातेति निगद्यते कथ्यते ।
एव सादर्यं निर्दिश्य तत साक्षिण्यं पृथगुपलम्भयति—त्रयमिति ।
एतन्नम ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयं चेति विधिष्यात्साधारण्येनावगम्यात्र त्रये
परस्परापेक्षसिद्धिके आगमापायिनि वर्तमानं स्वतःसिद्धं तद्वचि
मूतमनागमापायि साक्षिणं यो जानाति सम्बन्धवगच्छति स आत्म
यित् त्वंपदस्यप्रत्यगात्मविधिति योजना । तदुक्तं श्रीमातृवते
एकमेकतरामावे यदा नोपलभामहे । त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा
स्वात्ममय इति ॥ १२० ॥

विवेकप्रकारमेव विशदयति—

सम्यक्संशयमिध्योक्ताः प्रत्यया व्यभिचारिणः ।

एकैवावगतिस्तेषु भेदस्तु प्रत्ययार्पितः ॥ १२१ ॥

सम्यगिति ॥ १२१ ॥

भेदस्तु प्रत्ययार्पित इत्येतदृष्टान्तेन स्पष्टयति—

आधिभेदाद्यथा भेदो मणेरवगतेस्तथा ।

अशुद्धिः परिणामश्च सर्वं प्रत्ययसंश्रयात् ॥ १२२ ॥

आधिभेदादिति ॥ मणे स्फटिकादे प्रत्ययसंश्रयादहकारप्र-

तिविम्बकृताभाससंश्रयान्निमित्तादित्यर्थ ॥ १२२ ॥

ननु ग्राह्यग्रहणग्राहकातिरिक्तात्मसिद्धौ किं प्रमाणमुक्तमेतावता भवतीत्यपेक्षया तदाह—

प्रथनं ग्रहणं सिद्धिः प्रत्ययानामिहान्यतः ।

आपरोक्ष्यात्तदेवोक्तमनुमानं प्रदीपवत् ॥ १२३ ॥

प्रथनमिति ॥ प्रत्ययाना विषयाकाराणा जाग्रत्स्वभावस्थाना प्रथन स्फुरणं ग्रहणमुपादान स्थितिर्वा व्यवहारो वा सिद्धि स्वरूपलाभश्चेह व्यवहारभूमौ अन्यतोऽन्यस्मादापरोक्ष्यादपरोक्षस्वभावाद्भवि-
तुमर्हति अचित्स्वभावत्वात् । अचित्स्वभावत्वं चागमापायित्वात्प्रदीपव-
दित्येनदेवानुमानमिहोक्तमित्यर्थ । विमता प्रत्यया स्वविलक्षणान्या-
धीनप्रथनग्रहणसिद्धिका अचित्स्वभावत्वात्प्रदीपादिवदिति प्रयोगः ।
एव सामान्यतो दृष्टानुमानेन 'अत्रायं पुरुष स्वयज्योतिरात्मैवास्य
ज्योति' 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्वप्रकाश
आत्मनि सभावना दर्शितेति द्रष्टव्यम् ॥ १२३ ॥

एवमनुमानमात्मन्युपन्यस्य विधिमुखेन प्रमाणेनात्मसिद्धिरुक्ता
तत्र केचिन्निषेधमुखेनैव प्रमाणेनात्मसिद्धिर्न विधिमुखेनापीति मन्यन्ते
तन्मतनिराकरणाय विकल्पयति—

किमन्यद्वाहयेत्कश्चित्प्रमाणेन तु केनचित् ।

विनैव तु प्रमाणेन निवृत्त्यान्यस्य श्रेयतः ॥ १२४ ॥

किमन्यदिति ॥ प्रथमस्तुल्यव्यय एवकारात् । द्वितीयस्तु वाच्य
व्ययार्थ । किं कश्चिद्वादी केनचित्प्रमाणेनैव देहादिभ्योऽन्यदात्मतत्त्व
ग्रहयेत्किंवा प्रमाणेन विनैवान्यस्य निवृत्त्या परिशेषित इति
विकल्पार्थ ॥ १२४ ॥

प्रथमपक्षे विधिमुखेनैव प्रमाणप्रवृत्ति सिद्ध्यतीतीष्टहानि स्पष्टे
त्वभिमेत्य द्वितीय प्रत्याह—

शब्देनैव प्रमाणेन निवृत्तिश्चेद्विहोष्यते ।

अप्यश्रुत्याप्रसिद्धित्याच्छून्यतैव प्रसज्यते ॥ १२५ ॥

शब्दनैवेति ॥ शब्देन प्रमाणेनानात्मनिवृत्तिरेव चेद्विहोष्यते
इति संबन्ध । तथाप्यश्रुत्य अप्यश्रुतस्य शब्दस्यान्यतोऽप्रसिद्धत्वात्परि
शेषासिद्धेः शून्यतैवावशिष्येत नास्मेत्यर्थ ॥ १२५ ॥

ननु श्वेतनाशेतनयोर्बिरुद्धरूपत्वकबनेनान्वनिवृत्ति शब्देन क्रि-
यते तथाचाशेतनविरुद्धश्वेतन परिशिष्यत इति न शून्यताप्रसङ्ग
इत्याशङ्क्य परिहरति—

श्वेतनस्त्व कथं देह इति श्वेताप्रसिद्धितः ।

श्वेतनस्यान्यत सिद्धावेव स्यादन्यहानतः ॥ १२६ ॥

श्वेतनस्त्वमिति ॥ अप्रसिद्धितो नैवमित्युक्तं साधयति—श्वेत-
नस्मेति । अथमथ—सिद्धे हि शर्मिणि प्रतिबोगिनि चायमर्थ न

भवतीति तादात्म्यनिषेधेन विरुद्धरूपत्वोपदेशः स्यान्न चाद्यापि चेतन-
पदार्थः पृथक्सिद्ध इत्यनेनैव तत्साधनेऽन्योन्याश्रयः स्यादिति ॥१२६॥

आत्मा नात्यन्तमप्रसिद्धस्तस्य स्वतःसिद्धत्वादित्यागङ्कते—

अध्यक्षः स्वयमस्त्येव चेतनस्यापरोक्षतः ।

तुल्य एवं प्रबोधः स्यादन्यस्यासत्त्ववादिना ॥१२७॥

अध्यक्ष इति ॥ चेतनस्य स्वतोऽपरोक्षत्वादित्यर्थः । दूपयति—

तुल्य इति । एव सत्यन्यस्यासत्त्ववादिना शून्यवादिना तुल्य समः
प्रबोधः स्याद्यथा शून्यवादिन प्रमाण विना स्वतःसिद्ध शून्यमात्मेति
न प्रबोधसिद्धिस्तथाध्यक्षस्यापि तवेत्यर्थः ॥ १२७ ॥

इदानीं स्मृतिवलेन स्वतःसिद्धाध्यक्षसिद्धिं शङ्कते—

अहमज्ञासिषं चेदमिति लोकस्मृतेरिह ।

करणं कर्म कर्ता च सिद्धास्त्वेकक्षणे किल ॥१२८॥

अहमज्ञासिपमिति ॥ अहमिदमज्ञासिपमितीह व्यवहारे लोकस्य
युगपत्स्मृतिदर्शनादननुमृते स्मृत्यभावात्करणकर्मकर्तारस्त्रयोऽप्येकक्षणे
प्राग्येन सिद्धाः सोऽस्त्यध्यक्ष स्वतःसिद्ध इति गम्यते । किलेत्यनभि-
मतत्वद्योतनात्पूर्वपक्षताद्योतितेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

एतन्निराकरोति—

प्रामाण्येऽपि स्मृतेः शैथ्याद्यौगपद्यं विभाव्यते ।

क्रमेण ग्रहणं पूर्वं स्मृतेः पश्चात्तथैव च ॥ १२९ ॥

प्रामाण्येऽपीति ॥ स्मृते पूर्वाभुवगमकत्वेन प्रामाण्येऽपि न
युगपन्नित्यसिद्धिगमकत्व यतः पूर्वं क्रमेण कर्त्रादीना ग्रहणमभूत्तथैव
च पश्चादुत्तरकाल स्मृते संभवोऽतः शैथ्यान्नैरन्तर्येणाविलम्बाद्यौगपद्यं
विभाव्यते मृपैवेत्यक्षरार्थः । अर्थत्रयस्यैकस्मृत्यवभास्यत्वे निश्चिते

सत्येव स्वागतु तन्निश्चेतु शक्यते, बतोऽहमिदं जानामीति क्रमेण
 व्यपदिश्यतेऽतो प्राद्यस्फुरणस्य प्राद्यकमहजाभरतासंभवात्तद्व्यक्ते
 तयोर्न भानं संभवति, पवप्राहकस्य प्रतीवः स्फुरणसमये प्राद्यस्य
 पराचो नास्ति स्फुरणं बिरुद्धाकारद्वयस्यैकस्मिन्ममाणज्ञाने स्फुरणासं
 भवाद्यथा ज्ञानस्यापि विषयैकाकारत्वात्तत्स्फुरणेन ज्ञातृस्फूर्तिरिति क्र-
 मेणैव ज्ञात्रादिसिद्धि प्राप्नुयेया । तस्मात्तुत्पत्तपत्रधत्तमेदनयौगपद्यामि
 मानवद्युगपत्स्मृतिरित्यभिमान शैथ्यनिबन्धन इति भाव ॥ १२९ ॥

स्मृतेयौगपद्याभावे कारणान्तरमाह—

अज्ञासिपमिदं मा चेत्यपेक्षा जायते ध्रुवम् ।

विशेषोऽपेक्ष्यते यत्र तत्र नैवैककालता ॥ १३० ॥

अज्ञासिपमिति ॥ इदमित्याकारो हि प्रत्यगपेक्षमोक्षिन्त्यते । तथा

मामिति परागपेक्षया धीर्जायते । तथाच यत्र विशेषोऽन्यमवियोगि
 कोऽपेक्ष्यते तत्रैककालतायौगपद्यं नैव घटत इत्यर्थ ॥ १३० ॥

स्मृतेर्विषयत स्वरूपतश्च यौगपद्यासंभवात्कर्त्राविसिद्धौक्यानुमा-
 पकृत्वानुपपत्तिरित्युक्तं संप्रति कर्त्रादीनां युगपदनुभवसामगामाभावात्पि
 न युगपत्सिद्धिसंभावनेत्याह—

आत्मनो ग्रहणे चापि त्रयाणामिह समवात् ।

आत्मन्यासककर्तृत्वं न स्वात्करणकर्मणोः ॥ १३१ ॥

आत्मन इति ॥ अयमर्थः—यथा विषयस्य ग्रहणे कर्ता कर्तृत्वं

कर्म चेति त्रितयमपेक्ष्यते एव मत्येक कर्त्रादिग्रहणेऽपि त्रितयमपेक्ष
 वीय तथाचात्मन प्रमत्तुश्चकारात्ममेवस्य प्रमाणज्ञानस्य च ग्रहणेऽपि
 त्रयाणां कर्त्रादीनामिहापेक्षासंभवात्तत्कर्त्राविस्फुरणमन्तरेण सत्
 दर्भस्य तदनुगृह्यत्वमित्यसासिद्धेः कर्त्राद्यनवन्वा प्रसम्भेतेत्यर्थः । तैरेव

कर्त्रादिभि स्वस्वरूपसिद्धिसभवात्किमित्यनवस्येति शङ्का वारयति—
 आत्मनीति । आत्मन्येकस्मिन्नेव स्वसिद्धावासक्तमुपक्षीण यत्कर्तृत्वं
 तदेव करणकर्मणोः सिद्धौ न स्यादित्यर्थः । तथाचैकस्मिन्नवभासे
 कर्त्रादिभावेनान्वीयमानाना तदैवावभासान्तरसाधनत्वान्वयायोगान्न
 कर्त्रादित्रितयस्य युगपदनुभवसाधनसंभावेनेति तदसिद्धिस्तदवस्ये-
 त्यर्थ ॥ १३१ ॥

कर्त्रादीना युगपत्सिद्ध्यभ्युपगमे व्याकरणविरोधोऽपि स्यादित्याह—
 व्याप्तुमिष्टं च यत्कर्तुः क्रियया कर्म तत्स्मृतम् ।

अतो हि कर्तृतन्नत्वं तस्येष्टं नान्यतन्नता ॥ १३२ ॥

व्याप्तुमिति ॥ कर्तुः क्रियया यद्व्याप्तुमिष्टतम तत्कर्म स्मृतम् ।

‘कर्तुरीप्सिततम कर्मेति’ पाणिनिना स्मृतमित्यर्थ । हि यस्मादेवम-
 तस्तस्य कर्मणः सकलकारकप्रयोक्तृत्वतन्नकर्तृतन्नत्वमिष्टं न तद्यति-
 रिक्ताध्यक्षतन्नता उक्तन्यायेन तत्साधकासिद्धेरित्यर्थः ॥ १३२ ॥

तस्माद्विधिरूपेण प्रवृत्तादेव प्रमाणादभिमतवस्तुसिद्धिर्नान्यनिषेध-
 मात्रावसानादिति निर्णीतमित्युपसहरति—

शब्दाद्धानुमितेर्वापि प्रमाणाद्वा ततोऽन्यतः ।

सिद्धिः सर्वपदार्थानां स्यादज्ञं प्रति नान्यथा ॥ १३३ ॥

शब्दाद्वेति ॥ अन्यतोऽन्यस्मात्प्रत्यक्षादेवेत्यर्थः ॥ १३३ ॥

जडानां प्रवृत्तप्रमाणादेव सिद्धिरस्तु न स्वयं चेतनस्येत्याश-
 ङ्क्याह—

अध्यक्षस्यापि सिद्धिः स्यात्प्रमाणेन विनैव वा ।

विना स्वस्य प्रसिद्धिस्तु नाज्ञं प्रत्युपयुज्यते ॥ १३४ ॥

अध्यक्षस्यापीति ॥ थेयमध्यक्षस्य सिद्धिरज्ञस्य सा प्रमाणाधीना

नयेति विकल्प्यान्त्ये स्वरूपप्रकाशमात्रस्य विनाप्रमाणेन सिद्धमपि
ज्ञान प्रत्यक्ष्यक्षता तस्य सिध्यतीति दूषयति—विना स्वत्वेति ॥ १३३ ॥

अध्यक्ष्यस्वरूपमपि विकल्प्य प्रमाणाधीनसिद्धिकर्ता तस्य दक्ष
कार्यं पक्षमभ्यनुधानाति—

तस्यैवाश्रयत्वमिष्टं चेज्ज्ञानत्वेन्या मतिर्भवेत् ।

अन्यस्यैवाश्रयतायां च तद्विज्ञाने ष्टुषा भवेत् ॥ १३५ ॥

तस्यैवेति ॥ तस्यैव ज्ञानस्वरूपस्य चेतनस्यैवाश्रयत्वमिष्टं चेत्तदा
तस्य ज्ञानत्वे चेतनत्वेऽन्या प्रमाणभ्रान्त्या मतिरेष्यन्तीया भवेत्,
अन्यस्यैवाचेतनस्माहकारस्यैवाश्रयतायां तद्विज्ञानेऽभ्यक्ष्यविज्ञाने चान्या
मतिषुषा भवेदिति योजना । उभयत्रापि विधिमुक्तप्रमाणाधीनाभ्य
क्ष्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ १३५ ॥

अभ्यक्ष्यस्य सिद्धस्वरूपत्वान्मानापेक्षा नास्तीत्याह—
व्यार्थ एव तर्हि वक्तव्य इत्याह—

ज्ञातता स्वात्मलामो वा सिद्धिः स्वादन्यदेव वा ।

ज्ञातत्वेऽनन्तरोक्तौ त्व पक्षौ सस्मर्तुमर्हसि ॥ १३६ ॥

ज्ञातवेति ॥ किं ज्ञानं सिद्धिः स्वरूपलामो वा स्वादन्यदेव
बोमवान्यप्रकारो वेति विकल्पार्थः । अत्रापि दोषमाह—ज्ञातत्वे
इति । अनन्तरोक्तौ तस्यैवाश्रयत्वमिष्टं भेदित्यादिना पूर्वोक्तोक्तौ
पूर्वोक्तविकल्पदूषणमसराणां कस्य साधुरित्यर्थः ॥ १३६ ॥

द्वितीयमनूष्य दूषयति—

सिद्धिः स्वात्स्वात्मलामयेद्यत्तत्र निरर्थकः ।

सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्सहेतुन्यस्तु वस्तुतः ॥ १३७ ॥

सिद्धिः स्वादिति ॥ निरर्थकत्वे हेतुमाह—सर्वलोकेति ।

वस्तुनः सर्वस्य स्वहेतुभ्यः स्वात्मलाभरूपासिद्धिरिति सर्वलोकप्रसिद्ध-
त्वात्तत्र प्रमातृप्रमाणप्रयासो व्यर्थः स्यादित्यर्थः ॥ १३७ ॥

तृतीयं पक्षमप्रसिद्धिपराहत मत्वा वक्ष्यमाणपक्षविशेषज्ञापनार्थ-
मुक्त पक्ष निगमयति—

ज्ञानज्ञेयादिवादेऽतः सिद्धिर्ज्ञातत्वमुच्यते ।

अध्यक्ष्याध्यक्षयोः सिद्धिर्ज्ञेयत्वं नात्मलाभता ॥ १३८ ॥

ज्ञानज्ञेयादीति ॥ ज्ञान ज्ञेय ज्ञाता चास्तीति यस्य वादस्तास्मि-
न्वादे ज्ञातत्वमेव सिद्धिरुच्यते, अध्यक्ष्याध्यक्षयोस्तु पुनर्ज्ञेयत्वमेव
सिद्धिर्न त्वात्मलाभतेत्यर्थः । अध्यक्षस्यापीत्यादेरपरा योजना—
अहमज्ञासिप चेदमित्यारभ्येयता ग्रन्थेन कर्तृकर्मकरणाना विधिमुखेन
प्रवृत्तप्रमाणादेव सिद्धिर्नान्यथेति प्रासङ्गिकमुपपादितमुपसहत्याध्य-
क्षस्यापि वस्तुत्वाविशेषात्प्रवृत्तप्रमाणादेव सिद्धिरिति प्रकृतमनुसरन्ना-
ह—अध्यक्षस्यापीति । वाशब्दः कटाक्षे । अध्यक्षस्यापि द्रष्टुरपि
प्रमाणेन विनैव सिद्धिः स्याद्वेति योजना । नैव स्यादित्यर्थः । चेतन-
त्वादध्यक्षस्य प्रमाणेनविना कथं न सिद्धिरित्यत आह—विनेति ।
प्रमाणेन विना स्वस्य वस्तुनः प्रसिद्धिस्तु ज्ञान प्रमितिं प्रत्युपयुज्यते,
ज्ञानस्यैव स्वरूपस्फुरणे प्रमाणानपेक्षा न ज्ञातुरध्यक्षस्येत्यर्थः । कथ-
मितिचेत्तत्र वक्तव्य अध्यक्ष एवाज्ञः सन्प्रमाणेन विनार्थसिद्धिं साध-
यिष्यति किं वान्योऽन्तः करणादिरिति । तत्राद्यमनूद्य दूषयति—
तस्यैवेति । चेतनस्याध्यक्षस्यैवेत्यर्थः । ज्ञानत्वेऽहमध्यक्ष इति । ज्ञा-
नवत्त्वेऽन्या मतिः प्रवृत्तप्रमाणजन्या मतिरपेक्षिता भवेदागन्तुकसि-
द्धेरन्यनिमित्तत्वादित्यर्थः । द्वितीयमनूद्य दूषयति—अन्यस्यैवेति ।
तद्विज्ञान इति । तस्यान्यस्यान्तःकरणादेरध्यक्षविषयविज्ञानेऽन्या

प्रमाणजन्या मतिर्भूवा भवेदिति योजना । उभयत्रापि विधिमुत्सेन
 प्रवृत्तप्रमाणादेवाप्यसिद्धिरित्यर्थः । ज्ञाततेति । ज्ञातया ज्ञानवशा
 सिद्धिरिति पक्षे तस्यैवाप्तत्वमिष्टं भवेदिति पूर्वसोकोक्तविकल्पप्र-
 सरणमनिवारणं स्वादित्याह । ज्ञातत्वेऽनन्तरोक्ताविति । यथा व्या-
 स्नात्तौ स्वपञ्चावित्यर्थः । अन्यत्समानम् ॥ १३८ ॥

मनु ज्ञाततात्मसामातिरिक्ताप्यसिद्धि स्पष्टता नाम सिद्धिरतो नाम-
 सिद्धं पञ्चान्तरमिति महत्प्रमत्तास्यैव परिहरति—

स्पष्टत्वं कर्मकर्त्रादे सिद्धिता यदि कल्प्यते ।

स्पष्टताऽस्पष्टते स्वात्तामन्यस्यैव न चात्मनः ॥ १३९ ॥

स्पष्टत्वमिति ॥ स्पष्टत्वं प्राकृत्यं कर्मकर्त्रवि, स्पष्टतास्पष्टतेऽप्य-

न्यस्यैव कर्त्रादिविषयस्य साक्षिण्यभिदाभासजननेन म्यार्ता नत्वात्म-
 न, कर्त्रादिसत्त्वरूपस्य ब्रह्मत्वादित्यर्थः ॥ १३९ ॥

एतदेव व्यतिरेकपदार्थनेन स्पष्टमिति—

अद्रष्टुर्नैव चान्धस्य स्पष्टीभावो षट्स्य तु ।

कर्त्रादे स्पष्टतेष्टा चेद्रष्टृताऽप्यस्यकर्तृका ॥ १४० ॥

अद्रष्टुरिति ॥ अन्यस्य दर्शनवृत्तिरहितस्य ज्ञातृविषयीगूढस्य षट्स्य

व स्पष्टीभावः स न च ज्ञानविषयतातिरिक्तो महत्प्रमते संगमतीत्यर्थः ।

एवमिति महत्प्रमतानुसारिणा कर्त्रादे स्पष्टता प्राकृत्यरूपेष्टा चेष्टता

द्रष्टृता तद्विषयजात्रकतृकावश्यमेष्टया, तस्मात्कर्मादेर्ब्रह्मस्य स्पष्ट

ताया प्रकाशापरपर्यायाया असंभवात् स्पष्टता सिद्धिसुखार्थं किन्तु

ज्ञानविषयतैवेति कर्त्रादिगतचिदाभासनद्वारा तदधिष्ठानमूलचिदात्मा

वेधिमुत्सेनैव प्रदीपादिदृष्टान्तानुमानादिना प्रमाणेनावगन्तव्य इति

॥ १४० ॥

अत्र कर्तृकर्मविहीन एव प्रत्ययः स्वमहिम्ना भासत इति वदन्वि-
ज्ञानवादी बौद्धः प्रत्यवतिष्ठते—

अनुभूतेः किमन्यस्मिन्स्यात्तवापेक्षया वद ।

अनुभवितरीष्टा स्यात्सोऽप्यनुभूतिरेव नः ॥ १४१ ॥

अनुभूतेरिति ॥ अनुभूते सवेदनस्यान्यस्मिन्कर्त्रादावपेक्षया तव
किं फल स्यात्तद्वद, न किञ्चित्फल तस्या स्वप्रकाशत्वादित्यर्थ ।
अनुभवितरि आश्रयभूते सैष्टव्या स्यात्तस्यास्तदधीनत्वदर्शनादिति चेत्
त्व ब्रूयास्तर्हि सोऽप्यनुभविता नोऽस्माक मतेऽनुभूतिरेव न तत-
पृथक् तत्सत्त्वे प्रमाणाभावादित्यर्थ ॥ १४१ ॥

कथ तर्ह्यनुभूतिरनुभवितानुभाव्य इति भेददर्शनमित्यत आह—

अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।

ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ १४२ ॥

अभिन्नोऽपि हीति ॥ बुद्ध्यात्मा बुद्धिस्वभावोऽभिन्नोऽप्येकोऽपि
विपर्यासितदर्शनैर्भ्रान्तिबुद्धिभि पुरुषैर्ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव ल-
क्ष्यते प्रतीयते । संवित्तिशब्दो ग्रहणशब्दपर्याय ॥ १४२ ॥

बुद्धे कारकत्वानङ्गीकाराच्च न कर्त्राद्यपेक्षतेत्याह—

भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ।

सत्त्वं नाशित्वमस्याश्चेत्सकर्तृत्वं तथेष्यताम् ॥ १४३ ॥

भूतिरिति ॥ येषा मते या भूतिरनुभूतिः सैव क्रिया सैव
कारकमुच्यते क्षणमङ्कुरत्वेन विरम्यव्यापारायोगात्तेषा मते कस्तस्या-
स्वव्यतिरिक्तोऽपेक्षणीयः स्यादित्यर्थ । प्रथममनुभूतेरन्यानपेक्षत्व
निराकरोति सिद्धान्ती—सत्त्वमिति । अनभतेरस्याः सत्त्व स्वरूप-

सत्त्वं नाशित्व क्षणमहुरत्वमिष्ट चेत्तत्र तर्हि तथा सकृत्त्वमपीव
 तामनुभवस्वात्रापि सद्भावादित्यर्थः ॥ १४१ ॥

अथ सत्त्वादिरपि धर्मो नेष्यते इति मत्तं तथा क्षणिकत्वपञ्चमा
 प्यसिद्धिरित्याह—

न कश्चिद्येष्यते धर्म इति चेत्पक्षहानता ।

नन्वस्तित्वादयो धर्मा नास्तित्वादिनिवृत्तयः ।

न मूतेस्तर्हि नाशित्व स्वालक्षण्य मत्त हि ते ॥१४४॥

न कश्चिदिति ॥ ननु नास्माभिर्विज्ञानस्य क्षणिकत्वादयो धर्मा

इष्यन्ते किंत्वक्षणिकत्वाद्यपोहरूप एव क्षणिकत्वादिरिष्यतेऽतो नोक्त-
 दोष इति शङ्कते—नन्विति । निराकरोति—नेति । एवं यत्तर्हि
 मूतेरनुमूतेनाशित्व न सिद्ध्येत् । हि यस्माद्ये तत्र मूते स्वालक्षण्य
 मत्तं त्वेनैव कल्प्यते शक्यते इति स्वालक्षण्य एव नाम स्वालक्षण्य
 निर्बिकल्प्यमात्रमिति पावत् । एत सविकल्प्यत्वात्क्षणिकत्वात्सत्त्वाना
 शित्वात्क्षणादिभ्यश्चेरनुमूतेष्व सविकल्प्यकज्ञानागोचरत्वात् सत्त्वना
 शनत्वादिधर्मसिद्धिरित्यर्थः ॥ १४४ ॥

एतदेव स्फुटयति—

स्वलक्षण्यभावधिर्नाशो नाशोऽनाशनिवृत्तित्ता ।

अगोरसत्त्व गोत्व स्ते ननु तद्गोत्वस्वलक्षण्यम् ॥ १४५ ॥

स्वलक्षण्येति ॥ अममभ—कार्यं विनात्मनः निरवधि नश्यति

इदमत्र नाशित्व इदमिदानीं नाशित्व नष्टमिति वा नाशो व्यभिचरते
 यस्मात्तस्मात्किमप्यशित्वं विनाशावधिभूतमविनाशवदनुत्पद्यते सत सिद्ध
 चेत्स्यम्पुपेय उदेतवाह—स्वलक्षण्यभावधिर्नाश इति ॥ स्वरूपमेव
 स्वक्षण्य प्रमाणं धर्मो वा यस्य स स्वलक्षण्य सोऽवधिः सीमा यस्य

विनाशस्य स तथेति विग्रहः ॥ तथाच त्वन्मते आविर्भावतिरोभाव-
योरवधिभूतस्य स्थिरस्याभावान्न सत्त्वविनाशयोः सिद्धिरित्यर्थः ।
किंचापोहपक्षेऽन्योन्याश्रयश्च प्रसज्येतेत्याह—नाश इति । सिद्धे
नाशे तद्विरोधिनाऽनाशस्य सिद्धिस्तत्सिद्धौ तदपोहरूपनाशसिद्धि-
रित्यर्थः । यत्तु सामान्यमनभ्युपगच्छता बौद्धेनागोव्यावृत्तिर्गोलक्षण-
मित्यभ्युपगम्यते तदनुपपन्न, अन्योन्याश्रयस्य तादवस्थ्यादित्यभि-
प्रेत्याह—अगोरिति । गोरन्यस्याश्वत्वादेरगोपदाभिधेयस्यासत्त्वं निवृ-
त्तिरभावो गोत्वमिति ते मतं नत्तु न गोत्वलक्षण सिध्यति अश्वत्व-
स्यापि गोत्वव्यावृत्तिलक्षणतया परस्परापेक्षसिद्धित्वादित्यर्थः ॥१४५॥

अपोहवादे दोषान्तरमाह—

क्षणवाच्योऽपि योऽर्थः स्यात्सोऽप्यन्याभाव एव ते १४६

क्षणवाच्योऽपीति ॥ अन्याभावोऽक्षणिकाभाव क्षण इति ते
प्रसज्यते अत स्थिरोऽपि क्षणिकताविरोधी त्वयाभ्युपगत स्यादि-
त्यर्थः ॥ १४६ ॥

नन्वभावो नाम न सतो निवृत्तिरिष्यते येनातिप्रसङ्गः स्यात्किंतु
निरूपारख्य एवान्यव्यावृत्त्यात्मनाभिलष्यत इति शङ्कते—

भेदाभावेऽप्यभावस्य भेदो नामभिरिष्यते ।

नामभेदैरनेकत्वमेकस्य स्यात्कथं तव ॥ १४७ ॥

भेदाभावेपीति ॥ अभावस्य स्वरूपतो भेदाभावेऽपि अगोत्वम-
श्वत्व अनश्वत्वं गोत्वमित्यादिनामभि स्वरूपभेद इष्यत इत्यर्थः ।
दूषयति—नामभेदैरिति । एकस्य नि स्वभावस्याभावस्य नामभेदैर्निरर्थ-
कसजाभेदैरनेकत्वमनेकपदार्थासाधारणतया व्यावृत्त्यात्मत्वं तव कथं
घटेतेत्यर्थः ॥ १४७ ॥

किंच भिन्नानां व्यावृत्तिरपोहोऽभिन्नानां वा तत्राप्यमभूय
वृषयति—

अपोहो यदि भिन्नानां वृत्तिस्तस्य कथं गवि ।

नामावा भेदकाः सर्वे विशेषा वा कथंचन ॥ १४८ ॥

अपोहो यदीति ॥ भेषपतियोगिनामामस्थात्तद्वचनमन्तरेण
सदपोहानवगमात्सत्त्वापोहस्य गवि वृत्ति कथं सिध्यदिति शेष ।
तदसिद्धौ च किञ्चिदभावस्य कश्चिन्मुखमत्वाद्यवहारानियमप्रसङ्ग इति
भाव । द्वितीये दोषमाह—नामावा इति । सर्वेऽप्यमावा भ्रमवा-
श्वत्वाद्यपोहरूपा म भेदका म गोरितरेतरस्यावृत्तत्वनुद्धिजनन-
स्युम्भवा विशेषा वा भावरूपा सण्डमुण्डत्वादयो भेदका न स्युः,
भेषभदक्याभेदासिद्धेरित्यर्थ ॥ १४८ ॥

एवंवापोहवादे सण्डा गौर्नरिमुत्पन्नमित्यादिबिधिष्ववधारसि-
द्धिरियं गारित्याद्यवधारणत्वरूपम्यवधारसिद्धिश्च स्यादित्यभिधेत्वापोह
निराकरणमुपमहर्गति

नामजात्यादयो यद्वास्तपिदस्तेऽपिशेषतः ॥ १४९ ॥

नामजात्यादय इत्यर्थेन ॥ त तत्र मते संविशेऽप्रविशेणो
विशेषापस्याप्यामजात्यादयो यद्वास्तपिदस्तेऽपिशेषतः ॥ १४९ ॥
विशेषापस्याप्यामजात्यादयो यद्वास्तपिदस्तेऽपिशेषतः ॥ १४९ ॥
विशेषापस्याप्यामजात्यादयो यद्वास्तपिदस्तेऽपिशेषतः ॥ १४९ ॥

यत्क भूतिवशा क्विया भेषत्वेन संविद क्रियाकारकभेदापशा
नामावा न सत्यऽनुमान यति ममापत्रयाभ्युपगमविश्वमित्यह—

प्रत्यक्षमनुमान वा व्यपहार यदीच्छति ।

प्रियापागकवदैमाभ्युपगम सुय भवेत् ॥ १५० ॥

प्रत्यक्षमिति ॥ स्पष्टार्थः ॥ १५० ॥

तथाच सवेदनातिरिक्तवेद्यवेदितृस्वरूपमनिच्छताप्यभ्युपेयमिति
बौद्धमतनिराकरणमुपसहरति—

तस्मान्नीलं तथा पीतं घटादिर्वा विशेषणम् ।

संविदस्तदुपेयं स्याद्येन चाप्यनुभूयते ॥ १५१ ॥

तस्मादिति ॥ येन चाप्यनुभूयते सोऽपि ज्ञाताभ्युपेयः स्यादि-
त्यर्थ ॥ १५१ ॥

सवित्साक्षिण्यनुमानं प्रमाणमाह—

रूपादीनां यथान्यः स्याद्ब्राह्मत्वाद्ब्राह्मकस्तथा ।

प्रत्ययस्तत्तथान्यः स्याद्यज्ञकत्वात्प्रदीपवत् ॥ १५२ ॥

रूपादीनामिति ॥ यद्ब्राह्म तत्त्वान्यग्राह्य यथा रूपादिग्राह्या
च सविदिति बौद्ध प्रति प्रयोगो योज्य । तथावमासकोऽवमा-
स्यादन्यो व्यञ्जकत्वाद्घटादे. प्रदीपवदिति । आस्तिकान्प्रति प्रयो-
क्तव्यमित्यर्थः । यथा रूपादीना ग्राह्यत्वाद्ब्राह्मकोऽन्यः स्यात्तथा प्रत्ययस्य
ग्राह्यत्वाद्ब्राह्मकोऽन्य स्तात्तथा ग्राहकश्च ग्राह्यादन्य. स्याद्यज्ञकत्वात्प्र-
दीपवदिति श्लोकयोजना ॥ १५२ ॥

कस्तर्हि प्रत्ययाध्यक्षयो सवन्ध इत्यपेक्षायामाह—

अध्यक्षस्य दृशेः कीदृक्संवन्धः संभविष्यति ।

अध्यक्षेण तु दृश्येन मुक्त्वान्यो द्रष्टृदृश्यताम् ॥ १५३ ॥

अध्यक्षेण कृता दृष्टिर्दृश्यं व्याप्नोत्यथापि वा ।

नित्याध्यक्षकृतः कश्चिदुपकारो भवेद्धियाम् ॥ १५४ ॥

अध्यक्षस्येति ॥ द्रष्टृदृश्यसवन्धाभ्युपगमे बलादाभासोऽभ्युपग-
न्तव्य इति विकल्पयति—अध्यक्षणेति । अध्यक्ष्येण प्रत्ययेन दृशे-

रात्मनः कीदृक्संबन्धो भविष्यति पारमार्थिको वाऽपारमार्थिको वेति
विमर्शार्थः । यत्राद्यो ह्यो परिणामादिविकारभाषिप्रसङ्गात्सावयव
इत्यभिप्रेत्य द्वितीयमङ्गीकरोति—नित्याप्यसति ॥ १५१ ॥ १५४ ॥

कोऽसाद्युपकार इत्यपेक्षामाह—

स चोक्तस्तन्निमित्तं प्राप्सव्यासिष्य घटादिषु ।

यथालोकादिसंख्यासिर्न्यञ्जकत्वाद्वियस्तथा ॥ १५५ ॥

स चोक्त इति ॥ सच नित्याप्यकृतो बुद्धेरुपकारस्तन्निमित्तं
प्राक् पूर्वमेव मुसमतिविम्बदृष्टान्तेनोक्त इत्यर्थः । उक्तमासद्वारा-
त्मनो ह्यव्यवसायविषयसंबन्धं बभूव सामासाया बुद्धेरिव्यव्यासिं सट
द्वान्तमाह—संख्यासिष्येति । यथा घटादिपवालोकादिसंख्यासिर्न्यञ्ज-
कत्वात्तथा धियो ह्ययद्यदादिव्यासिरित्यर्थः ॥ १५५ ॥

उक्तमेव स्फुटवति—

आलोकस्वो घटो यद्बुद्ध्यारूढो भवेत्तथा ।

धीव्यासिः स्याद्वटारोहो धियो व्याप्तौ क्रमो भवेत् १५६

आलोकस्य इति ॥ यद्बुद्ध्यालोकनिविष्टो घट आलोकारूढो

भवेत्तथा बुद्धिनिविष्टो बुद्ध्यारूढो भवेत् । आरूढ इत्युक्ते पुरुषात्मनो
रिद्धोपसर्गोमात्र इति शब्दात् वारयति—धीव्यासिः स्यादिति । यद्येवं
विषयव्याप्तिमात्रमेव धियो विषयव्यञ्जकत्वं तर्ह्यस्मिन् बुद्धेर्बुद्धौ विशेष
इत्याशङ्क्य विशेषमाह—धियो व्याप्तौ क्रमो भवेदिति ॥ १५६ ॥

धियो विषयव्याप्तौ क्रमो भवेत्तस्मिन् इत्यर्थात्तुक्त विशेषं विस
तयति—

पूर्वं स्यात्प्रत्ययव्याप्तिस्ततोऽनुग्रह आत्मनः ।

कृत्स्नाप्यक्षस्य नो युक्त कालाकाशादिभक्तम् १५७

पूर्वमिति ॥ धियो विषयव्याप्तिः पूर्वं प्रथममिव प्रथमं स्यात्ततो विषयाकारताया सिद्धायामात्मनोऽनुग्रहस्तदाकारे प्रतिबिम्बभावस्तद्बलाच्च विषयव्यञ्जकत्वमिति क्रमद्रष्टृत्वमन्यशेषत्वं च धियः सिध्यति न तथात्मन इत्याह—कृत्स्नाध्यक्षस्येति । प्रत्यर्थं परिणामभेदेन व्यञ्जकत्वाद्बुद्धेरेव क्रमो युक्तः कृत्स्नाध्यक्षस्य सर्वविक्षेपास्पदतया सर्वदा सर्वत्रानुगतप्रकाशरूपस्यापरिच्छिन्नस्यात्मनो न युक्तः स क्रम इत्यर्थः । देशतः कालतो वा क्रमाभावे दृष्टान्तः—कालाकाशादिवदिति ॥ १५७ ॥

नन्वध्यक्षस्यापि भोग्यविषयावभासकत्वाद्बुद्धेरेव परिणामः प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—

विषयग्रहणं यस्य कारणापेक्षया भवेत् ।

सत्येव ब्राह्मणशेषे च परिणामी स चित्तवत् ॥ १५८ ॥

विषयग्रहणमिति ॥ कारणापेक्षया कर्त्रादिकारकापेक्षया ब्राह्मणशेषे स्वाससृष्टविषयान्तरावशेषे च सति यस्य विषयग्रहणं भवेत्स परिणामी स्याच्चित्तवन्नैवमात्मनो विषयावभासनं किंतु नित्यसिद्धप्रकाशस्वभावेन युगपत्स्वाध्यस्तसमस्तावभासनमित्यतो न तस्मिन्परिणामशङ्कावकाश इत्यर्थः ॥ १५८ ॥

यद्यपि तस्योक्तरीत्या भोग्यविषयाकारपरिणामो नास्ति तथापि ब्रह्मज्ञानाकारेण परिणामं स्याद्ब्रह्मणः स्वात्मत्वे सत्यपि तदाकारावभासस्यागन्तुकज्ञानसापेक्षत्वादित्याशङ्क्याह—

अध्यक्षोऽहमिति ज्ञानं बुद्धेरेव विनिश्चयः ।

नाध्यक्षस्याविशेषत्वान्न तस्यास्ति परो यतः ॥ १५९ ॥

अध्यक्षोऽहमितीति ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यादध्यक्षः परमात्मैवा-

आत्मन्यपि कथं फलसंबन्धस्तस्य कृष्टम्यनित्यत्वादित्यागङ्गय
तत्त्वज्ञानोदयान्नान्तरीयकतया बाध्यमानाध्यस्तानात्मभेदावभानस्य
फलत्वोपचारात्तस्य चात्मन्येवोपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह—

बाध्यते प्रत्ययेनेह विवेकेनाविवेकवान् ।

देहादावभिमानोत्थो दुःखीति प्रत्ययो ध्रुवम् ।

कुण्डलीप्रत्ययो यद्वत्प्रत्यगात्माभिमानिना ॥ १६१ ॥

देहादाविति ॥ दुःखीत्युपलक्षणम् । मुखी कृश. स्थूलः कामी

क्रोधीत्यादयः कुण्डलस्य स्वसंबन्धित्वाभिमानकृते तत्संयोगवियोगयो

मुखदृसे यद्वदिति दृष्टान्तार्थः । एव बाध्यस्याध्यस्तत्वमुक्त्वा तस्य

बाधमाह—प्रत्यगात्माभिमानिनेति । अविवेकवानाभिमानिकः प्रत्ययो

विवेकेन प्रत्यगात्माभिमानिना शुद्धत्वंपदार्थात्माभिमानिना प्रत्ययेन

बाध्यत इत्यन्वयः । प्रत्यगात्माभिमानिनेति पाठान्तरे सुगमम् ॥ १६१ ॥

अत्र प्राग्वृद्धेनार्धेन सह गणनयेह वृद्धमर्धमेकीकृत्य अविवेकवता

विवेकीप्रत्ययः कस्मान्न बाध्यते विरोधस्य समत्वादित्यत आह—

विपर्यासे सदन्तं स्यात्प्रमाणस्याप्रमाणतः ॥ १६२ ॥

विपर्यास इति ॥ वैपरीत्ये प्रमाणस्याप्रमाणतापातात्सर्वमसदन्तं

शून्यान्तं स्यात् । प्रामाणिकस्यार्थस्यासत्त्वे प्रतिभासस्य निरालम्ब-

नत्वापत्तौ निरवधिको बाध इति शून्यान्तताप्रसङ्ग इत्यर्थः । अयम-

र्धोप्येक ॥ १६२ ॥

विवेकेनाविवेकबाधो भवतीति पूर्वमुक्तं प्रपञ्चयति—

दाहच्छेदविनाशेषु दुःखित्वं नान्यथात्मनः ।

नैव ह्यन्यस्य दाहादावन्यो दुःखी भवेत्कचित् १६३

दाहच्छेदेति ॥ दाहादिदेहोपघातनिमित्तं हि दुःखमनुभूयते

नान्यथा तच्च देहाभिमाननिबन्धनमन्यबा सुपुत्रावपि मसङ्गात् , आत्मा
 च देहादेरन्य इति प्रमाणसिद्धमतोऽन्वगतदाहादिनान्यस्य दुःखेति-
 मसङ्गादध्यासनिबन्धनं दुःख्यहमस्मीति ज्ञानमित्यर्थ ॥ १६१ ॥

आत्मन स्वतो दाहादिसबन्धामात्रे प्रमाणमाह—

अस्पर्शत्वाददेहत्वाज्जाह दाहो यत् सदा ।

तस्मान्मिध्याभिमानोत्थ मृते पुत्रे मृतिर्यथा ॥ १६२ ॥

अस्पर्शत्वादिति ॥ फलितं सद्दृष्टान्तमुपसंहरति—
 दिति ॥ १६३ ॥

प्रागुक्तं दृष्टान्तं विवृण्वन् विवेकीप्रत्ययेनाविवेकी बाध्यत इत्यु-
 पपादितमुपसंहरति—

दुण्डल्पहमिति धेतश्चाप्येतैव विवेकिना ।

दुःखीति प्रत्ययस्तद्धत्केषलाहृषिया सह ॥ १६५ ॥

दुण्डलीति ॥ कथमे शुद्धे ब्रह्मण्येवाहृषी केवलाहृषीत्येति
 विग्रह ॥ १६५ ॥

नन्वदुःखिनो मोक्षोपदेशानुपपत्तेरहमोऽपि दुःखित्वमवगन्वते
 तनस्तत्सिद्धये शक्तिमत्त्व गम्यतेऽतो नान्यगतेन निमित्तेनैव दुःखी
 किंतु स्वतोऽपीति सुपुत्रादावपि शक्तिमत्त्वमनिवारितमिति चेत्-
 त्वाह—

सिद्धं दुःखित्व इष्ट स्वात्तच्छक्तिश्छन्दसात्मनः ।

मिध्याभिमानतो दुःखी तेनार्थापादनक्षमः ॥ १६६ ॥

सिद्ध इति ॥ कस्यानिदध्यासत्वात् यथात्मनः केवळस्य दुःखित्वं
 प्रमाणसिद्धं स्वात्तवासति छन्दसा इच्छया तच्छक्तिर्दुःखित्वशक्तिः
 कस्यैव, न सा कस्यचित्तु शक्यते दुःखवर्धनस्यान्यथोपपत्तेरित्याह—

मिथ्येति । अत्र ह्यन्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ तेन मिथ्याभिमाननिबन्ध-
नत्वेनार्थापादनक्षमो दुःखित्वानुभव इति योजना । अर्थादनुपपत्त्या
यतः दुःखित्वशक्तिमत्त्वापादन तस्य क्षम समर्थोऽयमनुभव इत्यन्यथो-
पपत्तिरित्यर्थः । तथाच यथादर्शन दुःखशक्तिमत्त्वमपि मिथ्यैवेति
भावः ॥ १६६ ॥

तामेवान्यथोपपत्तिं साधयति—

अस्पर्शोऽपि यथा स्पर्शमचलश्चलनादि च ।

अविवेकात्तथा दुःखं मानसं चात्मनीक्षते ॥ १६७ ॥

अस्पर्शोऽपीति ॥ निरवयवस्य पूर्णस्यात्मनो यथा स्पर्शचलना-
दिदर्शनमविवेकादेव । आदिशब्दाच्छयनोत्थानोपवेशनादि गृह्यते ।
चकारात्परिच्छिन्नत्वाभिमानः । तथा मानसं मन कल्पितं च दुःख-
मविवेकादेवात्मनीक्षत इत्यर्थः ॥ १६७ ॥

अविवेकादेव दुःखदर्शनमात्मनीत्येतदन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपा-
दयति—

विवेकात्मधिया दुःखं नुद्यते चलनादिवत् ।

अविवेकस्वभावेन मनो गच्छत्यनिच्छतः ॥ १६८ ॥

विवेकेति ॥ विवेकरूपयात्मधियेत्यर्थः । यस्मात्स्थूलदेहविवे-
कात्मज्ञानेन चलनादिस्थूलदेहसबन्धिमिथ्याध्यस्तमात्मनि निवर्त्यते
तथा सूक्ष्मदेहाविवेकनिमित्तं दुःखं ब्रह्मात्मज्ञानेन समूल निवर्त्यत
इत्यर्थः ॥ १६८ ॥

अनिच्छतोऽप्यविवेकस्वभावान्मनश्चलतीति निमित्तमुक्त्वा नैमि-
त्तिकमाह—

तदानुद्श्यते दुःखं नैश्वल्येनैव तस्य तत् ।

प्रत्यगात्मनि तस्मान्नदुःखं नैतोपपद्यते ॥ १६९ ॥

तदेति ॥ नैवस्येसति तत्त्वात्मनसाह सं नैवेत्यन्वय । उपसंहर
ति—प्रत्यगात्मनि तस्मादिति ॥ १६९ ॥

एवं मुक्तिं प्रत्यगात्मनो निर्दुःखसाभाष्ये सिद्धे वाक्यादेव
प्रज्ञास्मीत्यपरोक्षज्ञानं भवतीत्यह—

त्वसतोस्तुल्यनीडत्वाक्षीलायवदिद मधेत् ॥ १७० ॥

त्वसतोरित्यर्धेन ॥ इदं वाक्यमसण्डार्धनिष्ठं मधेत्त्वंसतोस्त्वं
सत्पदयोस्तुल्यनीडत्वादेकार्धपृष्ठित्वात्प्रतिष्ठाभपदवदित्यश्वरार्धः । नीलो-
ऽथ इति पदयोर्यद्यपि गुणगुणिरूपेण सस्पृष्टार्धविषयत्वं तथाप्येकद्व
व्यपर्यवसावित्त्वेन सामानाधिकरण्यात् इष्टान्त इति द्वष्टम्यम् ॥ १७० ॥

कर्म पदयोरेकार्धनिष्ठत्वं तद्वर्धयति—

निर्दुःखबाधिना योगास्वशब्दस्य तद्वर्धयता ।

प्रत्यगात्माभिधानेन तच्छब्दस्य युतेऽस्य ॥ १७१ ॥

निर्दुःखेति ॥ निर्दुःखबाधिना तच्छब्देन योगास्सामानाधिक-
रण्यात्त्वशब्दस्य तद्वर्धयता तथाप्रत्यगात्माभिधानेन त्वशब्देन तच्छ-
ब्दस्य तच्छब्दस्य युतेर्योगास्सामानाधिकरण्यात्परोक्षात्मसा सिध्य
तीत्यर्थं ॥ १७१ ॥

वाक्यमप्यपरोक्षवस्तुमसिपादकमित्यत्र इष्टान्तमाह—

दक्षमस्त्वमसीत्येव वाक्यं स्यादप्रत्यगात्मनि ॥ १७२ ॥

दक्षमस्त्वमसीति ॥ स्पष्टम् ॥ १७२ ॥

ननु तत्त्वंपदयोरेकार्धनिष्ठत्वे पर्यायत्वापचौ सहमयोगोऽनुपपन्न
इति चेन्नस्ति पर्यायत्वं प्रकृतिनिमित्तभवादित्यभिप्रेत्याह—

स्वार्थस्य अप्रहाणेन विधिष्टार्थसमर्पकौ ।

प्रत्यगात्माद्यगत्यन्तौ नान्योऽर्थोऽर्थोऽद्विरोच्यतः १७३

स्वार्थस्य हीति ॥ प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वलक्षणस्वार्थस्य स्ववाच्यार्थ-
स्याप्रहाणेनैवापरित्यागेनैव त्वसच्छब्दौ विशिष्टार्थसमर्पकौ । अतो
वाच्यभेदान्न पर्यायतेत्यर्थः । एवं तर्ह्यखण्डार्थत्वेन स्यादित्याशङ्क्या-
ह— प्रत्यगात्मेति । प्रत्यगात्मनः शुद्धसाक्षिणोऽवगतिस्तत्त्वावग-
तिरन्तोऽवसान ययोस्तौ । तथा श्रूयमाण पदयोः सामानाधिकरण्य
मिथो विरुद्धवाच्यार्थसंसर्गेऽन्यतरविशिष्टेऽन्यतरे वा पर्यवसानमग-
च्छत्कल्पितभेदपरामर्शेन लक्षणया विगतपरोक्षत्वाद्यशे स्वरूपमात्रे
सोय देवदत्त इतिवदखण्डे पर्यवस्यतीति प्रत्यगात्मावगत्यन्तौ तत्त्वं-
शब्दावुक्तावित्यर्थः । ननु तत्त्वपदयोः सामानाधिकरण्यमशाशित्वा-
दिविषयतयाप्युपपत्स्यते किमित्यखण्डार्थतापक्षपात इत्यत आह—
नान्योऽर्थ इति । अतोऽस्मादुक्तादखण्डार्थादेकरसाद्विरोधी अन्योऽर्थो
न वेदान्तेषु प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तदिदं विवक्षितं तत्त्वमर्थयोः
सुवर्णकुण्डलमितिवन्न कार्यकारणभावेन ससर्गः समवति ‘अन्यत्रा-
स्मात्कृता’दिति श्रुतिविरोधात्, नापि भूम्यशराद्विदशाशिभावेन
‘निष्कल निष्क्रिय’मित्यादिकूटस्थैकरसप्रतिपादकश्रुतिविरोधात्, नापि
गुणगुणिभावेन नीलमुत्पलमितिवन्निर्गुणत्वश्रुतिविरोधात्, नापि
जातिव्यक्तिविशिष्टस्वरूपादिप्रकारेण ससर्गः ‘एकमेवाद्वितीय’ ‘अस-
ङ्गो ह्यय पुरुष’ इत्यादिश्रुतिविरोधात्, तस्माद्विशिष्टससर्गविरोधिवस्तु-
मात्रनिष्ठत्वं वाक्यस्याखण्डार्थत्वमिह विवक्षितम् । तथाच विमतम-
खण्डार्थनिष्ठमुपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाव्यमानं भेदवस्तुनिष्ठत्वात्सो-
ऽयं देवदत्तः ख छिद्रमित्यादिवाक्यवदिति ॥ १७३ ॥

नन्वेवमखण्डार्थनिष्ठत्वेऽपि वाक्यस्य न तावन्मात्रे पर्यवसानं
युक्त बोधमात्रात्फलासिद्धेर्यलान्तरमेष्टव्यमिति क्रियापर्यवसायिना

कस्मान् कस्यत इत्याद्यङ्ग मुमुक्षोर्बिज्ञासितमर्थं विहायार्थान्तरप-
रत्वकस्यनेऽमुमुक्षितार्थपरत्वेन वाक्यन्वापामाप्यप्रसङ्गान्मैवमित्य-
मिमेष्य ज्ञानमात्रादेव फलसिद्धिं दृष्टान्तेनोपपाद्यति—

नवधुज्यपहारादि स्वात्मान दक्षपूरणम् ।

अपश्यच्छातुमेवेच्छेत्स्वमात्मान जनस्तथा ॥ १७४ ॥

नवधुहीत्यादिना ॥ नवैव वयमिति बुद्ध्या अमरूपमापहारा-
दिरोहितत्वाधिरोधानमात्रनिवृत्तिफलत्वा दक्षत्वसङ्गायाः पूर्वं
स्वात्मानमपश्यन् शातुमेवेच्छेत्तस्य किञ्चित्कर्तुमित्यर्थः । यथाय दृष्टा-
न्तस्तथा जनो मुमुक्षुरपि स्वमात्मान केनापि हेतुना विस्तृतं शातु
मेवेच्छति अमनिवृत्तिफलमैवात क्रियापरत्वकस्यना नावकाश्च कम-
इत्यर्थः ॥ १७४ ॥

प्राहते स्वात्मनः केनापहारः इत्यपेक्षायां वार्थान्तिक वि-
ष्यसदह—

अविद्याबद्धबहुधात्कामापहतधीः सदा ।

विबिक्तं दक्षिमात्मानं नेक्षते दक्षम यथा ॥ १७५ ॥

अविद्याबद्धेति ॥ अविद्यामापहानं तथा बद्धमाप्यावितं बहु
विविक्तदर्शनं तस्य स बीबक्षया तस्य भावक्षत्वं तस्मादिति विग्रहः ।
भावरजमुक्त्वा विक्षेपमाह—कामापहतधीरिति बहिर्बिक्षितचित्त
इत्यर्थः । सदा सर्वदा दृश्यसंपाताद्विबिक्तमेव परमार्थं दृगात्मतत्त्वं
नेक्षते न पश्यति यथा मन्त्रलेख विक्षिप्तचित्तो दक्षमं नवम्यो वस्तुतो
विबिक्तं नेक्षते सविष्यर्थः ॥ १७५ ॥

कथं सर्वात्मानं जानातीत्यपेक्षायां साक्षात्कारोपदेष्टानिमित्तमात्र-
जानातीति संबध्यन्तमाह—

दशमस्त्वमसीत्येवं तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ।

खमात्मानं विजानाति कृत्स्नान्तःकरणे क्षणम् १७६

दशमस्त्वमसीत्येवमिति ॥ कृत्स्नान्तःकरणेक्षणमहकर्तुरपि वि-

विक्तं तत्साक्षिणमित्यर्थः ॥ १७६ ॥

ननु 'यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देशलक्षणम् । तच्छब्द एव-
कारश्च स्यादुपादेयलक्षण'मिति न्यायेन प्रथमनिर्दिष्टमुद्देश्यं चरमनि-
र्दिष्टमुपादेयमिति नियमो वक्तव्यः स इह नोपपद्यते यतस्तत्त्वमि-
त्यत्र तदर्थस्य प्राथम्यं श्रूयते । 'अहं ब्रह्मासी'त्यत्र त्वमर्थस्य एवं
तत्रतत्रान्यथान्यथा श्रूयमाणत्वात्कथमिहोद्देश्यविधेयनियम इत्याश-
ङ्क्य वेदपदानामर्थवशादेव सवन्धो न पाठवशादाहर पात्रं पात्रमा-
हरेतिवदर्थनियमं विवक्षन्नाह—

इदं पूर्वमिदं पश्चात्पदं वाक्यं भवेदिति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ततो वाक्यार्थवोधनम् १७७

इदं पूर्वमिति ॥ पाठस्यानियमेऽपि 'प्रसिद्धमुद्दिश्यान्व्याप्रसिद्धो
वोधयत' इति न्यायादिदं प्रसिद्धार्थकं त्वमहमादिपदं पूर्वमिदमप्रसि-
द्धार्थकं ब्रह्म सदादिपदं पश्चादित्येव पदं विन्यस्तं वाक्यं भवेदित्य-
न्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्य ततो वाक्यार्थवोधनं त्वमर्थस्य तदर्थ-
त्वत्वप्रतिपत्तिरूपं भवेदित्यर्थः ॥ १७७ ॥

उक्तेऽर्थे हेतुमाह—

वाक्ये हि श्रूयमाणानां पदानामर्थसंस्मृतिः ।

नियमो नैव वेदेऽस्ति पदसांगत्यमर्थतः ॥ १७८ ॥

वाक्ये हीति ॥ स्पष्टम् ॥ १७८ ॥

आचार्येण ब्रह्मासीत्युपदिष्टं, खलु शिष्यः कथमहं ब्रह्म स्यामिति

पृच्छति । तदन्यथानुपपत्त्या वाक्य साक्षाद्बोधजननस्यैव न भव
तीति गम्यते इत्याशङ्क्याह—

यदा नित्येषु वाक्येषु पदार्थस्तु विविच्यते ।

वाक्यार्थज्ञानसक्रान्त्यै तदा प्रश्नो न युज्यते ॥१७९॥

यदा नित्येष्विति ॥ नित्येष्वर्थान्यभिचारिष्वित्यर्थः ॥१७९॥

पदार्थतत्त्वानमिश्रस्यैव प्रश्नो घटत इत्युक्तं स्पष्टयति—

अन्वयम्यतिरेकोक्तिः पदार्थस्मरणाय तु ।

स्मृत्यभावे न वाक्यार्थो ज्ञानु शक्यो हि केनचित् १८०

अन्वयेति ॥ अन्वयम्यतिरेकोक्तिस्तद्वेनावान्तरवाक्यैस्तदनुद्-

ष्टैश्च तर्करात्मानात्मविबेधनमुच्यते । पदार्थस्मृति पदोपस्थापितवा

क्यार्थज्ञानकारणमित्यत्र लोकाप्रसिद्धिमाह—स्मृत्यभाव इति ॥१८०॥

तत्रापि त्वंपदार्थविबेकेऽतीव प्रयत्नः कार्य इत्यभिप्रेत्याह—

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वंपदार्थाविषेकतः ।

व्यज्यते नैव वाक्यार्थो नित्यमुक्तोऽहमित्यतः १८१

तत्त्वमस्यादीति ॥ त्रिभिः श्लोके ॥ १८१ ॥

विधारणयोर्जनं प्रष्टयति—

अन्वयम्यतिरेकोक्तिस्तद्विबेकाय नान्यथा ।

त्वंपदार्थविबेके हि पाणावर्षितवित्त्वयत् ॥ १८२ ॥

वाक्यार्थो व्यज्यते चैव केवलोऽह पदार्थतः ।

दुःखीत्येतदयोरेन प्रत्यगात्मविनिश्चयात् ॥ १८३ ॥

अन्वयम्यतिरेकोक्तिरिति ॥ अत इति पूर्वश्लोकगतं पदमस्मि

त्योम्बम् । तद्विबेकाय त्वंपदावर्षितवित्त्वयत् । पदार्थविबेकच्छं

प्रष्टयति—त्वंपदार्थविबेके हीति । केवलो मेवसंसर्गोऽहो वाक्याथ

इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—अहंपदार्थतो दुःखीत्येतदपोहेनेति ।
अहमिति प्रतीयमानात्पदार्थाद्दुःखीत्येतस्येदमशस्यापोहेन प्रत्यगात्मनः
साक्षिणो विशेषेण निश्चयादित्यर्थः ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

एवमुक्तेन न्यायेन वाक्यादेवापरोक्षखण्डब्रह्मात्मज्ञानमुपपाद्ये-
दानीं पूर्ववादिकल्पनाया निर्मूलतामाह—

तत्रैवं संभवत्यर्थे श्रुतहानाश्रुतार्थधीः ।

नैव कल्पयितुं युक्ता पदवाक्यार्थकोविदैः ॥ १८४ ॥

तत्रैवमिति ॥ स्पष्टम् ॥ १८४ ॥

यथाव्याख्यानं वाक्यस्य यथाश्रुतार्थे संभवति सति श्रुतहान्या-
दिकल्पनमनवकाशमित्युक्तमयुक्तं, 'प्रत्यक्षादिविरुद्धेर्था वाक्यस्यावाध-
दर्शनादि'ति पूर्ववादी दृष्टान्तेन शङ्कते—

प्रत्यक्षादीनि वाधेरन्कृष्णलादिषु पाकवत् ।

अक्षजादिनिभैरेतैः कथं स्याद्वाक्यवाधनम् ॥ १८५ ॥

प्रत्यक्षादीनीति ॥ यथा 'कृष्णलान्श्रपये'दिति कृष्णलशब्द-
वाच्यसुवर्णमयकणेषु श्रुतोऽपि पाकः प्रत्यक्षेण वाध्यते, तेषु विक्रि-
त्तेरदर्शनात्किंत्वदृष्टार्थ एव संस्कारस्तत्र पाकक्रियासाध्यः एवमिहा-
प्यखण्डार्थता वाक्यस्य प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि भेदग्राहकाणि वाधे-
रन् । श्रुतेऽप्यात्मनो ब्रह्मत्वेपूर्णत्वाददर्शनादतः प्रसख्यानेनात्मसंस्का-
रार्थता वाक्यस्येति चेत्तत्रोत्तरमाह—अक्षजादीति । भवेदेव यदि कर्तृ-
त्वादिप्रतिभासस्य प्रत्यक्षप्रमाणता स्यान्नैतदस्ति, अध्यस्ताहकाराद्युप-
रागमन्तरेण स्वत आत्मनि दुःखित्वादिधर्मसंबन्धस्य निराकृतत्वादतः
प्रत्यक्षाद्याभासैरेतैः प्रमाणभूतवाक्यवाधनं कथं स्यात् । नैवस्यादित्यर्थः ।
प्रयाजे कृष्णल जुहोतीति ब्रह्मज्ञाने संस्कृतस्यात्मनोऽन्यत्र नि-

योगादर्शनादिह न संस्कारार्थत्वं वाक्यस्योपपद्यते सद्यो ब्रह्मत्वादर्शने
 तु पदार्थमतिवाञ्छामावादिस्त्युक्तमेवेति भावः ॥ १८५ ॥

नन्वेवविरोधिता न क्षणामामाप्यामात्वेऽपि स्वादनुत्पत्तिरुक्तमप्र-
 माण्य वाक्यस्येति पूर्ववादी छद्मते—

दुःख्यस्तीति सति ज्ञाने निर्दुःखीति न जायते ।

प्रत्यक्षादिनिमित्तेऽपि वाक्याच्च अमिचारतः १८६

दुःख्यस्तीति सतीति ॥ दुःखित्वादिमानत्वोक्तरीत्या प्रत्यक्षा-
 षामासत्वेऽपि दुःख्यस्तीति विरोधिगम्बिनि ज्ञाने सति वाक्याच्चिर्दुः-
 खीति विज्ञान न जायत इति शोचना । पूर्वसिद्धतया प्रत्यक्षा
 संवातविरोधित्वेन प्राक्स्यमस्तीत्यभिप्रायः । कुर्याति—न अमिचारत
 इति ॥ १८६ ॥

तमेव अमिचारमाह—

समे दुःख्यहमप्यास दाहच्छेदादिहेतुतः ।

तत्कालमाभिमिर्बाक्यैर्न बाधः क्रियते यदि ॥ १८७ ॥

सम इति ॥ समे दाहच्छेदादिहेतुतो निमित्तात्तद् दुःख्यात्
 तदाप्तोपदेशानिर्दुःखोऽभूत्मित्यनुभवसिद्धत्वाच्चात्मभर्मो दुःखित्वादी-
 त्यत्र । तत्र परामिनिवेशमनुभवति—तत्कालेति ॥ १८७ ॥

तथापि दुःखमात्ममभिचारीत्याह—

समाप्तेस्तर्हि दुःखस्य प्राक् तद्बाध इष्यताम् ।

न हि दुःखस्य सप्तानो आन्तेर्वा दृश्यते क्वचित् १८८

समाप्तेरिति ॥ दुःखस्य समाप्तेरुर्ध्वं तद्बाधो दुःख्यात् इष्यते
 एवं प्राक् पूर्वमपि दुःखं गामूदिति तद्बाध इष्यतां मध्ये दृश्यमा-
 मस्य शुक्तिरूप्यवन्मिथ्यात्मभिचारादित्यर्थः । कुतो वाप इष्यत

इत्यत्र हेतुमाह—नहीति । आन्तेवेति दृष्टान्तार्थो वाशब्दस्तस्मात्त-
दुःखित्वादेरात्मनि सति व्यभिचारादागन्तुकस्य चाविकारिण्यात्मन्य-
नुपपत्तेरारोपितत्वसिद्धौ प्रमाणज्ञान शुक्तितत्त्वज्ञानमिव रजताद्विवा-
धनेन दुःखित्वादिवाधनं कुर्वदेव वाक्यादुदेतीति न वाक्यस्यासा-
मर्थ्यगङ्गावकाश इति तात्पर्यार्थं ॥ १८८ ॥

इतश्च वाक्य न प्रत्यक्षाद्बुध्वलमित्याह—

प्रत्यगात्मन आत्मत्वं दुःख्यस्मीत्यस्य वाधया ।

दशमं नवमस्येव वेद चेदविरुद्धता ॥ १८९ ॥

प्रत्यगात्मन इति ॥ स्पष्टार्थः ॥ १८९ ॥

विस्तरेणोक्त न्यायार्थं सक्षिप्याह श्लोकचतुष्टयेन—

नित्यमुक्तत्वविज्ञानं वाक्याद्भवति नान्यतः ।

वाक्यार्थस्यापि विज्ञानं पदार्थस्मृतिपूर्वकम् ॥ १९० ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थः स्मर्यते ध्रुवम् ।

एवं निर्दुःखमात्मानमक्रियं प्रतिषद्यते ॥ १९१ ॥

नित्यमुक्तत्वेत्यादिना ॥ १९० ॥ १९१ ॥

सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः प्रमा स्फुटतरा भवेत् ।

दशमरत्वमसीत्यस्माद्यथैवं प्रत्यगात्मनि ॥ १९२ ॥

प्रबोधेन यथा स्वाप्नं सर्वदुःखं निवर्तते ।

प्रत्यगात्मधिया तद्दुःखित्वं सर्वदात्मनः ॥ १९३ ॥

प्रमा स्फुटतरा अपरोक्षा निगदव्याख्याता श्लोकाः ॥ १९२ ॥ १९३ ॥

पुरोक्तकृष्णलादिपाकदृष्टान्तवैषम्य स्फुटयति—

कृष्णलादौ प्रमाजन्म तदन्यार्थाऽस्मृदुत्वतः ।

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु न त्वेवमविरोधतः ॥ १९४ ॥

कृष्णलादाविति ॥ प्रमाया अजन्म यत्कृष्णतावौ तद्युक्त्यते
 यत्कृष्णताम्यार्था प्रमा इष्टार्था न पाकार्थाऽयुदुत्सतो यदुत्सकृष्ण-
 खानामिति भोजना । कृष्णतपाके पुरुषस्यानैश्वर्यादिसत्त्वार्थे न
 नियोगानुपपत्तेरित्यर्थे ॥ १९४ ॥

मरुते न तत्राविभो विरोधोऽस्तीत्याह—

वाक्ये तत्त्वमसीत्यस्मिन्जातार्थे तदसिद्वयम् ।

त्वमर्थे सत्यसाहाय्याद्वाक्ये नोत्पादयेत्प्रमाम् ॥ १९५ ॥

वाक्य इति ॥ 'तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वंपदार्थाविवेकत । अज्यते
 नैव वाक्याथ' इत्युक्तं प्रपञ्चमंस्त्वपदार्थाविवेचने यत्ताधिक्यं सूत्रमदि-
 वाक्ये तत्त्वमिति । पदत्रयारमकऽस्मिन्वाक्ये तत्त्वमसिपदं चेति द्वय
 शतार्थं प्रसिद्धार्थं त्वमर्थे त्वंपदार्थे सत्यविज्ञातेऽसाहाय्यात्साहाय्यात्
 न्यत्वात्सहकारिभिरद्वाद्वाक्यमेतत्त्वमां नोत्पादयेत्परोक्षनिश्चयरूपामि
 त्यर्थः ॥ १०९ ॥

असिपदस्योपबोगमाह—

तत्त्वमोस्तुल्यनीडार्थमसीत्येतत्पद मभेत् ॥ १९६ ॥

तत्त्वमोरिति ॥ तुल्यनीडार्थं कुरु चिन्तयेत्यादिक्रियाश्चद्वानिषा
 रणेन सामानाधिकरण्यासिद्धौक्यात्कृष्णत्वस्यापीकरणात्तत्त्वमसीत्यादि
 पदमुपयुज्यत इत्यर्थः ॥ १९६ ॥

निराकाङ्क्षे सामानाधिकरण्ये सति को लाम इत्यपेक्षायामाह—

तच्छब्दः प्रत्यगात्मार्षस्तच्छब्दार्थस्तत्त्वमस्तथा ।

दुःखित्वाप्रत्यगात्मत्व धारयेताद्युभावपि ॥ १९७ ॥

तच्छब्द इति ॥ प्रत्यगात्मार्षे मत्स स प्रत्यागात्मार्षस्तच्छब्द-
 स्यात्त्वपदेन सामानाधिकरण्यादिति भोज्यम् । तथा त्वमस्तत्त्वपदस्य

तच्छब्दार्थोऽर्थो भवेत्तत्पदेन सामानाधिकरण्यादिति योजना । तदा वा को लाम इति तमाह—दुःखित्वेति । उभावपि शब्दौ त्वमर्थस्य दुःखित्वाशं तदर्थस्याऽनात्मत्वं परोक्षत्वाशं च वारयेतामित्यर्थः ॥ १९७ ॥

एवं वाक्यार्थवर्णनेऽद्वितीयत्वपरश्रुत्याविरोधः सिद्ध्यतीत्यभिप्रेत्यो-
पसंहरति—

एवं च नेतिनेत्यर्थं गमयेतां परस्परम् ॥ १९८ ॥

एवं चेति ॥ नेतिनेतिवाक्यसिद्धमर्थमित्यर्थं ॥ १९८ ॥

पूर्वपक्षे श्रुतहान्यश्रुतकल्पना निःप्रामाणिकेत्युक्तमुपसहरति—

एवं तत्त्वमसीत्यस्य गम्यमाने फले कथम् ।

अप्रमाणत्वमस्योक्ता क्रियापेक्षत्वमुच्यते ॥ १९९ ॥

एवमिति ॥ कथंशब्द आक्षेपार्थः ॥ १९९ ॥

यस्मादेवं विचार्यमाणे क्रियाया अनवकाशस्तस्मादित्युपसहरति—

तस्मादाद्यन्तमध्येषु कुर्वित्येतद्विरोध्यतः ।

न कल्पामोऽश्रुतत्वाच्च श्रुतत्यागोऽप्यनर्थकः ॥ २०० ॥

तस्मादिति ॥ आदौ तत्त्वमसीति प्रथमोपदेशे मध्ये पदार्थपरि-
शोधनान्वयव्यतिरेकग्रहणकालेऽन्ते च निर्विचिकित्सब्रह्मानुभवकाले
कुर्वित्येतदनुष्ठानकल्पन तत्तदर्थप्रतिपत्तिविरोधि यतोऽतो न कल्पामः
न कल्पयाम क्रियामिति शेष । किंच अश्रुतत्वादपि न कल्पयाम ।
न केवलमश्रुतत्वात्क्रिया त्याज्या श्रुतत्यागस्यानर्थकरत्वादपीत्याह—
श्रुतेति । नहि तत्त्वमर्थयोः स्वरूपमप्राप्त चिन्तनीयतया विघातुं
शक्यते तत्प्राप्तेश्चान्यतोऽसमवादास्मादेव तत्प्राप्तिमाशंसतो वाक्यभेदा-
दिदोषप्राप्तिरपरिहार्या स्यात्तत्त्वमोस्तत्त्वसिद्धमनपेक्ष्यैव यथाकथञ्चि-

न्तनविधानाम्युपगमे चिन्त्यब्रह्मसाक्षात्कारस्वामात्वादविधानिवृत्तिफ-
लासिद्धेर्निरर्कं प्रसङ्गानविधिरिति भावः ॥ २०० ॥

उक्तार्थानभिज्ञं पुनराक्षिपति—

ययानुभूयते तृप्तिर्मुजेर्वाक्याद्ग गम्यते ।

वाक्यस्य विधृतिस्तद्द्रोशकृत्पायसीक्रिया ॥ २०१ ॥

यथेति ॥ मुजेर्भोजनावृत्ति फलं वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानमात्रात्
गम्यते । मोक्षफलमिति शेषः । तस्माच्च गोशकृतो गोमयात्पायसी
क्रिया पायसकरणेनोपपद्यते तस्मै तदसाधनत्वात्तद्वाक्यस्य विधृति
विधारणमयतोऽवधारणं न वाक्यार्थापरोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ २०१ ॥

उत्सर्गतो वाक्य नार्थापरोक्षार्थमित्येतदङ्गीकुर्वन्मङ्गते तस्यापवा-
दकमाह सिद्धान्ती—

सत्यमेयमनात्मार्यवाक्यात्पारोक्ष्यबोधनम् ।

प्रत्यगात्मनि न त्वेष सख्याप्राप्तिषदमुषम् ॥२०२॥

सत्यमिति ॥ प्रत्यगात्मनि तु नैवममुषमनिश्चितं किंतु संन्या-
सातिब्रह्मसंख्यावदपरोक्षज्ञानसाधनत्वं वाक्यस्य मुषमेवेत्यर्थः २ २॥

कुत इत्यपेक्षार्या स्वतोऽपरोक्षप्रत्यगात्मन एव ब्रह्मबोधोपदेशादि-
त्याह—

स्वयवेद्यत्वपर्यायः स्वप्रमाणक इष्यताम् ।

निष्टुत्तावगमं सिद्धः स्वात्मनोऽनुभवश्च नः ॥२०३॥

स्वयंवेद्यत्वेति ॥ स्वप्रमाणकं प्रमाणनिरपेक्षप्रकाशमानतात्मभाव-
आत्मेष्पता स्वयन्बोधिप्रतिभृतेरित्यर्थः । तथाच वाक्यात्तद्द्रोशकृ-
त्पायसीक्रियास्य ब्रह्मगेत्कनिष्ठौ स्वात्मनोऽनुभवश्च सिद्ध एव नोऽस्माकमिति न
किञ्चिदनुपपन्नमित्यर्थः । विमत परोक्षाज्ञानजनकं वाक्यत्वात्सर्वमवबदि

त्यादिप्रयोगेष्वनात्मविषयत्वमुपाधिर्दशमस्त्वमसीत्यादौ व्यभिचारश्चे-
त्युक्तं भवति ॥ २०३ ॥

अत्र दुःखानुभवविरोधगङ्गा न कार्या दुःखस्य व्यभिचारित्वेनात्म-
धर्मत्वस्य निरस्तत्वाद्धिषयधर्मत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह—

बुद्धीनां विषयो दुःखं नो यस्य विषया मताः ।

कुतोऽस्य दुःखसंबन्धो दृशेः स्यात्प्रत्यगात्मनः ॥२०४॥

बुद्धीनामिति ॥ दुःख्यहमस्मीति दुःखधर्मवत्त्वेनाहकर्तुरेवानु-
भवात्तस्य विषयभूत दुःख न बुद्धिवृत्त्याश्रयाहकर्तृसाक्षिण आत्मनो
धर्मः समवतीत्यर्थः ॥ २०४ ॥

सर्वधर्मरहितश्चेत्प्रत्यगात्मा कथं तस्यानुभव इत्यत आह—

दृशिरेवानुभूयेत खेनैवानुभवात्मना ।

तदाभासतया जन्म धियोऽस्यानुभवः स्मृतः ॥२०५॥

दृशिरेवेति ॥ दृशेरनुभवस्वभावत्वात्तस्य स्वरूपे कोनामान्योऽनु-
भवोऽपेक्षेतेत्यर्थः । तर्हि कथं तस्य विशेषानुभव इति तत्स्वरूपमाह—
तदाभासतयेति । चैतन्याभासव्याप्ततया धियो जन्मैवात्मन आगन्तु-
कोऽनुभव स्मृतो विद्वद्भिरित्यर्थः ॥ २०५ ॥

प्रकारान्तरेण प्रसंख्यानप्राप्तिं निराकरोति—

अशनायादिनिर्मुक्तः सिद्धो मोक्षस्त्वमेव सः ।

श्रोतव्यादि तवेत्येतद्विरुद्धं कथमुच्यते ॥ २०६ ॥

अशनायादीति ॥ सर्वससारनिर्मुक्तो नित्यसिद्धो मोक्षो ब्रह्मत्व-
मेवेत्याचार्योपदेशे सति तव श्रोतव्याद्यनुष्ठेय विद्यत इति कथं विरु-
द्धमुच्यते । नह्यविक्रियं ब्रह्मत्वं कर्ता चेति वचः प्रमाणं स्यादि-
त्यर्थः ॥ २०६ ॥

अथ उक्तम्—

सेत्स्यतीत्येव चेत्तत्साच्छ्रवणादि तदा भवेत् ।

मोक्षस्यानित्यतैव स्याद्विरोधे नान्यथा वचः ॥२०७॥

सेत्स्यतीति ॥ विपरिणाम उपदेशवाक्यस्याभ्युपेयत इति श्रुत्वा-
ममूष तत्रैकं संभित्ततोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायेन मोक्षानित्यत्वमस-
द्बोधमाह—सेत्स्यतीति । एवमुपपत्त्याविरोधे सति वचो वाक्यं
नान्यथा न विपरिणामव्युक्तमित्यर्थः ॥ २०७ ॥

इत्यत्र प्रसङ्गमानवादोऽनुपपत्त इत्यत आह—

भोतृभोतव्ययोर्भेदो बदीष्टः स्वाद्भवेदिदम् ।

इष्टार्थकोप एव स्यान्न युक्त सर्वथा वचः ॥ २०८ ॥

भोतृभोतव्ययोरिति ॥ भोत्रादिभेदो बदीष्टः स्वात्तद्वैवं प्रसङ्गानं
भवेत्कर्तृकर्मिदाभावे कर्मानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ अस्तु भेद इति चेत्
आह—इष्टार्थेति । धीवत्स ब्रह्मभावो हीष्टार्थः सोऽन्यस्वान्ममावा-
योगाद्विद्वन्नेतास सर्वथा वचो वाक्यं न युक्तमप्युक्तप्रमाणमेव प्रसं-
ख्यानपक्षे भवेदित्यर्थः ॥ २०८ ॥

न युक्तं वच इत्येतद्व्यकृतमिति—

सिद्धो भोक्षोऽहमित्येव ज्ञात्वात्मानं भवेद्यदि ।

चिकीर्षुर्यः स मूढात्मा शस्त्रं शोदाटयत्यपि ॥२०९॥

सिद्ध इति ॥ उक्तप्रकारेणात्मानं ज्ञात्वा वो यदि चिकीर्षुर्भवेत्स
मूढात्मेत्स्वयम् । उदाटयत्युत्साद्यतीत्यर्थः ॥ २०९ ॥

मूढात्मत्वं प्रकृतमिति—

नहि सिद्धस्य कर्तव्यं सकार्यस्य न सिद्धता ।

उमयालम्बनं कुर्वन्नात्मानं वञ्चयत्यपि ॥ २१० ॥

नहीति ॥ स्पष्टम् ॥ २१० ॥

ननु किमित्यस्मान्निन्दथास्मदभिप्रायमज्ञात्वैवेति पूर्ववादी स्वामि-
प्रायमाविष्करोति—

सिद्धो मोक्षस्त्वमित्येतद्वस्तुमात्रं प्रदर्श्यते ।

श्रोतुस्तथात्वविज्ञाने प्रवृत्तिः स्यात्कथं त्विति ॥२११॥

सिद्धो मोक्षस्त्वमिति ॥ मुमुक्षोरात्मविज्ञाने प्रवृत्त्यर्थं सिद्धब्रह्म-
रूपो मोक्षस्त्वमसीति वस्तुमात्रकथनपरमिदं वाक्यं न तत्त्वे पर्यवसि-
तमित्यर्थः ॥ २११ ॥

उक्तमेव विवृणोति—

कर्ता दुःख्यहमस्मीति प्रत्यक्षेणानुभूयते ।

कर्ता दुःखी च माभूवमिति यत्नो भवेत्ततः ॥२१२॥

कर्तेति ॥ स्पष्टम् ॥ २१२ ॥

वाक्यश्रवणानन्तरं मन्तव्यं इति श्रुत्या कर्तव्यविधानादप्येवमेवा-
भ्युपेयमित्याह—

तद्विज्ञानाय युक्त्यादि कर्तव्यं श्रुतिरब्रवीत् ।

कर्तृत्वाद्यनुवादेन सिद्धत्वानुभवाय तु ॥ २१३ ॥

तद्विज्ञानायेति ॥ त्वमिति कर्तृत्वमनूद्य वस्तुगत्या त्वं सिद्धमो-
क्षब्रह्मरूपोऽस्यतस्तज्ज्ञानाय यतस्वेति वाक्यतात्पर्यमित्यर्थं ॥ २१३ ॥

नेयं कल्पना श्रुत्यनुसारिणीति सिद्धान्ती दूषयति—

निर्दुःखो निष्क्रियोऽकामः सिद्धो मोक्षोऽहमित्यपि ।

गृहीत्वैव विरुद्धार्थमादध्यात्कथमेव सः ॥ २१४ ॥

निर्दुःख इति ॥ निर्दुःखादिविशेषणो मोक्ष एवाहमिति गृही-
त्वापीत्यन्वयः । वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानं न जायत एवेति न वक्तुमुचि-

तमप्रामाण्यप्रसङ्गादनुभवनिरोधाय । तयाचोत्पन्ने ज्ञाने तद्विरुद्धमपि
पथिनं समापदीतीत्यभिप्राय ॥ २१४ ॥

यदि वाक्यादेव निर्दुःसाधिक्यस्यमोक्षात्मसाक्षात्कारं कथं तर्हि
तदा तद्विरुद्धाकारानुभव इति पृच्छति—

सकामः सक्रियो सिद्ध इति मेऽनुभवः कथम् ।

अतो मे विपरीतस्य तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २१५ ॥

सकाम इति ॥ अतः सकामत्वादिरूपाद्विपरीतस्य मे प्रथममूढ
स्वेत्यर्थः ॥ २१५ ॥

अन्यस्वभावस्य सतो ममान्मस्वभावानुभवः कथमित्यसिद्धमे सङ्-
श्रुतवाक्यस्य पुनः प्रश्ना घटते युज्यते । ननु कथमहं निर्दुःसादि-
रूप इति मुक्तत्वानुभवार्थे इति पञ्चविधं विविच्य प्रतिबन्धि—

इहैष घटते प्रश्नो न मुक्तत्वानुभूतये ।

प्रमाणेन विरोधी यः सोऽप्रार्थः प्रथममर्हति ॥ २१६ ॥

इहैवेति ॥ स्पष्टम् ॥ २१६ ॥

अज्ञातज्ञापनस्वभावेन प्रमाणनापूर्वार्थे बोधिते तद्विरोधी यः
प्रमाणाभासगृहीताऽथ स प्रथममर्हतीत्युक्तं मप्यद्यति—

अहं निर्मुक्त इत्येव सदसीत्यन्यमानजः ।

प्रत्यक्षामासजन्यस्यादुःखित्य प्रथममर्हति ॥ २१७ ॥

अहं निर्मुक्त इति ॥ सदसीति यदन्यन्मानं तद्वद इत्यर्थः ॥ २१७ ॥

इदानीं शिष्याकाङ्क्षावशनापि कायकल्पनं न घटत इत्याह—

पृष्टमाकाङ्क्षितं वाच्यं तु खामासमभीप्सितम् ॥ २१८ ॥

पृष्टमिति ॥ किं तदकाङ्क्षितं तदाह—तुःखामासमभीप्सितमिति ।

तुःखामासो यस्मिन्नाहं सामासं ब्रह्मरूपं मोक्षतत्त्वमित्यर्थः ॥ २१८ ॥

प्रश्नस्वरूपमुपन्यस्य तदनुरूपत्व प्रतिवचनस्य निगमयति—

कथं हीदं निवर्तेत दुःखं सर्वात्मना सम ।

इति प्रश्नानुरूपं यद्वाच्यं दुःखनिवर्तकम् ॥ २१९ ॥

कथं हीति ॥ स्पष्टम् ॥ २१९ ॥

ननु पृष्टमेवोच्यते प्रसख्यानद्वारेण तद्यतिरेकेण श्रुतेर्दुःखापनय-
नसामर्थ्याभावादित्याशङ्क्य प्रमाणस्य प्रमेयावबोधनमेव कार्यं न कार्या-
न्तरमस्तीति परिहरति—

श्रुतेः स्वात्मनि नाशङ्का प्रामाण्ये सति विद्यते ।

तस्मादात्मविमुक्तत्वं प्रत्याययति तद्वचः ।

वक्तव्यं तत्तथार्थं स्याद्विरोधेऽसति केनचित् ॥२२०॥

श्रुतेरिति ॥ श्रुते. स्वत.सिद्धे प्रामाण्ये सति स्वात्मनि स्वप्रमेये

नाशङ्का विद्यते । स्वप्रमेयावभाससामर्थ्याभावाशङ्का न विद्यत इत्यर्थः ।

किं ततः सिद्ध तदाह—तस्मादिति । मुक्तत्वप्रत्यय प्रति कारणत्वं

यातीत्यर्थः । विरोधपरिहारस्य कृतत्वादिति भावः ॥ २२० ॥

वाक्यस्योक्तार्थानुभवहेतुता विहाय गत्यन्तरं नास्त्यनुभवमार्गागत-
मित्याह—

इतोऽन्योऽनुभवः कश्चिदात्मनो नोपपद्यते ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातारमिति श्रुतेः ॥२२१॥

इतोऽन्य इति ॥ प्रकारान्तरकल्पना चात्रानुपपन्ना श्रुतिविरो-
धादित्याह—अविज्ञातमिति ॥ २२१ ॥

यदुक्त पूर्वपक्षिणा प्राक् 'चर्या नो शास्त्रसविद्या स्यादभिष्ट तथा-
सति' इति तदन्यथैवोपपत्तेर्न प्रसंख्यानकल्पकमित्याह—

त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ।

साधनत्वं ब्रजत्येव शान्तो दान्तानुशासनात् ॥२२२॥

स्वं पदार्थेति ॥ 'छान्तो दान्त उपरतस्थितिः समाहितो
 मूत्वात्मन्वेवात्मान पश्यती'ति श्रुतेरुपरतिशब्दनिर्दिष्टस्य सन्नास
 स्वात्मज्ञानं प्रति साधनत्वावगमाच्च तस्याद्यात्मसंबन्धतया परित्याग्यम
 सङ्ग इत्यर्थः । तत्रान् वाक्यार्थज्ञानस्य पदावज्ञानपूर्वकत्वात्पदार्थाव
 धारणपर्यन्तमेवात्ममभिमार्था विधितोऽनुष्ठानं ततः परं तु वाक्यादव
 गतब्रह्मात्मतत्त्वस्य 'ममेवमसौ कर्तव्यमि'ति निमोञ्जविषयप्रयोजनबु
 द्धेरनुत्पत्तेर्न तस्य कापि विधित प्रवृत्तिः किंतु साधकावस्थावामन्व
 यस्य निवृत्तिरूपस्वाममभर्मस्य ज्ञानाविरोधिन संस्कारमात्रेणानुवृत्ति
 र्भवति, तद्यच्च न यथेष्टनेष्टाप्यवकाशं क्वमत इति सर्वमवदातमेवा-
 स्मन्मत इति भावः ॥ २९२ ॥

एतदेव प्रपञ्चमिष्यन्वाक्यार्थोदबप्रकारं श्रौतं म्युत्पादयति—

त्वमर्थं प्रत्यगात्मानं पश्येदात्मानमात्मनि ।

वाक्यार्थं तस्य आत्मानं सर्वं पश्यति केवलम् ॥ २९३ ॥

स्वमर्थमिति ॥ छान्त्यादिसाधनसंपन्नो मूत्वात्मन्वेवात्मानमास
 व्याप्ते स्वकार्यकारणसमाप्तपवनबहिरात्मानं प्रत्यक्षचेतनितारं पश्येदिति
 श्रुत्यर्थं प्रथमार्थेनोक्तः । सर्वमेतं पश्यतीति श्रुत्यर्थमुत्तरार्थेनाह—
 तत इति । एवं शोभितं प्रत्यगात्मानं सर्वं ब्रह्म पश्यतीति श्रुत्यर्थो
 वर्णित इति श्रोतव्यति—वाक्यार्थमिति ॥ २९३ ॥

एवं विज्ञानवाक्यार्थस्य विधितोत्तरता नैव संभवतीत्याह—

सर्वमात्मेति वाक्यार्थं विज्ञातेऽस्य प्रमाणतः ।

असत्त्वे ह्यन्यमानस्य विधित्वं बोधयेत्कथम् ॥ २९४ ॥

सर्वमात्मेति ॥ स्पष्टम् ॥ २९४ ॥

वाक्यार्थविज्ञानरूपागेष विषयोऽवकाशं क्वमन्ते मोर्धमिस्युपसंह

तस्माद्वाक्यार्थविज्ञानान्नोर्ध्वं कर्मविधिर्भवेत् ।

नहि ब्रह्मास्मि कर्तेति विरुद्धे भवतो धियौ ॥२२५॥

तस्मादिति ॥ ऊर्ध्वं विध्यसंभवे हेतुमाह—नहीति ॥ २२५ ॥

नन्वैक्यज्ञानेन भेदज्ञानमेव किमिति वाध्यते विपरीतमेव किं न

स्यादित्यत आह—

ब्रह्मास्मीति च विद्येयं नैव कर्तेति वाध्यते ।

सकामो बद्ध इत्येवं प्रमाणाभासजा तथा ॥ २२६ ॥

ब्रह्मास्मीति चेति ॥ प्रमाणाभासाज्जाता प्रमाणाभासजातयेति

विग्रहः ॥ २२६ ॥

स्वभावप्रवृत्ताया बुद्धेः प्रमाणजातया वाध्यत्व दृष्टान्तेनोपपाद-

यति—

शास्त्राद्ब्रह्मास्मि नान्योऽहमिति बुद्धिर्भवेद्दृढा ।

यदा युक्ता तदैवं धीर्यथा देहात्मधीरिति ॥ २२७ ॥

शास्त्रादिति ॥ दृढा यदा भवेत्तदैवधीः कर्ताहमित्येवं धीरयुक्तेत्य-

न्वयः । यथा देहात्मधीर्मेनुष्योऽहमित्यादिरूपा शास्त्राद्विदितात्मतत्त्वस्य

न भवति तथेत्यर्थः ॥ २२७ ॥

विदितात्मतत्त्वस्य कर्ता कामीत्यादिधीरनवकारोत्युक्तेऽर्थे दृष्टान्ता-
न्तरमाह—

सभयाद्भयं प्राप्तस्तदर्थं यत्तते च यः ।

स पुनः सभयं गन्तुं स्वतन्त्रश्चेन्न गच्छति ॥ २२८ ॥

सभयादिति ॥ लोकप्रसिद्धार्थानुवादिश्लोक स्पष्टार्थः ॥२२८॥

यदुक्त नियोगाभावे ज्ञानिनो यश्चेष्टचेष्टाप्राप्तिरिति तत्राह—

यथेष्टाधरणप्राप्तिं सन्यासादिभिर्घौ कृतः ।

पदार्थाज्ञानबुद्धस्य वाक्यार्थानुभवार्थिनः ॥ २२९ ॥

यथेष्टेति ॥ आदिपदाच्छब्दजादिविभिर्गुण्यते । पदार्थयोरासम-
न्ताज्ज्ञान पदार्थाज्ञान पदार्थस्वरूपाभोधनं तेन बुद्धस्य दंष्ट्राप्रभिवान-
शून्यत्वेति यावत् । पदार्थाज्ञानाद्बुद्धस्य प्रतिबुद्धत्वेति वा । वाक्यार्था-
नुभवमर्थयमानस्य तत्रैव छमचित्तस्य कृतो यथेष्टाधरणप्राप्तिर्निमित्ताभा-
वादवसराभवाच्चेत्यर्थः । प्रबुद्धवाक्यार्थस्य तु मिथ्याज्ञानलेखत्वात्
भावात्तन्मूला यथेष्टचेष्टा नोन्मिषतीति भावः ॥ २२९ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति—

अतः सर्वमिदं सिद्धं यत्प्रागस्माभिरीरितम् ॥ २३० ॥

अतः सर्वमिदमिति ॥ स्पष्टम् ॥ २३ ॥

मुमुक्षोरपि नास्ति यथेष्टचेष्टा कृतः सा मुक्तस्य स्वादिति कैमुति

कन्यायमाह—

यो हि यस्माद्भिरक्तः स्यान्नासौ तस्यै प्रवर्तते ।

छोकत्रयाद्भिरक्तत्वात्मुमुक्षुः किमितीहते ॥ २३१ ॥

यो हीति ॥ २३१ ॥

विदुषो नियोगपारतन्त्र्याभावेऽपि मिथ्याटनादिप्रवृत्तवक्षिपयान्त

रेऽपि प्रवृत्तिः कदाचित्स्वादिति चतत्राह—

धुधया पीड्यमानोऽपि न विषं मत्तुमिच्छति ।

मृष्टान्नम्पक्षसृद्दं जानन्नामूढस्तद्विषत्सति ॥ २३२ ॥

धुधयेति ॥ विषयानां तु तत्साधनतावधारणपूर्वकं प्रागेव विषय-
व्यक्तानां न पुनरुपादानममूढस्य संभवति । भिक्षाटनादेस्तु शान्ति

ष्ठाविरोधाभावाच्छरीरस्थितिमात्रहेतुतयावश्यकत्वेप्यपूर्वोपचयहेतुत्वा-
भावाच्च सस्कारवशादनुवृत्तिरिति न दोष इति द्रष्टव्यम् ॥ २३२ ॥

उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य यद्यपि किमपि कृत्य नास्ति तथापि गुरुशास्त्रे
माननीये एवेति शिष्यान् शिक्षयन्निव गुरुप्रणामं निवध्नाति—

वेदान्तवाक्यपुष्पेभ्यो ज्ञानामृतमधूत्तमम् ।

उज्जहारालिवद्यो नस्तस्मै सहुरवे नमः ॥ २३३ ॥

वेदान्तवाक्येति ॥ स्पष्टम् ॥ नोऽस्मदर्थमित्यर्थ ॥ २३३ ॥

इत्यष्टादश तत्त्वमसिप्रकरणम् ॥ १८ ॥

अथात्ममनःसंवादप्रकरणम् १९

तदेव सक्षेपविस्तराभ्या तत्त्वंपदार्थपरिशोधनपूर्वकं ब्रह्मात्मैक्यल-
क्षणवाक्यार्थज्ञान सफल सर्ववेदान्तप्रत्यय प्रमाणयुक्तिभ्यामुपपादित,
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यज्ञानानन्तानन्दस्वभावस्य प्रत्यगात्मनो भेदविप-
र्यासाद्यनेकानर्थहेतुश्चाहकारमनोबुद्धिचित्तवाच्यमन्त करणमिति च तत्र
तत्रोक्तम् । इदानीं प्राधान्येन मनोध्यासनिवन्धन एवात्मन ससा-
रोऽतो मनस्वरूपत चेष्टानुसंधानेन तद्विलापने यत् कार्य इत्यभि-
प्रायेणात्ममनःसंवादरूप प्रकरणमारभमाणो भगवान्माष्यकारः प्रकर-
णप्रयोजनं तावदाह—

प्रयुज्य तृष्णाज्वरनाशकारणं चिकित्सितं ज्ञान-
विरागभेषजम् । न याति कामज्वरसन्निपातजां
शरीरमालां शतयोगदुःखिताम् ॥ १ ॥

प्रयुज्येति ॥ चिकित्सित चिकित्सा । भावे निष्ठा । ज्ञान विवेकरूपं
विरागरूप विराग औदासीन्य मनोवृत्तिविषयेष्वनासक्तिलक्षण च

मेवञ्च यस्मिंश्चिकित्सितं तृष्णारूपञ्चरनाद्यकारणं प्रयुज्य दुःस्तिता
 दुःस्तिर्त्वं न याति पुमानिति योजना । काम एव चरस्त्विति च
 संनिपातो मूच्छा आत्मानात्मविवेकच्छ्रुणा ततो ज्ञातां शरीरपरम्परा-
 क्षतयोगैः संबन्धैर्दुःस्तितामित्यर्थः । यद्वा चिकित्सितमिति मेवञ्चविशेष-
 पर्णं योज्यम् । सम्यग्ब्रह्माज्ञानं साधितमित्यर्थः ॥ १ ॥

मेवञ्चप्रयोगप्रकरणमात्ममन संवादेन प्रपञ्चयति—

ॐ अहं ममेति स्वमनर्यमीहसे परार्थमिच्छन्ति
 तथान्य ईदितम् । न तेऽर्थबोधो न हि मेऽस्ति
 चार्थिता ततश्च युक्तः क्षम एव ते मनः ॥ २ ॥

अहं ममेत्यादिना ॥ हे मन , अहममेति इवमित्यपि ब्रह्मस्य ।
 स्वमगर्भं व्यर्थमीहसे चेष्टसे । मनु स्ववर्भमेवाहं चेष्टेऽथ क्वमान
 र्भक्यमिति चेन्नाहं सांस्मो संप्रत्येवामिमानस्तवेत्युत्तरमाह—परार्थ-
 मिच्छन्तीति । तवेहितं परार्थं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थमन्ये सांस्मा
 इच्छन्ति न त्वं वेदान्तसिद्धान्तवेदिन । विधार्थमात्रे तस्मिन्निवित-
 मपि शुभा । यतस्तेऽर्थबोधो न संभवत्यचेतनत्वात्तापि मे त्वन्मर्थितास्ति
 ततश्च ते क्षमो न्य एव युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

आत्मनोऽर्थित्वाभावं साधयति—

यतो न चान्य परमात्सनातनात्सदैव तृप्तोऽहम
 तो न मेऽर्थिता । सदैव तृप्तश्च न कामये हित
 यतस्व चेतः प्रसमाय ते हितम् ॥ ३ ॥

यत इति ॥ सनातमात्पूर्णानन्दरूपात्परमावबिकारत्परमात्मनो
 ऽन्यो नाहं यतोऽहं सदैव तृप्त इत्यादिरूपस्यभावे चेतः, ते प्रसमाय
 यतस्व । मुमुक्षुणा मनोविषयने यत्र कार्य इत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

परमात्माभेदेन स्वस्यार्थत्वाभाव उक्तस्तमेवाभेदमुपपादयति—

पद्मर्मिमालाभ्यतिवृत्त एव यः स एव चात्मा जग-
तश्च नः श्रुतेः । प्रमाणतश्चापि मया प्रवेद्यते
मुधैव तस्माच्च मनस्तवेहितम् ॥ ४ ॥

प्र३,
३

पद्मर्मिमालेति ॥ अशनाया पिपासा शोको मोहो जरा मृत्युरिति
प्राणमनोदेहधर्माः पद्मर्मय इवाविर्भावतिरोभावरूपास्तेषा माला अवि-
च्छिन्ना परम्परास्ता अभ्यतीत्य सर्वात्मना पृथक्कृत्य वृत्त. सिद्धो
निष्प्रपञ्च इति यावत् य एवंविधः स एव जगतः सर्वस्यात्मा । चका-
रात्तवाहमेवात्मा । श्रुतेः 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म', 'य आत्मा सर्वान्तर'
इत्यादौ श्रवणादित्यर्थः । 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वमूताशयस्थित'
इत्यादिस्मृतिप्रमाणतोऽपि । चकारात्कार्यकारणोपाधिद्वयपरामर्शमन्त-
रेण स्वतो भेदानिरूपणादित्यादिन्यायाद्विद्वदनुभवाच्च मया प्रवेद्यते
सम्यक् ज्ञायते मुधैवेति सुगमम् ॥ ४ ॥

प्रत्यगात्मनः परमात्माभेद प्रामाणिकमुक्त्वा भेदप्रतिभासस्य मनः-
कल्पितत्वेनाभासतामुपपादयति—

त्वयि प्रशान्ते नहि चास्ति भेदधीर्यतो जगन्मोह-
मुपैति मायया । ग्रहो हि मायाप्रभवस्य कारणं
ग्रहाद्विमोके नहि सास्ति कस्यचित् ॥ ५ ॥

त्वयीति ॥ यतो भेदधियो जगत्प्राणिजातमोहमाकुलीभावमकृ-
तार्थताभिमानलक्षणया मायया उपैति नित्य सवध्यते सामेदधीस्त्वयि
मनसि प्रशान्ते नचास्ति । सुपुप्तौ त्वदभावे तदभावदर्शनादित्यर्थ ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भेदग्रहस्यानर्थहेतुतामुपपादयति—ग्रहो हीति ।
सुपुप्त्यादौ भेदग्रहाभावे मायामोहयोरदर्शनादित्यर्थ. ॥ ५ ॥

इतश्च मनश्चेष्टितं पूयेत्याह—

न मेऽस्ति मोहस्तत्र चेष्टितेन हि प्रसुद्धतत्त्वस्त्व
सितो अविक्रिय । न पूर्वतत्त्वोत्तरमेदता हि नो
पृथैव तस्माच्च मनस्त्रवेहितम् ॥ ६ ॥

न मेऽस्तीति ॥ असितो बन्धरहित मनुद्धतत्त्वस्त्वमात्रमसितरश्म
विक्रियत्वं च व्युत्पादयति—न पूर्वति । पूर्वतत्त्वं पूर्वावस्था पूर्व-
सत्त्वादुत्तरमेदता उत्तरकाले तत्त्वमेदता नोऽस्माकं नास्ति तत्त्वप्रबो
वात्पूर्वोत्तरकालयोर्न मे विशेषोऽस्तीत्यर्थ । हि यस्मादेवं तस्मात् । त्व
कृतातिशयाभावावित्यर्थ ॥ ६ ॥

सर्वदृश्यातिवर्तित्वात्मात्मन जागन्तुकृतिशयायोगं प्राप्नोति—

यतश्च नित्योऽहमतो न चान्यथा विकारयोगे हि
भवेदनित्यता । सदा प्रभातोऽहमतो हि चाहयो
विकल्पित चाप्यसदित्यवस्थितम् ॥ ७ ॥

यतश्चेति ॥ अन्यथा अनित्यता । ननु कुतोऽनित्यताप्राप्तिमो
निधिष्यते तत्राह—विकारेति । परित्यन्वपरिणामादिरूपविक्रिया
भावेऽपि प्रकाशाप्रकाशसंसर्गरूपविक्रिया स्वादित्याशङ्क्याह—सचेति
'सकृदिभातो देवैष ब्रह्मलोक' 'पस्वन्वै सन्न पश्यती'त्वादिभ्रुतेरि
त्यर्थ । सति इदमभेदे कश्चमह्यमत्वमत आह—विकल्पितमिति ।
रज्जुसर्पादिकवागन्तुकत्वात्सदित्यवन्वितं निश्चितमित्यर्थ ॥ ७ ॥

मनसैव सद्वितीयत्वमात्मन इत्याशङ्क्याह—

अमापरूप त्वमसीह हे मनो निरीक्ष्यमाणे न हि
युक्तितोऽस्तिता । सतो घनाशादसतोऽप्यजन्मतो
इय च घेतस्तत्र नास्त्रितेप्यते ॥ ८ ॥

अभावरूपमिति ॥ यद्वा भेदकल्पकस्य मनसोऽभावरूपादपि सदाद्वयत्वमात्मन इत्याह—अभावरूपमिति । युक्तितो निरीक्ष्यमाणे तवास्तिता नहीत्युक्ता युक्तिमाह—सतो हीति । तथाचाह भगवान् 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' इति द्वयं जन्मविनाशाख्यं ते तव । अतस्तव नास्तितेप्यते परमार्थसत्त्वं नेप्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

बीजाभावे कुतः फलमिति न्यायेनाद्वैतत्वमात्मनो विशदयति—
द्रष्टा च दृश्यं च तथा च दर्शनं भ्रमस्तु सर्वस्तव कल्पितो हि सः । दृशेत् न हि दृश्यमीक्ष्यते स्वप्नप्रबोधेन तथा न भिद्यते ॥ ९ ॥

द्रष्टा चेति ॥ तव कल्पितस्त्वत्कृत । किंचागन्तुकस्याविज्ञातसत्त्वाभावादप्यात्माद्वय इत्याह—दृशेत्चेति । जडस्य स्वतः स्फुरणामादस्फुरतश्च सत्त्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः । तथासति स्वप्नात्मा प्रबोधेन जाग्रदादिना न भिद्यते । यथा स्नापावस्थायामद्वितीय एव तथावस्थान्तरेऽपीत्यर्थः । स्वापे चाद्वितीयत्वं 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति । अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदेवं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येती'त्यादि श्रुतिसिद्धम् ॥ ९ ॥

एव विकल्पाभावेऽपि विकल्पना सत्यास्तीति पुनरद्वैतानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—

विकल्पना वापि तथाद्वया भवेदवस्तुयोगात्तदला-
तचक्रवत् । न शक्तिभेदोऽस्ति यतो न चात्मनां
ततोऽद्वयत्वं श्रुतितोऽवसीयते ॥ १० ॥

त्रिकल्पना वापीति ॥ तथा दृश्यवदेव विकल्पनापि न भिद्यत इति पूर्वश्लोकगतानुकर्षणार्थो वाशब्दः । किंत्ववस्तुयोगादवस्तुविप-
उ. सा. २८

यकत्वमा तन्निरूप्यत्वावयव्याभिधानातिरिक्तलैरूपरहितो भवेत्तत्र लोके
 स्वभावतश्चक्रवद्भ्रमदुस्त्युक्तस्य चक्राकारत्ववदिति योजना । यथा अम
 तोऽकाशस्य चक्राकारता न पृथग्वस्तु तथा विकल्पनापि त्रिदास्या
 तिरेकेण पृथग्वस्तुसती न भवतीत्यर्थः । तथापि नात्मनोऽप्युक्तं
 दृष्टिसृष्टिमत्यादिशक्तिरूपस्य स्वगतभेदस्य सत्त्वाद्यथा प्रतिस्वरीरमात्म
 भेदप्रथमनास्वभातीत्यभेदोपपत्तेर्येत्याशङ्क्य सृष्टिविरोधानैवमित्याह—
 न शक्तिभेद इति । तथाच श्रुति 'अहुरस्यो हि साः प्राणनेत्र प्राप्नो नाम
 भवति बद्ध्वापश्यंश्चक्षुः शृण्वन्मोत्रं मन्वामो मगस्तान्यस्यैतानि
 कर्मनामान्मेवे'ति त्रिदात्मनो रक्षादिभेदस्वोपाधिकतां दर्शयति ।
 एको देवो बहुधा निविष्ट 'एक सन्तं बहुधा कल्पयन्ति' 'एकस्यथा
 सबन्तान्तरासमे'त्यादिसृष्टिरात्मनः सर्वत्रैकत्वमाह । तथा भेदनिषेध
 सृष्टिसृष्टमोऽप्यत्रोदाहार्त्वा ॥ १० ॥

भागमवाधानामात्मभेदकल्पनां युक्त्या निराकरोति—

मिथश्च मिथ्वा यदि ते हि चेतनाः क्षयस्तु तेषां
 परिमाणयोगतः । भ्रुवो भवेत्त्रेदवतां हि दृष्टो
 जगत्क्षयश्चापि समस्तमोक्षतः ॥ ११ ॥

मिथश्चेति ॥ चेतना आत्मानो यदि मिथो मिथ्वाः स्युस्तर्हि अं मि-
 थ्वास्ते परिमिता यथा गूढमङ्कुराद्यो ये च परिमितस्तस्ते विनाशिनस्तद्वदे
 नेत्यात्मनां विनाशित्वमसङ्ग इति समुदाहार्यः । परिमाणयोगस्य तेषां
 क्षयस्तु भ्रुवो भवेत् । भेदवतां हि दृष्टो विनाशदर्शनादिति योजना ।
 किञ्च भेदपक्षे एकैकस्मिन्कल्पे एकैकमुक्तावप्यनन्तेषु गतकल्पेष्वनन्ता-
 नां जीवानां मुक्तिर्भवति विदानीं समस्तमोक्षतो मोक्षमात्रे तद्वर्मानां
 मोक्षानां अगतां क्षयश्चापि भवेदतो भेदपक्षो दुर्मुक्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु तवापि जगज्जीवेश्वरादिभेदस्य विद्यमानत्वात्कथमुक्तदोषपरि-
हार इत्याशङ्क्याह—

न मेऽस्ति कश्चिन्न च सोऽस्मि कस्यचिद्यतोऽद्वयो-
ऽहं न हि चास्ति कल्पितम् । अकल्पितश्चास्मि
पुरा प्रसिद्धितो विकल्पनाया द्वयमेव कल्पितम् १२

न मेऽस्तीति ॥ यतोऽहमद्वयो वस्तुतो मे गुणभूतः प्रधानभूतो
वान्याहशो वा न कश्चिदस्ति । यस्यापि कस्यचिदहमस्मि सोऽपि न
चास्तीति संबन्धः । यच्च कल्पितं जगत्तच्च न ह्यस्ति । तथाच जीवेश्व-
रजगद्भेदस्य मय्यद्वये कल्पितत्वात्कल्पितस्य प्रमाणासहिष्णुताया
अलकारत्वान्नास्त्यस्मादुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु द्वैतवदद्वैतस्यापि
पदार्थत्वाविशेषात्कल्पितत्वं तदवस्थमित्याशङ्क्य निरधिष्ठानकल्पना-
योगान्निरवधिकवाधयोगाच्च सर्वकल्पनाया प्रागेव सिद्धकल्पितवा-
धावधितया पश्चादप्यवशिष्यमाणं न कल्पितं किंतु स्वतःसिद्धं वस्त्व-
द्वयशब्देनोच्यते इत्याह—अकल्पित इति । विकल्पनाया पुरा
प्रसिद्धितोऽहमकल्पितोऽस्मि चकारादूर्ध्वमप्यवधिभूतत्वान्मध्ये च
तत्साक्षित्वात्कल्पित एवास्तीति गृह्यते । परिशेषात्सापेक्षं द्वयमेव
कल्पितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

उक्तमेव स्पष्टीकुर्वन्नात्मनो विकल्पनाद्यविषयत्वमाह—

विकल्पना चाप्यभवे न विद्यते सदन्यदित्येवमतो
न नास्तिता । यतः प्रवृत्ता तव चापि कल्पना
पुरा प्रसिद्धेर्न च तद्विकल्पितम् ॥ १३ ॥

विकल्पना चापीति ॥ नास्ति भव उत्पत्तिर्यस्य तदभव तस्मिन्न-
भवे नित्ये सदन्यत्सतोऽन्यदसदित्यपि विकल्पना नच विद्यते । अतए-

बंसति न नास्तिता । आत्मनो नित्यत्वादित्यर्थः । किञ्चामनस्कृत
कल्पनानुदयान्मनसश्चागन्तुकृतया स्वरूपसत्ताभावात्तदपि सविद्यते
यत्र कल्पितं तत्र कल्पनात्मनः किन्तु सर्वकल्पनासाक्षित्येन पूर्वापर
कारककल्पनाकल्पितं कूटस्थमेवात्मसत्त्वमित्याह—यत् इति । तत्र मनस
इत्यर्थः । स्वकल्पनाया अपि पुरा मद्येतिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु यदुपलभ्यते तदस्तीत्यस्युपगम्यते तथास्तीत्युपलभ्यते च
त्रैत नाद्वैतमित्याह इत्यर्थनादर्शने न वस्तुसत्त्वात्तस्यो कारणे
किञ्चन्य एव तस्मिन्महेतुरित्यभिप्रेत्याह—

असद्वय तेऽपि हि यद्यदीक्ष्यते न दृष्टमित्येव न
चैव नास्तिता । यत् प्रवृत्ता सदसद्विकल्पना
विचारवद्वापि तथाद्वयं च सत् ॥ १४ ॥

असद्वयमिति ॥ हे मन, ते एव गोपरीमूत यद्यदीक्ष्यते
तत्तद्वयं त्रैतं दृष्टमप्यसत् । स्वप्नबुद्धनष्टस्वरूपत्वात् । तथा न दृष्टं न
दृश्यत इत्येवमेवावता वस्तुतो नास्ति । नहि नीरूपस्य वायोश्चक्षुषामु
पलम्भेऽपि नास्तिता मवति किञ्चनस्ति तत्र । सतोऽपि वस्तुनो द्रष्टुरसा-
मर्थात्वा दर्शनायोग्यत्वात्प्राग्दर्शनसंभवादित्यर्थः । मन्वदृष्टमपि
नास्तीति शशशृङ्गादिमसिद्धम् । सत्यम् । तथापि 'अकम्बरूपं कश्चिर्लिंगविता
इगव निविध्यते । विद्यानमन्तरेजातो न निषेधस्य संभव' इति न्यायेन
द्रष्टमस्ति नास्तीति विप्रतिपक्ष्यासम्भवन विमप्यास्त्वमेव, अन्यथा
विद्वद्प्रमरायोगादित्यभिप्रेत्याह—यत् प्रवृत्ता सदसद्विकल्पनेति ।
यतो यस्मिन्विद्यानं प्रतीयमाना विकल्पना तदस्य कल्पितरूपमित्य-
र्थः । विकल्पासम्भवनस्येवाविद्यानसत्तामुक्त्वाऽवधित्येनापि तत्संभवा
द—विचारवद्वापि । वागम्यथा । यथा विचारो निर्जयमन्तरेण न

पर्यवस्यति तथा सदद्वयं विना न विकल्प. प्रशाम्यति । अतः सर्प-
धारादण्डमालादिविकल्पेष्वनुगम्यमानतया अधिष्ठानत्वेन पुनः सर्व-
विकल्पनिषेधावसानतयावधित्वेनानुवर्तमानाऽविकल्पिता निषिद्धरज्जु-
स्वरूपवदध्यात्मादिविकल्पाधिष्ठानसन्मात्रत्वेन तन्निषेधावधित्वेन चा-
विकल्पितमनपोहं चात्मतत्त्वमद्वयमस्तीत्येवोपलब्धमिति तात्पर्या-
र्थ ॥ १४ ॥

किंचोक्तविधया दर्शनमात्रात्सत्त्वासत्त्वनिश्चयासभवाद्धिचारोऽभ्यु-
पेयस्तस्मिंश्च क्रियमाणे सदेवाद्वयमवशिष्यत इत्यभिप्रेत्याह—

सदभ्युपेतं भवतोपकल्पितं विचारहेतोर्यदि तस्य
नास्तिता । विचारहानाच्च तथैव संस्थितं न चे-
त्तदिष्टं नितरां सदिष्यते ॥ १५ ॥

सदभ्युपेतमिति ॥ सद्वस्तु नास्तीति वदता तन्निर्णयाय विचारोऽ-
भ्युपगम्यते न वा । यदिसोऽभ्युपगम्यते तदा भवता सद्वस्त्वभ्युपेतं, यतो
विचारहेतोर्विचारसिद्ध्यर्थमुपकल्पितमुपस्थापित किमपि वस्तु सर्वैर्वि-
चारकैरिति योजना । विचारो हि प्रमाणव्यापारस्य फलावसानत्व-
निश्चयहेतुस्तर्कः । सच न प्रमेयमन्तरेण प्रसरमुपलभते प्रमितं च न
वाध्यत इति सद्वस्तुसिद्धिरित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह—यदीति । यदि
तस्य सद्वस्तुनो नास्तिता तदा प्रमाणप्रमेयप्रमातृनिरूप्यस्य विचारस्य
हानादप्रवृत्तेश्चकारात्सदभावनिर्णयहानाच्च तथैव संस्थितमनिर्णीतमेव
संस्थित । तथाच वस्तुतत्त्वानवधारणादैहिकामुष्मिकार्थप्रवृत्तिहानि
स्यादिति भावः । एतेन विचारानभ्युपगमपक्षे च दोष उक्तो वेदितव्यः ।
अथाविचारितमनिर्णीतं च तत्किमपि नेष्टं चेत्तर्हि विचारनिर्णययो
सदवसानमन्तरेण पर्यवसानाभावात्नितरा सदिष्यते । सद्वस्त्वप्यत

एवेत्यर्थः । यद्वा हे मनः, भवतोपकल्पित द्वैतजातं विचारसिद्ध्यर्थं
 सदम्युपेतम् । आत्मसत्त्वनिश्चयफलविचारमवृत्तयेऽस्तीति द्वैतमङ्गीकृत-
 मित्यर्थः । यदि पुनस्तस्य नास्तिता शून्यतैव द्वैतस्य स्वात्तदा विचार
 हानाद्विचारमवृत्तेऽकारत्परमार्थनिर्णयामावाच्य, सत्त्वैवाविचारितम-
 निर्णयति च सत्त्वं संमितं स्वात् । अत्र सत्त्वानिर्णये पुरुषार्थसिद्धे
 सत्त्वनिर्णीतत्वमावमिष्ट म चेत्स्वात्तर्हि नितरां सिद्ध्यते । विचारनिर्णये
 सति सत्त्वस्य सदवसानत्वाभ्यमिचारादित्यर्थः । कोऽन्तरस्फुरन्मिना
 न संस्रयावतारस्तेन विना न विचारमवृत्तिस्त्वामृते न वस्तुसत्त्वनिर्ण-
 यस्तेन च विना न पुरुषार्थकाम इति विचारार्थतया यथाप्रतिपत्तं
 द्वैतमन्युपगतं न प्रामाणिकत्वेन । सत्त्वाच्च सुखं रञ्जित्वेन व्यवहरत
 इवात्तत्त्वं तत्त्वदुःखा व्यवहरतोऽनर्थमासिंसमवाप्तपरिहाराम विचारे
 स्वस्वमाविनि क्रियमाणे सर्वेषु विशेषेष्वस्तितात्मा अभ्यमिचाराद्विशेष
 याभ्यमिचारान्मिन्नो अभ्यमिचारिणां चानृतत्वात्सन्मात्रमेव सत्त्वं न
 द्वैतरूपो विशेषाकार इति नितरां सिद्ध्यतीति भावः ॥ १५ ॥

भवत्वेवं विचारान्ययानुपपत्त्या सत्त्वस्युत्पत्तिरित्यदर्थक्रियां करोति
 न वा । आद्ये क्षणिकत्वापत्तिरित्यभिप्रेत्य द्वितीये तस्य गरभृतावेर
 विशेष इति बौद्धं सद्भते—

असत्सम चैव सदित्यपीति चेदनर्थवत्याज्ञरशुद्ध-
 तुल्यत । अनर्थवत्त्व त्वसति सकारण न चैव
 तस्मात्त विपर्ययेऽन्यथा ॥ १६ ॥

असत्सममिति ॥ अनर्थत्वात् । अर्थक्रियारहितत्वादित्यर्थः । अतः
 सदसत्सममर्थक्रियाशून्यत्वात्तरशुद्धवदित्यनुमानमप्रयोजकत्वेन दूषय-
 ति—अनर्थवत्त्वमिति । अनर्थवत्त्व त्वसति असत्त्वे साध्ये न कारण

प्रयोजकं न भवति । स्वभावसत्त्वसंभवादित्यर्थः । अनर्थक्रियाकारित्वस्यासत्त्वव्याप्तौ सदिग्धानैकान्तितामुक्त्वाऽर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्वव्याप्तावनैकान्तितामाह—न चैव तस्मादिति । तस्मादर्थक्रियाकारित्वान्नैव सत्त्वं पदन्यासाद्यर्थक्रियाकारिणि कण्टकाद्यभावे सत्त्वव्यभिचारादित्यर्थः । हेतुनिरसनमुपसंहरति—न विपर्ययेऽन्यथेति । विपर्ययेऽर्थक्रियाकारित्वाभावेनान्यथा असत्त्वं न सम्भवति क्रियोत्पत्तेः पूर्वमुदासीनवस्तुदर्शनादन्यथासत्त्वार्थक्रियोरन्योन्याश्रयापातादित्यर्थः ॥ १६ ॥

असिद्धश्चाय हेतुरित्याह—

असिद्धतश्चापि विचारकारणाद्वयं च तस्मात्प्रसृ-
तिं च मायया । श्रुतेः स्मृतेश्चापि तथा हि
युक्तिः प्रसिद्धतीत्यं न तु युज्यतेऽन्यथा ॥ १७ ॥

असिद्धतश्चापीति ॥ न केवलमनैकान्तिकत्वादेरेवानुमानमप्रमाणमपि त्वस्मदभिमत आत्मनि पक्षासिद्धेश्चेत्यपेरर्थः । अर्थक्रियाकारित्वाभावमात्र हेतुः परमार्थविशेषिततदभावो वा । आद्येऽसिद्धिमाह—विचारकारणादित्यादिना । कूटस्थस्यापि सतो घर्मित्वेन विचारप्रवृत्तिकारणत्वात्, माययाद्वयशब्दवाच्यभेदप्रपञ्चप्रसरणहेतुत्वाच्चेत्यर्थः । मायया जगद्धेतुत्व साधयति—श्रुतेरिति । ‘माया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिन तु महेश्वरमि’ति श्रुति, ‘मयाध्यक्षेण प्रकृति सूयते सचराचरमि’त्यादिस्मृति । कार्यस्य वाचारम्भणत्वप्रतिपत्तिसाधकत्वन्यायो युक्तिः । इत्थं कूटस्थस्याप्यर्थक्रियाकारित्वं प्रसिद्धत्यतो हेत्वसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं दृष्टान्तासिद्ध्या दूषयति—नत्विति । अन्यथा परमार्थतोऽर्थक्रियाकारित्वं स्थिरस्य क्षणिकस्य वा न युज्यते अक्रियस्याकारकत्वात्क्रियाकार्यं प्रत्यपि क्रियावत्त्वापत्तावनवस्थाप्रसङ्गादिति दिक् ॥ १७ ॥

ननु सर्वविकल्पहेतुत्वात्तद्वयस्य सर्वविकल्पपुच्छत्वमित्याशङ्क्याह-
विकल्पनाच्चापि विधर्मकं श्रुते पुरा प्रसिद्धेश्च
विकल्पतोऽद्भयाः । न चेति नेतीति यथा विक-
ल्पित निषिध्यतेऽत्राप्यवशेषसिद्धये ॥ १८ ॥

विकल्पनाच्चापीति ॥ विधर्मकं विरुद्धत्वमावमित्यर्थः । 'निष्कल
निष्कियमि'त्यादिश्रुतेः विकल्पत पुरा प्रसिद्धेरिति पुच्छेत्येत्यर्थः ।
अद्भयमिति श्लेषः । 'नेद मविषमुपासते' 'नेतिनेती'ति निषिध्यमा-
नचेतनाचेतनविकल्पावसानसिद्धयेऽप्यापि निषेधवाक्येष्वनिकल्पवि-
धर्मकमद्भयं निर्विशेषं सिद्धमित्याह—नचेतीति । यथा विकल्पितं
नेतिनेतीति निषिध्यते, यथा तथाऽद्भयमात्मतत्त्वं निषिध्यत इति
शोभना ॥ १८ ॥

यत्रोक्ते श्रुत्यर्थे ये विकल्पयन्ति तेऽनर्थं प्राप्नुवन्तीत्याह—

अकल्पितेऽप्येवमजेऽद्भयेऽक्षरे विकल्पयन्तः सद-
सच्च जन्ममि । स्वचित्तमायाप्रभव च ते सर्वं जरां
च मृत्यु च नियान्ति संततम् ॥ १९ ॥

अकल्पित इति ॥ कूटले मेघविकारसंसर्गशून्ये श्रुतिसिद्धे इति
भावत् । सदसद्यश्चि मासि चकारात्कर्ता सविशेषो निर्विशेष इत्या-
दिमकारै स्वचित्तमायाप्रभवं यथा स्वातन्त्र्या विकल्पयन्त ये ते
अन्मभिस्त्रियैकमनुष्यजातिभिर्भवद्भवं जरां मृत्युं मरणं च संततं
निरन्तरं नियान्ति नितरां गच्छन्तीति शोभना । स्वचित्तमायाप्रभव
मिति मन्मविशेष्यं वा बुद्धिममकल्पितमित्यर्थः ॥ १९ ॥

सद्भयानुम कूटलाद्भवत्वं श्रुत्यादिप्रमाणासिद्धं तदन्यथाविकल्पने पुरु-
षापरापनिबन्धनमित्युक्तमिदानीं तदेव पुच्छितो प्रवक्ष्येऽनुपक्रमते—

भवाभवत्वं तु न चेदवस्थितिर्न चास्य चान्यस्थि-
तिजन्म नान्यथा । सतो ह्यसत्त्वादसतश्च सत्वतो
न च क्रियाकारकमित्यतोऽप्यजम् ॥ २० ॥

भवाभवत्वमिति ॥ तुश्चार्थः किंचेत्यर्थे । द्वैतमुत्पद्यमानस्वभावम-
नुत्पद्यमानस्वभावमुभयस्वभावं वा । नाद्यः । तदा सापेक्षत्वेन शुक्तिरज-
तादिवन्मिथ्यात्वापातात् । न द्वितीयः । सदातनत्वापत्तौ तदभाव-
व्यवहारानुदयप्रसङ्गात् । न तृतीयः । एकस्य विरुद्धोभयस्वभावत्वायो-
गादित्यभिप्रेत्य चतुर्थमनूद्य दूषयति—भवाभवत्वमिति । भवश्चाभवश्च
भवाभवौ तयोर्भाव भवाभवत्वम् । अस्य द्वैतस्य भवाभवत्वं चेद्विरो-
धात्प्रेष्यते तदावस्थितिरवस्थानं सत्त्वं नच स्यादिति शेषः । नह्युभय-
स्वभावविलक्षणं क्वचित्सदुपलब्धमस्तीत्यर्थः । चापरं यदि द्वैतस्य
जन्मेष्यते तदा स्वतएव जन्मासमवादेन्यस्मात्तद्वक्तव्यं तदपि सत्स्व-
भावमसत्स्वभावं वा यतोऽद्वैतस्य जन्मेत्याकाङ्क्षाया सर्वथापि नोपपद्यत
इत्याह—अन्यस्थितिजन्म नान्यथेति । अन्यस्मिन्स्थितौ सति न
जन्म सतो न जन्मेत्यर्थः । अन्यथान्यस्थितौ जन्म नेत्युपरज्यते
असतोपि न जन्मेत्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि दूषणमाह—सत इति । सत
उपादानत्वे विकारित्वापत्तौ विनाशादसत्त्वप्रसङ्गादसतश्चोपादानत्वे
सत्वतः सत्त्वापत्तेः । नहि शून्यमुपादानं स्यात्तस्य कार्येष्वननुगमादि-
त्यर्थः । तथाच वस्तुन स्वभाववैपरीत्यायोगान्न सत्कार्यं द्वैतात्मना
जायते नाप्यसदित्युत्पत्तिपक्षोऽपि दुर्निरूप इति भावः । एवमुत्पा-
द्योत्पादकयोः स्वभावनिरूपणे सत्युत्पत्तितत्कारकविशेषयोः सुतरा-
मनिरूपिताकारता सिद्धेत्याह—नच क्रियाकारकमिति । उपसह-

रति—मतोऽप्यत्रमिति । उक्तयुक्तितोऽप्यत्र निर्विशेषमद्वयमात्मत
त्वमित्यर्थ ॥ २० ॥

नच क्रियाकारकमित्युक्तमेव स्फुटयत्नवत्वं वस्तुतः साधयति—

अकुर्वदिति यदि वास्य कारकं न किञ्चिदन्यन्ननु
मास्त्यकारकम् । सतो विशेषादसत्तश्च सद्युतौ
तुतां तयोर्यद्ददनिश्चयात्त हि ॥ २१ ॥

अकुर्वदिति ॥ अस्य द्वैतजन्मनः कारकमकुर्वदिति निर्व्यापारं
कारकमिदं चेदित्यर्थः । अन्यदिति द्वितीयपदस्यैव पदमात्राय यदि
वान्यत्कुर्वदिति चेत्तत्र । तत्राद्येऽतिप्रसङ्गदोषमाह—न किञ्चिदन्य
न्ननु नास्तीति । ननु निश्चितं किञ्चिदपि कारकं नास्तीति न अपिदु
सर्वं सर्वस्य सर्वदा कारकं स्यादित्यर्थः । द्वितीये कारकत्वानुपपत्ति
दोषमाह—अकारकमिति । अक्रियस्य कुर्वन्वायोगात्क्रियावत्त्वे निश्चे
सदा कार्यप्रसङ्गादमित्ये च क्रियावदन्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गा-
त्पदमपेक्षायामात्माश्रयापत्तेः कुर्वन्त्वपक्षे कारकत्वासिद्धिरित्यर्थः ।
अथवा प्रथमे विकल्पे न किञ्चिदकारकमिति निराकर-
णपदान्वयः । सर्वमेव कारकं स्यादित्यर्थः । द्वितीयरूपमे ननु
नास्तीति कुर्वन्तः कारकत्वानिरूपणादित्यर्थः । कर्मनिरूपणमिति
चेत्तत्र वक्तव्यं किं सदावत्त्वं कुर्वन्सदावत्स्य वा मोमयवापीत्यह—
सतोऽविशेषादसत्तश्चेति । असत्तथाविशेषादिति संबन्धते । विशेष
वत्त्वे वैरूप्यापत्तेरविशेषे च सदाकार्यं स्वात्त वा स्यादित्यर्थः । अथ
सतोऽसतो वा पूर्वसत्त्वासत्त्वप्रच्युत्यवस्थायां कार्यं स्यादिति भवेत्का
रकत्वमिति मत्तं तत्रावस्थामच्युतिकार्ययोर्योगपक्षमभिमतं क्रमो वा ।
नाथ इत्याह—सद्युताविति । न्यवस्थायां अयमिति उपलब्धम् ।

असञ्च्युतौ च तुलाया अन्तयो. कोट्योर्घद्वन्नमनोन्नमनमनुभवतोः
कार्यकारणभावो न निश्चीयते, तथा कार्यकारणस्वरूपभेदो नहि
निश्चीयत इत्यर्थः । द्वितीयेऽनवस्थाप्रसङ्गोऽवस्थाप्रच्युतेरपि कार्यतया
तस्या अपि तथाविधपूर्वकत्वापेक्षणादिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

वस्तुनोऽवस्थान्तरापत्तिमभ्युपगम्यैतद्वोचाम वस्तु सतोसतो वाऽ-
वस्थान्तर नोपपद्यत इति न कस्यापि कार्यत्व कारणत्वं वा विद्यत
इत्याह—

न चेत्स इष्टः सदसद्विपर्ययः कथं भवः स्यात्सद-
सद्यवस्थितौ । विभक्तमेतद्व्यमप्यवस्थितं न जन्म
तस्माच्च मनो हि कस्यचित् ॥ २२ ॥

न चेदिति ॥ एवमुक्तदोषपरिहारात्सदसद्विपर्ययश्चेन्नेष्टस्तदा सद-
सतोः स्वरूपव्यवस्थितौ भवः कथं स्यात् । कुत यत एतद्व्यमपि
सच्चासच्च विभक्त परस्परससर्गशून्यं व्यवस्थितं न पूर्वापरीभावोऽ-
नयोर्मिथो वान्यापेक्षया वेत्यर्थः । हे मनः, हि यस्मादेवं तस्मान्न
कस्यचिदपि जन्म विद्यत इत्यवधारयेत्यर्थः ॥ २२ ॥

भवतु वा जन्म यस्यकस्यापि तथापि न मे ब्रह्मभूतस्य काचित्क्ष-
तिर्वृद्धिर्वेत्याह—

अथाभ्युपेत्यापि भवं तवेच्छतो ब्रवीमि नार्थस्तव
चेष्टितेन मे । न हानवृद्धी न यतः स्वतोऽसतो
भवोऽन्यतो वा यदि वास्तिता तयोः ॥ २३ ॥

अथाभ्युपेत्यापीति ॥ मनसश्चेष्टितेनात्मनो नार्थोऽस्तीत्येव
तत्प्रपञ्चयति—न हानवृद्धी इति । मे स्त इति योज्यम् । कुत इत्यत
आह—न यत इति । यतो यस्मादसत आत्मन्यविद्यमानस्य हानस्य

बुद्धेर्वा भव उद्भव स्वतोऽन्यतो वा हेत्वन्तराद्वा न संभवतीति
 योचना । यदि वा तमोर्हानबुद्ध्योर्यथारमन्वक्षिता तथापि तत्र
 वेष्टितेन मे नार्थ इति संबन्ध । सिद्धेऽर्थे त्वच्छेद्याया अकिंचित्कर
 त्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥

हीनमानोपचीममानयोरात्मनि संबन्धानिरूपणाच्च न हानबुद्धी
 स्त इत्याह—

ध्रुवा अनित्याश्च न चान्ययोगिनो मियच्च कार्ये
 न च तेषु युज्यते । अतो न कस्यापि हि किंचि
 दिष्यते स्वयं च तत्त्वं न निरुक्तिगोचरम् ॥ २४ ॥

ध्रुवा इति ॥ ध्रुवा स्थिरा कूटस्था अनित्या क्षणिकाश्च
 पदार्था हि निश्चितमन्ययोगिनो न भवन्ति, स्थिराणामधिकारित्वात्क्ष
 णिकानामन्यसंबन्धकासपर्यन्तमवस्थानासंभवादित्यत्यर्थः । मिथश्चा
 न्योन्यमपि स्थिरास्त्रिरयोर्न संबन्धित्वं संभवति, संबन्धस्य सन्नित्यस
 नदत्त्वविक्रम्यासइत्यादित्यर्थः । अतएव तेषु न कार्यं किमपि
 युज्यते षट्ते । सन्नित्यताधिकारपेदसन्निराकरणमुपसंहरति—अत
 इति । न किमपि कस्यापि संबन्धि परमाद्यत इत्यत इत्यर्थः । मनु
 कश्चमात्मनोऽन्यसंबन्ध्यामात्रो वेदान्तवाक्यप्रमाण मति प्रमेयत्वोपग
 मादित्यत आह—अर्थं यति । तत्त्वमात्मस्वरूपं स्वयं निरुपाधिकं
 न निरुक्तेर्बाक्यस्य मुष्णया कृत्वा गोचरो विषयः शब्दप्रवृत्तिनिमित्त
 त्वमोभावात्किंतु ससृजया शब्दस्य तत्र पर्यवसानमपेक्ष्य वेदान्तप्र
 मेयत्वं तस्याङ्गीकृतमिति न विरोध इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तदेव दुर्निरूपद्वैतसाक्षिणोऽसृज्यपावनरूपस्य समकालतया

प्रकाशमानं स्वरूपं श्रुतियुक्तिभ्या निश्चित्य पुमान् कृतकृत्यो भवतीति द्वैताभासनिराकरणफलमुपसहारव्याजेनाह—

समं तु तस्मात्सततं विभातवद्द्वयाद्विमुक्तं सदस-
द्विकल्पितात् । निरीक्ष्य युक्त्या श्रुतितस्तु बुद्धि-
मानशेषनिर्वाणमुपैति दीपवत् ॥ २५ ॥

समं त्विति ॥ सत्त्वासत्त्वाभ्यां विकल्पिताद्द्वयाद्वैतावमासात्सततं विमुक्तमिति सबन्धः । सततं समं विभातवत्प्रकाशमानमिति योजना । दीपवत्सहसैवाशेषस्य बन्धस्य निर्वाणं परिसमाप्तिमुपैति निरीक्षण-निर्वाणयोर्न व्यवधानं किमप्यस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

उक्तलक्षणस्यात्मतत्त्वस्य निरीक्षणं किं विषयत्वेनाविषयत्वेन वेति जिज्ञासायामविषयत्वेनैवेत्याह—

अवेद्यमेकं यदनन्यवेदिनां कुतार्किकाणां च सुवे-
द्यमन्यथा । निरीक्ष्य चेत्यं त्वगुणग्रहोऽगुणं न
याति मोहं ग्रहदोषमुक्तितः ॥ २६ ॥

अवेद्यमिति ॥ सर्वसाक्षिप्रत्यगात्मनोऽन्यन्न भवत्यद्वयं ब्रह्मेति ये वेदिनस्तेषामनन्यवेदिनामवेद्यम् । अन्यथा भेदेन विषयतया वेदिनां कुतार्किकाणां सुवेद्यं परिच्छिन्नतया सुज्ञेयम् । शास्त्रयुक्तिविचारप्र-यासंविना स्वमत्यनुसारेण सुखबोधमित्यर्थः । गुणेषु सत्त्वादिषु सवि-कारेषु ग्रहोऽभिनिवेशो यस्य स गुणग्रहो न गुणग्रहोऽगुणग्रहः पुमान्दे-हाद्यभिमानहीन इति यावत् । अगुणं निर्विशेषमात्मतत्त्वमित्यमवेद्य-मित्याद्युक्तरूपं निरीक्ष्यालोच्य चकारादपरोक्षतयानुमूय मोहं न याति । तत्र हेतुमाह—ग्रहदोषमुक्तित इति । ग्रहरूपादोषान्मुक्तितो मुक्तेः मोहहेत्वज्ञानतत्कार्यवाधादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अस्मादेवं महता प्रयत्नेनाविषयतया ब्रह्मस्मनो वेदनमिष्यते
संवाह—

अतोऽन्यथा न ब्रह्नास इष्यते विमोहबुद्धेर्ग्रह
एव कारणम् । ब्रह्मोऽप्यहेतुस्त्वनतस्त्वनिघ्नो
यथा प्रशान्तिं परमा तथा प्रजेत् ॥ २७ ॥

अतोऽन्यथेति ॥ अत उक्तविषयात्मज्ञानादन्यथान्यथाद्वेष
न्तरात्मस्वरान्तराद्वा न ब्रह्नासो मिष्याज्ञाननिवृत्तिरिष्यते । 'नान्य
था विषयतेऽपनाये'ति श्रुतेः । मास्तु तर्हि ब्रह्नास इत्यत
आह—विमोहेति । ग्रहे सत्कारणे सति विमोहबुद्धेर्देहगोहादाबर्हम
मेत्याद्यभिनिवेशधिय सर्वावर्णबीजमूलाया अनिवृत्तिः स्वादित्यनिर्गो
क्षमसङ्ग इत्यर्थः । ननु भवत् ब्रह्नासोऽहमासो ब्रह्नास एव कुत
ब्रह्मात्मज्ञानादितिष्येत् ज्ञानादज्ञानस्यैव निवृत्तिसंभवाद्ब्रह्मनिवृत्तिर
नमन्यदेष्टव्यमित्याशङ्क्याज्ञानकार्यत्वाद्ब्रह्मस्य तन्निवृत्तौ स्वयमेव निव
र्तत इति सङ्गच्छान्तमाह—ब्रह्मोऽपीति । अहेतुर्मिरुपादान उपादान
निवृत्तौ पुनः प्ररोहदेस्वभावात्परमां निरतिशयां शान्तिमुपशान्तिं
मोक्षलक्षणां प्रवेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रकरणसमाप्तौ गुरुनमस्काररूपं यज्ञरुमाचरति—

विमथ्य वेदोदधितः समुद्भूतं सुरैर्महाश्वेस्तु यथा
महात्मभिः ॥ तथाऽमृतं ज्ञानमिदं हि वैः पुरा
नमो गुरुभ्यः परमीक्षितं च वैः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीगोविन्दभगवत्पूज्य
क्षिप्रवल्गु श्रीसत्वरमगवत उक्ति सङ्कलनेदो-
पनिषत्सारोपदेशसाहस्री समाप्ता ॥

विमथ्येति ॥ यथा सुरैर्देवैर्महात्मभिर्महाब्धेः क्षीरसागरादमृतं
समुद्धृत पुरा पूर्वं तथा यैर्महात्मभिः गुरुभिर्वेदरूपादुदधितो विम-
थ्यालोब्धेद प्रकरणरूपेण मया प्रकाशितं ज्ञानामृत समुद्धृत पुरा पूर्वं
तथा यैः पर परमात्मतत्त्वं चेक्षितमपरोक्षीकृत तेभ्यो गुरुभ्यो नम
इति योजना । अथवा यैर्गुरुभिर्निमित्तभूतैर्मया परंचेक्षितमिति योज-
ना । 'तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकाम' इत्यादिश्रुते । 'निरपेक्ष मुनिं
शान्तं निर्वैरं समदर्शनम् । अनुव्रजाम्यह नित्यं पूयेयमङ्घ्रिरेणुभि'
रिति भगवद्वचनाच्च युक्तमत्र गुरुसुज्ञपूजनमित्यर्थ ॥ २८ ॥

उपदेशसहस्रीयं विवृता हि महात्मभि ।

श्रद्धावेशान्मयाप्स्यस्था. पदयोजनिका कृता ॥ १ ॥

समस्तवेदार्थरहस्यगद्य-

पद्यप्रबन्धार्थतयावबोधः ।

कथं नु मादृङ्मतिविम्बित. स्या-

दथापि भक्त्याहमिहास्मि नुन्नः ॥ २ ॥

हृद्यन्तराविष्कृतराममूर्ते-

स्तथा गुरूणा विपुलप्रसादात् ।

यथाकथचिद्वचितेन विष्णु-

रनेन तुप्यत्वखिलान्तरात्मा ॥ ३ ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यकृतोपदेशसाहस्र्याः

पदयोजनिकानामटीका कृष्णतीर्थशि-

ष्यरामतीर्थविरचिता समाप्ता ॥

